

Желавський О. Б., Свиноус І.В., Нянько В. М. та ін.

**ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ:
ФОРМУВАННЯ
ТА РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ
ТЕРИТОРІЙ**
Монографія

Київ - 2023

УДК 331.101.262:338.43(1-22)

Л 93

Автори: Желавський О. Б., Свиноус І.В., Нянько В. М., Гринчук Ю.С., Палапа Н.В., Бурлаков О.С., Биба В.А., Нянько Ю.Л., Федоришина Л. М., Гаврик О.Ю., Мельничук І. І., Утеченко Д.М., Кладницька Т. А., Декалюк О. В., Слободенюк О.І., Присяжнюк Н.М., Федорук Н.М.

Рецензенти: Паска І.М. д.е.н., професор, декан економічного факультету Білоцерківського національного аграрного університету
Лаврук В.В. д.е.н., професор кафедри фінансів, банківської справи, страхування та електронних платіжних систем ЗВО «Подільський державний університет»
Левандівський О.Т. д.е.н., професор, завідувач кафедри фінансів Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаника

*Затверджено до друку на засіданні Вченої ради
Університет економіки і підприємництва
(протокол № 7 від 31 березня 2023 року)*

Л 93 Людський капітал: формування та розвиток сільських територій: монографія. Желавський О. Б., Свиноус І.В., Нянько В. М. та ін.; за ред. О. Б. Желавського. – Київ: ТОВ «ТРОПЕА», 2023. 480 с.

ISBN

Розглянуто питання теорії і практики формування людського капіталу сільських територій. Дослідження базуються на даних статистичних органів, дослідженнях та власних дослідженнях авторів.

Проаналізовано теоретико-методологічні й практичні питання формування людського капіталу сільських територій. Особливу увагу приділено дослідженню функціонування методів державної підтримки формування людського капіталу сільських територій.

Розрахована на спеціалістів Мінагрополітики, Мінекономіки, центральних і регіональних статистичних органів, працівників обласних і районних держадміністрацій, науковців, студентів, керівників сільськогосподарських підприємств.

УДК 331.101.262:338.43(1-22)

ISBN

© Желавський О. Б., Свиноус І.В.,
Нянько В. М. та ін., 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ	
ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ	7
1.1. Методичні підходи до трактування категорії «людський капітал»	7
1.2. Теоретичні підходи до оцінки процесу відтворення людського капіталу сільських територій... 44	
1.3 Методичні підходи до оцінки ефективності формування та використання людського капіталу сільських територій	80
РОЗДІЛ 2	
ОЦІНКА СЕРЕДОВИЩА ВІДТВОРЕННЯ	
ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ	
ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ.....	103
2.1. Аналіз сучасний стан відтворення сільського населення країни	103
2.2. Оцінка ефективності використання людського капіталу сільських територій.	139
2.3. Оцінка економічних умов відтворення людського капіталу сільських територій	187
2.4.Стан навколишнього середовища та його вплив на формування людського капіталу	227
РОЗДІЛ 3	
ОБЛІКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ОПОДАТКУВАННЯ	
ВИКОРИСТАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ	242
3.1. Облік оплати праці найманих робітників сільськогосподарських підприємств як складової людського капіталу.....	242

3.2. Облік та оподаткування діяльності фермерських господарств.....	264
3.3. Облік розрахунків оплати праці за міжнародними стандартами.....	293
РОЗДІЛ 4	
ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ	
ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО	
КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ.....	302
4.1. Стратегічні пріоритети відтворення людського капіталу сільських територій	302
4.2. Активізація економічних інструментів відтворення людського капіталу	346
4.3. Напрями розвитку людського капіталу сільських територій шляхом реалізації підприємницької ініціативи	382
ВИСНОВКИ	416
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	423
ДОДАТКИ	448

ВСТУП

Сучасні тенденції до децентралізації соціально-економічного розвитку сільських територій вимагають концептуального обґрунтування напрямів їх сталого розвитку, де важливим завданням є вирішення проблеми формування людського капіталу із новими якісними властивостями та характеристиками, а також питання його ефективного використання, що сприятиме посиленню ендogenous потенціалу сільської місцевості. Вітчизняні умови розвитку сільських територій дозволяють диференціювати їх за рівнем створеного організаційно-інфраструктурного середовища для розширеного відтворення людського капіталу, який визначає рівень соціально-економічного добробуту сільського населення, забезпечуючи реалізацію принципів «людиноцентричного розвитку». Це визначає, з одного боку, необхідність узагальнення існуючих тенденцій, явищ та процесів у розвитку сільських територій, а з іншого – проведення комплексних досліджень та обґрунтування нових підходів до збереження, відтворення та закріплення людського капіталу на селі.

Існуюча практика відтворення людського капіталу сільських територій в якості основних рівнів його формування та використання дозволяє виділити такі: держава, регіон, сільська місцевість, сільські домогосподарства та індивіди. Однак практика переконує, що в умовах локалізації сільського соціуму важлива роль в організації відтворення людського капіталу відводиться сільським територіям, які реалізують функції соціального та економічного базису цих процесів. Необхідність вирішення теоретичних та практичних проблем, пов'язаних зі створенням дієвої системи відтворення людського капіталу, необхідність в актуалізації концептуальних, методичних та практичних підходів до розвитку сільських територій як просторового базису відтворення сільського населення зумовили актуальність теми дослідження.

Вивченню місця людини в системі суспільного виробництва та специфіки його відтворення присвячені праці таких зарубіжних економістів як Г. Беккер, М. Блауг, Л. Вальранс, В. Вейсброд, Дж. Кейнс, Дж. Кендрік, Дж.Б. Кларк, С. Кузнець, К. Маркс, А. Маршал, Дж. Міль, Д. Мінцер, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сей, А. Сміт,

Р. Солоу, Дж. Стігліц, Л. Туроу, М. Фрідмен, Дж. Харрінгтон, Б. Чізвік, Т. Шульц, К. Ероу та інші.

Концептуальні засади та методологічні принципи формування та використання людського капіталу як універсальної економічної категорії, способи та прийоми його комплексної діагностики знайшли відображення у працях вітчизняних науковців, а саме: В. Антонюк, Л. Безтелесна, В. Близнюк, О. Бородіна, О. Грішнова, Т. Кір'ян, А. Колот, Т. Костишина, Е. Лібанова, Л. Лісогор, Л. Любохинець, О. Макарова, Д. Мельничук, Г. Міщук, Г. Назарова, О. Новікова, І. Петрова, М. Романюк, У. Садова, М. Семикіна, Л. Семів, Л. Шаульська, Л. Шевчук та ін.

Проблематиці відтворення людського капіталу сільських територій присвячені наукові праці вчених-економістів: Т. Білорус, Д. Богині, О. Бородіної, Н. Гавкалової, І. Гончаренко, Т. Житник, В. Дієсперова, М. Ігнатенка, М. Кропивка, М. Маліка, Л. Михайлової, Т. Олійник, Л. Потьомкіна, В. Юрчишина, К. Якуби та багатьох інших. Однак, окремі питання, пов'язані із розвитком сільських територій як елементу системи відтворення та використання людського капіталу, потребують подальшого поглиблення у теоретичному та методичному аспектах, а в практичному – існує необхідність в обґрунтуванні напрямів, які забезпечують розширене відтворення людського капіталу сільських територій, та стратегічних орієнтирів його подальшого розвитку. Вирішення поставлених завдань визначає актуальність обраної теми дослідження, його своєчасність, а також затребуваність результатів не лише в теоретичному, але й контексті практики.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

1.1. Методичні підходи до трактування категорії «людський капітал»

Категорія «людський капітал» є однією з визначальних у теоретичних та прикладних дослідженнях, актуальність яких пояснюється важливою сутнісно-функціональною роллю у процесах суспільного розвитку, пов'язаного із використанням людиноорієнтованої парадигми управління соціально-економічною динамікою. Вивченням категорії «людський капітал» економічна наука займається відносно недавно, але на сьогодні сформовано значний науковий масив теоретико-методологічного характеру, що безпосередньо або побічно стосуються даного питання. Очевидно, що подальше вивчення цієї економічної категорії в ретроспективно-гносеологічному напрямі дасть змогу систематизувати еволюційні процеси зародження й розвитку категоріального апарату, поглядів, позицій та концепцій, а також визначити неузгодженості, які виникають внаслідок несвоєчасного науково-методологічного відгуку на появу нових факторів та умов, що впливають на сутність і специфіку розвитку цієї економічної категорії.

Економічна категорія «людський капітал» формувалася поступово як результат визначення місця людини в системі економічних відносин. Зазначимо, що поняття «робоча сила», «трудові ресурси», «трудовий потенціал» часто співзставляють із поняттям «людський капітал». Очевидно, що вони тісно взаємопов'язані, однак мають ряд відмінностей, пов'язаних із динамічним розвитком людини, суспільства, виробництва, держави та визначенням місця особистості в цій системі.

Відомо, що зародження теорії людського капіталу відбулося у другій половині XIX ст., а основні її положення розглянуто у працях прибічників класичної політекономії – У. Петті, А. Сміта, Дж. С. Мілля, Д. Рікардо, К. Маркса. Як основний об'єкт економі-

чних досліджень класики політекономії висунули парадигму «економічної людини» у сукупності її продуктивних якостей та відносин, позиціонуючи як основний суб'єкт виробництва та продуктивну одиницю. При цьому вони виявили пряму залежність підвищення продуктивності праці, прибутку й суспільного багатства від стану відтворення індивідуальних і професійних якостей людини, міри їх включення до виробничого процесу, відносин між працівниками й роботодавцями. У праці «Слово мудрим» (1964) складовою частиною багатства У. Петті називає «цінність населення» та відповідними розрахунками доводить необхідність визначення цінності сукупної праці [1]. Водночас дослідник вперше наголошує на наявності вартості «живих діючих сил», цінність яких як і землі, прирівнює до двадцятикратного річного доходу, який вони приносять. У «Трактаті про податки та збори» (1993) загострює увагу на питаннях фінансування освіти із державних коштів, висуває ідею про державне фінансування спеціальної підготовки суб'єктів професійної праці [2]. Так, У. Петті пояснював цінність праці у здатності постійно підвищувати кваліфікацію людей, чим робити значний внесок у збагачення суспільства, при цьому не заперечує існування некорисного виду зайнятості, яка не впливає на розвиток суспільства.

Поглиблення уявлень про «цінність людини» у продуктивній діяльності знаходимо в дослідженнях А. Сміта, який першим обґрунтував підхід до розуміння змісту людського капіталу. До основного капіталу поряд із машинами та знаряддями праці, виробничими будівлями, землею він відніс придбані та корисні здібності усіх жителів або членів суспільства. Сміт вважав, що ці здібності є частиною стану такої особи, водночас стають частиною багатства суспільства, до якого вона належить. Уміння працівника можна розглядати так само, як і машин, які створюють або полегшують працю та які хоча й вимагають витрат, але відшкодовують їх разом із прибутком [3].

У праці «Про складові частини ціни товару» А. Сміт пропонує категорію «основний капітал особистості», який розглядає складовою частиною суспільного виробництва й ціни товару. У зв'язку із цим дослідник зазначає про необхідність винагороди за працю залежно від суспільної значимості, вкладених у неї різних

здібностей працівника [4]. Так, А.Сміт ввів до економічної теорії критерії для оцінки людських здібностей – це майстерність майстра, затрати на освіту, спритність, повага до здібностей людини, довіра. Він формує принципово новий для свого часу висновок: що вищі вимоги суспільства до майстерності працівника, тим триваліший час та більші витрати в його навчання, з більшою неминучістю підвищується ціна такої праці.

У пізніших працях він увів новаторські для свого часу поняття «продуктивні робочі сили», «продуктивні сили робітників». Окрім цього приділяв особливу увагу таким неформальним критеріям, як особистісні якості та навички працівників, пов'язуючи їх з одержаним рівнем освіти, здатності до навчання та бажанням особистості удосконалюватися.

Значним внеском у формування теорії людського капіталу стало вчення Дж. С. Мілля, де основою виступає праця у виробництві, яка поділяється за двома видами та напрямками: залежно від її докладання; кінцевої продукції або одержаної послуги. Перший вид – це праця, що закінчується виробництвом предмета, придатного для якого-небудь споживання людиною, або спосіб прямої або віддаленої участі праці у виробництві того або іншого предмета, потребує затрат праці на виробництво засобів існування для працівників. Наступний вид непрямої праці – це праця, прикладена до виробництва знарядь або інструментів, що сприяють праці людини. Стосовно підвищення продуктивності та ефективності суспільної праці дослідник наголошував на необхідності формування та розвитку продуктивних якостей індивіда, чим необхідно займатися із раннього віку. При цьому далі він зазначає, що технічне й виробниче навчання населення, праця, витрачена на опанування виробничими ремеслами та навчання, здійснюється заради одержання більшого за величиною або ціннішого продукту, за який би працівник зміг одержати еквівалентну плату за свою працю [5]. Доцільно розглянути також міркування Дж. С. Мілля про розумову працю, її роль і місце у виробництві, яка сприяє розвитку продуктивних сил людини, фізичних та розумових. Саме тому розумову працю дослідник вважає частиною праці, за допомогою якої суспільство здійснює свою виробничу діяльність, вона становить і частину вартості продукту для суспільства. Мілля виділяє

розумову працю винахідників промислових процесів і технічних нововведень, ця праця безпосередньо сприяє виробництву кінцевого продукту. Вона розширює знання про сили природи та сприяє їх використанню у практичних цілях, на її основі здійснюються винаходи, отже, її необхідно відносити до факторів виробництва, а витрати на її здійснення доцільно розглядати як продуктивну частину витрат [6].

Отже, Дж. С. Мілль теоретично обґрунтував розуміння інтелектуальної праці як важливої частини продуктивних здібностей людини та виробничого процесу, а також зростаючої ролі й необхідності оцінювання значення творчого мислення працівника. Для розвитку розумових здібностей працівників він вважає за необхідне вживати відповідні дієві заходи для відновлення і розвитку системи пізнавальної та освітньої діяльності в суспільстві. Досліджуючи фактори, які впливають на продуктивність праці, він виділяє суму їхніх знань про сили природи та властивості предметів, використовуваних у виробництві. Розширення і поглиблення знань за однакової кількості й інтенсивності праці дозволяє виробити більший обсяг продукції [7]. Автор передбачав зростання в індустріальному виробництві значення моральних мотивів та якостей працівників. Як економічну проблему дослідник розглядав сім'ю, тенденцію до посилення її ролі у формуванні продуктивних якостей працівників, їхній підготовці до трудової діяльності.

Помітним в опрацюванні підходів до вивчення людського капіталу та його відтворення є науковий доробок Д. Рікардо, який увів поняття «робоча сила» та проаналізував процес її відтворення, визначив можливі витрати на його здійснення. Автор зазначає, що ціна праці залежить від «ціни їжі, предметів першої необхідності та зручностей», необхідних для утримання працівника та його сім'ї [8]. Важливого значення він відводить освіті, доводячи, що від величини витрат на неї залежить ефективність суспільного виробництва, місце країни в економічному розвитку [9].

Дослідник розглядав сутність людської праці для економіки із позиції кількісного складу, економічна роль праці полягає лише в її величині. Чим більше працездатного населення, тим значніші обсяги економічних благ воно може виробити, при цьому питання якісних характеристик працівників залишається не розкритим. Ця

обставина прямо вказує, що автор наголошує на кількісних факторах оцінювання цінності людського фактора в ранніх теоретичних дослідженнях даного феномену.

Узагальнюючи вищезазначене, можна зробити висновок про те, що розуміння поняття людського капіталу сформулювали представники класичної політекономії, які заклали основу дослідження людини, її здібностей та відношення до праці, формування й ефективного використання людського капіталу. Здібності та знання вони розглядали як важливе джерело одержання доходів індивідуума й основний фактор економічного розвитку країни. На початку ХІХ ст. відбуваються формування індустріальної системи господарювання і перехід від ручної праці до високопродуктивної механізованої та автоматизованої. На цьому етапі людина розглядається як носій певних здібностей, які використовуються при виробництві споживчої цінності та вводиться таке поняття як «робоча сила».

Варто наголосити, що упродовж ХІХ ст. питання цінності людської праці досліджували представники багатьох наукових шкіл, велася дискусія щодо необхідності її урахування у процесі відтворення. У цей період провідною стала теорія трьох факторів виробництва, не залишаючи поза увагою людину та людську працю у складі капіталу. Підтримуючи цю позицію британський економіст Дж. С. Мілль вказував на однакову цінність людської праці й особистих здібностей працівників та продуктивності машин і обладнання.

Ідея людського капіталу знайшла розвиток і в працях у К. Маркса, який розглядав людину як основний капітал [10]. При цьому речове багатство (машини та заводи) він називав «швидкоплинним моментом суспільного виробництва»; здібності людини до праці вважав основним джерелом накопичення багатства [11]. За такого підходу К. Маркс основним об'єктом дослідження визначає не людину з її особистісними якостями (здібностями), а працю людини як процес у межах капіталістичних виробничих відносин. Він розглядав процес праці через взаємозв'язок простої (вона доступна всім та дозволяє визначити вироблену продукцію за вартістю) та складної форм, яка зводиться до абстрактної людської праці [12]. Отже, здібності людини як би «розчиняються» у продуктивності праці та «зовнішніх» факторах її забезпечення.

Продуктивна сила праці визначається різними обставинами, з-поміж них середнім рівнем мистецтва працівника, рівнем розвитку науки та ступенем технологічного використання, суспільною комбінацією виробничого процесу, величиною й ефективністю засобів виробництва, природними умовами [13]. Водночас суспільні витрати на відновлення та відтворення робочої сили К. Маркс розглядав як об'єктивно зумовлений процес. До неминучих витрат він відносив витрати на освіту працівників, без яких не можливе якісне відтворення робочої сили та підвищення продуктивності праці. Неминучими витратами дослідник також вважав витрати суспільства на відновлення «людських мускулів, нервів, мозку та ін.», витрачених працівниками у трудовому процесі (залежно від кваліфікації робочої сили витрати повинні бути різними). До них він відносив і витрати на відтворення заміників робочої сили, тобто дітей працівників, їх освіту та виховання. Витрати навчання повинні входити до вартостей, які витрачаються на відтворення робочої сили [14]. Капіталістичні виробничі відносини, за К. Марксом, персоніфікуються та матеріалізуються не лише у вироблених товарах і речах, а й у живій праці, носієм якої є особистість працівника, тобто в самій людині. Результатом цього процесу К.Маркс вбачає факт перетворення цих відносин через речі й людей у різні соціально-економічні форми їх існування. На основі цього дослідник обґрунтовує висновок, що без всебічного вивчення характеру економічних відносин будь-які уявлення про людину та її капітал будуть неповними. Якщо пріоритет віддавати не людському капіталу (природним і вродженим здібностям людини), а виробничому аспекту питання й економічним відносинам, вартісній характеристиці виробничого процесу, тоді обмежуються роль і значення людського потенціалу одиничних суб'єктів. Отже, вибудовуючи нову теорію праці, К. Маркс не знаходить у ній відповідного місця людині та її здібностям. Тому можна стверджувати, що у нього значення людського капіталу втрачається, а технологічні розробки, сучасні технології, комбінації виробничого процесу приховуються у суспільно необхідній праці та розглядаються як дані, а їх зміна – як зміна вартості товару та продуктивності. Поза увагою дослідника залишилися й досягнення науки, освіти та творчості. Отже, К. Маркс розглядаючи цю економічну категорію,

під робочою силою або здатністю до праці розумів «сукупність фізичних та духовних здібностей, якими володіє ... жива особистість людини та які використовуються ..., коли він виробляє будь-які споживчі вартості» [15].

У розвитку ідей класичної політичної економії про людський капітал значним є внесок неокласичної західної економічної думки, зокрема у працях Л. Вальраса, Дж. Б. Кларка, Е. Ліндаля, А. Маршалла, Дж. Мак-Куллоха, Г. Мюрдаля, В. Парето, А. Пігу, І. Фішера, Дж. Уолша та інших. Незважаючи на відмінність авторських ідей за цілями та змістом, економістів об'єднувало прагнення дати відповідь на нові виклики епохи. На противагу марксизму прибічники неокласичного напрямку висували й обґрунтовували альтернативні ідеї розуміння загального характеру праці та трудових процесів, реальних і потенційних ресурсів економічного розвитку та підходи до них. Представники намагалися розробити методологічні підходи до дослідження сутнісних механізмів продуктивної діяльності у праці людини. Так, додержуючись принципів маржиналізму – принципу корисності, економісти розглядають економічний зміст праці, її результати як частину національного багатства. Міркуючи про подібність людини та капіталу, автори зробили спробу виміряти його сутнісну основу, більшість із них вважало, що інвестиції у людський капітал (як сутнісні сили людини) необхідно вкладати упродовж всього життя працівника. Тоді вони повинні «принести норму доходу, яка узгоджується з іншими видами інвестицій; плюс норму доходів, що визначається ринковою процентною ставкою» [16]. Водночас для неокласичної думки важливою є розробка в економічній теорії методології психолого-економічного аналізу, у якій окремий суб'єкт господарювання не є основним предметом дослідження, а засобом вивчення економічних явищ і процесів. На думку представників даного напрямку, виявлення «сутнісних» (внутрішніх) механізмів працівника як виробника майбутніх благ із високою користю привести ці механізми в дію. Щоб «ефект користі» був вищим, необхідно задовольняти інтереси працівника в необхідних (хоча виклад змісту «необхідного» у них не знайшов відповідного вивчення) споживчих благ.

Розглянемо доробок у теорії людського капіталу А. Маршалла, який залишався на теоретичному фундаменті класиків, але водночас розробляв нові підходи до питань дослідження сутності та структури людського капіталу, його місця і ролі у виробництві. Саме йому належить ідея щодо необхідності вимірювання людської праці та її продуктивності, економічного значення знань (освіти) в даному процесі. Відомо, що до капіталу він відніс увесь накопичений запас засобів для виробництва матеріальних благ та досягнення тих вигід, які зазвичай вважаються частиною доходу. Значну частину капіталу становлять знання та організація, причому із них одна частина перебуває у приватній власності, а інша – ні. Знання, наголошував Маршалл, найпотужнішим двигуном виробництва [16]. Саме тому дослідник розглядає капітал як фактор виробництва за сутністю та внутрішньою структурою доповнюється «знаннями», які втілено у факторі «праця» або «економічна робота людини». Вивчаючи зміни кваліфікованої праці у часі, А. Маршалл приділяє увагу здібностям людини до праці, вводить термін «загальна здатність», яка «визначає ті якості і той поширений рівень знань, які становлять загальні риси усіх вищих форм продуктивності. Водночас фізичну вправність і знання конкретних матеріалів і процесів, які необхідні для специфічних цілей певних виробництв, він визначає як «спеціалізовану здібність» [17]. Цікавою є позиція дослідника, який відносить освіту до статусу «національної інвестиції», а «загальна здібність» наповнюється внутрішнім змістом і значенням для нації лише за допомогою «освіти всіх». Саме це є умовою можливих досягнень високого рівня в розвитку техніки, технологій, майстерності та навіть мистецтва. Особливо виділяється роль науки в підвищенні продуктивних можливостей виробництва, А. Маршалл наголошує на необхідності складання прогнозу на впровадження нових знань у виробництво та суспільне життя в цілому. Прогрес і поширення знань, підкреслював він, завжди приводить до використання нових машин, які забезпечують економію людської праці, за умови, що які-небудь зусилля витрачено задовго до досягнення цілі, заради якої вони використовуються [18].

Зазначимо, що окремі положення вчення А. Маршалла є дискусійними. Зокрема, визначаючи взаємозв'язок між заробітної платою та витратами відтворення, навчанням працівників, він не виділяє

зв'язок між економічним зростанням, навчанням та утриманням працівника. Спірною є його позиція, що фірма, витрачаючи кошти на навчання працівників, не може присвоювати собі економію в результаті навчання. Сучасна економіка доводить зворотний зв'язок: навчання працівників сприяє підвищенню кваліфікації і, як наслідок, підвищенню продуктивності та якості праці, доходів працівників.

Зазначимо, що ідеї неокласичної школи знайшли відображення у працях С.Г. Струмиліна, який використав методологію комплексного та системного аналізу економічних явищ і процесів. Досліджуючи працю через призму економічного, соціального, фізіологічного, психологічного та історичного підходів, автор розширив контекст її дослідження як процесу. Він обґрунтовує висновок про працю як про історичне явище, його роботи з проблем кваліфікації праці та про народногосподарське значення освіти стали основою науки про економічну ефективність освіти [19]. С.Г. Струмилін виявив і обґрунтував прямий причинно-наслідковий взаємозв'язок освіти індивідуума та якості виконаних ним робіт. Автор наголошував, що освіта безпосередньо впливає на розвиток технологічного аспекту праці та виробництва в цілому, на розширення тих його елементів, які сприяють зниженню частки «чисто» фізичних затрат працівника та одночасно приращенню творчих розумових знань і навичок не лише в професії, але і в стилі життя. Він довів, що витрати на навчання працівника повністю відшкодовуються продуктом його праці та створенням понад це і продуктом для суспільства [20].

Класичною та неокласичною політекономією були сформовані вихідні теоретичні уявлення про «економічну людину» та його капітали, окреслено напрями їх вивчення, виділено складові елементи, які повинні відтворюватися на досліджуваному етапі розвитку виробництва.

Серед основних ідей цих напрямів слід виділити такі: «економічна людина» з її вміннями та навичками, здібностями для забезпечення продуктивної праці є основним джерелом і ресурсом ефективного виробництва, приращення національного багатства й розвитку суспільного прогресу; відтворення та формування продуктивних сил «економічної людини» прямо чи опосередковано взаємообумо-

влені залежно від цілей та характеру розвитку економічних відносин; рух продуктивного потенціалу людини відбувається під впливом певних умов: з одного боку, разом із кількісним та якісним прирощенням засобів праці розширюється диференціація професійної діяльності, а також продуктивних сил працівника; з іншого боку – збільшуються обсяги виробництва товарів і послуг для населення; розвиток науково-технічного і технологічного прогресу та запровадження нових технологій праці у виробництво постійно розширює вимоги до продуктивних якостей працівника, що зумовлює потребу у створенні умов для відтворення та накопичення необхідного людського капіталу; з метою розширення і накопичення знань працівника про нові технології виробництва він також повинен мати розуміння сутності нових вимог до його фахових здібностей та продуктивних якостей; впровадження досягнень науки і техніки у виробництво зумовлює підвищення значення ролі освіти в підготовці працівника. Знання і творче мислення набувають значення та ролі самостійної економічної цінності, а сама людина з її знаннями, продуктивними, соціальними та моральними якостями, розумінням сутності нових вимог до її фахових здібностей та продуктивних якостей може розглядатися як визначальний фактор підвищення ефективності економічної діяльності; посилення ролі науково-технічного і технологічного прогресу зумовлює збільшення необхідних витрат на відтворення продуктивних якостей людини, особливо здібностей до розумової та наукової праці. Збільшення величини знань, що реалізовані в працівникові, є однією з основних умов щодо створення передумов для збільшення національного багатства країни.

Сучасна теорія людського капіталу сформована й розвивається як самостійний напрям економічної науки, її становлення є реакцією на активізацію процесів і результатів науково-технічної революції, які посилюлися наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. Одним із головних наслідків цього стала кардинальна зміна місця та ролі науки й людини у продуктивних силах, що фактично визначили постулати сучасної теорії людського капіталу її засновників – Т. Шульца і Г. Беккера. Згідно з їхнім вченням у розвитку сучасного виробництва, особливо в наукоємних галузях, роль людського капіталу стає визначальною. Людський капітал

розглядається цими дослідниками як форма капіталу, яка належить людині, є його складовою частиною. Особлива увага в даній теорії приділяється умовам формування та підвищення ролі «людського фактора» в економічній діяльності. Так, основним джерелом економічного зростання Т. Шульц розглядав освіту, зміну структури та якості сукупної робочої сили, стан якої в кінцевому рахунку безпосередньо залежить від освіти й обсягу вкладених у неї інвестицій. В оцінку вартості робочої сили автор включає і витрати на освіту, а також втрачену людиною за час навчання вартість праці [21, 22].

У 1960 р. в *Journal of Political Economy* було опубліковано статтю Т. Шульца «Освіта як джерело формування капіталу», в 1961 р. – «Інвестиції у людський капітал», а після двох років видано фундаментальну працю «Людський капітал: теоретичний та емпіричний аналіз». Обґрунтовані підходи у цих працях стали теоретичною базою для подальших досліджень у цій області [23]. З метою обґрунтування теорії відособленого існування людського капіталу Т. Шульц розширив базове поняття «капітал», поділивши його на людський і не пов'язаний з людиною. Складовими людського капіталу названо виховання, навички та здібності окремої особистості, які давали можливість одержувати дохід від будь-якої діяльності. Усі витрати на освіту, підвищення кваліфікації та збереження здоров'я людини автор відносив до інвестицій і виділив типи людського капіталу залежно від виду вкладень у нього. Отже, дослідником було обґрунтовано діалектичний зв'язок між якісними показниками людського капіталу й інвестиціями на їх покращення. При цьому чинники, що впливають на формування людського капіталу, по-різному виявляють свою дію залежно від умов, що склалися. У цьому контексті Т. Шульц розглядає особливий випадок формування людського капіталу в економічно відсталих країнах, де з-поміж основних заходів його покращення ним виділено освіту, підвищення якості трудових ресурсів, освіту жінок і малозабезпечених верств населення, інвестиції в охорону здоров'я, які й на сьогодні залишаються актуальними [24].

Найбільш важливими залишаються ідеї Г. Беккера, який, вивчаючи поведінку людини та взаємодію (включаючи неринкові), висунав економічну думку про людський капітал в іншій площині ана-

лізу. Зокрема, дослідник обґрунтовує необхідність усвідомлення суспільством того факту, що фізичний капітал приносить не значну частину доходів, а, отже, існує необхідність у підвищенні інтересу до вивчення технічного прогресу й людського капіталу. Г. Беккер обґрунтував ідею про важливість розширення уяви про сфери прояву людського капіталу та обсягах інвестицій у нього [25].

Зазначимо, що авторська позиція спирається на значимість інвестицій в освіту упродовж всього життєвого циклу. У межах теорії людського капіталу економіст розглядав проблеми поведінки людини, соціальної нерівності та дискримінації. Вплив цих аспектів на економічні процеси Г. Беккер подає у незвичних категоріях та термінах, які становлять основу його наукових праць у сфері ринку й економіки праці. Для людського капіталу, на думку Г. Беккера, характерними ознаками, притаманними для інших видів капіталу є такі: підлягає амортизації, змінює величину вартості (при раціональному використанні вартість зростає). Характерна риса людського капіталу – особистість носія, а інвестуючи в конкретну особу, необхідно враховувати особистісні якості. Отже, на даному етапі еволюції наукового пізнання категорії «людський капітал» основними положеннями обґрунтовувалася наявність інструментів неперервної освіти й особистісно-орієнтованого підходу, що в подальшому було використано у нових концепціях постіндустріального розвитку економіки, теоріях креативного класу, креативного міста та ін.

Отже, категорія «людський капітал» еволюційно формувалася і продовжує розвиватися завдяки науковим дослідженням багатьох дослідників (табл. 1.1).

Вчення засновників сучасної теорії людського капіталу сприяло усвідомленню нової обставини в економічних відносинах: витрати на відтворення людини та її капіталу слід розглядати не як безповоротні втрати для бюджету, а як вкладення в основне джерело прирощення національного багатства. Ці положення були розвинутими Л. Едвінсоном та М. Мелоуном, які розглядали людський капітал не лише як «сукупність знань, практичних навичок і творчих здібностей службовців компанії, докладених до виконання поточних завдань», але й «моральні цінності компанії, культура праці та загальний підхід до справи» [26].

Таблиця 1.1

Узагальнення внеску основних наукових напрямів у розвиток категорії «людський капітал»

Науковий напрям	Дослідники	Внесок у розвиток категорії «людський капітал»
Класична політекономія	В. Петті (1623–1687)	Сукупна праця є частиною національного багатства
	А. Сміт (1723–1790)	Одна й та сама людина, займаючись власною справою, може бути одержувачем ренти, прибутку та заробітної плати. Заробітна плата прямо залежить від ступеня складності та дорожечі одержаної професійної освіти.
	Д. Рікардо (1772–1823)	Праця має природну та ринкову ціну. Природна ціна праці визначається можливістю утримувати за свою працю себе і сім'ю, здійснювати витрати на харчування, купувати предмети першої необхідності та зручності. Ринкова ціна праці – плата, яка складається із урахуванням співвідношення попиту і пропозиції.
	Д. Мілль (1806–1873)	Доведено вплив моральних та інтелектуальних якостей працівників на ефективність праці.
Марксизм	К. Маркс (1818–1883)	Соціальні аспекти трудових відносин; двоїста природа праці, яка є одночасно «абстрактною» і «конкретною». Робоча сила представлена як специфічний товар, який має вартість та споживчу вартість.
Школа наукового управління	Ф. Тейлор (1856–1915)	Принциповою метою менеджменту є забезпечення максимального добробуту підприємця у поєднанні із максимальним добробутом кожного найманого працівника.
Теорія людського капіталу	Т. Шульц (1902–1998)	Людський капітал розглядається як виробничий фактор, на частку якого припадає чистого національного продукту.
	Г. Беккер (1930–2014)	Людський капітал формується за рахунок інвестицій у людину, включаючи витрати на навчання, підготовку на виробництві, охорону здоров'я, міграцію та пошук інформації про ціни й доходи. Інвестиції в людський капітал в США приносять більш вищу норму процента, ніж інвестиції у цінні папери.

Джерело: узагальнено автором.

Подібною є позиція Ф. Фукуями, відповідно до якої капіталом є не лише земля, заводи, інструменти та верстати, але і знання та

кваліфікація людей, причому значення цих двох факторів постійно зростає [27].

Новий поштовх до відродження інтересу щодо вивчення ролі та місця у людському капіталі здібностей людини знаходимо у працях Е. Долланда і С. Фішера. Вони привертають увагу до його нематеріальних факторів. Так, Дж. Долланд розглядає людський капітал як капітал у вигляді розумових здібностей, які одержано через формальне навчання або освіту чи практичний досвід. Його положення доповнює та конкретизує С. Фішер, який розуміє людський капітал як міру втілення в людині здатності приносити дохід. Людський капітал включає в себе вроджені здібності та талант, а також освіту й одержану кваліфікацію [28].

По мірі усвідомлення важливої ролі людини в суспільних перетвореннях і досягненні соціального прогресу до складу людського капіталу включають широкий перелік соціальних якостей особистості працівника. Так, Л. Туроу виділяє такі якості, як громадянськість, політична і правова культура, вихованість та освіченість. Дослідником обґрунтовано, що суспільство може розраховувати на відомі вигоди від різних проектів інвестицій у людину саме тому, що вони змінюють майбутні або поточні уподобання таким чином, що останні стають сумісними із прагненням суспільства (або більшості в суспільстві), такі зміни у прагненнях мають цінність для суспільства, але не завжди для індивідуума [29]. Зазначимо, що основною здатністю, на якій базується людський капітал, він розглядає економічну здатність, вона впливає на продуктивність інших вкладень [30]. Вважаємо, що заслуговує на увагу позиція цього дослідника щодо необхідності врахування відмінностей між людським і фізичним капіталом, оскільки людський капітал не можна аналізувати так само, як і фізичний капітал [31].

Сутнісний аспект аналізу категорії людський капітал поглиблено у працях Ф. Махлупа, який розглядає поняття «недосконалої» та «досконалої» праці, на основі чого людський капітал він розглядає як певний результат удосконалень. Науковець зазначає, що варто розрізняти людський капітал та удосконалений людський капітал, який став більш продуктивним завдяки вкладенням, що посилюють фізичну та розумову здібність людини. Подібні удосконалень становлять людський капітал [32]. На основі вище-

зазначеного К. Р. Макконнелл і С. Л. Брю пропонують розглядати людський капітал як накопичення попередніх вкладень в освіту, підготовку, охорону здоров'я та інші фактори, що сприяє підвищенню продуктивності праці [33]. Підсумком розвитку економічної думки щодо людського капіталу слід розглядати нинішню ситуацію, що склалася в науці, коли стає правилом розглядати людський капітал «реальним фактом» економіки та суспільства в цілому. Так, П. Хейнс наголошує на необхідності враховувати, що основну частину доходів одержують із власності на людський капітал, який за сутністю доцільно розглядати не як «витратний» економічний об'єкт, а як самозростаючий капітал. Змістом людського капіталу є знання та вміння, які набуваються через освіту, професійну підготовку та практичний досвід. Науковець зазначав, що розподіл доходів залежно від розподілу багатства буде правильним лише у тому разі, якщо нами включено людський капітал у наше визначення багатства [34].

Розвиток теорії людського капіталу є предметом посиленої уваги у вітчизняній економічній науці. При обґрунтуванні сутності людського капіталу науковці виходять, насамперед, із таких позицій: людський капітал у фундаментальних дослідженнях характеризує зміст і спрямованість економічних відносин; ріст динаміки, розширення диференціації продуктивної праці, творчої здатності людини веде до появи нових, зростаючих вимог, її продуктивного потенціалу; формування нових властивостей та якостей людського капіталу в кожний момент «історичного часу» зумовлюється потребами постійного розвитку технологій виробництва. У зв'язку із цим виявлення та відтворення кожної нової властивості людського капіталу можна розглядати як певну відповідь з боку працівника, підприємства, галузі та суспільства на виробничі запити часу. Враховуючи досягнення світової економічної думки, науковці намагаються не лише трансформувати, а й адаптувати їх до нової соціально-економічної та культурно-історичної специфіки розвитку сучасного українського соціуму. Вітчизняні науковці доповнюють науковий потенціал людського капіталу шляхом вивчення та введення нових елементів людського капіталу, соціально-економічних умов і факторів, інструментів механізму його відтворення.

Важливо систематизувати причини, які підтверджують доцільність вивчення питання щодо категорії «людський капітал», які систематизовано українськими науковцями: актуалізація проблем людини в дослідженнях сучасної світової науки розуміння того, що підвищення її творчого потенціалу, подальший розвиток висококваліфікованої робочої сили є найефективнішим способом досягнення економічного зростання [35]; уповільнення темпів економічного розвитку провідних капіталістичних країн світу змінило пріоритети наукових досліджень [36]; прояв ідеологічного замовлення, сформованого після Другої світової війни, як реакція на посилення розвитку соціалістичної системи, у нинішніх українських умовах розглядається як своєрідний науковий ренесанс теорії людського капіталу [37]; розвиток науково-технічної революції зумовлений підвищеною увагою до накопичення нематеріальних активів [38]; зміна технології виробництва, соціально-економічних умов життя і праці людини зумовлює появу дійсно нової категорії – «людський капітал» як внутрішньо властивої новій економіці і суспільству [39]; зміна ролі людини у сучасному виробництві [40].

Зазначимо, що категорію «людський капітал» вітчизняні науковці здебільшого розглядають переважно як виробничий фактор, який виявляє свої функції та специфічні риси в різних умовах внутрішнього і зовнішнього середовища його формування і використання. Систематизовані підходи до дефініції категорії «людський капітал» у вітчизняній економічній літературі нами представлено в додатку А.

Аналіз розглянутих у додатку дефініцій категорії «людський капітал» дає підстави зробити відповідний висновок про те, що поза увагою дослідників залишилися питання розвитку людського капіталу (переходу його від одного стану в інший) та саморозвитку його (те саме, але за рахунок винятково внутрішніх здібностей та можливостей без втручання ззовні). Поділяємо позицію науковців, які наголошують на двоїстій природі людського капіталу, з одного боку, він продуктивно використовується підприємцями з метою одержання прибутку, а з іншого – утворює соціально-економічну форму якості людського потенціалу в масштабах країни.

Узагальнюючи різні погляди на дефініцію та розуміння категорії людський капітал нами зроблено висновок про те, що існує

мікро- та макроекономічний підхід. На мікроекономічному рівні простежуються два основних підходи: з точки зору економіки бізнесу людський капітал розглядається як фактор виробництва; управлінський - розглядає людський капітал як бізнес-ресурс або актив, який становить частину ринкової вартості компанії. Макроекономічний підхід розглядає людський капітал як один із виробничих факторів, відповідно джерела економічного зростання.

У нинішніх умовах бізнесові структури орієнтуються до зростання ринкової вартості бізнесу на основі підвищення конкурентоспроможності у наданні споживачам виняткової цінності та здійснення творчого пошуку нових способів створення цієї цінності. Основою зростання вартості бізнесу є так званий інтелектуальний капітал, який включає активи знань, досвіду, організацій та технології виробництва, відносини із клієнтами та фахові навички [41, 42].

Отже, людський капітал це поєднані знання, вміння, інноваційність та здатність окремих працівників підприємства виконувати поставлені завдання. Людський капітал не може належати компанії. Водночас, науковцями виділяється також й структурний капітал – це обладнання, програмне забезпечення, бази даних, організаційна структура, патенти, торгові марки та все інше організаційні можливості, що підтримують продуктивність працівників. Структурний капітал також забезпечує клієнтський капітал, відносини, розроблені з ключовими замовниками [43, 44].

Організаційний капітал - це інституційні знання, якими володіє організація, що зберігаються у базах даних, посібниках. Його часто називають структурним капіталом [42], але термін «організаційний капітал» є більш точним.

Зазначимо, що погляди науковців на процес створення вартості підприємства відрізняються. Так, ресурсний підхід передбачає виділення ділових ресурсів, до яких відносять матеріальні (машини, обладнання, енергія), фінансові, інформаційні та людські [45]. Людські ресурси мають вирішальне значення в управлінні бізнесом, економіці, роботі з персоналом, не випадково їх відносять до найціннішого ресурсу підприємства. Людські ресурси розглядаються як власники людського капіталу, а тому зустрічається позиція за якою ототожнюється людський капітал та людський потен-

ціал, що є не вірним. Водночас, людський капітал являє собою фактор, який надає специфічний характер кожній організації, оскільки Люди формують елемент підприємства, який здатний вчитися, впроваджувати новації, стимулювати та вносити зміни, а також творчо мислити [46].

Бізнес використовує різні підходи до накопичення та використання знань, які представляють собою різні аспекти інтелектуального капіталу, тобто людського, організаційного та соціального капіталу [47]. Концепція інтелектуального капіталу базується на переконанні, що основні ресурси для побудови конкурентної переваги мають нематеріальний характер. Так, Едвінссон і Малоун вперше використали слово «інтелектуальний капітал», а не бухгалтерський термін «нематеріальні активи» [42]. Водночас, К. Швейбі визначив інтелектуальний капітал як нематеріальний актив, який складається із таких нематеріальних активів: зовнішня структура (бренди, відносини з покупцями та постачальниками), внутрішня структура (управління організацією, юридична структура, організаційна культура, стиль управління, НДДКР, програмне забезпечення) та індивідуальна компетентність (освіта, досвід, навички) [48, 49]. Автор пропонує метод вимірювання нематеріальних активів (інші автори посилаються на їх інтелектуальний капітал), оскільки нематеріальні активи сприяють збільшенню вартості. У традиційному обліку ці активи розглядаються як витрати. Він стверджує, що як нефінансові заходи для вимірювання нематеріальних активів, так і фінансові заходи для вимірювання видимого власного капіталу можуть спільно використовуватися для надання повної характеристики фінансового успіху та вартості акціонерів.

Вважаємо, що найбільш вдале пояснення взаємозв'язку між різними видами капіталу, представлено М. Армстронгом, який розглядав поняття людського, інтелектуального, соціального та організаційного капіталу. Особи генерують, зберігають та використовують знання та вміння (людський капітал) та створюють інтелектуальний капітал. Їх знання посилюються взаємодією між ними (соціальний капітал) і породжують інституційні знання, якими володіє організація (організаційний капітал) [50].

Управління знаннями П. Друкер був першим, хто збагатив менеджмент тим, що існує новий вид капіталу, і назвав його капіталом знань. Він прогнозував, що, поки грошовий капітал буде стихати, капітал знань посилюватиме свою вагомість у формуванні ринкової вартості бізнесу. Знання чи людський капітал все частіше вважаються найціннішим капіталом компанії. Людський капітал є не однаковим для всіх, оскільки власник капіталу знань може бути творчим та кваліфікованим працівником чи професійним менеджером. На сьогодні бізнес швидко переходить від економіки, орієнтованої на виробництво, до економіки, що базується на знаннях [51], а управління знаннями вимагає «створити нові знання, пов'язані із стратегічними та тактичними завданнями, поширити їх по всій організації та втілити його в продукти, послуги та системи» [52].

На організаційному рівні знання формуються на основі внутрішніх операцій або з зовнішніх джерел, які визначають як суму досвіду, цінностей, інформації та експертних оцінок, що є основою прийняття управлінських рішень [53]. Управління знаннями займається створенням, придбанням, інтеграцією, розповсюдженням та застосуванням знань для підвищення ефективності роботи та конкурентних переваг організації. Пов'язання людського капіталу полягає в тому, що людський капітал розглядається як сукупність вроджених та набутих знань, а також навичок, здібностей, таланту, винахідливості. Отже, людський капітал є частиною управління знаннями.

Безперечно, формування людського капіталу на селі має стратегічне значення для кожної країни та світу. Сільське населення є основним носієм людського капіталу сільського господарства, від рівня якого залежить не лише ефективність виробництва, але й розвиток окремих сільських територій, регіону, держави. У вітчизняній практиці сільське населення включає жителів сільських поселень, зайнятих в основному веденням сільського або лісового господарства, заготівлею та переробкою сільськогосподарської продукції, а також іншими характерними для сільської місцевості видами діяльності. Однак, згідно з методологією статистичного обліку Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAOSTAT), існує поняття «сільськогосподарське населення», яке

відрізняється від визначення «сільське населення». Так, сільське населення – це населення, яке живе за рахунок сільського господарства, та включає усіх осіб, зайнятих у сільському господарстві, а також їхніх непрацюючих утриманців [54]. Отже, «людський капітал сільського господарства» є вужчим поняттям, ніж «людський капітал сільського населення», оскільки не всі особи, які проживають на території сільської місцевості зайняті в сільсько-господарському виробництві.

Зазначимо, що науковцем, який займався вивченням питань людського капіталу в сільському господарстві, є нобелівський лауреат з економіки Т. Шульц. Практичні знання, одержані дослідником на сімейній фермі, його освіта, а також фахові знання за спеціальністю «економіка сільського господарства» сприяли виявленню у нього інтересу до дослідження загальноосвітових тенденцій розвитку сільського господарства, результатом чого стало виявлення чинників, які впливають на економічне зростання у сільському господарстві: робоча сила, технології, кваліфікація фермерів і капіталовкладення у фермерське господарство. У подальшому вчений почав досліджувати загальні сутнісні питання людського капіталу в сільському господарстві та інших галузях економіки. Основний висновок науковця полягає в тому, що людський капітал потребує вкладень і підвищеної уваги на всіх рівнях управління [22].

Вивчення питань щодо формування та використання людського капіталу в різних умовах середовища є актуальним завданням для вітчизняних науковців. Сформована на сьогодні універсальна категорія «людський капітал» становить підвищений інтерес у межах концепції розвитку окремих галузей, секторів економіки й окремих територій. Саме тому в роботі не становилася мета узагальнити та систематизувати існуючі загальні наукові положення щодо досліджуваної категорії, а сконцентрувати увагу на дослідженні специфіки формування і використання людського капіталу сільських територій. Актуальність вивчення цієї наукової проблеми пояснюється істотною соціально-економічною роллю сільських територій у масштабах регіонів і країни в цілому. Вважаємо, що діагностика стану людського капіталу сільських територій дасть змогу виявити причини прояву негативних соціально-економічних явищ і визначити перспективи щодо їх посилення.

Оскільки сільські території є джерелом формування трудових ресурсів, характерних для певної місцевості галузей та видів економічної діяльності, на нашу думку, доцільно цю категорію розглядати в контексті цієї особливості. Критичний аналіз останніх комплексних праць стосовно питань формування та використання людського капіталу сільських територій і характерних галузей його залучення (сільське господарство) довів, що єдина позиція для інтерпретації досліджуваної економічної категорії відсутня.

Серед наукових праць вітчизняних дослідників виділяється доктор О. В. Риковської. Дослідниця розглядає людський капітал як основний ресурс, формування та нагромадження якого вимагає від людини і суспільства значних витрат, які в майбутньому забезпечать отримання більшого доходу. Водночас автор зазначає, що функціонування людського капіталу контролює людина, його зумовлюють індивідуальні інтереси і пріоритети, матеріальна та моральна заінтересованість людини, її відповідальність, світогляд і загальний рівень культури, зокрема економічної. Дослідниця виділила специфічні риси формування та функціонування людського капіталу в сільській місцевості: просторова віддаленість від освітніх, культурних центрів і закладів охорони здоров'я, складність доступу до інформації, недостатня забезпеченість комп'ютерними технологіями, що в цілому є причиною невідповідності якісних характеристик людського капіталу сільського населення сучасним вимогам [55].

Водночас у наукових працях простежується використання дещо спрощеної дефініції категорії людського капіталу сільської території, яка характеризує працездатне населення, яке проживає на певній території, що має певні природні характеристики, а також є об'єктом і результатом постійного впливу взаємодоповнюючої та різнорівневої сукупності факторів [56].

Більшість науковців розглядають людський капітал сільської території як фундаментальний базис сільськогосподарського виробництва, основою якого є людський ресурс як сукупність індивідуальних і професійних характеристик працівника, що дієво впливає на сталий соціально-економічний розвиток сільської території [57]. Потенціал відтворення людського капіталу сільських територій розглядається як сукупність можливостей, що визнача-

ють структуру людського капіталу, напрями й інтенсивність його формування і реалізації у сукупності людей, які ведуть життєдіяльність у межах локалізованих територіальних утворень [58].

Вітчизняні науковці наголошують на тому, що роль людського капіталу в інноваційному розвитку сільських територій країни є надзвичайно важливою, але для ефективної реалізації його потенціалу необхідним є формування якісних характеристик і передумов. Проте на сьогодні людський капітал сільських територій України ментально не готовий до активної участі в інноваційному розвитку, отже, така ситуація вимагає розробки дієвих інструментів на загальнодержавному, регіональному та локальному рівнях [59].

Іншою проблемою розвитку людського капіталу в сільській місцевості є необхідність підвищення рівня оплати праці висококваліфікованих працівників, забезпечення належних умов праці та відпочинку, мотивації працівників до саморозвитку і підвищення рівня кваліфікації, інституційних змін у сфері надання освітніх і консультаційних послуг, адаптації знань і навичок через підвищення кваліфікації, що задовольнятимуть сучасні вимоги господарювання [60]. Поділяємо думку науковців, які наголошують на критичності розвитку сільської економіки стосовно формування нових місць працевзайнятості, а також на порівняно нижчому рівні продуктивності праці й обмеженості можливості вибору виду трудової діяльності, на низькому рівні соціального захисту та матеріального забезпечення. З метою вирішення цих проблем доцільно формувати ефективний та гнучкий сільський ринок праці, що дасть можливість не лише подолати проблему забезпечення зайнятості населення, а й стимулювати економічне зростання через належний доступ до фінансових ресурсів, підтримку у процесі працевлаштування та набуття необхідних професійних навичок, розвиток мережі комунікацій, бізнес-мереж та ін [61].

Отже, людський капітал сільських територій розглядається нами як складна категорія, яку необхідно вивчати із соціальної (місця формування – сільські території) та економічної (джерела використання – характерні галузі сільських територій) позицій, а також природи.

Узагальнення теоретичних засад формування людського капіталу дозволяє запропонувати авторську дефініцію: людський ка-

пітал – це успадковані та набуті здібності індивідуумами у результаті взаємодії із природним, кліматичним, біологічним, агрохімічним, соціальним, економічним, технологічним, інноваційним потенціалом середовища проживання, які характеризуються сукупністю знань, умінь, навичок, творчих здібностей, здоров'я, культури, традицій, досвіду, які використовуються у сільськогосподарському виробництві та інших видах підприємництва, функціонуванні соціальної сфери та збереженні навколишнього природного середовища, що забезпечують одержання синергетичних ефектів та доходу її індивідуумами, окремими підприємствами та сільськими територіями, галуззю і суспільством в цілому.

На думку більшості науковців, індивідуальний людський капітал складається із таких основних компонентів: знання як сукупність інформації, яка використовується в економічній діяльності та забезпечує підвищення її результативності; здібності як вміння, що дає можливість ефективно вести підприємницьку та іншу діяльність, досвід або професійні навички, які дозволяють тривалий час виконувати конкретні трудові операції; культура як образ дій у межах прийнятих у суспільстві знань, правил, традицій, моралі; мотивація як цілеспрямована діяльність, орієнтація до розвитку, в тому числі саморозвитку, задоволення при цьому процесом і результатами своєї праці.

У сучасному суспільстві суб'єкт людського капіталу розглядається як носій праці й інтелектуальної праці. Очевидно, що нарощувати потенціал людського капіталу можливо на основі підвищення якості освіти, рівня фаховості, покращення та збереження здоров'я, культурного та морального освічення, розширення інформаційної бази та ін. Для того, щоб ефективно управляти процесом відтворення людського капіталу, визначати стратегію його розвитку, важливо спочатку скоординувати його структуру (рис. 1.1).

Розглядаючи природу людського капіталу сільських територій, включаючи процес, який вимагає вкладення інвестицій у поточний момент часу для досягнення більшої віддачі в майбутньому, також необхідно враховувати такі характерні особливості:

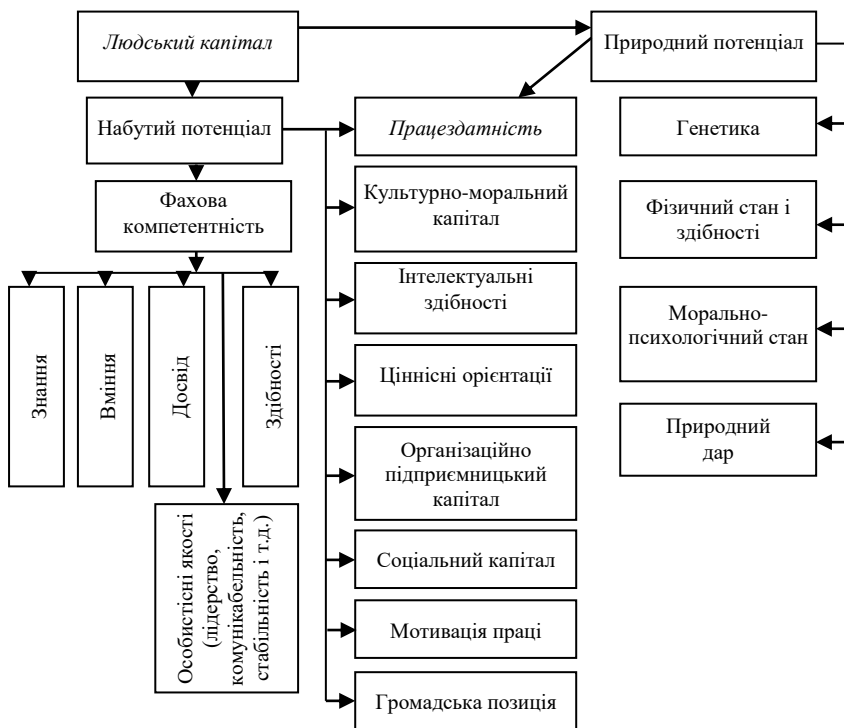

Рис. 1.1. Структура людського капіталу

Джерело: узагальнено автором

1. Людський капітал та його носій невіддільні один від одного. На відміну від інших видів активів людина не може бути ринковим товаром, оскільки ціна формується лише за використання людського капіталу у вигляді оренди (тобто у вигляді заробітної плати); для людського капіталу властивою є мінімальна ступінь ліквідності. Використовуються людиною з її волі та розуміння, що робить його подібним до фізичного і грошового капіталу. Ця особливість визначається тим, що відповідно до Конституції України кожна людина має право на вільне використання своїх здібностей та майна для підприємницької не забороненої законом діяльності;

2. Інвестиційний період є тривалим, оскільки для відтворення освіти як основної форми інвестицій у людський капітал, потребує більше 15 років.

3. Людський капітал характеризується вищим рівнем ризику порівняно із вкладеннями в іншими видами капіталу. Високі витрати на організацію та контроль інвестування в людський капітал, який зумовлений міграційними потоками, термінами окупності вкладень, нерозвиненістю ринку праці, а також відсутністю ефективних способів та механізмів управління ризиками.

4. Інвестиційні доходи у людський капітал мають тенденцію до збільшення, однак існує межа працездатного віку, тому для них характерно зниження, у той час, як дохідність фізичного капіталу по мірі накопичення знижується повільно. Окрім того, дохід від людського капіталу може бути як у грошовій, так і не в грошовій формі.

5. Вимагає розвитку різних інституціональних структур, які сприятимуть одержанню працедавцями права на володіння людським капіталом в умовах насичення ринку праці;

6. На відміну від інших видів ресурсів людський капітал потребує значних інвестицій, оскільки його нерозвиненість не забезпечує високої віддачі інвестицій у високотехнологічних сферах. Інвестування здійснюється як з боку роботодавців, так і працівників. З боку роботодавців інвестиції мають переважно грошову форму, з боку працівників – у формі психологічних і соціальних витрат. Також інвестиціями може бути внесок у спільну діяльність з іншими власниками;

7. Людський капітал є фактором і результатом виробничого процесу, зокрема, результат безпосередньо або ж побічно сприяє розвитку людського капіталу, поглиблюючи запас знань, навичок, здібностей працівників, формує попит на високопродуктивний капітал, що стимулює інвестиції у нього як з боку працівників, так і роботодавців;

8. Людський капітал схильний до фізичного та морального зношення. Найбільш очевидним є моральне зношення людського капіталу, оскільки знання, вміння та навички здебільшого у їхніх власників упродовж часу часто застарівають. Водночас фізичне зношення пов'язано, насамперед, із втратою ресурсу здоров'я та деградацією здібностей, його доцільно розглядати у межах життєвого циклу людського капіталу і зношення у межах робочого дня, зміни і т.д. Якщо перший вид фізичного зношення відновлюється

переважно за рахунок інвестицій на охорону здоров'я, то другий вид його може бути відновлений у результаті природних біологічних процесів та науково обґрунтованої організації праці;

9. Людський капітал має свій кругообіг і життєвий цикл. Кругообіг його відбувається у різних сферах. У сфері товарно-грошових відносин власник людського капіталу одержує за його використання матеріальні та нематеріальні блага, платіжні засоби, які витрачаються на особисте споживання та розвиток (підтримку) людського капіталу. У результаті між власниками людського капіталу відбувається обмін цінностями, а людський капітал, кількаразово змінюючи свою форму, повертається до свого біологічного носія. Кругообіг людського капіталу в інтелектуально-інформаційній сфері описується концепцією інтелектуального капіталу, відповідно до якої людський капітал поряд із соціальним та організаційним виступає складовою частиною інтелектуального капіталу. Кваліфікований працівник робить внесок у формування соціального капіталу колективу, одночасно набуваючи частину цього капіталу. Аналогічні процеси мають місце при формуванні працівником організаційного капіталу. Саме тому життєвий цикл людського капіталу може мати ширші межі, ніж межі життєвого циклу працівника.

У цілому економічна сутність людського капіталу полягає у тому, що він формується у результаті використання економічних ресурсів, виступає як економічний ресурс та основа досягнення цілей його власника. Щодо економічних об'єктів (сільська територія, сільгосп підприємство, аграрний сектор економіки) величина людського капіталу визначається індивідуальними характеристиками його носіїв (якісна складова), а також чисельністю останніх (кількісна складова). У даному дослідженні нами використано соціо-синергетичний підхід до вивчення процесів формування та розвитку людського капіталу сільських територій, що передбачає всебічне врахування факторів та умов, які впливають на його відтворення. Детальний аналіз факторів та умов розвитку людського капіталу сільських територій дасть змогу виявити резерви підвищення ефективності використання людського капіталу.

Специфіка людського капіталу сільських територій визначається характерними ознаками, які актуалізуються лише в умовах

сільського соціо-еколого-економічного та культурного середовища. З метою розмежування існуючих відмінностей між людським капіталом сільських територій необхідно систематизувати їх інституціональні, функціональні та адміністративно-економічні особливості.

Відмінності та складно-специфічний характер соціально-економічних процесів, які відбуваються на території сільських поселень, підпорядковані сформованому менталітету місцевого населення та впливають на умови для його життєдіяльності, що склалися. Сільські території найменше підлягають впливу будь-яким змінам, мають низький поріг чутливості до нововведень та інновацій, однак потребують постійної реновації соціальних фондів, інфраструктури, а також складових навколишнього середовища. Логічно, що людський капітал також матиме певні відмінності залежно від місцевості його формування або використання.

Основна відмінність людського капіталу сільських територій полягає в його статичності, незмінності, повільного оновлення, що формує структуру зайнятості, обмежує сферу фахових інтересів і галузеву орієнтацію території. Водночас динамічність виявляється у кількісних ознаках трудових ресурсів, які або мігрують на постійне місце проживання у міста, або за кордон. Трудова маятникова міграція зумовлена більшими можливостями знайти роботу в містах, однак наявність постійного житла у межах сільських поселень забезпечує механізмові міграції зворотній характер.

Зазначимо, що людський потенціал може бути реалізований в умовах сільських і міських територій. Сільське має населення обмежені можливості для реалізації особистісних якостей, навичок, однак можна виділити основні: ментально-поведінкові, які сформовані суспільною думкою та традиціями; економічні обмеження можуть бути фінансового характеру (обмеженість фінансів для організації бізнесу), інституціонального – нестача місць докладання праці або ринково-кон'юнктурного характеру (відсутність попиту на наявні навички, професійні якості та ін.). Зазначимо, що склад людського капіталу не відрізняється та не змінюється залежно від території, він включає сукупність базових компонентів, які формують збалансовані фактори для розвитку соціо-еколого-економічного середовища території. Елементи людського капіталу

сільської території, які є універсальними для цієї категорії незалежно від місця та джерел формування та напрямів використання, наведено на рис. 1.2.

Так, важливим елементом людського капіталу є трудові ресурси, які є кількісною сукупністю працездатного населення, що спроможне здійснювати суспільно корисну діяльність.

Наступним елементом є знання, тобто результати пізнавальної діяльності, необхідні для виконання професійних та особистісних завдань людини. Структура трудових ресурсів за рівнем знань дещо нерівномірна: чим вищий середній рівень набутих знань у результаті навчання та одержання освіти, тим якісні характеристики людського капіталу, а відповідно вищий економічний рівень розвитку сільської території. Професіоналізм трудових ресурсів у всіх сферах суспільної діяльності характеризується наявністю високоінтелектуальних розробок і виробництв.

Очевидно, що трудова діяльність – це соціальна поведінка людина, яка дозволяє реалізувати знання, навички та вміння у процесі виконання професійних завдань. З метою оцінки якості людського капіталу необхідно враховувати результати діяльності трудових ресурсів. Важливим чинниками забезпечення раціонального їх використання є система організації праці, додержання санітарних норм і підтримка належних умов при організації робочих місць.

Середовище життєдіяльності розглядається як місце проживання працездатної частини населення. Місце проживання має важливу роль у становленні людини як особистості, набутті перших знань та навичок. Чим вищі якість життя та рівень соціального добробуту території, тим більші особисті запити, далекосяжні орієнтири у молодій перспективній частини населення. Сільські території найчастіше мають згубний вплив на рівень самооцінки молоді, формують потреби пов'язані із щоденним виживанням, підтриманням мінімального рівня добробуту. Тому якісний склад людського капіталу сільських територій зазнає згубного впливу нестачі ініціативних трудових ресурсів із високим рівнем освіти.

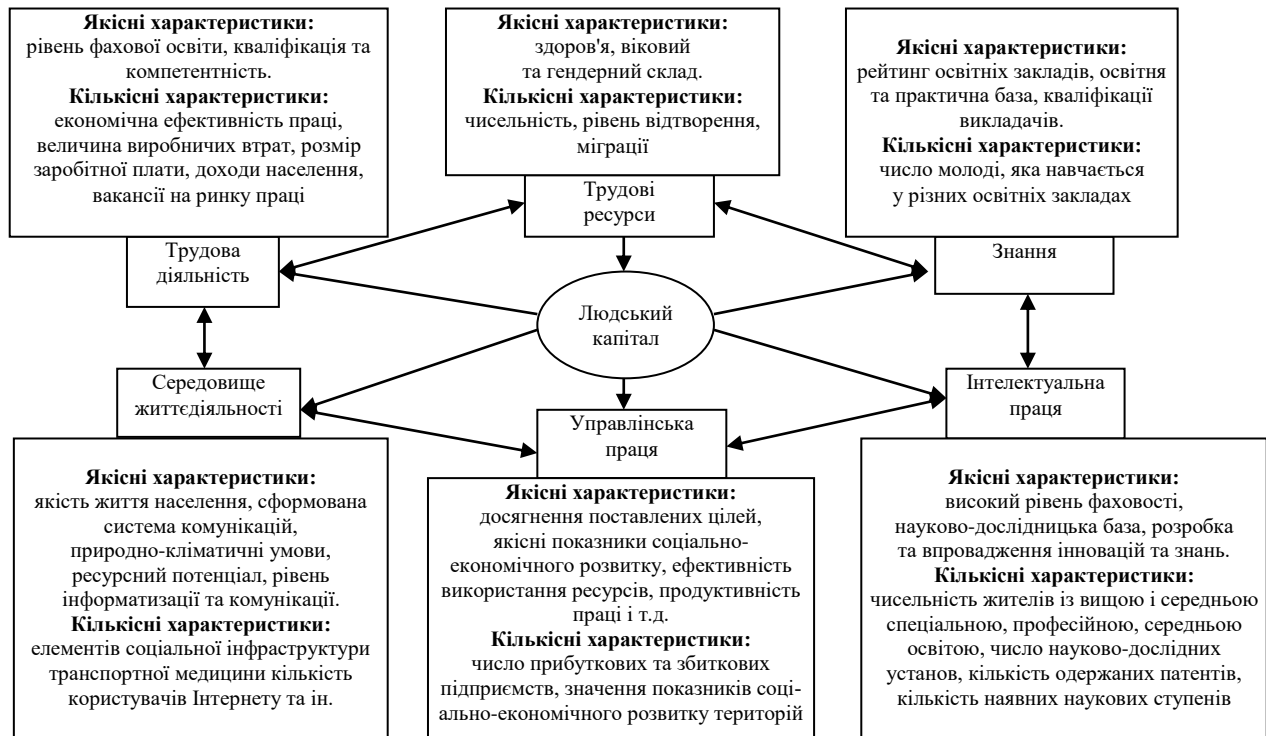

Рис.1.2. Складові економічної категорії людський капітал та їх характеристики

Джерело: узагальнено автором

Важливим елементом людського капіталу сільської території є інтелектуальна праця, що базується переважно на розумовій праці, результатом чого є створення нових технологій, високотехнологічних виробництв, технічних засобів. Зазвичай цей вид праці доступний обмеженій частині трудових ресурсів, яка має особливу цінність для території, на якій здійснюється.

Не можна залишати поза увагою такий складовий досліджуваного явища як управлінська праця, яка розглядається як вид діяльності, об'єктом якого є трудові ресурси. Результати управлінської праці можна виміряти економічними показниками. Цінність даного виду діяльності полягає в особистісних якостях менеджерів, наявність фахових навичок і вмінь, спроможних підвищити ефективність праці, знизити втрати та активізувати мотиваційні стимули до продуктивної праці.

Очевидно, що для формування високоєфективного людського капіталу необхідно забезпечити розвиток та удосконалення усіх складових, оскільки дисбаланс умов для їх відтворення призводить до поглиблення соціально-економічної ситуації на сільських територіях. При цьому людський капітал не є гомогенною категорією, а, отже, вважаємо слушною думку науковців, які за рівнем його ефективності виділяють такі його ознаки: позитивний, негативний, нейтральний [62, 63].

Так, позитивний людський капітал можна позиціонувати як сукупність результативних ефектів від його інвестування на всіх стадіях розвитку, формування та використання. Наприклад, інвестиції у дорожню інфраструктуру сільської території сприятливо впливають на рівень доступності до товарів, базового набору соціально-побутових послуг, а також основних і додаткових освітніх послуг. Інвестиції в охорону здоров'я (масова вакцинація, пересувні пункти медичного огляду, щорічна флюорографія та ін.) для сільських територій вирішують проблеми виявлення хронічних захворювань та хвороб на ранніх стадіях розвитку, зберігаючи здоров'я місцевих жителів. Інвестиції у формування інформаційно-комунікаційної інфраструктури дають можливість сільським жителям зі специфічними фаховими навичками працювати віддалено й одержувати можливість удосконалювати свої навички в режимі онлайн, а також мати доступ до мережі Інтернет. Позити-

вний результат інвестування розвитку середовища життєдіяльності, умов функціонування та реалізації трудової діяльності людського капіталу позначається на всіх сферах соціо-еколого-економічного життя сільських територій.

Негативний людський капітал являє собою накопичені негативні ефекти для сталого розвитку сільської території. Трудова діяльність у цьому випадку спрямована на задоволення первинних потреб, інноваційні вкладення здійснюються в основному державою (реалізація соціальних програм, надання субсидій сільським домогосподарствам, підтримка сільськогосподарських товаровиробників і т.д.), однак економічна віддача від інвестицій є низькою й не впливає на якісні та кількісні параметри відтворення людського капіталу. Сільські території частіше формують негативний людський капітал, які руйнівним чином впливають на економічну, екологічну та соціальну сфери, а також уповільнюють прогрес і дифузю інновацій.

Негативний людський капітал не вимагає додаткових джерел інвестицій для розвитку, оскільки це пасивний тип капіталу, який не спроможний активно функціонувати. За своїм ефектом він подібний до негативного, однак спроможний згладжувати негативні ефекти та зберігати постійний стан системи без різких параметричних коливань. Повільна трансформація людського капіталу від одного типу в інший не дає можливість використовувати короткострокові заходи, а головними джерелами підвищення якості капіталу сільських територій є ефективна праця, високий рівень професійних знань та комфортні умови для реалізації трудової діяльності. Однак необхідно зазначити, що сільські території – це постачальники трудових ресурсів із високими мотиваційними характеристиками та внутрішніми стимулами, які дозволяють досягати значних успіхів у трудовій діяльності. Основна мотивація для таких спеціалістів не повернутися в сільську місцевість, а максимально реалізувати свої потенційні можливості у місті. Проблема міграції молодих фахівців є актуальною з причини низького потенціалу сільської території та відсутності вакансій.

Зазначимо, що відтворення людського капіталу ми розуміємо як комплекс заходів щодо забезпечення ефективного залучення ресурсів, необхідних для його формування та використання.

Суб'єктами системи організації відтворення людського капіталу є держава, регіональні та місцеві органи влади й управління, господарюючі суб'єкти, домогосподарств та окремі індивідууми. До об'єктів організації відтворення відносять індивідуальний людський капітал окремих господарюючих суб'єктів, територіальних утворень, людський потенціал окремих підсистем суспільства та суспільства в цілому. Організація відтворення індивідуального людського капіталу повинна базуватися на таких положеннях: процес відтворення людського капіталу об'єднує стадії виробництва, обміну та споживання; відтворення людського капіталу відбувається у вигляді неперервного процесу його формування та використання; формування людського капіталу розглядається як процес створення продуктивних здібностей людини, а використання – як участь людини у процесі суспільного відтворення; формування людського капіталу здійснюється за рахунок інвестицій, спрямованих на розвиток окремих елементів людського капіталу індивідуумом, його родиною, господарюючим суб'єктом, територіальною громадою, суспільними організаціями та державою. Процес формування людського капіталу сільської території у загальному вигляді розглядається як процес формування продуктивних здібностей індивідууму через інвестиції в одержання фахових знань, перепідготовку та підвищення кваліфікації, збереження та зміцнення здоров'я, підвищення морально-культурного рівня та розвиток інших якостей особистості, затребуваних суспільством.

Вищезазначене переконує, що на відтворення людського капіталу впливає численна група чинників зовнішнього та внутрішнього середовища. Так, інституціональний фактор входить до переліку ендогенних з причини невідконтрольності багатьох інституціональних процесів на рівні сільських поселень. Інституціональне середовище формується за системно-уніфікованим типом на національному рівні, включає сукупність базових принципів суспільної поведінки та організації трудової, виробничої поведінки та організації трудової, виробничої й іншої супутньої діяльності.

Економічний фактор має мігруючу природу та комплексно впливає на людський капітал сільських територій як всередині їх, так й ззовні. Тут йдеться про макроекономічні процеси, які глоба-

льним чином впливають на кон'юнктуру ринку праці і всіх інших умов для формування та використання людського капіталу. Так, за сприятливої кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього агропродовольчого ринку, зазвичай постає необхідність навчати та залучати кадри відповідної кваліфікації. Привабливість галузей економіки для трудових ресурсів різної кваліфікації визначається наявністю вакансій і рівнем заробітної плати. Однак сільським територіям у даному випадку притаманна специфіка, яка частково нівелює другу умову (заробітну плату) на користь наближеності до місця роботи, проживання, а також можливістю працевлаштування працівникам без відповідної професійної орієнтації (робітничі спеціальності). У даному випадку сприятлива кон'юнктура дозволяє збільшувати обсяги виробництва та відкривати нові робочі місця.

До групи ендегенних (внутрішніх) факторів прямого впливу на людський капітал сільських територій слід віднести наступні: демографічні у частині природного відтворення сільського господарства та майбутніх трудових ресурсів. Цей чинник для сільських територій є найбільш проблемним через відтік із села населення, яке здатне до природного відтворення; соціокультурний фактор для людського капіталу сільських територій є значимим з причини певної просторової замкнутості, а для віддалених територій соціокультурні процеси уповільнюються та часто мають архаїчний характер. Циклічність життєвих подій для жителів сіл визначає баланс і безпеку для щоденної діяльності. Соціокультурні устої зазнають змін: від абсолютного прийняття до повного ігнорування, а комфортне середовище проживання є важливим чинником для формування здорового людського капіталу; економічний фактор із позиції внутрішнього впливу на людський капітал має прикладний характер. Рівень реальних доходів, житловий добробут, інфраструктурне забезпечення у межах мікросередовища формує якість життя населення та визначає життєздатність сільських територій. Наявність або відсутність базових благ безпосередньо впливає на чисельність населення та визначає життєздатність сільських територій, а отже, й на якісні характеристики людського капіталу; вплив ментального фактору в загальному трактуванні визначається як здатність сприймати ситуацію певним чином та

формує настрої спільноти. Сільське населення тісно взаємодіє у процесі життєдіяльності, даний аспект напряму впливає на згуртованість та емоційний стан сільського співтовариства. Як доводить практика, дуже часто родинність сільських територій «приглушує» ступінь невирішення проблем соціально-економічного характеру. Сімейно-родинні емоційно комфортні умови проживання здатні змінити сприйняття реалій у кращий бік, тим самим дозволяють людям тривалий час проживати на певній території, створюючи доброзичливий емоційний фон. Зворотний ефект має негативне сприйняття ситуації, коли ментальний фактор спроможний призвести до руйнації відносин всередині сільської території, розвитку криміногенної ситуації спровокувати негативну міграцію; особистісно-мотиваційний фактор – один із головних, оскільки визначає компетентні, професійні якості людського капіталу. Особистісні мотиви та плани власної професійної реалізації здатні певним чином змінити соціально-економічний «ландшафт» сільської території. Ініціативність і креативність мислення дозволяють реалізувати економічні проекти, підвищуючи стійкість сільської території, формувати інвестиційні процеси в сільській місцевості та в кінцевому рахунку підвищують якість людського капіталу. Водночас пасивність і безініціативність не дає змоги території розвиватися й акумулювати позитивні імпульси в майбутньому.

Узагальнені вище чинники впливають на людський капітал сільської території одночасно та спроможні змінювати свою силу й інтенсивність, що посилює актуальність різних комбінацій такого впливу. Ці параметри залежать від територіальних умов, які розглядаються як історично сформована унікальна комбінація локального географічного, економічного, соціального, адміністративного, етно-конфесіонального середовища. У підсумку, поєднання дуальності «фактори-умови» визначає характер впливу на процеси формування та використання людського капіталу сільської території.

З метою формування розширеного переліку чинників, які визначають специфіку формування, використання та відтворення людського капіталу сільської території нами систематизовано їх у

три групи: ресурсно-демографічні, соціально-економічні, техніко-технологічні та інфраструктурні чинники (рис. 1.3).

До складу ресурсно-демографічних факторів доцільно віднести такі: природно-кліматичний потенціал території, структура земельних угідь та рівень природної їх родючості, рівень розвитку матеріально-технічної бази господарюючих суб'єктів, які здійснюють господарську діяльність на певній сільській території, їх фінансовий стан, професійний склад та рівень кваліфікації трудових ресурсів, демографічну структуру населення, динаміку його чисельності, географічне розміщення, стан навколишнього природного середовища, рівень екологічної безпеки та ін.

Сукупність соціально-економічних факторів включає в себе рівень господарського освоєння сільської території, рівень розвитку сільськогосподарського виробництва в її межах, рівень диверсифікації сільської економіки, ступінь трудової та підприємницької активності сільського населення, рівень зайнятості та самозайнятості населення і його доходів, рівень соціальної відповідальності господарюючих суб'єктів, які ведуть діяльність у межах сільської території, рівень розвитку сільської громади, фінансові можливості органів місцевого самоуправління, участь господарюючих суб'єктів у сільських поселеннях у цільових програмах підтримки розвитку сільського господарства та сільських територій.

Група техніко-технологічних та інфраструктурних факторів характеризує рівень техніко-технологічного забезпечення господарюючих суб'єктів, конкурентоспроможність технологій, які ними використовуються, інноваційний потенціал господарюючих суб'єктів, рівень розвитку соціальної інфраструктури, інженерних комунікацій, транспортної, логістичної та ринкової інфраструктури, об'єктів споживчої кооперації, інформаційно-комунікаційної інфраструктури. Поєднання зазначених факторів визначають відтворювальні можливості людського капіталу певної локалізованої території та специфіку організації відтворювальних процесів.

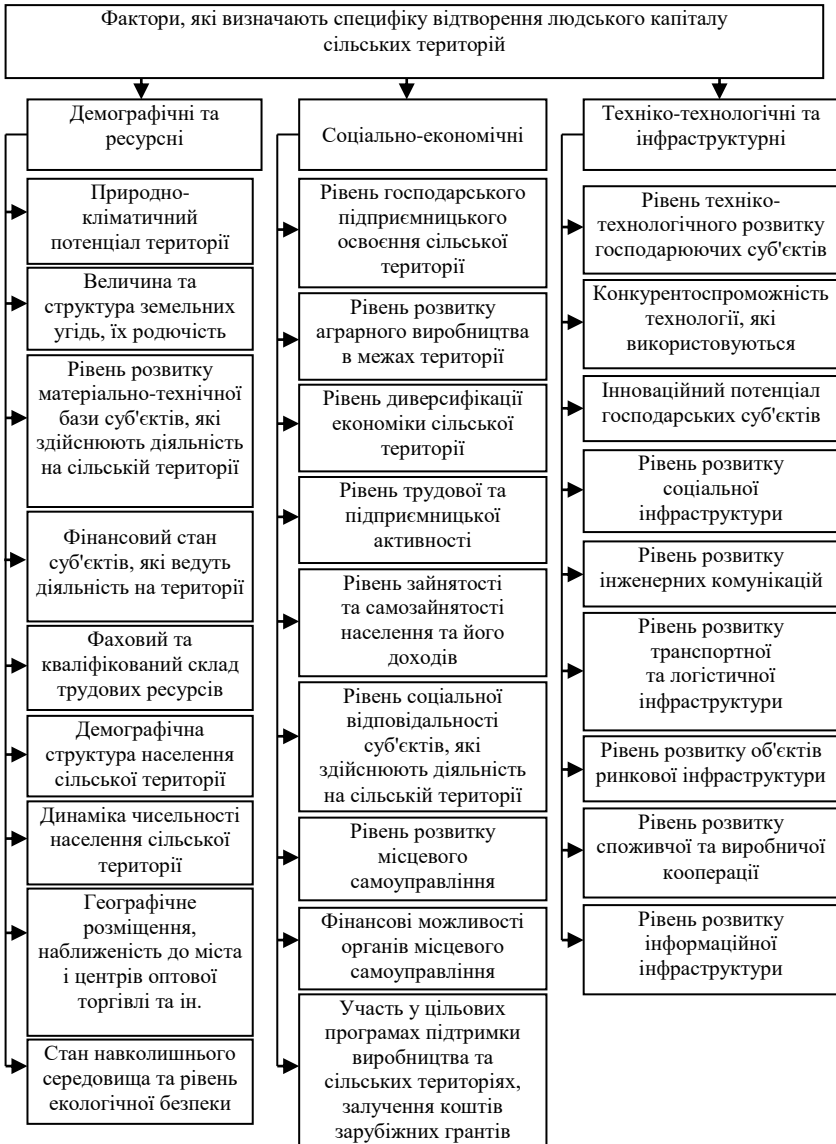

Рис. 1.3. Фактори, які впливають на організацію відтворення людського капіталу сільських територій

Джерело: узагальнено автором

Безперечно, на якість відтворювальних процесів впливають зовнішні чинники, серед яких слід виділити політичну та макроекономічну стабільність, соціальну орієнтацію держави, дієвість державної підтримки аграрного сектору та сільських територій, рівень розвитку системи освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення та ін. В умовах різкого скорочення потреби у трудових ресурсах, зумовленого техніко-технологічною модернізацією аграрного виробництва, і відповідно, зниження рівня зайнятості сільського населення у суспільному виробництві та збільшення його «надлишку», відтворювальні можливості людського капіталу почали істотно звужуватися. Відтік економічно активного населення із села зумовив катастрофічну деформацію демографічної структури значної частини сільських територій. Так звана «оптимізація» мережі охорони здоров'я та освіти значно знизила і без того низьку привабливість багатьох населених пунктів у сільській місцевості. На сьогодні здебільшого повністю припинилося повернення молодих спеціалістів із вищою освітою у сільську місцевість унаслідок відсутності місць зайнятості із відповідним рівнем заробітної плати та перспектив покращення економічної та соціальної ситуації у конкретних населених пунктах. Зазначимо, що ліквідація системи професійної аграрної освіти прискорила відтік із села молоді, а зниження якості життя на селі та престижу праці зумовили активізацію процесів люмпенізації сільського населення, його інтелектуальної деградації, росту алкоголізму та наркоманії, погіршення криміногенної ситуації на селі.

Зазначимо, що у нинішніх умовах людський капітал сільських територій увійшов у нову фазу свого розвитку, пов'язану із якісною трансформацією та пошуком шляхів адаптації до умов мінливої ринкової, соціальної та економічної кон'юнктури. Отже, узагальнюючи еволюцію категорії «людський капітал» сільської території, нами обґрунтовано такі висновки: становлення та розвиток має тривалий період, характерними ознаками даного процесу на сучасному етапі є ініціативність і самостійність; людський капітал впливає як позитивно, так і негативно на соціально-економічну сферу сільських територій, тобто вони перебувають у взаємозалежності; численні фактори, які впливають на формування та використання людського капіталу можна поділити на ендо-

та екзогенні, що доцільно враховувати при розробці стратегічних програм розвитку сільських територій. Одержані у підрозділі дисертаційного дослідження теоретичні результати систематизовані, доповнені, поглиблені окремі концептуальні положення дозволяють перейти до поглибленого вивчення особливостей формування та використання людського капіталу сільських територій.

1.2. Теоретичні підходи до оцінки процесу відтворення людського капіталу сільських територій

Сучасні тенденції формування та використання людського капіталу сільських територій характеризується тим, що він ввійшов у нову фазу розвитку, пов'язану з якісною трансформацією та пошуком шляхів його адаптації до мінливої ринкової кон'юнктури, соціальних та екологічних умов. Нинішній етап розвитку економіки країни, зокрема сільського господарства, відзначається складним перебігом зумовленим кризовими явищами та проблемами, які поширюються на всі сфери соціально-економічного життя. Основна відмінність цього нестабільного періоду для агросоціогосподарської сфери України полягає в тому, що на сьогодні сільське господарство є «драйвером економічного росту» як «пропульсивна галузь», що в цілому підтверджується показниками його функціонування. Водночас цю тезу не можна застосувати до сільських територій, які нами розглядаються як особливий соціально-економічний континуум, а не як галузева виробничо-економічна система. Очевидно, що в цьому контексті для сільських територій є притаманними низькі захисні властивості, оскільки вони найбільш чутливі до негативних ефектів, що виникають унаслідок деструктивних явищ та процесів. За відсутності резервів для самовідновлення сільські території проходять усі стадії негативних фаз економічного циклу, серед яких виділяють докризовий, піковий і посткризовий.

Сільське населення, як економічний агент сільської території та необхідний суб'єкт збереження її життєдіяльності, найбільш чутливе до наслідків економічних спадів. Галузева специфіка виробничого сектору цих територій має моногалузовий характер (переважає

сільське господарство) і саме тому в його наявності обмежений перелік додаткових резервів свого розвитку в нинішніх умовах. Людський капітал як виробничий фактор та елемент соціально-економічної системи синхронно реагує на всі наслідки деструктивно-руйнівних явищ, урахування яких дає змогу узагальнити вплив негативних процесів на його відтворення. На наше переконання, найбільш відчутний негативний вплив на розвиток соціально-економічної сфери сільських територій чинять такі фактори: зменшення чисельності населення (природне та міграційне відтворення); соціальна та трудова апатія (відсутність довіри до інструментів державної підтримки, нових інститутів та інституцій), деградація мотиваційної складової (зниження бажання до навчання, підвищення фахового рівня), втрата культурних орієнтирів та розвиток асоціальних процесів (криміногенність, алкоголізм та ін.); невідповідність кваліфікації трудових ресурсів вимогам до виконання трудових процесів на технічно складному обладнанні, тобто недостатність знань та вмій роботи на інноваційних технічних засобах праці. Очевидно, що в умовах істотного зменшення чисельності працездатного сільського населення проблема якості фахової підготовки відходить на другий план. Згортання науково-дослідної діяльності, недофінансування суб'єктами господарювання, які функціонують на сільських територіях, об'єктів соціальної інфраструктури та нехтування шляхів вирішення екологічних проблем, негативно впливають на процеси відтворення людського капіталу й, відповідно, мультиплікативно посилюють негативні ефекти на соціально-економічну сферу сільських територій.

Людський капітал для сільських територій є внутрішнім ресурсом, економічна нестабільність знаходить прояв у вигляді зовнішнього подразника та комплексно впливає на всі складові розвитку сільської соціально-економічної сфери, зокрема й на людський капітал. Узагальнення наукової літератури дало можливість виявити фрагментарне вивчення питань стосовно реакції людського капіталу на прояв деструктивних процесів у економіці. Так, вітчизняні науковці наголошують, що людський капітал села погіршився якісно та кількісно, ними ідентифіковано низку соціально-економічних проблем сільських територій, а також обґрунтовано висновок про необхідність створення відповідних умов для відт-

ворення людського капіталу села. Однак дещо латентно враховують кризові явища та процеси [64].

Як наголошують науковці, одним із чинників прояву деструктивних явищ у розвитку сільських територій та погіршення виокремлено переорієнтацію інвестиційних процесів із зовнішніх на внутрішніх джерел фінансування, внаслідок чого сповільнилися темпи динаміки у відтворенні людського капіталу. Саме для вирішення цієї проблеми запроваджено комплекс заходів, які передбачають децентралізацію управління сільських територій та зміну пріоритетів інвестиційної діяльності в напрямі «сільське господарство – сільська територія – сільська громада» [65].

Мотивація ефективної працездатності носіїв людського потенціалу сільських поселень України розглядається в контексті її інституціоналізації, активізації місцевого самоврядування і розвитку локальних ринків праці, диверсифікації суспільного базису її інновацізації, вирівнювання соціально-економічних дисбалансів, удосконалення нормативно-правового регулювання зайнятості в сільгосп-підприємствах, поліпшення інвестиційного клімату. Серед чинників, що зумовили прояв кризових явищ та несприятливо вплинули на рівень зайнятості сільського населення, слід назвати морально-етичні чинники, що супроводжують процес звільнення та погіршення особистісних якостей працівників, в деяких випадках втрата мотиваційних аспектів праці, а основним несприятливим наслідком варто розглянути невисокий рівень заробітної плати [66].

Поділяємо думку українських дослідників, які дійшли висновку про те, що погіршення людського капіталу відбулося через ускладнені умови проживання, неналежний стан об'єктів побутового обслуговування населення та соціальної інфраструктури, низький рівень престижності праці на селі, обмеженість доходів сільського населення, незадовільний стан інфраструктури сільської медицини, високий рівень безробіття, погіршення екологічних характеристик, відсутність необхідних організаційно-професійних навичок для започаткування та ведення підприємницької діяльності. Для виправлення ситуації, що склалася, потребує розроблення положень державної політики розвитку малого підприємництва на сільських територіях України, що буде предметом детального дослідження у наступних розділах дисертаційної роботи [67].

Отже, вивчення питань відтворення робочої сили в умовах сталого розвитку сільських територій є актуальним завданням, оскільки саме організація тут діяльності дасть змогу реалізувати соціально-економічні та екологічні інтереси сільського населення, відносини людини, суспільства і природи, задовольнити матеріальні та духовні потреби людей, забезпечити належні умови життєдіяльності. На основі цього можна зробити висновок про те, що сільські території об'єднують сільську поселенську мережу, природні та людські ресурси, виробничу і соціальну інфраструктуру на селі, маючи на меті задоволення потреб, інтересів та добробуту населення, в результаті чого досягається збалансований сільський розвиток у цілому [68].

З метою вивчення цієї проблеми логічно уточнити досліджувану категорію: людський капітал сільської території – це виробничий фактор розвитку сільських територій, який включає в себе сукупність знань, досвіду, професійних компетенцій, культурних і духовних цінностей, якими володіє сільське населення. Зазначимо, що людський капітал має обмежені джерела формування та моногалузевий напрям використання (характерний вид економічної діяльності території).

Людський капітал сільських територій в умовах нестабільності доцільно розглядати як антикризовий чинник стабілізації рівня соціально-економічного розвитку сільських територій, який включає знання, навички, особистісні здібності та адаптаційні можливості сільського населення, що дозволяє нейтралізувати або мінімізувати негативний вплив деструктивних процесів на сільську громаду.

Суб'єктами, що беруть участь у процесі відтворення людського капіталу, доцільно розглянути домогосподарства – господарюючий суб'єкт – держава (суспільство). Досить складно виділити пріоритетність кожного із суб'єктів відтворювальних відносин, необхідно зазначити про системну їх взаємодію у межах сільської території, на яких формуються спільноти людей, об'єднані за ознакою локалізації їх проживання та життєдіяльності. Зміст категорії «сільські території» трактується досить широко, однак базується на визначеннях, які наведено у різних нормативно-правових документах.

Зазначимо, що на кожному етапі суспільного поступу набували пріоритетного значення різні проблеми розвитку сільських територій. Так, у 50 – 60-і роки держава концентрувала увагу переважно на вирішенні виробничих проблем (низький рівень механізації, електрифікації та хімізації галузі), дещо пізніше, коли соціальна складова (розпорошеність і дефіцит робочої сили, висока частка ручної праці, низький рівень життя селян) стала гальмом у розв’язанні галузевих питань, соціальні проблеми було визначено як пріоритетні. Саме це зумовило необхідність розроблення відповідних наукових підходів до управління сільськими територіями на основі об’єктивного визначення та оцінювання їх ролі у розвитку суспільства. Держава взяла курс на прискорене подолання суттєвих відмінностей між містом і селом, але наслідком реалізації адміністративних заходів заборонного характеру стало посилення негативних тенденцій у сільському секторі суспільства.

Отже, доречно виділити ключові етапи розвитку аграрного сектору та його просторової основи – сільських територій з населеними пунктами, в яких мешкали сільські жителі та концентрувалися матеріальні й технічні засоби виробництва. Так, на початку 60-х років ХХ ст. у колишньому СРСР було розроблено та прийнято рішення про реалізацію моделі перспективного розвитку сільськогосподарських районів, яка передбачала: обов’язкове планування перспективного розвитку та науково обґрунтоване розміщення продуктивних сил; концентрацію, механізацію та електрифікацію сільського господарства; розгортання сільського і шляхового будівництва; раціональне розміщення опорних поселень сільськогосподарських підприємств, яким надали статус «перспективних» сіл, та ін. У цей період панувала теза: «високомеханізованому сільському господарству повинні відповідати висококонцентровані форми розселення», тому при розробленні проектів районного планування районів і областей перевагу надавали концентрованим формам розміщення населення – великим поселенням з автономними системами життєзабезпечення. Проекти зонування і забудови розроблялися лише для населених пунктів-центрів підприємств. Водночас будівництво у малих і середніх («неперспективних») селах не передбачалося. Це спричинило поступовий занепад територіально розосереджених робочих місць,

які створювали дрібні виробничі об'єкти (машинно-тракторні та господарсько-складські двори, тваринницькі ферми, рільничі бригади), та примусове закриття об'єктів соціального обслуговування (клуби, початкові школи, дитячі садки, фельдшерські пункти, відділення зв'язку). Негативно вплинуло також укрупнення сільських районів, кількість яких зменшилася майже удвічі.

Зазначимо, що з огляду на наявність у селах надлишкового трудового потенціалу, який використовувався неповною мірою, на початку і в середині 60-х років міграція сільського населення не викликала занепокоєння. Але наприкінці цього періоду сільське господарство відчуло дефіцит робочої сили (пізніше: трудові ресурси – трудовий потенціал – людський капітал), до того ж сподівання на механізацію сільськогосподарського виробництва з метою заміщення ручної праці уречевленою не виправдалися. Ця обставина зумовила процеси міграції сільського населення, які стали об'єктом підвищеної уваги з боку органів державного управління, яке почало застосовувати заходи адміністративного характеру, щоб загальмувати її негативні прояви. Отже, концепція розвитку «перспективних» сільських населених пунктів, реалізація якої спиралася на концентрацію виробництва і населення, та передбачала заходи заборонного характеру, повністю себе дискредитувала.

Відомо, що на зміну концепції «точкової» концентрації виробництва, населення та об'єктів соціальної сфери у 70-ті роки отримала поширення концепція розосередженого розміщення продуктивних сил у мережі населених пунктів та виникнення на цій основі міжселенних зв'язків. Ці зв'язки сприяли подоланню автономності населених пунктів, здійсненню інтеграційних процесів, а також формуванню взаємозв'язаних систем сільських і сільсько-міських поселень. Водночас, відповідно до цієї концепції, виробництво сільськогосподарської продукції почали розглядати як складний, розгорнутий у просторі та тривалий у часі технологічний процес. Розпорошеність людського капіталу й розміщення виробничих об'єктів у населених пунктах стали розглядатися як необхідна умова функціонування аграрного виробництва. Слід наголосити, що і дотепер діють специфічні фактори сільського господарства, які не будуть подолані чи знівельовані навіть в умовах високомеханізованого виробництва, зокрема: розосередже-

ність земельних ресурсів, біологічні організми – рослини та тварини, специфічні природно-кліматичні умови, рельєф території і конфігурація сільськогосподарських угідь, розташування поселень і виробничих об'єктів у географічному просторі та ін.

У науковому середовищі також набули визнання дві концепції перспективного розвитку села: аграрного сектора суспільства (Т.І. Заславська) та соціально-економічної системи «місто-село» (Л.В. Нікіфоров). Водночас українські науковці теоретично обґрунтували можливість реалізації практичних заходів, які не були пов'язані з руйнацією існуючої мережі сільського розселення, а навпаки – сприяли гальмуванню деструктивних процесів та їх подоланню [69].

Однак скасування у 70-х роках обмежень на функціонування та забудову середніх і малих сіл не змінило негативну тенденцію, а малі та середні сільські поселення внаслідок міграції та депопуляції продовжували втрачати своїх жителів. У результаті частина земельних ресурсів не використовувалася в господарському обігу, забур'янювалася та заліснювалася чагарниковою рослинністю. За таких умов природні ресурси і людський капітал на сільських територіях погіршувалися кількісно та якісно й збіднювалися. Водночас директивна вказівка щодо інтенсифікації аграрного виробництва та збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції базувалася на виснажливому використанні ресурсів сільських територій. Це супроводжувалося подальшою деградацією людського капіталу (збільшенням частки осіб старшого, передпенсійного і пенсійного віку) та постійним зниженням природної родючості ґрунтів. Отже, така вказівка щодо інтенсифікації сільського господарства на основі максимізації залучення ресурсів дискредитувала себе повністю, визначало необхідність вжиття комплексу практичних заходів щодо покращання ситуації в аграрному секторі.

Наступним етапом стало прийняття Продовольчої програми СРСР (1982р.), якою передбачалося нарощування виробництва сільськогосподарської та продовольчої продукції. Водночас були розроблені аналогічні Програми по областях, районах і навіть місцевих радах та сільськогосподарських підприємствах, результати виконання яких контролювалися директивними органами. У кон-

тексті забезпечення реалізації положень Програми сільськогосподарським підприємствам направлялася техніка (за половину вартості), широко проводилися меліоративні роботи, реалізувалися заходи з поліпшення стану ґрунтів (вапнування, розкислення) за рахунок бюджетного фінансування. Результатом виконання місцевих продовольчих програм мало стати суттєве нарощування обсягів житлового, комунального, соціально-культурного, дорожнього будівництва, що забезпечувало введення в дію багатьох об'єктів соціального і виробничого призначення. Це сприяло гальмуванню міграції сільського населення, у багатьох сільських районах виникли «точки тяжіння», тобто населені пункти, куди почали повертатися колишні сільські мігранти за умови, що їм нададуть житло (квартири чи будинки) та постійну роботу з достатньою винагородою. Отже, концепція «місто-село» практично і значною мірою успішно у 80-ті роки була реалізована на сільських територіях. Водночас вітчизняні науковці (Шепотько Л.О., Прокопа І.В.) у контексті наукового обґрунтування власного бачення перспективи запропонували концепцію багатогалузевого та багатofункціонального розвитку села [70, 71, 72, 73].

Реальний «патерналізм» держави стосовно розвитку сільських територій свідчив про те, що вона почала «віддавати селу борги», щоб вивести аграрний сектор на сучасний рівень функціонування. За оцінками науковців, період потужного впливу держави на розвиток аграрного сектору і сільських територій припав на другу половину 80-х років, результатом якого стало реальне покращання умов життя в українському селі, створення необхідних передумов для стабільного й ефективного розвитку сільського господарства, як гаранта продовольчої безпеки країни. Однак до кінця 1991 р. Україна в економічному та правовому відношенні перебувала у складі колишнього СРСР, тому на неї покладалися функції нарощування виробництва й забезпечення населення країни основними видами продовольства, виконання яких зазнало відчутних труднощів.

Ситуація кардинально змінилася після набуття Україною політичної незалежності (серпень 1991 р.) та розпаду колишнього СРСР (грудень 1991 р.), унаслідок чого відбувся перехід до принципово нових економічних та соціальних умов життя країни. В

аграрному секторі постало питання про проведення аграрної та земельної реформ, забезпечення переходу національної економіки від планово-директивної системи до соціально орієнтованої моделі ринкового господарювання. Оскільки вплив держави був обмеженим, то й економічні та соціальні процеси в Україні здійснювалися стихійно та безсистемно.

Як зазначає українська дослідниця О.М. Бородіна, відбулася руйнація радянської інституційної системи соціального розвитку села, що спричинило занепад соціальної інфраструктури в сільській місцевості, порушення сільського укладу життя, притаманного колгоспно-радгоспній системі, глибоке розшарування сільського населення за рівнем доходів. У трансформаційний період з'явилася велика кількість явних і прихованих безробітних, знизилися соціальні стандарти, зокрема рівень дошкільної та шкільної освіти, надання медичних послуг, поширилися такі негативні явища, як алкоголізм і наркоманія, значно знизилася тривалість життя сільського населення та посилилася депопуляція [74].

Негативні тренди, які спочатку виникли в регіонах із складною соціально-економічною ситуацією, набували незворотного характеру й поширювалися на відносно економічно достатні райони та сільські ради. У результаті відбулося збільшення кількості деградуючих сіл і на цій основі повзуче формування занепадаючих сільських поселень [75]. Отже, з урахуванням негативних тенденцій природного руху сільського населення загальна ситуація погіршувалася. Серед деградуючих поселень було виділено дві підгрупи: 1) вмираючих (з дуже складною демографічною ситуацією) – 48,7% та 2) занепадаючих – 51,3%.

Зазначимо, що ключова проблема 90-х років зумовила появу концепції максимального збереження наявного потенціалу сільського сектору при переході до ринкової моделі господарювання. Однак, станом на початок ХХ ст. частка сільських районів демографічної і поселенської кризи вже становила близько 40% (майже 200 районів). Проведення аграрної та земельної реформ набуло зтяжнього характеру, супроводжувалося «відмиранням» колективних форм господарювання та становленням нових організаційно-правових форм: підприємства, господарські товариства, виробничі кооперативи, фермерські та особисті селянські господарства

товарного спрямування, вертикально інтегровані структури та ін. Зазначимо, що при переході до моделі ринкової економіки було втрачено повністю або частково мережу об'єктів соціально-культурного призначення, а низький рівень доходів змусив сільських жителів перейти на засади самообслуговування.

Глибинні трансформації в економічному базисі й потужні потрясіння в соціальній сфері визначили необхідність розроблення принципово нових науково-теоретичних засад і практичних підходів до розвитку села. Необхідною умовою розглядалося вивчення зарубіжного досвіду та адаптація його до вітчизняних реалій з метою визначення власних, відповідних поточній ситуації, механізмів, важелів та інструментів. Саме при їх усвідомленому застосуванні поставала можливість здійснювати активний вплив на економічні, соціальні, екологічні, екістичні (розселенські) та інші процеси.

Прояв перших ознак виходу із кризи, однак не означав, що аграрний сектор почав долати негативні тренди: інерційність економічних, соціальних, демографічних, міграційних, екологічних, екістичних й інших процесів на сільських територіях. Із різними темпами затухання чи прискорення вони проявлялися і у 2000-х роках. На цьому етапі виявили вплив такі негативні тренди:

вихід із рецесії аграрного сектору економіки у 2000-х роках не забезпечив розширення сфери зайнятості сільського населення, а, навпаки, в галузях первинного виробництва і у сфері позааграрної зайнятості (промислові види діяльності) на сільських територіях відбувалося неухильне скорочення зайнятих постійною діяльністю. З різних причин, працівників у сільській місцевості офіційна статистика відносила до зайнятих в особистому селянському господарстві, що спричинила істотну розбіжність між офіційними даними щодо сільських безробітних і статистичними даними, які визначалися за методологією МОП (Міжнародної організації праці). Так, за 2000 – 2010 рр. офіційно зареєстровані масштаби безробіття по сільській місцевості на початок і кінець вказаного періоду становили відповідно 274,2 тис. осіб (рівень безробіття 4,4%) та 167,4 тис. осіб (рівень безробіття 2,9%), а визначені за методологією МОП становили відповідно 462,8 тис. осіб (рівень безробіття 7,5%) та 493,5 тис. осіб (рівень безробіття 8,1%) [76];

формування відносин ринкового типу в аграрному секторі економіки ускладнювалося змінами у складі землевласників і землекористувачів та організаційно-правових формах господарювання, виникненням нових форм високотоварного виробництва, і це супроводжувалося надмірною експлуатацією природних ресурсів та виключенням окремих з них до (людського капіталу) господарського обігу, появою неврегульованим на законодавчому рівні вилученням різних видів ренти (політичної, земельної, екологічної, водної, податкової, транспортної тощо) вузькою групою аграрно-індустріальної еліти, яка вже сформувалася у країні;

соціальні умови життя стрімко погіршувалися та охопили практично усі складові: матеріально-технічну базу галузей соціальної та інженерної інфраструктури, систему соціального обслуговування сільських споживачів і систему соціального забезпечення сільського населення. Дуже відчутно вказані проблеми позначалися на жителях населених пунктів, розташованих у депресивних і периферійних сільських районах, які особливо потерпали від бідності й безробіття, а також унаслідок низького рівня заробітної плати в первинному виробництві;

через стрімке зростання цін на пально-мастильні матеріали фактично було припинено автобусне обслуговування жителів більшості сільських населених пунктів, що спричинило погіршення доступності соціальних послуг і посилення територіальної ізоляваності сіл тощо.

Водночас у цей період в аграрному секторі було досягнуто збільшення обсягів продукції на основі залучення у виробництво тих чинників, які не повною мірою були задіяні, зокрема, природних ресурсів і використання ручної праці в господарствах населення. У результаті в 1999-2009 рр. індекс продукції сільського господарства зріс у 1,7 (до 89,3%), а харчової промисловості – у 2,4 рази (до 108,1%) порівняно з 1990 р. [77]

Погіршення соціальних умов сільського населення та негативні тренди в аграрному секторі мали значну інерційність, тому на початку нинішнього століття науковий пошук було зосереджено на дослідженні соціальних ресурсів сільських територій. Науковці стверджували, що «соціальні ресурси» (фр. ressource означає допоміжні засоби) беруть участь у процесі суспільного виробництва

через забезпечення відтворення робочої сили. Тому головним елементом соціальних ресурсів села є його жителі – сільське населення. У складі останнього центральне місце належить особам, здатним до праці – трудовим ресурсам. Отже, трудові ресурси є складовою одночасно соціальних і економічних ресурсів суспільства, що, на нашу думку, і є тією сполучною ланкою, що зумовлює взаємозалежність його економічного і соціального розвитку» [78].

Отже, зайнятість трудових ресурсів у первинному виробництві та харчовій промисловості є ключовою умовою їх ефективного використання. Поєднання людського капіталу із залученими у виробництво природними, матеріальними та іншими ресурсами, наявними на певній сільській території, забезпечує реалізацію інтересів органів місцевого самоврядування і місцевого населення. Однак спроба проведення у 2005 р. адміністративно-територіальної реформи шляхом трансформації низової ланки місцевого самоврядування (об'єднання сільських, селищних, міських рад) зазнала невдачі, оскільки нав'язувалася «згори», тому не мала підтримки населення. З метою уникнення повторення невдалого досвіду було узагальнено досвід країн-кандидатів, які здійснювали підготовку до вступу в ЄС та скористалися його перевагами. Важлива складова досвіду полягає в закріпленні за громадами повноважень щодо використання ресурсів територій, які перебуватимуть під їх юрисдикцією.

За таких умов підвищену увагу приділено соціо-економічному підходу, в основу якого покладено Концепцію багатофункціональності сільського господарства, яка у 2008 р. була сформульована Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Поява цієї Концепції була зумовлена деаграризацією економіки, тобто зменшенням частки сільського господарства в національній економіці та реальним скороченням зайнятості населення у ньому.

Зазначимо, що Концепція багатофункціональності сільського господарства спонукає до більш глибокого й всебічного дослідження місця та ролі людини у взаємозв'язаних сферах при їх об'єктивній взаємообумовленості та єдності, а саме: економічну, соціальну та екологічну функції, які покладаються на сільське го-

сподарство в сучасних умовах. Чітке дотримання відповідних вимог при виконанні вищезгаданих функцій забезпечується лише за свідомої та безпосередньої участі людини у їх реалізації. У цьому зв'язку О.М. Бородіна зазначає: «Концепція багатофункціональності базується на визнанні сільського господарства специфічною сферою економічної діяльності, унікальною за різноманітними суспільними результатами, які вона може продукувати одночасно із виробництвом сільськогосподарської продукції [79].

Отже, у процесі виходу аграрного сектору економіки із рецесії науковці зосередили увагу на концепції багатофункціонального розвитку сільського господарства, в якій поглиблено трактування ролі сільського господарства в забезпеченні функціонування суспільства. За таких умов, гармонійний, збалансований та сталий розвиток сільського сектору є ключовою умовою для забезпечення позитивних змін і досягнення прогресу в міському секторі, а отже і просування українського суспільства по шляху європейської інтеграції.

Варто наголосити, що затяжний період виходу аграрного сектору із кризи не супроводжувався докорінними трансформаціями та суттєвими позитивними змінами, тому постала необхідність пошуку нових наукових підходів для вирішення важливих ключових завдань суспільства на цьому етапі, виявлення, групування та проведення поглибленого аналізу проблем, що гальмували прогресивні процеси, й опрацювання пропозицій щодо їх вирішенню. Такі завдання формулюються в процесі проведення науково-теоретичних і прикладних досліджень та реалізуються через постановку цілей з метою забезпечення комплексного розвитку сільського сектору, що об'єднується загальною назвою – сільський розвиток [80].

Встановлено, що з середини 2000-них років українські науковці досить активно розробляли проблеми сільського розвитку із залученням різних наукових підходів, що було пов'язано з ознаками виходу економіки із рецесії та необхідністю обґрунтування напрямів розвитку аграрного сектору і сільських населених пунктів. Нині, тобто майже через третину століття, унаслідок кардинальних змін в економічному базисі та соціальних умовах життя, розглянута нами концепція зазнала оновлення, з акцентуванням

уваги на сільський розвиток. Незважаючи на певну спільність формулювання положень вищезгаданих концепцій, вони мають деякі відмінні риси, що можна пояснити наступним: кардинальною зміною інституційної бази розвитку села, зокрема, руйнацією колгоспно-радгоспної системи, додатком до якої фактично були органи місцевого самоврядування, тобто, сільські та селищні ради; спадкоємністю наукових пошуків, які розроблялися як для умов радянського періоду, так і постреформного етапу трансформації українського суспільства; докорінною зміною форм власності на селі: замість наданих державою у довічне користування земельних ресурсів і матеріально-технічних засобів колективної та загальнонародної власності відбулося розпаювання сільськогосподарських угідь і засобів виробництва між членами колективних та державних сільськогосподарських підприємств, що стало підґрунтям для їх наступної приватизації, а також привласнення результатів праці, які будуть отримані в процесі проведення господарської діяльності; змінами у джерелах і обсягах фінансування на потреби спорудження та утримання об'єктів соціальної сфери села: за радянського періоду близько половини витрат фінансувалося за рахунок сільськогосподарських підприємств, а решта – з державного бюджету; за нинішніх умов переважна частина витрат фінансується з місцевих бюджетів, а решта – з державного бюджету (субвенції, субсидії, державний фонд регіонального розвитку), що висуває завдання забезпечити максимальне наповнення бюджетів місцевих рад та ін.

Зазначимо, що залежно від ситуації в країні, а також з урахуванням тематики наукових досліджень взаємозв'язки між ролями сільського господарства і його функціями вивчаються з різних позицій. У кінцевому рахунку взаємозв'язки спрямовані на забезпечення сталого розвитку сільського сектору, а також, відповідно із ними, коригуються напрями й реалізуються пріоритети аграрної політики держави. У цьому контексті вітчизняні науковці пропонують під сільським розвитком розуміти такий процес, за якого забезпечується гармонійний соціоекономічний прогрес сільської місцевості на основі самоорганізації сільських громад із максимально можливим використанням чинників ендogenous розвитку

(місцевих активів) при їх поєднанні із зовнішніми можливостями [81].

Запропоноване трактування поняття «сільський розвиток» відображає його як триєдиний процес: ідентифікацію сільських громад на основі їхньої самоорганізації; господарське освоєння місцевих ресурсів; створення засобів існування для всіх членів громад на основі інноваційних рішень. Кінцевою метою процесу сільського розвитку є створення умов для підвищення доходів бідних верств населення, а не комфортне їх існування в умовах бідності, матеріальною базою має стати залучення наявних активів сільських громад у поєднанні з зовнішніми можливостями (інформацією, фінансовими ресурсами, соціальними мережами) для розширення і диверсифікації власної економічної діяльності на сільських територіях. У цьому зв'язку автор пропонує розмежувати два термінологічно близьких поняття: 1) «розвиток сільської місцевості», яке акцентує увагу на сталості розвитку, його соціо-економічній складовій, забезпеченні суспільного добробуту та людського розвитку; 2) «розвиток сільських територій», яке узагальнює та фокусує увагу на виробничих та інфраструктурних аспектах сільського розвитку.

В Україні концепція багатофункціонального розвитку сільського господарства набула помітного поширення серед науковців і стала майже офіційною доктриною. Однак доцільно розглянути й інші підходи до цієї проблематики, зокрема, галузевий і територіальний, які пізніше доповнено європейським та американським векторами, і на цій основі започатковано їх симбіоз у різних співвідношеннях, але в процесі часткової імплементації до умов конкретного регіону.

Сутність галузевого підходу в концентрованому вигляді формулюється як аграроцентризм і полягає в тому, що проблеми розвитку сільського господарства, а в ширшому значенні – аграрного сектору, виходять на перший план. Необхідно зазначити, що відповідно різні його елементи стають об'єктом дослідження, а саме: корпоративний сектор, індивідуальний сектор, переробно-харчова промисловість. Водночас в останній період відбувається накладання одного підходу на інший, їх взаємопроникнення і навіть

своєрідна інтеграція, а тому чітко розмежувати їх не вдається [81, 82, 83, 84, 85, 86, 87].

Сутність територіального підходу полягає у тому, що в його основу покладено людиноцентризм (або за В.В. Юрчишиним – селяниноцентризм), тобто селянин розглядається як головна особа у сільському господарстві, або в ширшому розумінні – потреби сільського населення в усіх їх проявах: соціальне обслуговування, умови й рівень життя тощо [88, 89, 90, 91, 92].

Сутність європейського та американського векторів полягає у доповненні реальною практикою і виході на новий рівень зазначених вітчизняних підходів, але вже з урахуванням зарубіжного досвіду стосовно обґрунтування напрямів та інвестування заходів щодо розвитку сільського господарства та сільських територій, залучення сільських громад і місцевого населення до активної участі в забезпеченні благоустрою, розвитку соціальної інфраструктури й поліпшенні якості послуг у пунктах проживання сільського населення, диверсифікації та розширенні сфери прикладання праці на основі впровадження різних бізнес-проектів тощо [93, 94, 95,96].

Зазначимо, що у зв'язку з активним просуванням України по шляху інтеграції з ЄС особливої актуальності набули питання переходу місцевої влади на європейську модель місцевого самоврядування та поступової інтеграції підприємств аграрного сектору до внутрішнього ринку країн-членів Євросоюзу. Відповідно при розробленні програм, підготовці пропозицій і заходів, а також формуванні механізмів їх практичної реалізації необхідно, з одного боку, враховувати підходи ЄС до розвитку сільських територій, а з іншого, – вітчизняну специфіку, напрями і тенденції змін на сільських територіях тощо. Із цією метою на наднаціональному, національних і регіональних рівнях ЄС одночасно реалізуються три ключові концепції сільського розвитку: концепція, яка ідентифікує сільський розвиток із загальною модернізацією сільського господарства та агропродовольчого комплексу, ставить в основу розвиток аграрної сфери (сектору) у цілому (секторальна модель); концепція, яка пов'язує сільський розвиток виключно з подоланням відмінностей між найбільш відсталими сільськими районами та іншими галузями економіки (перерозподільча модель); концеп-

ція, яка ідентифікує сільський розвиток із розвитком сільських районів у цілому, шляхом використання всіх ресурсів, наявних у даному районі (людських, фізичних, природних, ландшафтних та ін.), та інтеграції між усіма компонентами і галузями на місцевому рівні. Ця концепція використовує наявні можливості конкретної території в найбільш широкому її розумінні (територіальна модель). Зазначимо, що наведені вище теоретичні підходи та їх практична реалізація не підлягають періодизації повною мірою, але часто існують разом і накладаються один на інший в останні тридцять років [97].

Отже, наприкінці 2000-них років з урахуванням досвіду країн-членів ЄС, а також власної практики регулювання розвитку аграрного сектору та сільських територій українські вчені розробили нові методологічні підходи до сільського розвитку, які ґрунтувалися на диверсифікації сфер і напрямів прикладання зусиль та залученні місцевих активів для їх реалізації. Досягнення стратегічних цілей сільського розвитку базується на потенціалі місцевих громад та спроможності їх вирішувати власні проблеми. Було встановлено, що «державна політика, націлена виключно на економічне зростання, здійснює абсолютно негативний вплив на сільські громади.... Більш важливе значення має вміння селян використовувати місцеві активи, працювати спільно над відтворенням на сучасній основі сільського життя; їхня здатність вибудовувати і покращувати соціальні мережі; можливість удосконалювати власні професійні знання та перетворювати їх на інноваційні ідеї, втілювати ці ідеї у життя тощо. Результатом цього стануть не тільки робочі місця на селі, зростання доходів та функціонуюча інфраструктура, але також сильні сільські громади, здатні забезпечити сталий соціоекономічний розвиток села і які можуть успішно справлятися з постійними внутрішніми змінами і глобалізаційними викликами» [98].

Зазначимо, що наведені вище теоретичні підходи з другої половини 2010-тих років почали активно впроваджуватися у практику регулювання розвитку українського сільського господарства та в поєднанні з іншими заходами дозволили забезпечити просування в обраному напрямі. Реалізація практичних заходів принесли певні економічні результати, зокрема у 2017 р. індекси вироб-

ництва продукції становили: сільського господарства – 91,7%, харчової промисловості – 108,6% (у 2018 р. відповідно 99,6 і 106,5%) порівняно з 1990 р. [99]. Однак, незважаючи на те, що аграрна економіка продемонструвала позитивні зрушення і фактично результати господарювання відповідали показникам базового року, умови життя сільського населення поки перебувають у стані стагнації і навіть погіршуються. Отже, необхідно не лише змінити напрямки докладання зусиль до розвитку сільських територій, а активізувати відповідні механізми, залучити необхідні ресурси для покращання соціальної ситуації на селі, що позитивно впливатиме на формування й використання людського капіталу.

Встановлено, що Україна набула певний досвід реалізації програм загальнодержавного характеру, включаючи й розвиток сільського сектору (охоплює агросферу і село), тому доцільно хоча б у загальних рисах проаналізувати одержані результати. Найбільш тривалою за строками реалізації виявилася Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року, у якій переважав галузевий підхід (на розвиток агросфери) при виділенні бюджетних коштів, хоча інвестування не забезпечено в запланованих обсягах [100]. Однак за слабкої організаційної роботи й недосконалості діючих механізмів, а також відсутності періодичного моніторингу проблеми соціальної сфери та сільських територій не отримали належної інвестиційної підтримки і тому соціальні умови життя на селі погіршувалися.

Наступний документ у вигляді «Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015 – 2020 роки», яку підтримала Національна рада реформ у листопаді 2015 р. [101]

Зазначено, що національна стратегія виходу вітчизняних виробників на нові закордонні ринки сільськогосподарської продукції передбачено акцентувати увагу на кількох головних стратегічних пріоритетах з метою підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору, збільшення обсягів промисловості виробництва сільськогосподарської сировини й харчової продукції з високою доданою вартістю що відповідає за якісними параметрами світовим і європейським стандартам, та забезпечення продовольчої безпеки держави. Національною стратегією та Планом дій щодо

розвитку сільського господарства та сільських територій визначено надання державної підтримки сільському розвитку з метою сприяння сталому розвитку сільських територій.

Стратегією передбачено, з одного боку, покладання відповідальності за розвиток аграрної та несільськогосподарської діяльності на селі на суб'єктів господарювання, а також її підсилення та активізації шляхом формування сприятливих умов для доступу підприємницьких структур до фінансових ресурсів, з іншого – формування механізмів та інструментів сприяння стимулюванню виробничих процесів і діяльності суб'єктів господарювання, які реально забезпечують створення доданої вартості в агропродовольчих ланцюгах, а також здійснення активної державної політики, спрямованої на забезпечення розвитку й підтримки різних форм партнерства між суб'єктами господарювання, органами державного управління і місцевої влади, щоб мобілізувати всі доступні місцеві активи і ресурси для розвитку сільських громад і сільських територій.

Вищезазначене свідчить про те, що відповідальність за розвиток сільських територій поступово перекладається на сільські територіальні громади, які нині перебувають у стадії оволодіння покладеними на них функціями, розроблення процедур й формування механізмів використання, управління та розпорядження активами і ресурсами, що знаходяться на підпорядкованій їм території.

Отже, Національна стратегія націлює на поєднання й інтеграцію галузевого та територіального підходів до розвитку аграрного сектора і сільських територій, що набуло єдиного термінологічного визначення – «сільський розвиток». Оскільки це термінологічне словосполучення все більше поширюється у науковому середовищі, доцільно розкрити його сутність з позиції особливостей нинішнього етапу впровадження європейських підходів та реалізації Україною євроінтеграційних намірів. При цьому доречно вказати на те, що термін «громада» є узагальнюючим поняттям, яке може використовуватися у різних варіаціях, зокрема об'єднана/місцева/сільська, тобто залежно від контексту викладу матеріалу.

Як зазначають автори, «сільський розвиток на базі громад – це розвиток, орієнтований на формування засад сталості, створення довгострокових спроможностей громад самостійно відповідати на можливі виклики. З одного боку, це комплекс дій, у процесі яких громади ініціюють і реалізують власні ідеї щодо покращання поточної життєдіяльності, а з іншого – це діяльність громад для свого розвитку, яка спрямована на реалізацію її економічних можливостей, покращення соціальних умов і навколишнього середовища її життєдіяльності. Таким чином, сільський розвиток на базі громад – це цілеспрямована зміна інституційних, економічних, екологічних, демографічних, соціальних, культурних, побутових та інших умов у сільській місцевості у напрямі зростання рівня та якості життя населення. Зміни здійснюються самими громадами на основі наділення їх правами власності/користування, ефективного використання і контролю над локальними ресурсами, забезпечують подолання бідності, а не більш комфортне існування в її умовах [102].

За визначенням науковців, сільський розвиток включає в себе розвиток економіки українського села, сільських територій (агломерандшафтів, інженерної та соціальної інфраструктури), але, насамперед, – людини. Відхід держави від патерналістської ролі по відношенню до розвитку села спонукав українських учених до активного пошуку нових суб'єктів сільського розвитку, які повинні взяти на себе функції забезпечення реального впливу на процеси, що відбуваються на сільських територіях, та спонукати до просування в обраному напрямі. Зазначені функції спроможні виконувати лише сільські громади, тобто самоорганізовані сільські жителі, які поділяють спільний життєвий простір (як правило, у межах одного села), об'єднані прагненням, готовністю і реальними діями до поліпшення його економічного, соціального та екологічного становища, які створили для цього групу взаємодії (ГВ) і визначили лідера з числа її членів [103]. На нашу думку, вказаний підхід може стати лише однією важливою складовою із тих, що забезпечують сільський розвиток. Друга складова – це об'єднані територіальні громади (сільські, селищні та міські, якщо у їхньому складі є сільські поселення), які в межах чинного правового

поля фактично концентрують усі важелі й інструменти акумуляції місцевих активів і ресурсів.

В умовах децентралізації системи управління та фінансування, що реально провадиться з 2015 р., держава має передати фінансові важелі та інструменти новій низовій ланці місцевого самоврядування – об'єднаним територіальним громадам (ОТГ). Отже, сільські громади можуть лише створюватися за проведення адміністративно-територіальної реформи (АТР). У процесі поетапного укрупнення низової ланки (кількість сільських, селищних і міських рад до об'єднання становила 11 519 од.) планувалося створити 1304 ОТГ (вони об'єднують 8846 територіальних громад та 457,3 тис. кв. км або 82% загальної площі України). Станом на 01.02.2019 р. створено 888 ОТГ (68,1%) з чисельністю 9,1 млн осіб (26,0% від загальної чисельності населення України) і площею 216,4 тис. кв. км (38,7% від площі України). Зазначимо, що місцеві бюджети у 2014 р. становили 70 млрд грн, у 2019 р. – майже 270 млрд грн. [104, 105].

Таким чином, після проведення адміністративно-територіальної реформи принципи, методи і процеси самоорганізації жителів сільських громад отримають потужний імпульс для подальшого їх впровадження в реальну практику. Зазначимо, що оскільки реальні фінансові важелі впливу будуть знаходитись в органах управління ОТГ, то захищати місцеві інтереси повинні сільські громади, які потрібно буде ще створити в контексті сприяння розвитку громадянського суспільства. Їхні зусилля спрямовуватимуться на саморозвиток сільських громад на основі максимальної капіталізації місцевих активів і, перш за все, усіх видів ресурсів: людського, соціального, природного, фізичного, фінансового, політичного, культурного [106].

Сільські території становлять основу просторового базису відтворення людського капіталу агросфери. Так, господарюючі суб'єкти, які здійснюють господарську діяльність у межах сільських територій (господарства населення, фермерські господарства, сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм, вертикально інтегровані агропромислові формування холдингового типу, інші суб'єкти господарювання) формують еконо-

мічну основу системи відтворення людського капіталу, а сільські товариства – його соціальну основу.

Варто наголосити, що в умовах планової економіки основними об'єктами управління сільським розвитком були колгоспи і радгоспи, на які державою покладалися функції економічного та соціального розвитку сільських населених пунктів, формування відповідного середовища проживання сільського населення, відтворення трудових ресурсів та залучення їх у процес суспільного відтворення. Трансформаційні перетворення зумовили руйнівні процеси на сільських територіях, що зруйнувало структурну та функціональну цілісність їхніх економічної, соціальної та екологічної підсистем, а відтворювальний потенціал був порушеним. Очевидною є та обставина, що на сьогодні сільськогосподарське виробництво сконцентровано в колі інтересів бізнесових структур, орієнтованих на безконтрольне споживання природних благ і створених цінностей. На основі вищевикладеного можна дійти висновку про те, що дисбаланс приватних і суспільних інтересів поглибився, що спричинило дезінтеграцію сільської спільноти, деградацію сільських територій, зниження якості життя сільського населення та рівня розвитку людського капіталу.

Вітчизняні науковці самостійним об'єктом дослідження розглядають потенціал розвитку сільських територій як сукупності потенціалів природних факторів (природно-кліматичний, економіко-географічний та демографічний), виробництва економічних благ (виробничий, інфраструктурний, інституціональний та диверсифікаційний), розвитку виробничої підсистеми (інвестиційний, інноваційний, відтворювальний та адаптаційний) та соціального розвитку (бюджетний, соціально-інфраструктурний, рекреаційний). У дисертаційному дослідженні пріоритетом вивчення є відтворювального потенціалу сільських територій, і в першу чергу, потенціалу відтворення людського капіталу. Під потенціалом відтворення людського капіталу сільських територій доцільно розуміти сукупність умов, що визначають структуру людського капіталу, напрями й інтенсивність його формування та можливості реалізації в певній сукупності людей, життєдіяльність яких здійснюється у межах територіальних утворень. Сільські території зазвичай традиційно розглядають як середовище проживання та

життєдіяльності сільського населення, тобто це частина природного середовища, яка змінює свої властивості під впливом господарської діяльності людини. Середовище проживання сільського соціуму об'єднує природні та штучні складові. У свою чергу, природні компоненти представлені елементами, які вже сформовані й існують незалежно від людини, але які можуть бути залучені у процес її життєдіяльності. Переважна частина природної складової представлена природним потенціалом сільської території (сукупність екосистем), які визначають природні умови життєдіяльності сільського співтовариства та формування його людського потенціалу. Очевидно, що кожна екосистема характеризується взаємодією біотичних та абіотичних факторів, якій притаманні унікальні властивості самоорганізації та саморегуляції. Складові штучного середовища проживання – це його частина, сформована сільською громадою в результаті впливу людини на природне середовище у процесі суспільного виробництва та життєдіяльності соціуму в процесі задоволення потреб і реалізації своїх економічних та соціальних інтересів.

Узагальнені функції сільських територій як середовища проживання та життєдіяльності наведено на рис. 1.4. Опрацювання наукової літератури дало змогу з'ясувати, що штучне середовище розглядається як складна багатофакторна система, сформована сільськими жителями для реалізації таких функцій як забезпечення їх виживання (це продовольство, вода, повітря, підтримка здоров'я та ін.); безпека (фізична, економічна, екологічна, суспільна); відтворення населення (сімейні цінності та відносини, охорона дитинства, виховання, навчання та ін.); спілкування та комунікація (засоби обміну інформацією, засоби комунікацій, можливість спілкування та ін.); самоідентифікація (мистецтво, освіта, наука, релігія, моральність, менталітет, духовність, традиції, стереотипи, поведінка, стиль життя та ін.); засоби одержання доходів (сільськогосподарське виробництво, підприємницька та трудова ініціатива, техніка та технології, ремесла, ресурси та ін.); взаємодія із природним середовищем (добування та споживання мінеральних, біологічних та інших ресурсів, охорона навколишнього середовища, конструювання агроландшафтів та ін.).

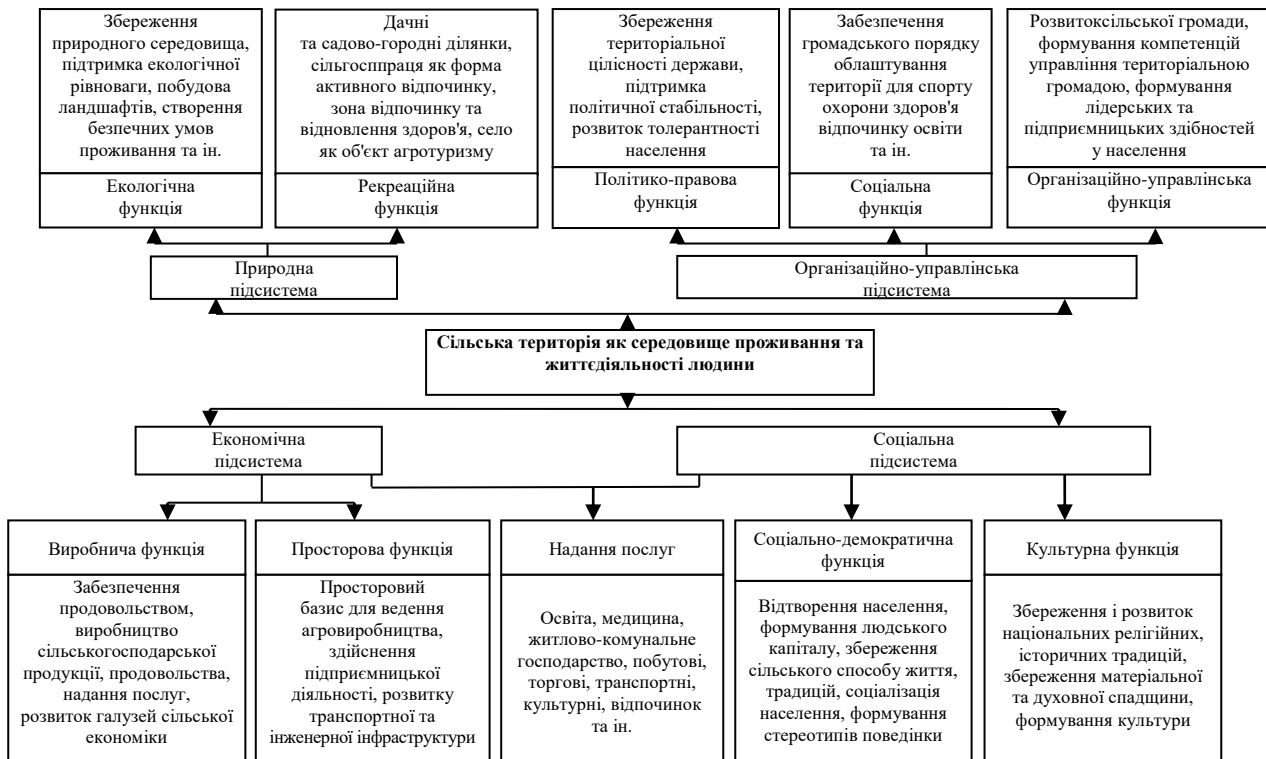

Рис. 1.4. Функції сільських територій як середовища проживання та життєдіяльності людини

Джерело: Узагальнено автором.

З метою забезпечення сталого розвитку сільських територій доцільно досягти виконання таких завдань: формування умов, необхідних для реалізації сільськими територіями своїх функцій та завдань сільського розвитку; розвиток економіки сільських територій, підвищення ефективності та стійкості сільського господарства, доходів сільського населення; створення нових робочих місць, підвищення якості життя населення сільських територій; стабілізація чисельності населення сільських територій та збільшення терміну життя; формування системи раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища; розвиток культурного та морально-духовного потенціалу сільських територій. Очевидно, що проста декларація цілей і завдань сільського розвитку без відповідної системи мотивації сільського населення та можливостей реалізації їхніх економічних інтересів зумовлює низьку дієвість аграрної політики, оскільки не передбачає розробку заходів, запровадження яких може істотно змінити модель поведінки сільських жителів.

При цьому необхідно враховувати, що специфіка сільського способу життя безпосередньо визначається особливостями праці та побуту сільських жителів, зумовленою необхідністю підпорядкування життєдіяльності до природних циклів; складнішими умовами праці; низьким рівнем трудової мобільності; об'єктивним взаємозв'язком праці та побуту; низьким рівнем механізації виробничих процесів у господарствах населення; обмеженими можливостями вибору зайнятості; використання вільного часу та ін.

Визначаючи організацію як внутрішньо підпорядковане й узгоджене функціонування окремих елементів соціально-економічної системи відповідно до її функцій і структури, а також численних процесів, які формують систему взаємозв'язків між елементами, доцільно зосередити увагу на таких положеннях: організація територіального розвитку є усвідомленим та цілеорієнтованим процесом, пов'язаним із досягненням заданих параметрів системи, що забезпечують досягнення економічних, соціальних, екологічних та інших цілей; територіальна організація вирішує завдання територіального розміщення об'єктів господарювання, регламентує просторову взаємодію господарюючих суб'єктів, обґрунтовуючи їх оптимальне поєднання, створюючи передумови

щодо створення галузевих комплексів кластерного типу; організація територіального розвитку передбачає залежність господарюючих суб'єктів у виборі напрямів виробничої діяльності відповідно до їхніх економічних інтересів; ефективна територіальна організація максимально орієнтується на результативність системи мотивації економічної діяльності у формах та обсягах, які максимально відповідають пріоритетам суспільного розвитку; ефективна територіальна організація передбачає необхідність створення умов для неперервного розвитку техніко-технологічної бази, підвищення якості людського капіталу, конкурентного середовища, системи поділу та кооперації праці й інших чинників, що впливають на діяльність економічних агентів; головна мета раціональної територіальної організації полягає у формуванні просторового впорядкування життєдіяльності сільського співтовариства відповідно до парадигми розвитку суспільства та його окремих елементів під впливом об'єктивних економічних законів.

На наше переконання, основними принципами формування потенціалу відтворення людського капіталу сільських територій доцільно виділити такі: принцип системності, за якого потенціал відтворення людського капіталу розглядається як елемент сукупного відтворювального потенціалу сільської території; принцип неперервності означає неперервність відтворювального процесу; принцип комплексності – складна структура людського капіталу вимагає комплексного розвитку всіх його елементів і, відповідно, комплексного розвитку сільських територій; принцип багатofункціональності – сільська територія повинна розвиватися з урахуванням численних функцій, що нею реалізуються; принцип пріоритетності – головна мета розвитку сільських територій визначається ефективністю сільської громади; принцип збалансованості – сільські території повинні розвиватися в інтересах сільських жителів; принцип унікальності – кожен сільську територію слід розглядати як унікальну соціально-економічну систему, яка характеризується специфікою потенціалу розвитку та відтворювальними можливостями; принцип раціональної поведінки населення – активність населення сільської території визначається системою економічних інтересів та мотивацією до підвищення якості рівня життя; принцип рівності – всі господарюючі суб'єкти, які ведуть

господарську діяльність у межах сільської території, повинні мати рівний доступ до ресурсів та об'єктів інфраструктури; принцип соціальної відповідальності – всі господарюючі об'єкти, які ведуть господарську діяльність у межах сільської території, відповідальні за формування соціального потенціалу локалізованого сільської громади; принцип економічної та соціальної інтеграції – кожна сільська територія прагне оптимально інтегруватися в економічні та соціальні системи вищого рівня; принцип ефективності – структура інвестицій у відтворення людського капіталу визначається на основі економічної та соціальної ефективності кожного напрямку інвестицій; принцип безпеки – ефективність відтворювальних процесів визначається рівнем економічної, суспільної, екологічної та інших видів безпеки сільських територій.

Ураховуючи тривалий часовий період, стратегія сталого розвитку сільських територій об'єктивно зазнає прояву ризиків при її реалізації. До основних ризиків можна віднести такі: фінансові – інфляція, низька дієвість державної підтримки сільських територій, недостатнє бюджетне фінансування розвитку сільських територій, виникнення розривів у фінансових потоках господарюючих суб'єктів, що здійснюють господарську діяльність на території села; обмеженість доступу до фінансових ресурсів, висока вартість позикового капіталу та ін.; ресурсні – скорочення ресурсної бази, прискорений моральний та фізичний знос основних засобів виробництва, зростання вартості виробничих ресурсів та ін.); демографічні – прискорення темпів депопуляції сільського населення та трудової міграції, погіршення демографічної структури, збільшення навантаження на працездатне населення та ін.); соціальні – підвищення соціальної напруги, зниження доходів сільського населення, бідність, погіршення якості життя сільського населення та його соціальних груп, скорочення кількості робочих місць та ін.); екологічні – погіршення стану навколишнього середовища, забруднення ґрунтів та втрата ними родючості, підвищення рівня витрат на охорону навколишнього середовища та ін.; політико-правові – соціальні конфлікти, військові операції на території країни, зміна державних пріоритетів підтримки сільського господарства та сільських територій, законодавства щодо ведення підприємницької діяльності та ін.

Очевидно, що постійне перебування соціально-економічної системи, якою є сільська територія, в стані протидії «зовнішнім шокам» зумовлює зміни сутнісно-специфічного змісту характеристик середовища території та її ресурсів. Так, для умов докризового періоду характерним був середній рівень природного відтворення, збалансовані потоки міграції, доступний комплекс базових соціальних об'єктів і послуг, ведення будівництва житлових об'єктів. Окрім цього надання освітніх послуг у повному обсязі, реалізація додаткових освітніх програм, які охоплювали значну частину сільського населення, проведення культурно-масових заходів, що сприяло збереженню культурній ідентичності території.

За таких умов людський капітал сільської території активно використовується в основному в сільському господарстві та переробній сфері, де переважають кваліфіковані кадри. Висока продуктивність праці, доступність ресурсів та сформоване інституційне середовище дає позитивні економічні ефекти. Отже, в такому разі людський капітал забезпечує економічну сталість території за рахунок високого рівня зайнятості й низького рівня безробіття. Однак реальні доходи сільського населення нижче, ніж у міського. Стабільний стан системи, із незначними маркерами-індикаторами докризового стану: помірна стурбованість населення, трудова міграція, прояв часткових економічних обмежень (наприклад, інфляція).

Кризовий період зумовлює прояв негативних явищ, які характеризуються відчутною мірою гальмуванням відтворювальних процесів унаслідок міграції молоді, зниженням якості життя, збільшенням рівня смертності та прояв асоціальних процесів. Унаслідок цього постає проблема якісної освіти з причини відтоку фахівців, зменшення державного фінансування підготовки спеціальної фахової та вищої освіти, та культурного середовища. Надто знизився інтерес у населення до культурного життя, вирішення проблем щоденного виживання. Зменшення чисельності та зниження якості сільського населення призводить до погіршення макроекономічної ситуації, знижується рівень продуктивності праці та економічної ефективності галузей, інвестиційної привабливості сільської території. Суб'єкти агробізнесу, які функціонують на таких територіях, оптимізують штатну чисельність персоналу,

підвищується соціально-трудова напруга та наростає відтік кадрів у сферу неформальної економіки і підприємництва.

Водночас кризовий період зумовлює прояв і позитивних явищ, зокрема, залежно від цілей можна виділити трудову міграцію та міграцію «для життя», спостерігається помірна соціальна активність. За таких умов соціальна взаємодія відбуватиметься в інтернет-просторі, онлайн-навчання, стане альтернативою реальній освіті, активізуватиметься приватна ініціатива (репетиторство, приватне навчання). Очевидно, що перерозподіл людського капіталу за галузями дасть змогу диверсифікувати економіку сільської території. Дрібні форми господарювання та особисті селянські господарства активізують виробництво альтернативних (нішевих) продуктів харчування, що мінімізуватиме ризики у веденні сільськогосподарської діяльності, формуватиме альтернативні джерела доходів сільського населення, а також задовольнятиме потреби кінцевих споживачів. Як правило, масове вивільнення трудових ресурсів із суспільного сектору формує новий клас підприємців, які, вирішуючи проблему самозайнятості, готові до реалізації власних професійних цілей.

Економічна криза для сільських територій має затяжний характер без якогось пікового періоду. Основними характеристиками є зниження темпів виробничої діяльності в корпоративному секторі, різке вивільнення трудових ресурсів, значний розрив у доходах, скорочення тривалості життя, знелюднення сільських територій.

Для післякризового періоду характерна поступова стабілізація відтворювальних процесів, скорочення міграційних процесів і збільшення чисельності сільського населення за рахунок дієвості державних програм, в основному підтримки місцевих бізнес-ініціатив, відродження системи освіти та розвитку інститутів з надання додаткових освітніх послуг. На фоні активізації культурного життя спостерігається поступове покращення соціально-економічної ситуації для розвитку нових видів відпочинку (спорт, мистецтво) на основі розвитку сільського туризму.

Відновленню якісного рівня людського капіталу слугують післякризові заходи стимулювання, за відсутності яких людський капітал сільської території є низько ефективним та не сприяє соці-

ально-економічному розвитку регіонів. Внесок людського капіталу на даному етапі є незначним, як правило, він формує соціальну цінність, забезпечує соціальну стабільність. Очевидно, що заходи щодо підтримки малих підприємницьких структур сприятимуть залученню трудових ресурсів, зниженню рівня безробіття, збільшенню податкових надходжень до бюджетів об'єднаних територіальних громад. Отже, цей етап характеризується поступовою активізацією усіх соціально-економічних процесів, у тому числі розвитку людського капіталу сільської території.

Із вищезазначеного можна зробити висновок про те, що розвиток людського капіталу сільської території для докризового етапу не відчуває значних змін, спостерігаються відносно стабільні темпи та джерела відтворення населення, території використовують внутрішні та частково зовнішні джерела зростання й розвитку, реалізуються соціальні програми і проекти. До завершення цього періоду уповільнюються усі процеси відтворення та соціально-економічного розвитку, які стають відчутними на рівні ініційованих підприємницьких ініціатив і вирішення завдань стратегічного характеру.

Щодо кризового етапу, то слід зазначити, що сільські території відрізняються від інших форм розселення повільною реакцією на зовнішні фактори, що призводить до «згладжування» пікових кризових явища та часу їх прояву. Кризові деструктивні явища найбільш відчутні саму у цій фазі, вони впливають не лише на довгострокові, але і поточні процеси (щорічні та квартальні доходи бюджету сільської території, щомісячні операційні потреби бізнесу, постійні «соціальні» статті витрат та ін.). Водночас криза має дві форми прояву – позитивну і негативну, оскільки у чистому вигляді практично не зустрічається. Це можна пояснити наступним: будь-яка відкрита динамічна система, сільська територія у нашому дисертаційному дослідженні, відчуває негативні трансформації, адаптується до нових умов і формує позитивні властивості та нові функції, які можна віднести до позитивних ефектів. Більш стійкі у соціально-економічному плані території оперативно компенсують негативні кризові наслідки відтворювальними позитивними ефектами. Сільські території із низьким рівнем соціально-економічної стійкості й адаптивності зазнають комплексного не-

гативного впливу з погіршенням їх загального стану, оскільки внутрішніх ресурсів не достатньо для формування ефектів позитивного характеру. В цьому аспекті людський капітал є практично необмеженим ресурсом для виведення сільських територій із кризового стану за рахунок перепрофілювання напрямів трудової активності, розвитку додаткових фахових компетенцій та набуття бізнес-орієнтованих навиків економічної діяльності.

Зазначимо, що післякризовий період продовжує посилювати позитивні ефекти, але з меншою інтенсивністю. На цьому етапі процес формування людського капіталу (кількісні характеристики) відбувається низькими темпами, однак підприємницькі й мотиваційні риси активно відроджуються та трансформуються відповідно до викликів нової економічної реальності. У цілому цей етап є більш сприятливим для людського капіталу, оскільки зароджуються імпульси зростання, які формують позитивні тенденції щодо створення нових інститутів, інфраструктурних об'єктів і фінансових потоків; спостерігається загальне оживлення економіки сільської території. На основі вищевикладеного нами виділено та систематизовано особливості відтворення людського капіталу, які враховують функції, принципи, джерела формування та напрями його використання у сільській місцевості.

Отже, в умовах нестабільності першочергового значення набувають завдання збереження накопиченого соціально-економічного потенціалу сільської території. У цей період функціональне навантаження людського капіталу набуває особливого значення, оскільки на нього покладається завдання збереження життєздатності території. Саме в турбулентний період доцільно оцінювати ефективність вкладених інвестиційних ресурсів у людський капітал. Для людського капіталу сільських територій властива висока життєстійкість. В умовах низьких інвестиційних витрат саме ця властивість дала змогу зберегти сільські території в умовах тривалих негативних впливів і відсутності дієвих програм сільського розвитку. Саме завдяки життєстійкості людського капіталу сільські території повністю не втратили кваліфікований людський капітал, який частково функціонує в межах сільських поселень, продовжує трудову діяльність в особистому селянському господарстві, забезпечуючи себе продовольством та частково формуючи товарну

пропозицію агропродовольства, робить значний внесок у сімейний бюджет, реалізуючи фахові знання. Своєю чергою суспільство впливає на розвиток або деградацію сільської території, на рівень добробуту та якість життя населення. Отже, деструктивні явища та процеси зумовлюють трансформацію людського капіталу та визначають нові його типи.

Так, зростаючий тип людського капіталу формується за стабільності та значних обсягів інвестицій, що можливо забезпечити в умовах сільських територій із високим рівнем якості життя. Такі сільські території на сьогодні сформовані на основі диверсифікованої сільської економіки, яка залучає трудові ресурси різного віку та якості. Сільські території із конкурентним рівнем економічного розвитку залучають фінансові ресурси, оперативно реагують на зміни ринкової кон'юнктури та здатні адаптуватися до деструктивних умов. За таких обставин, людський капітал наповнюється новими властивостями за рахунок притоку населення, здійснюється всебічний розвиток території, створено комфортні умови для креативного підприємництва та продуктивної праці. В умовах турбулентності людський капітал відчуває труднощі із залученням інвестицій, однак високий рівень мотивації компенсує цей недолік. За рахунок накопичених резервів знань, досвіду та професійних здібностей трудових ресурсів кризовий період менш ускладнений, сприяє виникненню нових бізнес-ідей, становленню елементів сталого розвитку сільської території. Як правило, основними галузями сільських територій є сільське господарство, торгівля та переробка сільськогосподарської сировини, що й визначає напрями використання людського капіталу. Вагомим у розвиток людського капіталу сільських територій, є внесок сільського населення незалежно від виховання, рівня освіти, здоров'я та фахової належності.

Водночас стабільний тип розвитку людського капіталу можливо сформувати у сприятливих умовах, що потребує постійного зовнішнього стимулювання, оскільки його основним завданням є збереження досягнутого рівня соціально-економічного розвитку території та усунення негативних наслідків руйнівних процесів. Відмінністю між розглянутими типами людського капіталу є різниця у здатностях реагувати на одні й ті самі умови, що й визна-

час його значимість в умовах турбулентності. У такому разі людський капітал самостійно не спроможний генерувати позитивні ефекти, активізувати резерви територій, реалізувати антикризову програму. Отже, людський капітал не є рушійною силою розвитку, але дає змогу зберегти досягнуті параметри територіальної соціально-економічної системи.

Зазначимо, що людський капітал може негативно впливати на розвиток сільської території, тобто набувати деструктивних властивостей. Така ситуація виявляється в умовах відсутності потужної виробничої бази, системо утворювальних підприємств та малих підприємницьких структур. У такому хронічно депресивному стані перебуває значна частина сільських поселень у країні, на яких ведеться сільськогосподарська діяльність вертикально інтегрованими структурами холдингового типу. Ці сільські території не змогли сформувати повноцінну соціо-еколого-економічну систему внаслідок нестачі об'єктів соціальної інфраструктури, залучити працездатне кваліфіковане населення, неспроможні до відтворення активної частини трудових ресурсів. Необхідність вирішення щоденних проблем виживання зумовлює пасивність населення, низьку якість життя, бідність, відсутність постійної роботи, маргіналізація веде до втрати інтересу до саморозвитку, одержання нових навиків. Така взаємозалежна діалектика рівня соціально-економічного розвитку та стану людського капіталу зумовлює незворотні наслідки для сільських територій.

Отже, специфіка формування та використання людського капіталу сільських територій в умовах економічної нестабільності знаходить прояв у наступному. По-перше, людський капітал сільських територій – це особливий фактор подолання негативних наслідків деструктивного впливу руйнівних явищ і процесів на соціально-економічну та екологічну сферу сільської території. Очевидно, що економічний спад зумовлює докризові та після кризові періоди, які дозволяють людському капіталу сформувати внутрішній потенціал, змінити характеристики та властивості, а кризовий орієнтується винятково на використання цього потенціалу для забезпечення виживання та збереження відповідного рівня життя. Таку хвилеподібну природу доцільно враховувати при розробці стратегічних програм розвитку та забезпечення якісних змін люд-

ського капіталу на сільських територіях. По-друге, нами обґрунтовано, що у період посилення кризових явищ і процесів в економіці й, відповідно, у господарській сфері агробізнесових структур, соціальної та екологічної, на сільських територіях актуалізується стабілізуюча функція людського капіталу. За своєю сутністю вона є логічним продовженням внутрішнього потенціалу, реалізація якого дозволяє подолати несприятливі періоди розвитку суспільства та економіки. По-третє, людський капітал сільської території не є однорідним за своїми якісними характеристиками та за здатністю гнучко адаптуватися до кризових умов і процесів. Це потребує розробки заходів щодо диференційованого стимулювання та розвитку людського капіталу сільської території, що сприяли б формуванню передумов до мінімізації та нейтралізації негативних ефектів економічної турбулентності. У зв'язку із цим визначається доцільність концептуальної обґрунтованості стратегічно значимих перспективних напрямів впливу системи регулювання діяльності агросуб'єктів господарювання та місцевого самоуправління сільських територій, які б мали формат цілеспрямованої політики сільського розвитку. Це можна пояснити тим, що сільські території зазнають впливу глобалізаційних змін, пов'язаних із постіндустріальною парадигмою економічної динаміки, цифровізацією сільського господарства, принципами економіки знань, однак ці тренди дещо запізнилі у часі для сільських територій. Вважаємо, що залишати поза увагою вищеперелічені особливості не можливо, а відповідно, необхідно при відтворенні людського капіталу враховувати ту обставину, що спеціалізація сільськогосподарського виробництва, хоча і є базовою для села, але це не єдина галузь, у якій зайняті трудові ресурси. Саме тому людський капітал необхідно формувати й використовувати на суміжних альтернативних напрямках економічної спеціалізації сільської місцевості.

Удосконалення системи формування та використання людського капіталу сільських територій необхідно планувати з урахуванням тенденцій соціально-економічного їх розвитку, а також підходів до організації місцевого самоуправління та бюджетних можливостей об'єднаної територіальної громади. Зважаючи на це, доцільно проводити системні діагностичні дослідження, які б ві-

дображали специфіку й особливості процесів формування та використання людського капіталу сільської території не тільки за кількісними, але і якісними показниками, що дозволило б сформувати релевантну інформаційну базу з метою розробки обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення процесів формування та використання людського капіталу. Вважаємо, що сформована система дасть можливість враховувати розбіжності в діаметрально протилежних процесах, які відбуваються у соціально-економічній сфері сільської території, оскільки статистичні основні виробничо-економічні показники функціонування базової галузі – сільського господарства, демонструють переважно зростання, а соціально-економічна сфера сільських поселень – занепад. Така ситуація визначає необхідність проведення, в тому числі й на основі удосконалення аналітичного забезпечення, системного дослідження сільських територій. Вищеперелічене вимагає реалізації цілеорієнтованої політики щодо створення сприятливих умов формування та розвитку людського капіталу сільських територій на основі точкової підтримки та стимулювання елементів соціально-економічного й екологічного середовища на принципах сталого розвитку (рис. 1.5).

На основі рис. 1.5 можна виокремити комплекс завдань, які б сприяли формуванню політики відтворення людського капіталу сільських територій у сучасних умовах: збалансоване залучення людського капіталу в агропродовольчі ланцюги доданої вартості; рівномірний розподіл людського капіталу з урахуванням багатокладності сільської економіки, а також форм і видів економічної діяльності; створення нових робочих місць на основі диверсифікації розвитку сільської території; забезпечити підготовку кадрів із новими компетенціями у сфері агроекономіки та інноваційного аграрного підприємництва; налагодження систематичного моніторингу ринку праці з метою виявлення дефіциту (надлишку) трудових ресурсів, компетенцій та потреб; використання інструментів діджиталізації для розвитку сільського ринку праці.

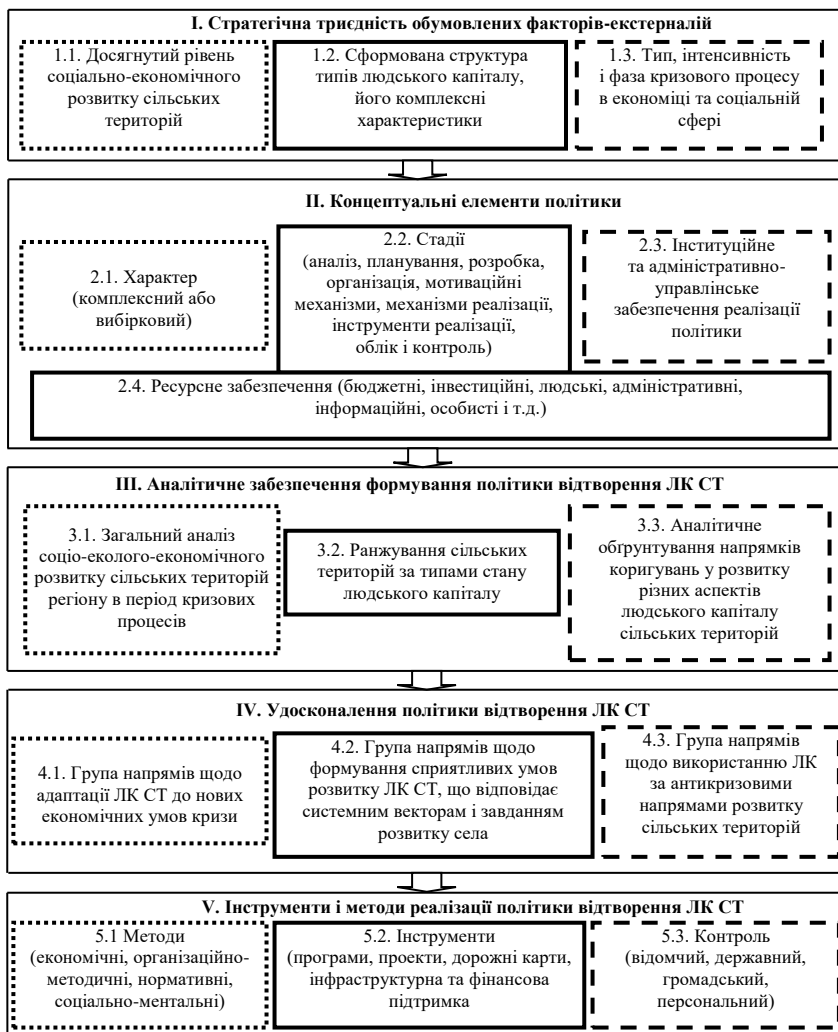

Рис. 1.5. Складові моделі відтворення людського капіталу сільських територій.

Джерело: Розроблено автором.

1.3 Методичні підходи до оцінки ефективності формування та використання людського капіталу сільських територій

Процес формування людського капіталу є тривалим у часі, оскільки в кожному періоді на нього впливають численні фактори, врахувати які досить складно. Саме тому важливим завданням є обґрунтування узагальнюючого показника та системи показників, спроможних об'єктивно визначити величину накопиченого людського капіталу. Зазначимо, що формування та використання людського капіталу здійснюється на рівні бізнесових структур, галузей економіки, регіону та держави в цілому.

Величину людського капіталу на макрорівні доцільно розглядати як цільові витрати держави за статтями бюджету, які стосуються формування людського капіталу. Очевидно, що величина людського капіталу на макрорівні – це витрати на відтворення людського капіталу підприємства, які включають підвищення кваліфікації, витрати на охорону праці, оплату соціальних та медичних послуг тощо. Водночас величина індивідуального людського капіталу – це особисті витрати на формування та використання людського капіталу індивіда.

Людський капітал як складна економічна категорія характеризується якісними та кількісними показниками. Зокрема, у попередніх підрозділах дисертаційного дослідження нами узагальнено його якісні характеристики, однак з метою розробки дієвих заходів щодо ефективного формування, розвитку та використання людського капіталу варто застосовувати кількісні показники. Із цією метою доцільно розглянути підходи до вартісної оцінки людського капіталу, запропоновані вітчизняними та зарубіжними науковцями.

Актуальність узагальнення методичних підходів до оцінювання вартості людського капіталу визначається тим, що дослідники вивчали це питання упродовж тривалого часу, однак на сьогодні не систематизовано принципи і систему показників для розрахунку узагальнюючого показника. Окрім того, ускладненим є власне процес оцінювання, оскільки постають труднощі в здійсненні моніторингу змін, які відбуваються у людському капіталі, через не-

доліки показників оцінки, відсутність інформації та ускладнений статистичний облік досліджуваних процесів.

Оцінити людський капітал у вартісному вираженні вперше спробував У. Петті, який довів залежність багатства суспільства від характеру людей та їхніх здібностей до праці. Він оцінив вартість основної маси людей як рівну двадцятикратному доходу, який вони приносять. У радянській економічній науці дослідниками, які висували ідею грошової оцінки людського капіталу, були С.Т. Струмилін, Т.С. Хачатуров, А.І. Анчишкін, в українській науці – А. Базилюк, Д. Богиня, І. Бондар, О. Бородіна, О. Грішнова, Т. Заяць, С. Злупко, М. Карлін, А. Колот, Ю. Краснов, Е. Лібанова, О. Рудченко, А. Чухно, Г. Ярошенко.

Науковці виділяють кілька підходів до оцінювання людського капіталу: вимірювання його через обсяг основного капіталу, необхідного для формування працівника; систему показників, які характеризують якість людського капіталу; комплексна оцінка сукупного потенціалу на основі використання кореляційно-регресійного аналізу; метод капіталізації доходів працівника. Вищезазначені підходи доцільно розглянути детальніше, виокремлюючи позитивні та негативні їх сторони. У цих підходах не враховуються такі характеристики людського капіталу як вік, тривалість працездатності, здоров'я, освіта, склад сім'ї, а також не враховуються різні форми доходів, обґрунтованість розміру заробітної плати та інші показники, що характеризують людський капітал.

Слушною є думка науковців, що розвиток суспільства вимагає розробки нових підходів і методик до оцінки персоналу, але необхідно враховувати певну умовність цих підходів. Висловлювана ними думка про те, що в Україні вирішення проблеми оцінювання людського капіталу знаходиться тільки на стадії зародження, де що дискусійна та потребує додаткової аргументації [107].

Розгляд та узагальнення праць вітчизняних учених дали змогу зробити такі резюмуючі висновки: сформовано систему, що охоплює 14 загальноприйнятих і специфічних показників, яка характеризує процеси формування та використання людського капіталу [108]; розроблено комплексну систему показників, що характеризує людський капітал за такими складовими: демографічна, медико-біологічна, інтелектуальна, освітня, економічна, мотиваційна,

соціальна, культурна, психологічна, організаційна[109]; запропоновано систему показників оцінки людського капіталу на основі урахування освітнього рівня (кількість населення, що має науковий ступінь кандидата, доктора наук, у групі населення, що має вищу освіту), вікових параметрів та його працездатність [110]; можлива оцінка на основі розрахунку показників, що характеризують демографічні, економічні, освітні та наукові компоненти людського капіталу, з використанням вітчизняної статистичної звітності, та показників міжнародних організацій[111].

З урахуванням того, що категорія «людський капітал» є комплексною, помітне місце відводиться методичним підходам, що базуються на інтегральній оцінці формування і використання людського капіталу. Інтегральну оцінку одержують як, як добуток двох показників – формування людського капіталу і використання його, кожний із них визначається на основі розрахунків багатомірної середньої [112, 113, 114]. У зв'язку із цим слушною є думка вітчизняної дослідниці О. Грішньої стосовно того, що важливим питанням залишається адаптація методичних підходів щодо оцінки людського капіталу до обґрунтування управлінських рішень в умовах кризи, пошуку напрямів інноваційного інвестування та пошуку нових можливостей щодо ефективного його використання [115]..

На основі вищезазначених положень можна дійти висновку про відсутність універсальної методики щодо оцінки процесів формування та використання людського капіталу на різних рівнях управління. Викладене стосується й питання оцінки відтворення людського капіталу, характерною особливістю якого є ширший набір складових і чинників зовнішнього середовища. Відповідно постає завдання – у вже розроблені методики включити загальні та часткові показники.

Розглядаючи питання методичного забезпечення оцінювання людського капіталу, не можна залишити поза увагою еволюційний розвиток виробничих функцій з різною комбінацією виробничих факторів для досягнення бажаного економічного результату. Неокласичні теорії економічного зростання (50-ті рр. XX ст.) вивчали економічне зростання на основі оптимального забезпечення виробничими факторами. Прихильники цієї теорії розгля-

дали капітал і працю як основні фактори виробництва з загальною виробничою функцією:

$$Y = f(L, K) \quad (1.1)$$

Удосконалена її форма одержала назву виробнича функція Кобба-Дугласа:

$$Y = A \times L^{\alpha} \times K^{\beta}, \quad (1.2)$$

де Y – обсяг продукції (валовий внутрішній продукт; K – обсяг основного капіталу або обсяг основних фондів, що використовуються; L – середньорічна чисельність працівників (за живої праці); A – вплив інших факторів; α , β – коефіцієнти еластичності праці та капіталу ($\alpha + \beta = 1$).

Ця виробнича функція була розширена американським економістом Р. Солоу, який увів до неї ще й фактор зростання – технологічний прогрес. Він розглядав технологію як автономний чинник, що діє у часі, а, отже, як експоненціальну функцію в часі. Ця модель була першою спробою аналітично змоделювати довгострокове зростання, враховуючи взаємозв'язок між робочим часом, капіталом, випуском продукції та інвестиціями. Вона передбачає, що країни використовують свої ресурси ефективно та наявна спадна віддача на капітал і працю у процесі їх збільшення [116]. Отже, за такого підходу роль науково-технічного прогресу розглядається як вирішальною, навіть важливішою, ніж нагромадження капіталу.

Визнання технологічного прогресу новим фактором економічного зростання означає якісну зміну розвитку теорій зростання. У зв'язку із цим загальна форма виробничої функції набула наступного вигляду:

$$Y = f(L, K, t), \quad (1.3)$$

де t – технічні зміни як функція часу.

З урахуванням чинника технічного прогресу виробничу функцію Кобба-Дугласа набуває модифікованого вигляду:

$$Y = A \times L^{\alpha} \times K^{\beta} \times e^{rt} \quad (1.4)$$

де r – коефіцієнт часу, який відображає вплив якісних змін у виробництві, включаючи технологічний прогрес.

Водночас нові теорії економічного зростання – теорії ендогенного зростання (80-90 рр. ХХ ст.) принесли подальші зміни. Вони розділили капітал як виробничий чинник та джерело економічного зростання на фізичний і людський капітали. Фізичний капітал створюється машинами та технічним обладнанням. Людський капітал характеризується як сума індивідуальних, вроджених та набутих навичок, знань і досвіду людей. Ендогенні теорії росту можна розділити на дві основні групи.

Прибічниками теорій економічного зростання на основі інновацій, наукових досліджень та розробок є П. Ромер, Г. Гроссман, а також Р. Лукаса, П. Ромеро, С. Ребело., які пріоритет віддають технічному прогресу на основі інвестування в людський капітал. Тоді виробнича функція в ендогенних теоріях економічного зростання набуває наступного вигляду:

$$Y = A \times K \quad (1.5)$$

де Y – обсяг продукції (валовий внутрішній продукт; A – коефіцієнт, що характеризує рівень техніки і технології; K – капітал, який включає фізичний та людський капітал.

Нові теорії зростання також пояснюють парадоксальну ситуацію, коли інвестиції у формування стійкого психологічного стану людини без підвищення рівня освіти населення не призводять до економічного зростання. Навпаки, інвестиції в освіту та науку малоефективні, якщо вони перевищують поглинальну здатність інших виробничих факторів [117].

На основі цього зарубіжні дослідники включили до моделі Солю чинник людський капітал наступним чином [118]:

$$Y = A \times L^{\alpha} \times K^{(1-\alpha-\beta)} \times H^{\beta}, \quad (1.6)$$

де, H – запас людського капіталу.

На думку зарубіжних науковців, інвестиції в людський капітал є основним довгостроковим фактором, що пояснює природу економічного росту та розвитку [119]. Для досягнення та підтримання достатніх темпів економічного зростання економіки країни необхідно постійно здійснювати інвестиції в людський капітал поряд з інвестиціями в інші форми капіталу та технології. Людський капітал також є важливим джерелом інтенсивного зростання. Погоджуємося з позицією дослідників, які наголошують, що економіч-

не зростання тісно пов'язано із швидкістю, з якою світ готується до використання нових технологій, особливо в галузі інформації та зв'язку [120].

Отже, новітні сучасні теорії економічного зростання (80-90 рр. XX ст.) почали розглядати людський капітал як один з основних факторів економічного зростання. Нова теорія зростання спирається на припущенні, що на виробничу функцію впливають не лише праця та капітал, а й освіта, підвищення якості праці та капіталу, відповідна інфраструктура, на яку впливає не екзогенна, а ендогенна. Це означає, що якість освіти та підвищення кваліфікації працюють як мультиплікатор, що пришвидшує економічне зростання. Підтвердженням цього висновку є те, що розвиток нинішнього суспільства ґрунтується на знаннях, потреба у яких невпинно зростає, чому сприяє навчання протягом усього життя, вдосконалення наукової та дослідницької діяльності для постійної самоосвіти та підвищення якості робочих навичок, що позитивно впливають на економічні показники. Важливість людського капіталу для економічного зростання може бути охарактеризована щодо здійснення структурних змін, які сприяють не лише кількісним, а переважно якісним змінам у розвитку суспільства. Вважаємо, що новітні теорії економічного зростання доцільно використовувати при оцінюванні впливу людського капіталу на розвиток сільської території.

Серед методичних підходів зарубіжних дослідників доцільно виділити той, що ґрунтується на індивідуальній вартості працівника, розроблений науковцями Мічіганського університету США. Цей підхід передбачає виділення умовної та реалізованої вартостей. У моделі передбачено оцінку індивідуальної цінності визначати на основі обсягу послуг, які він повинен надати або реалізувати, працюючи в організації. Цінність працівника характеризує очікувану реалізовану вартість, яка складається із двох елементів: очікуваної умовної вартості та імовірності продовження праці у цьому підприємстві. Отже, вартість людських ресурсів є імовірною величиною, тому не в усіх випадках працівник із найвищим потенціалом буде найбільш раціональним для підприємства. Вважаємо, що ця методика визначає лише імовірну індивідуальну вартість працівника, що пояснюється складністю об'єктивно

визначити термін працевзайнятості на підприємстві, особливо в кризових умовах.

Найбільш поширеною методикою щодо оцінки вартості людського капіталу є підхід І. Фішера, відповідно до якого: використання капіталу передбачає одержання процента як універсальної форми будь-якого доходу (заробітної плати, прибутку, ренти). Визначити його у поточний момент часу можливо на основі використання методу дисконтування. За допомогою коефіцієнта дисконтування майбутній дохід можна представити у приведеній вартості, а дисконтова сума є величиною капіталу. Вважаємо, що такий методичний підхід дещо обмежений, оскільки передбачає оцінювати людський капітал на основі доходу (заробітної плати), але при цьому залишає поза увагою інвестиції в нього, фаховий рівень працівника, витрати на наукові дослідження та інноваційні розробки, охорону здоров'я та ін.

Як у зарубіжних, так і у вітчизняних методичних підходах передбачено використання натуральних та економічних показників. Зазвичай натуральні показники переводяться в економічні оцінки за допомогою системи коефіцієнтів. За такого підходу людський капітал розглядається як сукупність працездатного населення із певними якісними ознаками (освіта, здоров'я, виробничий досвід та ін.), кожна з яких характеризується системою натуральних параметрів. Перевагами такого підходу можна вважати простоту та зручність його використання, недоліками – неповноту врахування важливих його складових, зокрема, інтегральних знань, навичок та ін.

Слід виділити також підходи до інноваційних оцінок, урахування циклів інноваційного оновлення фахово-кваліфікаційних характеристик людського капіталу. У даному випадку сума витрат на освіту та підвищення кваліфікації розглядається як довгострокові інвестиції в капітал знань цього підприємства. Очевидно, що інвестиції дадуть результат лише у разі, якщо прослідкуватиметься тенденція до підвищення показників ефективності діяльності підприємства та внесок конкретної людини у ці процеси. Результатом інвестицій у людський капітал є підвищення продуктивності праці, тоді між цими показниками залежність характеризується наступною формулою:

$$E = (P - Pn) \times C : Z, \quad (1.7)$$

де E – ефективність інвестицій у людський капітал на i -му етапі;

P – виробіток працівника (кількість продукції, виробленої за одиницю часу) до навчання;

Pn - виробіток працівника (кількість продукції, виробленої за одиницю часу) після навчання;

C – ціна одиниці продукції;

Z – обсяги інвестицій у людський капітал [121].

Вважаємо, що за цим підходом складно забезпечити об'єктивність розрахунку всіх інвестицій у людський капітал, оскільки витрати на самоосвіту працівника врахувати дуже складно.

На сьогодні для оцінки різнорівневих і міжсистемних ефектів від використання людського капіталу обґрунтовано численні критерії, серед яких найбільш часто використовують такі: індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП), індекс інтелектуального потенціалу суспільства, показник величини людського капіталу на одну особу, коефіцієнт життєдіяльності населення та ін. Одним із найпоширеніших у сучасній міжнародній статистиці вважається розрахований ООН індекс розвитку людського потенціалу (HumanDevelopmentIndex), який є основним при проведенні порівняльного аналізу соціальних процесів, у тому числі розвитку в різних країнах і регіонах людського капіталу. Зазначимо, що науковці вважають цю систему показників найбільш доцільною при проведенні комплексного аналізу територіальних систем. ІРЛП частіше використовують при оцінюванні рівня життя, а також ВВП на одну особу, очікувану тривалість життя, рівень освіти населення.

Відомо, що концепція побудови ІРЛП ґрунтується на тому, що людський розвиток критично залежить від можливості прожити тривале та здорове життя, набути знань, мати доступ до ресурсів (доходів). Так, для розрахунку цього індексу, згідно з даним методологічним підходом, використовуються три показники: очікувана тривалість життя (для населення віком 25 – 85 років); інтегральний показник рівня освіти, що враховує такі складові: частку неписьменного (неграмотного) населення (із часткою 2/3) і частку

учнів у початкових, середніх і вищих закладах освіти (із часткою в 1/3); рівень життя, який характеризується реальним ВВП на одну особу [59].

На сьогодні розрахунок показника ІРЛП набув змін та має наступний вигляд:

$$IPLP = \sum \alpha((X_j - m_j)/(M_j - m_j)), \quad (1.8)$$

де M_j, m_j – максимальне та мінімальне значення базових показників людського розвитку X_j ;

X1 – очікувана тривалість життя при народженні (мінімальне значення – 25 років, максимальне – 85 років);

X2 – грамотність дорослого населення (0 та 100%);

X3 – повнота охоплення навчанням у початковій, середній та вищій школі – відношення числа учнів до кількості населення у віці від 5 до 24 років (0 та 100%);

X4 – спеціальні індикатори матеріального добробуту, які дорівнюють десяткову логарифму ВВП на одну особу;

a_j – вагові коефіцієнти показників, підібрані так, що три виміри людського розвитку (довголіття, яке описується показником X1; досягнутий рівень освіти – показниками X2 і X3; матеріальний добробут – показником X4) мали вагу ($a_1=1/3$, $a_2=2/9$, $a_3=1/9$, $a_4=1/3$).

Отже, розглянутий зведений індекс знаходиться у межах від 0 до 1. Очевидно, що розвиненим країнам відповідає значення індексу, який прямує до одиниці; низький рівень життя у країні характеризує індекс ІРЛП менше 0,5; значення індексу від 0,5 до 0,8 відповідає середньому рівню життя; вище 0,8 характеризує рівень життя населення як високий.

Встановлено, що оцінювання людського капіталу на рівні країни також вивчав у своїх працях російський науковець Р.І. Капелюшніков, який запропонував такі підходи: індикаторний – людський капітал оцінюється на основі рівня грамотності, освіченості населення; вартісний – на основі витрат на його формування та на основі доходів, які будуть одержувати носії людського капіталу протягом працездатного віку (метод Джоргенсен-Фраумені) [122].

Метод Джоргенсен-Фраумені враховував поточну заробітну плату, очікуваний річний темп її приросту, імовірність дожити до певного віку та приведену величину довічних заробітків індивіда тієї ж статі з такою самою освітою, але у віці на рік старше. Отже, даний методичний підхід базується на оцінці майбутніх доходів працівника, а не минулих. Однак оцінка людського капіталу на рівні країни вартісним методом ускладнена через відсутність обліку необхідних для розрахунку показників, наприклад, фактичної заробітної плати індивіда, оскільки статистичні дані представлені лише за певними видами економічної діяльності. Натуральні показники, такі як кількість накопичених років навчання, частка працівників, які мають середню, середню спеціальну, вищу освіту, відображаються у даних офіційної статистики країни. З метою порівняння їх з іншими показниками Р.І. Капелюшніков наводить показники російської системи освіти в порівнянні до Міжнародної стандартної класифікації освіти, за якими країна перевищує величину аналогічних показників розвинених країн [123]. Вважаємо, що подібна тенденція характерна і для України, однак якщо розглядати надання освітніх послуг у нарощенні потенціалу економічного зростання країни, то доцільно вирішити питання якості освіти. Очевидно, що постійне збільшення частки населення із вищою освітою свідчить не лише про її доступність, але й про дефіцит працівників із середньою спеціальною освітою. Оцінити людський капітал на основі інтегральних показників можливо через норму віддачі від людського капіталу, що характеризує «чистий» внесок освіти в одержуваний дохід працівника (непрямі чинники, такі як, вік, стать та деякі інші не враховуються). Віддача від накопиченого людського капіталу враховується такими показниками – валовий внутрішній продукт і національний дохід країни [124]. Недоліком цієї методики слід вважати те, що при проведенні оцінюванні враховуються показники лише інтелектуальних здібностей людини, що не дає змоги визначити достовірну вартість людського капіталу.

Міжнародні організації, зокрема, Організація Об'єднаних Націй, Всесвітня організація охорони здоров'я, Світовий банк періодично оприлюднюють рейтинг світу за рівнем витрат на освіту й охорону здоров'я, рівнем освіченості, тривалості та якості життя,

розвитку людського капіталу та потенціалу, визначаючи його за власною методикою. Зазначимо, що рейтинг за витратами на освіту та охорону здоров'я визначається як частка цих витрат від валового внутрішнього продукту країни. Рейтинг країн за рівнем освіченості визначається за двома індексами: грамотності дорослого населення та загальної частки учнів, які отримують початкову, середню та вищу освіту. Рейтинг країн за рівнем розвитку людського капіталу розраховується за 46-ма показниками, які об'єднано у чотири групи: освіта та фахова підготовка; здоров'я фізичне та психологічне; працевлаштування та занятість; інфраструктура, правовий захист і соціальна мобільність.

Рейтинг країн за якістю життя визначається за такими показниками: здоров'я, сімейне життя, суспільне життя, матеріальний добробут, політична стабільність і безпека, клімат і географія, рівень зайнятості, політичні та громадянські свободи, гендерна рівність. Ці рейтинги показують місце окремої країни у світовому соціально-економічному розвитку щодо головного багатства – людини. На нашу думку, розглянутий вище рейтинг лише порівнює людський капітал однієї країни з іншою й не визначає конкретну вартість людського капіталу певної країни.

Оцінювання людського капіталу на мікрорівні (підприємство, сільська територія) дає можливість розробити прогноз стратегічного розвитку об'єкта. На сьогодні існує достатня кількість методик і методичних підходів до оцінки людського капіталу конкретного суб'єкта господарювання, у тому числі й сільської території. Як відомо, Г. Беккер, один із засновників теорії людського капіталу, та із Б. Чісуїк спільно розробили формулу розрахунку доходу власників капіталу – людського та фізичного. Вони оцінили людський капітал як «спільний заробіток» будь-якого індивіда, однак даний підхід враховує інвестиції лише індивіда, що не дає змоги об'єктивно визначити вартість людського капіталу.

Становить інтерес позиція Я. Фітценца, який у своїй праці розглядає теоретичне положення стосовно того, що роботодавець, не оцінюючи те, що має, не зможе ефективно управляти, зокрема, людським капіталом. Дослідник розглядав людський капітал на підприємстві як прибуток на кожного працівника, тим самим визначаючи його як додану вартість людського [125]:

$$Д = \quad (1.9)$$

де Д – додана вартість, а еквівалент повної вартості характеризує кількість часу, витраченого на виробництво певної суми прибутку.

Ефективність вкладень у людський капітал Я. Фітценц визначає як коефіцієнт окупності інвестицій у людський капітал:

$$КІ = \frac{\left(\text{Дохід} - \left(\text{Витрати} - \text{Заробітна плата} - \text{Пільги} \right) \right)}{\left(\text{Заробітна плата} + \text{Пільги} \right)} \quad (1.10)$$

Для визначення оцінки впливу людського капіталу на процеси, які відбуваються в підприємстві, учений запропонував матрицю оцінки виконання процесу із трьома головними складовими: сервіс, якість та продуктивність, а також факторами, які впливають на них: витрати, час, кількість, помилки, реакції. Будь-які дії людини впливають на певний квадрат матриці. Я. Фітценц у своїх дослідженнях використовував систему збалансованих показників для оцінки людського капіталу фірми. Зазначимо, що розглянуті підходи до оцінки людського капіталу на рівні підприємства характеризуються великою кількістю розрахунків, враховуються інвестиції в людський капітал лише самого індивіда, а не вкладення підприємства.

Отже, кожний із розглянутих підходів до оцінки людського капіталу має переваги й недоліки, але використання їх ускладнено переважно відсутністю необхідних для розрахунку даних, а також використанням якісних показників, які визначають суб'єктивний характер одержаних оцінок. Водночас у всіх методичних підходах оцінки вартості капіталу на макрорівні не враховується інноваційний розвиток підприємства, який є пріоритетним напрямом розвитку економіки. На сьогодні при розрахунках оцінки вартості людського капіталу загальноприйнятими й найбільш поширеними методами вважається: метод якісної оцінки, метод витрат на людський капітал, метод початкових відновлювальних витрат, фінансовий метод. Метод якісної оцінки працівників підприємства передбачає здійснення бальної оцінки якісних характеристик індивіда: стаж, рівень освіти та творче мислення. Труднощі при використанні цього методу в підприємстві полягають у складності проведення опитування та великій погрішності в достовірності

інформації. Як вважають науковці, вирішити ці проблеми можливо створивши комплексну систему показників якісної оцінки [126].

Метод, що базується на витратах на людський капітал, включає всі витрати, які підприємство спрямовує на розвиток та мотивацію своїх працівників (оплата праці, соціальний пакет, охорона праці, податки й інші відрахування). За цим методом не можна оцінити повною мірою людський капітал, оскільки він не враховує якісну складову людського капіталу. До переваг цього методу відносять його простоту, однак він не забезпечує точність розрахунку. За методом початкових і відновлювальних витрат розглядаються витрати, які підприємство здійснює при високій плинності кадрів шляхом навчання новоприйнятих працівників (початкові витрати), виплат допомоги при звільненні, відновленні соціально-психологічного клімату в колективі (відновлювальні витрати). Очевидно, що розрахувати витрати щодо погіршення соціально-психологічного клімату в колективі практично неможливо. Отже, цей метод складно використовувати на практиці, оскільки відсутня інформація як на рівні підприємства, так і по конкурентам, але цей метод більш точний.

Фінансовий метод розглядає вартість людського капіталу як різницю ринкової вартості підприємства та вартості її матеріальних і нематеріальних активів. Недоліком даного методу є відсутність обліку вартості клієнтського капіталу та нестабільна ринкова вартість підприємства. Зазначимо, що на практиці бізнесові структури оцінку людського капіталу здійснюють за найбільш зручним для них методом. Однак намагаються оцінити його в кількісному виразі, чітко усвідомлюючи необхідність у визначенні загального внеску працівників у організацію, наскільки вони лояльні до неї. Використання методів оцінки людського капіталу будь-яким підприємством дозволяє сформулювати повний алгоритм його формування та використання, а також визначити області розвитку для його повноцінного відтворення. Періодична оцінка людського капіталу дасть змогу аналізувати ефективність управління людськими ресурсами. Розвиваючи людський капітал підприємство створює умови для реалізації його інноваційного потенціалу, що своєю чергою сприятиме підвищенню його конкурентоспроможності.

Отже, проведений аналіз існуючих методик оцінки людського капіталу на всіх рівнях свідчить, що загальними недоліками цих методичних підходів є відсутність необхідних даних для розрахунку, відсутність універсальної методики розрахунку показників, імовірність виникнення подвійного рахунку. При цьому проблемами оцінки людського капіталу на мікрорівні постають обмеженість інформаційних ресурсів, відсутність єдиної методики оцінювання, суб'єктивний характер результатів розрахунку та ін. Усе це зумовлює необхідність розробки універсальної моделі оцінки людського капіталу на мікрорівні, у тому числі сільської території, з урахуванням недоліків існуючих підходів.

Важливо виокремити методичні підходи до оцінювання людського капіталу на рівні сільської території, виклики та загрози до розвитку яких у сучасних умовах вимагають їх розгляду стосовно забезпечення сталого розвитку та інноваційності. Вважаємо, що людський капітал сільської території з позиції забезпечення її сталості та інноваційності – це насамперед запас здібностей, знань, навичок працівників сільської території, які сприяють забезпеченню її добробуту та конкурентоспроможності. Звідси важливими складовими елементами людського капіталу, які доцільно досліджувати при вивченні питань відтворення людського капіталу сільської території, є: капітал освіченості працівників (комплекс знань, умінь, навичок щодо ведення підприємницької діяльності та забезпечення сталого розвитку села; капітал підготовленості до участі в інноваційно орієнтованому агровиробництві та наданні послуг (здібності, кваліфікація, інформованість, виробничий досвід працівників); капітал здоров'я – капітал культурно-моральної готовності працівників (поведінка та цінності, вмотивованість працівників до інноваційної діяльності та ін.); капітал соціальної ідентичності працівників сільської території.

Вважаємо, що капітал освіченості як комплекс знань, умінь, навичок щодо ведення сільськогосподарської та інших видів діяльності на принципах сталості та інноваційності поділяється таким чином: професійні знання, вміння, навички працівників сільської території, які забезпечують ефективність та стійкість розвитку системи; організаційні знання, вміння, навички, які мають цінність та набуваються винятково у межах галузевої системи;

соціальні знання, вміння, навички працівників, які пов'язані із міжособистісними комунікаціями та соціалізацією цих працівників. Водночас капітал підготовленості, як творчі здібності, кваліфікація, інформованість, професійний досвід працівників, забезпечує неперервне генерування інновацій та нових ідей жителями сільської території, визначає рівень необхідних здібностей працівників до самонавчання та саморозвитку, полегшує сприйняття, поширення досвіду участі у програмах освітньої, наукової та інноваційної діяльності, а також дозволяє одержувати нові вміння, знання, навички, підтримувати необхідний рівень їх актуальності з урахуванням цілей і завдань стратегічного розвитку сільської території. Капітал здоров'я жителів сільської території як поточний і потенційний рівень морального та фізичного здоров'я дозволяє збільшити «термін служби» та ефективність використання людського капіталу в системі. Окрім того, здорова людина має вищий рівень людського капіталу, ніж та, що хворіє, яка витрачає час на лікування, може бути раціонально використана на прирощення рівня людського капіталу та відповідне підвищення потенціалу відтворення. Цю тезу можна пояснити тим, що за тривалий період ефективної роботи можливо підвищити рівень поточної вартості майбутніх надходжень заробітної плати, що буде вигідно для жителів усієї сільської території при експлуатації кожної залученої додаткової одиниці у структурі людського капіталу.

Капітал культурно-моральної готовності жителів сільської території включає систему моральних принципів, цінностей, переконань, етичних норм, які ефективно впливають на поведінку, що відповідає принципам сталого розвитку та інноваційності, а також визначаються духовним розвитком, вихованням, якісним станом середовища учасників підприємницької діяльності та рівнем внутрішньокорпоративної культури.

Капітал соціальної ідентичності жителів сільської території пов'язаний із забезпеченням, виявленням та проявом творчих і винахідницьких здібностей працівників системи. Якщо житель чи працівник сільської території буде усвідомлювати свою причетність і високу значимість для підвищення сталості та конкурентоспроможності сільської території, то у нього будуть мотиви, згідно з якими знайде прояв його довгостроковий економічний інте-

рес в одержанні найвищих результатів у веденні аграрного виробництва та інших видах підприємницької діяльності. Також суб'єктивна належність жителів сільської території до певних лідерських груп сприятиме доступу до певних масивів інформації, що в подальшому підвищить їхній рівень вмінь, знань, навичок для розробки й реалізації принципів сталого та інноваційного розвитку сільської території як у стратегічних, так і в тактичних планах. Очевидно, що включення до складу елементів людського капіталу території соціальної ідентичності дозволяє розширити контингент працівників системи шляхом об'єднання сільської громади, яка виявляє інтерес у сталому розвитку. У середньостроковій перспективі це вплине на формування стратегії відтворення людського капіталу. При цьому інвестиції у формування й розвиток людського капіталу спрямовуються і на підтримку зв'язків із жителями, які з різних причин виїхали за межі території, що сприятиме в подальшому забезпеченню сталого розвитку території.

Отже, після ідентифікації складових елементів, що характеризують розвиток людського капіталу, доцільно розглянути показники його впливу на сталий розвиток сільської території. Із цією метою доцільно виділити показник інноваційності людського капіталу території та показник внеску людського капіталу в зміну рівня потенціалу сільської території. Зазначимо, що показник інноваційності людського капіталу дає змогу встановити ступінь впливу капіталу освіченості й капіталу культурно-моральної готовності на рівень інноваційності та сталості сільської території, характеризується такими показниками: рівень здатності жителів до реалізації принципів сталого розвитку та генерацій нових ідей; рівень стану самоосвіти й освіти; прихильність жителів до системи цінностей винахідництва, лідерства, сталості; рівень зорієнтованості (мотивації) на кар'єрний ріст. Своєю чергою показник внеску людського капіталу в зміну потенціалу території повинен встановити вплив капіталу підготовки, капіталу здоров'я та соціальної ідентичності на організацію підприємницької діяльності: ефективність роботи команд у програмах та проектах сталого розвитку (рівень створеної доданої вартості); ефективність обміну інформацією, досвідом, знаннями; результативність участі сільської громади у провадженні інновацій, облаштуванню тери-

торії, диверсифікації діяльності на селі тощо, рівень кількісної характеристики впливу людського капіталу на результати сталого розвитку.

Зазначимо, що оцінка людського капіталу здійснюється в інтересах інноваційного та сталого розвитку території як сукупності взаємопов'язаних процесів щодо знаходження причинно-наслідкових зв'язків і кореляцій між різними його елементами на основі застосування статистичних методів. У даному випадку важливого значення набуває аналіз реального досвіду і знань жителів, задіяних у підприємницькій діяльності, сфері обслуговування тощо, а не спроба оцінити збалансованість і ресурсомісткість розроблених та реалізованих програм і стратегій формування й розвитку людського капіталу. Отже, основним методом оцінки людського капіталу в інтересах сталого розвитку території може бути використаний метод вимірювання індексу людського капіталу (метод Уотсона-Уайатта). Цей метод оцінки людського капіталу в інтересах розвитку регіону передбачає проведення опитувань і отримання інформаційних даних, які пов'язують практичні дії щодо управління людським капіталом і загальну ринкову вартість (працівників) жителів території. За такого підходу необхідно здійснити ідентифікацію і вимір внеску практичних дій у сфері управління людським капіталом, які сприяють збільшенню доданої вартості, а саме: винагороди і відповідальності працівників; колегіальності та гнучкості управління; якості рекрутингу й вартості утримання працівників і жителів на селі; чесності, прозорості, оперативності комунікацій між менеджментом території, працівниками та жителями.

Метод моніторингу людського капіталу регіону (метод Е. Мейо) дає можливість встановити цінність працівників, яка визначається множенням «рівня витрат на працівників» на «величину індивідуального коефіцієнта людського активу» [127]. Останній параметр – це середньозважена оцінка потенціалу зростання, можливостей, внеску (особистісної якості) та відповідності організаційних цінностей щодо середовища діяльності на сільській території (тобто, наскільки культура, керівництво, навчання і мотивація виступають рушійними силами інноваційного й сталого розвитку). Вважаємо, що абсолютні показники у даному випадку

не мають суттєвої ролі та значення, оскільки важливим результатом застосування даного методу оцінки людського капіталу в інтересах сталого розвитку території є визначення доданої вартості на одного працівника, як найбільш об'єктивної одиниці виміру сталості й інноваційності території. Іншим важливим показником вартості людського капіталу слід вважати рівень спеціальних знань підприємців і жителів села, їхні лідерські та підприємницькі якості.

Метод оцінювання задоволення всіх стейкхолдерів сільської території ґрунтується на основі методу побудови моделі оцінки Sears Roebuck, який дає можливість встановити ланцюжок «управлінці, працівники, підприємці – покупці – величина прибутку території – жителі». Метод дозволяє пояснити, чому виникають ситуації, коли працівники задоволені умовами праці, а менеджмент території при формуванні й розвитку людського капіталу в інтересах системи створює сприятливі умови для всебічного розвитку сільських жителів, що формує сприятливі умови до розвитку різних категорій працівників, а також виробництва продукції та надання послуг із високою доданою вартістю. У кінцевому рахунку такі умови сприятимуть підвищенню інвестиційної привабливості сільської території, оскільки є можливість одержати високу віддачу від вкладень капіталу та задовольнити інтереси стейкхолдерів.

Метод побудови системи збалансованих показників (метод Каплана і Нортон) передбачає побудову системи збалансованих показників, дозволяє узгодити і збалансувати індивідуальну діяльність працівників із єдиною стратегією розвитку економічної системи [128]. Очевидно, що оцінювання внеску людського капіталу в отримання результатів економічної діяльності сільських територій на основі системи збалансованих показників доцільно за такими напрямками: освіта і комунікації, постановка цілей, завдань і встановлення зв'язку між рівнем винагород менеджменту території, а також показниками якості організаційно-методичного забезпечення дій менеджменту.

Метод оцінки людського капіталу Європейського фонду з управління якістю (EFQM) пропонує схему звітності й оцінювання, яка включає показники задоволення працівників регіону, покупців

продукції послуг, оцінку впливу керівництва регіону на суспільство. Усі зазначені змінні визначають стратегію і політику сталого розвитку сільських територій, систему управління людським капіталом, ресурси, а також процеси, необхідні для того, щоб досягти значень цільових показників у розвитку села [129]. Отже, розгляд методів переконує, що процеси оцінки людського капіталу в інтересах сталого розвитку сільської території ґрунтуються на спостереженнях і вимірах основних дій всіх стейкхолдерів, а також на основі експертної оцінки внеску людського капіталу в підвищення інноваційності та сталості території. Висвітлені вище методи використані нами у запропонованій методиці оцінки й інтерпретації показників основних складових людського капіталу як важливих елементів інноваційного та сталого розвитку сільської території.

Узагальнена нами модель оцінки відтворення людського капіталу в сільських територіях наведена на рис. 1.6.

Очевидно, що комплексна оцінка ситуації в соціально-трудовій сфері в сільському соціумі буде свідчити про низку невирішених і загострених проблем зайнятості, підвищення доходів, покращення житлових умов сільського населення, соціального облаштування сільських територій й охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання сільськогосподарських угідь та ін. Перелічене зумовлює прояв негативної тенденції щодо зниження рівня життя, що зумовлює відтік молоді та кваліфікованих фахівців, спроможних реалізувати принципи сталого розвитку сільських територій та модернізації аграрної сфери, інноваційного розвитку інших галузей сільської економіки.

Вважаємо, що використання показника ІЛІП є можливим і при оцінюванні стану та відтворення людського капіталу сільських територій. Ураховуючи специфіку сільських територій, показниками оцінки доцільно обрати очікувану тривалість життя, повноту охоплення освітою, рівень грошових доходів і рівень підприємницької ініціативи на селі.

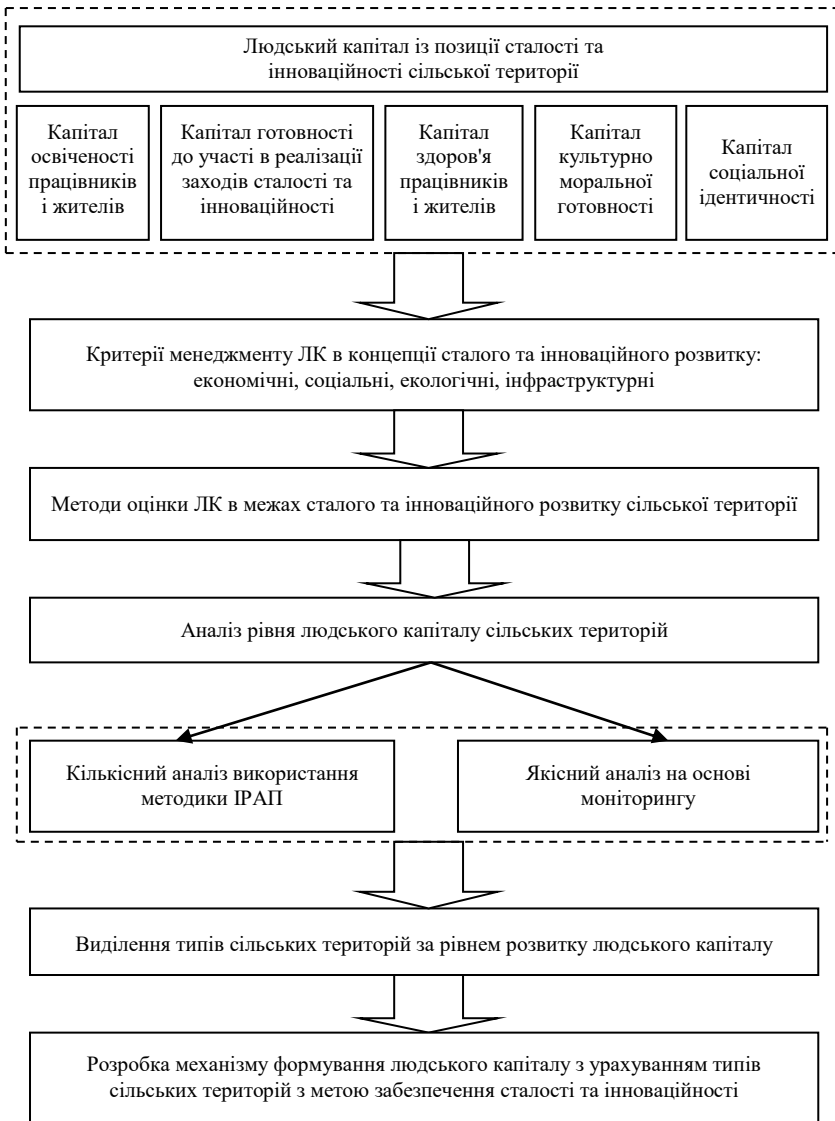

Рис. 1.6. Алгоритм оцінки стану та відтворення людського капіталу сільських територій

Джерело: Розроблено автором.

Розрахунок зазначених показників варто здійснювати наступним чином:

1. Очікувана тривалість життя, років (X1):

$$X1 = (X_j - m_j) / (M_j - m_j), \quad (1.11)$$

де X_j – фактична очікувана тривалість життя сільського населення; m_j – 25 років; M_j – 85 років.

Повнота охоплення населення освітою, % (X2):

$$X2 = (X_j - m_j) / (M_j - m_j), \quad (1.12)$$

де X_j – фактичний рівень освіти жителів сільських територій; m_j – 0%; M_j – 100%.

Розмір грошових доходів, грн, (X3):

$$X3 = (X_j - m_j) / m_j, \quad (1.13)$$

де X_j – середня заробітна плата в галузі сільського господарства; m_j – величина прожиткового мінімуму.

Рівень підприємницької ініціативи, % (X):

$$X4 = (X_j - m_j) / (M_j - m_j), \quad (1.14)$$

де X_j – кількість організованих підприємницьких структур; m_j – 30% від числа безробітних, які зайняті різними видами підприємництва; M_j – кількість безробітних у працездатному віці.

Безперечно, труднощі практичного використання розглянутої методики оцінки стану та відтворення людського капіталу сільських територій є процес виміру якісної його характеристики. З метою повної оцінки рівня розвитку людського капіталу необхідно запропоновану методику доповнити методами соціологічного дослідження, щоб одержати суб'єктивну інтерпретацію показників, необхідних для коригування цілей стратегічного розвитку сільських територій в аспекті відтворення людського капіталу. Вважаємо, що показник очікуваної тривалості життя дозволяє встановити тісноту зв'язку відтворення людського капіталу із розвитком системи охорони здоров'я. Так, висока якість і доступність медичних послуг забезпечують вищу економічну ефективність використання людського потенціалу.

Наступний показник – це повнота охоплення освітою сільського населення. За його допомогою можливо визначити рівень роз-

витку людського капіталу. Очевидно, що підвищення індексу рівня освіти може бути забезпеченим за умови стабілізації та зростання добробуту населення, збільшенням інвестицій в освіту. Водночас одержання освіти молодими жителями села розглядається ними як можливість змінити місцепроживання та бути працезайнятим у містах, при цьому вони неохоче повертаються у сільську місцевість після закінчення освітнього закладу.

Важливим індикатором стану й відтворення людського капіталу є показник рівня доходів сільського населення, оскільки посилення рівня бідності зумовлює руйнацію трудового і генетичного потенціалу села. Основними причинами бідності на селі є низька заробітна плата, хоча на сьогодні простежується поляризація: висока зарплата у вертикально інтегрованих об'єднаннях та інноваційно орієнтованих сільськогосподарських підприємствах, однак при цьому спостерігається недостатній рівень працезайнятості. Очевидно, що низький рівень доходів сільських жителів стимулює внутрішньорегіональну та міжнаціональну мобільність населення, відтік людського капіталу із сільських територій.

Показник рівня підприємницької ініціативи сільського населення дасть змогу оцінити потенціал щодо впровадження інновацій у діяльність сільськогосподарських підприємств, диверсифікації джерел формування грошових доходів та їх нарощення, адже лише за цієї умови можливо досягти умов сталого розвитку сільських територій.

На основі запропонованих показників оцінки стану й відтворення людського капіталу доцільно здійснити типологію сільських територій. До першого типу варто віднести сільські території із високим рівнем розвитку людського капіталу, які перебувають в інтервалі 0,7 – 1. Це тип сільських територій з високою очікуваною тривалістю життя, повнотою охоплення освітою, низьким рівнем соціальної напруги.

Наступний тип сільських територій характеризується середнім рівнем людського капіталу (0,4 – 0,69), із середньою тривалістю життя, недостатнім рівнем охоплення освітою, низькою підприємницькою ініціативою, а також соціальною напругою в сільській місцевості. Грошові доходи жителів цього типу сільських територій на рівні прожиткового мінімуму. Третій тип сільських терито-

рій має низький рівень людського капіталу (0,1 – 0,39) через те, що грошові доходи нижче прожиткового мінімуму, наявна висока соціальна напруга.

Отже, основними факторами ризику збереження, розвитку й реалізації людського капіталу сільських територій слід визначити такі: незадовільний стан здоров'я і тенденції до скорочення тривалості життя та зростання смертності населення; зниження рівня фізичного і психічного здоров'я під впливом екологічних, соціальних, економічних факторів середовища життєдіяльності; погіршення умов для розвитку дітей, сім'ї, молоді як найважливіших складових людського капіталу майбутніх поколінь; низька дієвість культурно-освітнього простору розвитку молодих поколінь.

РОЗДІЛ 2

ОЦІНКА СЕРЕДОВИЩА ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ

2.1. Аналіз сучасний стан відтворення сільського населення країни

На сучасному етапі формування сталого розвитку сільських територій пріоритетним завданням є підвищення рівня людського капіталу. Незважаючи на динамічні процеси в аграрному секторі економіки України, розвиток сільських територій відбувається нерівномірно, частина їх втрачає освоєність, прискорюються процеси старіння сільського населення, збільшується відтік молоді. Залучення та утримання людського капіталу в сільських територіях дозволить вирішити пріоритетні завдання щодо прискорення модернізації сільського господарства, раціональний підхід до використання якого забезпечить сталий розвиток сільських територій [130].

Територіальним та галузевим проблемам формування, використання та розвитку людського капіталу відводиться особливе місце в ринковій економіці нашої країни. З одного боку, виокремилася коло завдань, пов'язаних із формуванням людського капіталу, що забезпечує сталий економічний розвиток сільських територій, підвищення якості якого дозволяє вирішувати численні соціально-економічні проблеми та прискорює інноваційний розвиток сільськогосподарського виробництва. З іншого, боку постає необхідність пошуку нових можливостей розвитку окремих його елементів з урахуванням територіально-галузевих особливостей, вирішення завдання щодо забезпечення комфортних соціально-побутових умов, збалансування інтересів роботодавців, органів державної, регіональної влади, місцевого самоврядування та окремих носіїв людського капіталу в межах адміністративно-територіальних утворень, якими в умовах проведення децентралізації територіально-адміністративного устрою є об'єднані територіальні громади (ОТГ).

Протягом останніх кількох років зберігається тенденція до зменшення чисельності сільського населення України, яка загрожує демографічною кризою. Так, на протязі досліджуваного періоду зафіксовано поступове зниження чисельності сільського населення на 19% (рис. 2.1). Основними причинами такого явища є: погіршення демографічної ситуації в сільській місцевості, низький рівень заробітної плати в суб'єктах підприємницької діяльності, здебільшого зайнятих у сфері аграрного виробництва, відсутність робочих місць у сільських населених пунктах, нерозвиненість соціальної інфраструктури.

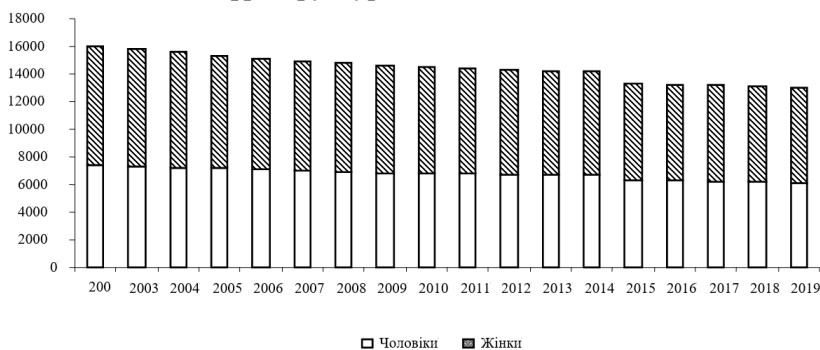

Рис. 2.1. Динаміка чисельності сільського населення по статеві-віковим групам, тис.чол

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131]

Вищенаведені дані рис. 2.1 свідчать, що для процесу відтворення людського капіталу характерна непропорційність темпів зниження чисельності сільського населення чоловічої та жіночої статі. Так, протягом 2002 – 2019 рр. чисельність чоловіків знизилася на 17 %, а жінок – 20 %. При цьому в структурі сільського населення домінують жінки, що в певним чином ставить під сумнів проблему природного відтворення сільського населення.

Як свідчать результати дослідження науковців, у сільського населення віком до 44 років, що характеризується репродуктивними можливостями на 1000 чоловіків пропадає 988 жінок. Проте у структурі сільських жителів віком до 50 років на 1000 чоловіків припадає 1027 жінок. Із збільшенням віку жителів сільських населених пунктів подібне співвідношення буде зростати. Ця обстави-

на пояснюється рівнем смертності чоловіків порівняно із жінками, що спричинено, насамперед професійними та соціальними захворюваннями.

Вважаємо, що на структуру й динаміку сільського населення впливають і демографічні процеси, що сформувались у попередні роки. Так, після 2010 р. у працездатний вік почало входити покоління, яке народилося у період низької народжуваності – середини 90-х років минулого століття. Як наслідок, розпочався процес не лише скорочення чисельності працездатного населення, але і якісного його погіршення – старіння економічно активної частини.

Дослідження науковців свідчать, що протягом тривалого часу в сільській місцевості спостерігаються негативні соціально-економічні та демографічні процеси, що спричинили погіршення якості людського капіталу, що проявляється у двох його формах – відтік і деградація [132]. Відтік людського капіталу розглядається як прискорене його скорочення, зумовлене зміною сфери застосування праці кваліфікованих працівників через неможливість задоволення життєво необхідних потреб у сільському господарстві та можливістю задоволення їх у новій сфері діяльності. Своєю чергою, деградація людського капіталу виявляється у поступовому зниженні його якості внаслідок погіршення здоров'я населення, зниження рівня освіченості, трудової моралі, етики й загальної культури.

Очевидно, що найбільш кваліфікована частина сільського населення має можливість працевлаштуватися в інших сферах економічної діяльності, а також організувати власну справу. Інша частина сільського населення, як не прикро, є джерелом формування та посилення негативних процесів у сільській місцевості внаслідок відсутності роботи. По-перше, це процес маргіналізації. Колишні сільські трудівники стають так званими різноробами, шукають випадкових заробітків у містах і великих сільських населених пунктах, відчуваючи на собі всі труднощі життя поза постійним місцем проживання. Життя між селом і містом, як нестійке суспільно-економічне становище, характерними ознаками цієї групи людського капіталу сільських територій.

По-друге, процес люмпенізації. Колишні працівники сільсько-господарських підприємств стають безробітними, люмпенами-

селянами, загострюючи при цьому і без того напружену соціальну ситуацію в сільській місцевості, найбільше в депресивних регіонах країни.

Події історичного розвитку країн світу переконують, що маргіналізація і люмпенізація населення небезпечні для суспільства, адже спричиняють зростання злочинності і є першопричиною соціальних потрясінь, що в кінцевому результаті призводить до зміни соціально-економічного ладу держави [133].

Однією із найважливіших причин відтоку сільського населення розглядається неprestижність праці в селі. Дані анкетних обстежень автора жителів Вінницької, Хмельницької, Кіровоградської, Київської областей (698 респонденти) свідчать, що для більшості опитаних (87 %) селянство асоціюється із бідністю, низьким рівнем культури, соціального благоустрою і т. ін. При розгляді проблеми відтоку людського капіталу з села слід враховувати, що не кожний сільський житель може долучитися до процесу урбанізації. Для цього, насамперед, необхідні фінансові ресурси, здатність адаптуватися до нових умов життя, до конкурентної боротьби на ринку праці. Тому найчастіше село залишають найбільш кваліфіковані кадри. Із великою ймовірністю подібне погіршення якості людського капіталу в подальшому спричинить негативні синергетичний і мультиплікативний ефекти.

Погіршення якості людського капіталу сільських територій відбувається через низький рівень закріплення випускників середніх спеціальних і вищих навчальних закладів у сільських населених пунктах. За результатами досліджень науковців, в останні роки на селі залишаються працювати не більше 20 % їхніх випускників [134]. Це призводить до старіння сільського населення, що негативно позначається на ефективності виробничо-господарської діяльності суб'єктів господарювання, які функціонують у сільській місцевості.

Анкетні обстеження випускників жителів – Вінницької, Хмельницької, Кіровоградської, Київської областей (698 респонденти, дозволялася багатоваріантність відповідей) свідчать, що основними спонуками до непроживання в сільських населених пунктах є: низька заробітна плата – для 84 % опитаних; алкоголізм – 55 %; безробіття – 36 %; тяжка фізична праця – 23 %; відсутність мож-

ливостей для отримання якісних освітніх послуг для дітей – 21 %; незадовільні житлові умови – 23 %; нестача об'єктів соціальної інфраструктури – 24 %.

Відтік і деградація сільського населення призвели до його дефіциту, що позначається на відсутності якісних людських ресурсів, здатних забезпечити перехід до інформаційного типу економічного зростання в сільському господарстві. Господарства корпоративного сектору аграрної економіки з високим рівнем організації виробництва, що застосовують новітні агротехнології та техніку, відчувають нині дефіцит кваліфікованих кадрів, з одного боку, а з іншого – автоматизація та роботизація технологічних процесів скорочує пропозицію місць зайнятості. Отже, за таких умов сформувалася тенденція до зниження рівня народжуваності, а також збільшення міграції чоловічого працездатного населення із сільськогосподарської галузі в більш ефективні і високооплачувані галузі економіки, ніж сільське господарство. З метою створення сприятливих соціально-економічних умов життєдіяльності сільського населення та активізації процесу формування людського капіталу доцільно збільшити інвестиційні вкладення в його розвиток у сільській місцевості.

Очевидно, що наявність робочих місць та об'єктів соціальної інфраструктури впливає на розселення сільського населення і, відповідно, на відтворення людського капіталу. Встановлено, що більше половини сільського населення сконцентровано в поселеннях з чисельністю понад 1000 осіб (рис. 2.2). Цю обставину можна пояснити наявністю робочих місць, об'єктів соціальної інфраструктури, що є суттєвими чинниками впливу на соціально-економічні умови проживання населення.

Лише 0,5 % сільського населення зосереджено в сільських населених пунктах із чисельністю населення до 49 осіб. Більшість із них – пенсіонери, які тривалий час приживають в цих поселеннях. Слід зазначити, що такі поселення характеризуються так званим «родинним» розселенням. Тобто відбувається зростання чисельності сільських домогосподарств, пов'язаних тісними неформальними, родинними зв'язками, що забезпечує певну стійкість в умовах прояву деструктивних явищ у суспільно-політичному житті країни.

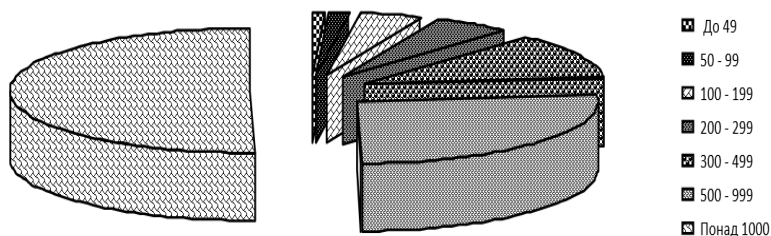

Рис. 2.2. Концентрація населення в сільських населених пунктах (за кількістю жителів), %

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131]

За результатами дослідження можна зробити висновок, що процес підвищення рівня модернізації складових матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств зумовлює зниження рівня трудоемкості виробничих процесів та призводить до скорочення робочих місць у галузі. Крім того, зростання рівня технічного забезпечення суб'єктів господарювання призводить до скорочення робочих місць на певних територіях, що є одним із чинників, що стимулюють міграційні процеси сільського населення і спричиняють подальше зменшення кількості невеликих сільських поселень.

Проблема осередкового зосередження сільського населення є об'єктом дослідження багатьох учених. Так, Т. Р. Нефьодова, докладно аналізуючи просторові контрасти в розселенні населення на сільських територіях, зазначила, що воно мігрувало не тільки в міста, але і в сільські населені пункти приміської зони, створюючи осередки густозаселених сільських територій навколо міст. Підтримуємо твердження дослідниці, що рівень щільності сільського населення знижується з віддаленням від великих міст [135]. Отже, жителі сільських населених пунктів, розташованих у приміській зоні, формально мають статус «сільських жителів», оскільки в Україні на законодавчому рівні не затверджене інститут агломерацій.

Важливою характеристикою процесу відтворення людського капіталу сільських територій постає аналіз вікової та статевий структури сільського населення. Встановлено, що вікова структура населення країни складається протягом століть під дією народжуваності, смертності та міграції. До теперішнього часу в Україні склалася статево-вікова структура, в якій чітко простежується вплив наслідків Другої світової війни, наслідків Чорнобильської техногенної аварії, коливань економічного зростання країни, вплив заходів демографічної політики, змін у смертності й народжуваності населення, міграційних потоків тощо [136].

Статево-вікова структура населення великою мірою визначає динаміку основних демографічних процесів. Очевидно, що за однакової інтенсивності народжуваності кількість народжених буде вище там, де населення молодше. За однакової інтенсивності смертності кількість померлих буде вище там, де населення старіше. Встановлено, що в сільських населених пунктах із чисельністю жителів до 49 осіб високий рівень концентрації сільських жителів віком понад 60 років, які характеризуються низькою міграційною мобільністю та економічною активністю (табл. 2.1).

За даними табл. 2.1, у середньому по країні структура населення в сільських поселеннях є такою: найбільшу частку – 26,6% займають жителі віком від 35 до 54 років; 20,6% – від 20 до 35 років, яка має найвищий потенціал до відтворення; 22,8% – віком понад 60 років. Отже, частка працездатного сільського населення становить 47,2%, що доводить раніше зроблений висновок про старіння сільського населення. Зазначимо, що діти шкільного віку в сільських поселеннях становить 12,6%, а дошкільного – 7,5%. Очевидно, що така структура не досконала, оскільки не дає змоги забезпечити навіть простого відтворення населення.

Встановлено, що у сільських поселеннях із чисельністю до 49 осіб населення проживає незначна частина осіб працездатного віку порівняно з іншими населеними пунктами. Ця обставина свідчить про безперспективність подальшого розвитку поселень із чисельністю жителів до 49 осіб.

Таблиця 2.1

Віковий склад сільського населення із реєстрацією місця проживання на території сільських населених пунктів по групах населених пунктів за чисельністю жителів на 1 січня 2014 р., %

Показники	Усі населені пункти	У тому числі з чисельністю жителів						
		-49	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000-
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у т. ч. віком, років								
0-2	2,8	1,9	2,3	2,5	2,7	2,6	2,7	2,9
3-5	3,5	2,2	2,8	3,1	3,2	3,2	3,4	3,6
6	1,2	0,8	1,0	1,1	1,1	1,2	1,2	1,3
7-9	3,1	1,9	2,5	2,8	2,9	2,9	3,0	3,3
10-14	4,8	3,0	4,0	4,5	4,6	4,7	4,8	5,0
15-17	3,4	2,3	3,0	3,4	3,4	3,5	3,4	3,5
18-19	2,8	2,0	2,6	2,8	2,9	2,9	2,7	2,9
20-34	20,6	15,0	17,5	18,9	19,7	19,9	20,5	21,3
35-54	26,6	23,2	24,6	25,4	26,0	26,3	26,8	26,6
55-59	8,4	9,6	8,7	8,4	8,1	8,3	8,1	8,6
60-???	22,8	38,1	31,0	27,1	25,4	24,5	23,4	21,0

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Важливим напрямом комплексного вивчення стану відтворення сільського населення є аналіз вікової структури сільського населення в часі, що дасть можливість зробити висновок про перспективи подальшого розвитку сільських територій. Розраховано, що упродовж 2010 – 2018 рр. зменшувалася чисельність сільських жителів вікової категорії 35–54 років, які, на нашу думку характеризуються найвищим потенціалом до працевзайнятості та є найбільш цінними для суб'єктів підприємницької діяльності з позицій професійної підготовки, життєвого та виробничого досвіду (табл. 2.2). Зазначимо, що більшість сільських жителів цієї групи мігрували в міста та за кордон через відсутність можливості знайти роботу за місцем проживання.

Нині чітко простежується така тенденція: із зростанням чисельності жителів сільських населених пунктів знижується частка осіб віком понад 55 років і старше. При цьому збільшення кількості сільських жителів віком 18–54 роки є свідченням того, що в

сільських поселеннях з чисельністю понад 500 осіб створено сприятливі умови для життя населення.

Таблиця 2.2

**Групування сільського населення за віковою ознакою
у 2010-2018 рр.**

Вік	2010 р.		2014 р.		2018 р.		2018 р. в % до	
	тис. осіб	у % до всього	тис. осіб	у % до всього	тис. осіб	у % до всього	2010 р.	2014 р.
Усього	14412161	100	13325345	100	12965672	100	90,0	97,3
у т. ч. у віці, років								
0–4	814849	5,7	806347	6,1	681462	5,3	83,6	84,5
5–9	684586	4,8	734295	5,5	797401	6,2	116,5	108,6
10–14	805010	5,6	656230	4,9	701875	5,4	87,2	107,0
15–19	907630	6,3	720961	5,4	626433	4,8	69,0	86,9
20–24	1093126	7,6	912268	6,8	752016	5,8	68,8	82,4
25–29	974404	6,8	1043612	7,8	956028	7,4	98,1	91,6
30–34	945245	6,6	867160	6,5	1005135	7,8	106,3	115,9
35–39	970014	6,7	877040	6,6	842140	6,5	86,8	96,0
40–44	959567	6,7	909548	6,8	868681	6,7	90,5	95,5
45–49	1008248	7,0	884635	6,6	885606	6,8	87,8	100,1
50–54	1022340	7,1	952777	7,2	867195	6,7	84,8	91,0
55–59	859106	6,0	883540	6,6	928887	7,2	108,1	105,1
60–64	727982	5,1	739310	5,5	805182	6,2	110,6	108,9
65–69	602093	4,2	551053	4,1	664848	5,1	110,4	120,7
70–74	865712	6,0	564103	4,2	433208	3,3	50,0	76,8
75–79	504214	3,5	622862	4,7	480915	3,7	95,4	77,2
80 і старше	668035	4,6	599604	4,5	668660	5,2	100,1	111,5

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Наведені розрахунки в табл. 2.2 свідчать про суттєве зменшення чисельності сільського населення вікових груп 20–24 і 25–29 років, що є свідчення міграції сільської молоді, внаслідок відсутності, насамперед, вільних робочих місць і соціальної необлаштованості більшості сільських населених пунктів, що унеможлиблює створення сприятливих умов для життя, а також порушення природного процесу відтворення.

В умовах загального зниження чисельності сільського населення протягом досліджуваного періоду збільшувалася чисельність сільських жителів віком 55–59 років і понад 80 років, що є свідченням процесу його старіння. Ця обставина в найближчій

перспективі негативно позначиться на вирішенні проблеми відтворення людського капіталу в сільській місцевості та подолання дефіциту робочої сили в сільськогосподарських підприємствах.

Таким чином, протягом 2010–2018 рр. спостерігається зниження чисельності населення працездатного віку і підвищення чисельності населення передпенсійного та пенсійного віку, що разом із зниженням чисельності населення молодше працездатного віку може свідчити про виникнення дисбалансу пропозиції робочої сили в найближчій перспективі, а, отже, призведе до нестачі працівників на певних часових проміжках для суб'єктів господарювання, розташованих у сільських населених пунктах. Звідси, якість життя сільських жителів не стимулює закріплення на підприємствах кваліфікованих фахівців, із творчими і підприємницькими здібностями.

Оцінюючи результати аналізу вікової структури сільського населення в статистиці та динаміці, можемо констатувати про незворотність процесу депопуляції сільських територій. Демографічний дефіцит виступає обмеженням соціально-економічного розвитку більшості сільських територій України [137]. Ключові демографічні загрози й обмеження пов'язані зі скороченням числа осіб працездатного віку, депопуляцією сільського населення, демографічним старінням села, яке підвищує навантаження на соціальні статті державного і регіональних бюджетів. В умовах скорочення чисельності осіб працездатного віку підвищується значимість якісних характеристик трудових ресурсів села. Отже, необхідні інвестиції в людський капітал, здоров'я, освіту, якість життя сільського населення. Стратегічним пріоритетом соціально-економічного розвитку сучасного села є поліпшення здоров'я і скорочення смертності сільського населення.

Основними чинниками впливу на коливання чисельності сільського населення є природний та міграційний прирости, а також адміністративно-територіальні зміни. Як свідчать результати дисертаційного дослідження, основний чинник впливу на зменшення чисельності сільських жителів – є природне скорочення населення, а також міграція (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**Динаміка приросту (скорочення) сільського населення
України за 2000–2018 рр.**

Рік	Загальний приріст, скорочення (–)	У тому числі		
		природний приріст, скорочення (–)	міграційний приріст, скорочення (–)	адміністративно-територіальні зміни
2000	–119700	–153900	52700	–18500
2005	–219682	–168571	–51111	–
2010	–101267	–96003	–5249	–15
2011	–84122	–79902	–4220	–
2012	–78355	–72246	–3628	–2481
2013	–84782	–76442	–8091	–249
2014	–75866	–78865	2999	–
2015	–80621	–90348	11939	–2212
2016	–73335	–90648	18660	–1347
2017	–86821	–97461	7916	2724
2018	–118903	–108161	–10742	–

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131]

Дані таблиці 2.3 свідчать, що упродовж 2000–2018 рр. показники смертності сільського населення перевищували показники народжуваності, що характеризує відсутність природного приросту чи його скорочення, яке є доказом як старіння жителів сільських населених пунктів, так і недостатнього рівня розвитку закладів охорони здоров'я, що в цілому негативно впливає на процес відтворення людського капіталу сільських територій.

Для корінного перелому в репродуктивній поведінці молоді, особливо на селі, потрібен комплексний підхід, який передбачає радикальне підвищення доходів сільського населення та покращення умов життя. За результатами опитування, серед пар у віці 16-30 років дітей не мають 33,9%; 38,5% мають одну дитину, 21,4% – двох, 3,9% – трьох і 2,3% – більше трьох дітей. З числа молодих сімей (було опитано 235 сільських домогосподарств Київської області без дітей) не планують їх мати 65,8%, планують – 19,9, не змогли відповісти – 14,4%. Основними причинами, через які молоді сім'ї не хочуть мати дітей або відкладають їх народження (за винятком випадків, коли дітей, на їхню думку, в родині

достатньо), є низький рівень матеріального забезпечення (20,1%), незадовільні житлові умови (19,6%), а також такі фактори, як бажання продовжити навчання та кар'єрний ріст.

Підтримуємо думку більшості демографів, які вказують однією з основних причин природного скорочення на селі несприятливу ситуацію у сфері народжуваності [138]. Отже, може зробити висновок про ідентичність репродуктивної поведінки сільського та міського населення, що призведе до подальшого зниження народжуваності. Водночас у суспільстві змінюється ставлення до багатодітних сімей, що зумовлює ситуацію, за якої збільшується кількість сімей, які не хочуть, навіть за сприятливих умов, мати трьох і більше дітей.

Дослідженням встановлено, що упродовж 2014–2017 рр. спостерігався міграційний приріст сільського населення, викликаний воєнними подіями на Сході України, але він не компенсував природного скорочення сільського населення. Міграційне скорочення не тільки призводить до зменшення чисельності сільського населення, а й негативно впливає на його статеву-вікову структуру. Знижується частка населення активного репродуктивного віку, що негативно позначається на показниках народжуваності, а, отже, на показниках природного зниження сільського населення.

Встановлено, що основною причиною посилення статевої диспропорції в працездатному (а, отже, і в репродуктивному) віці є істотні відмінності в міграційному скороченні жінок і чоловіків працездатного віку. В цілому по всіх вікових групах показник міграційного скорочення у жінок також вище, ніж у чоловіків.

Адміністративно-територіальні зміни суттєво не вплинули на зміну чисельності сільського населення. Процес децентралізації, який передбачає застосування нових методологічних підходів до формування сільських об'єднаних територіальних громад, а також трактування понять «селище міського типу», «село» приведуть до зміни чисельності жителів поселень, які будуть мати статус «житель сільського населеного пункту».

В умовах поглиблення ринкових відносин та активізації євроінтеграційних процесів формування ринку праці в сільській місцевості обтяжується низкою складних проблем, які були започатковані ще з 2000-х років, тобто на етапі виходу національної еконо-

міки із рецесії. Для забезпечення об'єктивної оцінки ситуації на сільському ринку праці змін і зрушень на ньому під впливом економічних, демографічних, соціальних та інших процесів, необхідно систематизувати ключові чинники. Оскільки з 2000 р. статистика у сфері зайнятості населення перейшла на міжнародні стандарти, то попередні, поточні й перспективні зміни у різних секторах сільської зайнятості необхідно аналізувати з позицій визначень, термінів і понять, що запроваджені й використовуються Міжнародною організацією праці (МОП). Зокрема, ключове поняття «економічна активність» розглядається як прагнення працездатної людини застосовувати на практиці свої здібності, знання, вміння, навички, компетенції з метою отримання доходу. Реалізація людиною такого прагнення виражається в зайнятості економічною діяльністю, а не у статусі безробітного. У цьому зв'язку термін «економічно активне населення» – це та частина населення обох статей, яка протягом певного періоду забезпечує пропозицію своєї робочої сили для виробництва товарів і надання послуг [139].

Водночас категорія «зайняті економічною діяльністю» – це особи у віці 15–70 років, які виконують роботи за винагороду за наймом на умовах повного або неповного робочого часу, працюють індивідуально (самостійно) або в окремих громадянсько-роботодавців, у власному (сімейному) підприємстві, безоплатно працюючі члени домашнього господарства, зайняті в особистому підсобному сільському господарстві, а також тимчасово відсутні на роботі. Зайнятими вважаються особи, які працювали протягом тижня не менше 4 годин (в особистому підсобному господарстві – не менше 30 годин) незалежно від того, була це постійна, тимчасова, сезонна, випадкова чи інша робота. Інша категорія «безробітні», (у визначенні МОП) – це особи у віці 15–70 років (як зареєстровані, так і незареєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно задовольняють трьома умовам: а) не мають роботи (прибуткового заняття); б) шукають роботу або намагаються організувати власну справу; в) готові приступити до роботи протягом наступних 2 тижнів. Сюди відносяться також особи, що навчаються за направленнями служби зайнятості, знайшли роботу і чекають відповіді чи готуються до неї приступити, але ще не працюють [140].

Зазначимо, що різнобічні, а й суперечливі зрушення у секторах зайнятості сільського населення відбуваються не лише внаслідок кардинальних соціально-економічних трансформацій в українському суспільстві, але і під впливом спадних трендів, які сформувалися в минулому і діють дотепер, а саме: перехід України до ринкової моделі господарювання мав своїм прямим наслідком усунення держави від патерналістської (тобто батьківської) ролі, відповідального за забезпечення повної зайнятості працездатного населення згідно із рівнем отриманої освіти й набутих професійних навичок, до створення необхідних умов для активного розвитку різних організаційно-правових форм великої, середньої і малої підприємницької діяльності, а також самозайнятості економічно активного населення віком 15–70 років; перехід держави до активної ролі, включаючи становлення її як суб'єкта регулювання зайнятості населення. Зокрема, провадиться моніторинг руху економічно активного населення між внутрішньою та зовнішньою (за межами України) зайнятістю, його зайнятістю і безробіттям, зайнятістю у формальному та неформальному секторах економіки, зайнятістю у різних видах економічної діяльності та активізації зрушень між ними, відстеження суперечливих змін у формуванні сільського ринку праці; нерегульоване розширення у 1990–2000 рр. масштабів міграції українців для пошуку роботи за кордоном мало своїм наслідком посилення тренду скорочення зайнятості у формальному секторі економіки загалом, а особливо, у сільській місцевості; сільська місцевість, яка перебуває у зонах впливу потужних промислових й адміністративних центрів України, виступає для них «донором робочої сили». Це породжує і позитивні зміни, і провокує негативні наслідки для сільського сектора та ін. Отже, сільський ринок праці – це зайнятість сільського населення у СНП (сільських населених пунктах), але друга його частина зайнята в міських поселеннях. Ці ринки праці є сполученими та взаємопов'язаними, оскільки безробіття виштовхує робочу силу із СНП у міста.

Трансформації у зовнішньому по відношенню до сільської місцевості середовищі, а також модернізація чинної законодавчо-нормативної бази у сфері зайнятості згідно із міжнародними стандартами матимуть своїм наслідком і певні локальні зміни, і

глибокі зрушення в секторах зайнятості сільського населення. Одночасно на сільському ринку праці України та регіонів швидко змінюються умови пошуку сфери зайнятості та використання робочої сили, її правовий статус і соціальна захищеність, а саме: стандартна зайнятість населення у працездатному віці (зайнятість на державних підприємствах і в установах, нормований робочий день, гарантована оплата праці й щорічна відпустка тощо) перемістилася до зайнятості переважно у приватному секторі, яка поєднується із нестандартною, а також із використанням різних форм вторинної і навіть третинної зайнятості чи зайнятості економічно активного населення у неформальному секторі; періодичне, переважно під впливом аграрних і фінансово-економічних криз, погіршення економічного стану сільського населення супроводжувалося розширенням масштабів бідності на селі, появою групи знедолених осіб і зростанням маргінального прошарку серед сільських жителів, які у статусі безробітного (формальному чи фактичному – понад 12 міс.) втратили зацікавленість (тобто зневірені) до пошуку роботи; надзвичайне зменшення зайнятості сільського населення у тих сільських районах, на базі яких формувалися земельні банки висококонцентрованих сільськогосподарських підприємств; згорання зайнятості у соціальній сфері села як наслідок впливу низки негативних трендів: зменшення чисельності сільського населення, закриття значної кількості об'єктів соціального призначення, скорочення контингенту споживачів соціальних послуг та ін.; поширення тіньової зайнятості серед сільського населення, як вимушеної його реакції на правову невпорядкованість трудових відносин на ринку праці та невідкладну потребу знайти форму реалізації власного трудового потенціалу з метою задоволення як індивідуальних запитів, так і членів сімей; поглиблення розшарування (фінансової та майнової нерівності) між різними прошарками сільських жителів, що постійно підживлюється унаслідок помітного зменшення зайнятості економічно активного населення та його переходу в сектор неформальної зайнятості тощо [141].

Встановлено, що у 2018 р. найбільшу частку в структурі економічно активного сільського населення займають особи, які мають середню спеціальну та повну середню освіту, які можуть в

перспективі бути виключно кваліфікованими робітниками суб'єктів господарювання, розташованих на території сільських громад (табл. 2.4). Досить значну частку займають особи, які мають неповну та повну вищу освіту, що є свідченням високої якості фаховості даної категорії сільського населення.

Проте, як свідчать дослідження науковців, у перші роки незалежності України частка працездатних осіб у структурі економічно активного населення була суттєво нижчою, ніж на сьогодні. Відповідно до показників зайнятості цих категорій економічно активного сільського населення попит з боку потенційних роботодавців невисокий, особливо на осіб, які мають базову вищу освіту. В аграрних вузах нині навчається понад 250 тис. студентів [142]. Водночас в агробізнесі відмічається надто гостра кадрова проблема, яка здебільшого зумовлена недостатнім рівнем підготовки випускників, що не відповідає сучасним вимогам агровиробництва, науки і розвитку інновацій. Пояснити таку ситуацію можна тим, що матеріально-технічне забезпечення вітчизняних аграрних університетів, потенціал науково-педагогічних працівників та освітні програми не зорієнтовані на потреби бізнесу.

В умовах цифровізації та підвищення рівня інноваційності економіки, зокрема в сільськогосподарському виробництві, досить низький попит на осіб, що відносяться до економічно активного населення із базовою загальною освітою. Нині для роботодавця важливим є фахова підготовка працівника, особливо його вміння користуватися технічно-складною сільськогосподарською технікою та обладнанням, ІТ-технологіями, комп'ютерними програмами тощо.

Таблиця 2.4

Чисельність і структура економічно активного населення в сільській місцевості, 2018 р.

Показники	Економічно активне населення у віці 15–70 років					Економічно неактивне населення у віці 15-70 років, тис. осіб	Рівень економічної активності, у %	Рівень зайнятості, у %	Рівень безробіття, у %
	Усього, тис. осіб	у тому числі							
		зайняті		безробітні					
		тис. осіб	у % до всього	тис. осіб	у % до всього				
Усього	5604,7	5089,2	90,8	515,5	9,2	3644,9	60,6	55,0	9,2
у т. ч. мають освіту									
повну вищу	858,1	802,3	93,5	55,8	6,5	249,4	77,5	72,4	6,5
базову вищу	66,7	58,1	87,1	8,6	12,9	48,6	57,8	50,4	12,9
неповну вищу	966,5	896,1	92,7	70,4	7,3	411,0	70,2	65,1	7,3
професійно-технічну	1764,7	1580,1	89,5	184,6	10,5	778,5	69,4	62,1	10,5
повну загальну середню	1745,3	1571,3	90,0	174,0	10	1440,9	54,8	49,3	10,0
базову загальну середню	196,7	174,9	88,9	21,8	11,1	615,3	24,2	21,5	11,1
початкову загальну або не мають освіти	6,7	6,4	95,5	0,3	4,5	101,2	6,2	5,9	:

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131]

Природне зниження відтворення сільського населення та активізація міграції негативно вплинули на чисельність економічно активного сільського населення. Майже 18% економічно активного населення України перебуває на заробітках [143]. Зазначимо, що відносно не високий рівень безробіття у всіх вікових групах сільського населення можна пояснити наявністю прихованого безробіття.

Протягом 2000–2018 рр. спостерігається зниження економічно активного сільського населення на 18,7 %, що є свідченням наявності певних кризових явищ у забезпеченні трудовими ресурсами суб'єктів підприємницької діяльності, які функціонують в сільській місцевості.

Однією із головних і найвідчутніших проблем села є масовий міграційний відтік молоді в міста, в основному особи у віці 15–39 років. Так, за згаданий період у сільській місцевості кількість осіб віком 15–24 роки скоротилася на 39,8 % та 35–39 роки – 28,9 %. На нашу думку, саме ці дві категорії мають найвищі можливості до освоєння сучасної техніки і технологій виробництва сільськогосподарської продукції (табл. 2.5).

Через відчутний відтік сільських жителів у міста, переважно населення працездатного віку, склалася несприятлива вікова структура економічно активного населення. Так, у 2000 р. частка осіб у структурі економічно активного сільського населення віком 40–49 років дорівнювала 25,1 %, 50–59 років – 15,3 %, у 2018 р. відповідно 25,8 і 21,7 %. Отже, у сільських територіях спостерігається процес старіння економічно активного населення.

Встановлено суттєве скорочення економічно активного населення віком 60–70 років, враховуючи їхній консерватизм до оволодіння новими знаннями. Ця група не має важливого значення для формування пропозиції на ринку праці в сільській місцевості.

Важливим чинником, що характеризує людський капітал сільських територій, є наявність сільського населення у працездатному віці. Зазначимо, що до осіб цієї категорії відносять молодь віком від 16 років, які не досягли встановленого статтею 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пенсійного віку [144].

Таблиця 2.5

**Динаміка економічно активного населення в сільській місцевості за віковими групами,
2000-2018 рр.**

Рік	Одиниця виміру	Економічно активне населення у віці 15–70 років	Розподіл за віковими групами (років), %						
			15–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–70
2000	тис. осіб	6894,6	899,7	842,9	841,9	947,7	1727,4	1054,1	580,9
	% до всього	100,0	13,0	12,2	12,2	13,7	25,1	15,3	8,4
2005	тис. осіб	6987,0	964,1	759,3	817,2	821,8	1772,3	1120,3	732,0
	% до всього	100,0	13,8	10,9	11,7	11,8	25,4	16,0	10,5
2010	тис. осіб	6967,7	989,4	738,5	767,0	823,7	1700,8	1305,7	642,6
	% до всього	100,0	14,2	10,6	11,0	11,8	24,4	18,7	9,2
2014	тис. осіб	5850,6	701,6	772,1	664,5	727,0	1486,4	1189,8	309,2
	% до всього	100,0	12,0	13,2	11,4	12,4	25,4	20,3	5,3
2018	тис. осіб	5604,7	541,3	741,7	766,2	673,5	1445,6	1218,7	217,7
	% до всього	100,0	9,7	13,2	13,7	12,0	25,8	21,7	3,9
2018 р. в % до 2000 р.		81,3	60,2	88,0	91,0	71,1	83,7	115,6	37,5
2018 р. в % до 2014 р.		95,8	77,2	96,1	115,3	92,6	97,3	102,4	70,4

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

В умовах реформування системи пенсійного забезпечення відбувається поетапне підвищення пенсійного віку громадян України. Чоловіки можуть розраховувати на пенсію в 2020 р. з 60 років, а жінки – з 59 років (але лише до 1 квітня, після цього терміну пенсійний вік для жінок зростає до 59 років і 6 міс.), що впливає на формування статистичної вибірки щодо чисельності працездатного населення відповідно до методології статистичних спостережень.

Протягом 2002–2019 рр. чисельність сільського населення скоротилась на 7 % (рис. 2.3), досить суттєво працездатного віку в 2015–2019 рр.

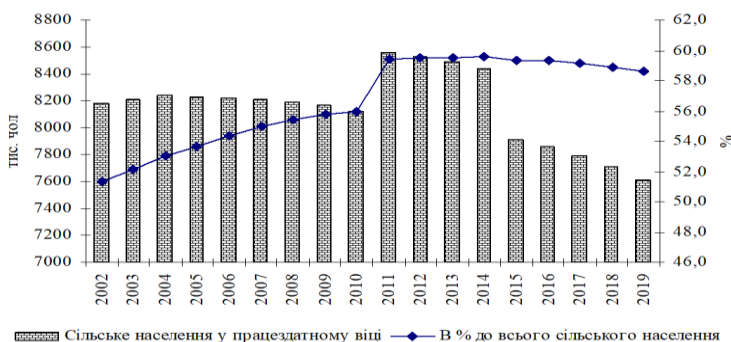

Рис. 2.3. Динаміка чисельності сільського населення України у працездатному віці

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131]

Така ситуація спричинена відомими політичними подіями, зокрема, запровадженням безвізового режиму з країнами ЄС, що спростило процес перебування українців за кордоном, а також зростаючим попитом на працівників сільськогосподарських професій у країнах Західної Європи.

Аналіз результатів опитування автора показав, що 57,5% респондентів не мають наміру залишати сільський населений пункт для пошуків постійного місця проживання, але 42,5% населення готові прийняти таке рішення. Найбільш значущі причини міграційних настроїв – відсутність можливостей стандартної зайнятості (38%), перспектив соціально-економічного розвитку (28,5%) і складні умови життя (25,9%). Причиною назвали високу вартість життя 13,3% опитаних. Чверть бажаючих виїхати за межі сільсь-

кого населеного пункту не планують зробити такий крок ближчим часом через відсутність можливості в матеріальному аспекті та обмеження переміщень внаслідок пандемії коронавірусу. Отже, при деякому підвищенні рівня життя в Україні, все ж можливий відтік сільського населення, але слід розглядати й інший варіант, за якого створення належних умов (наявність робочих місць, стабілізація соціально-економічних умов та ін.) сприятимуть закріпленню населення в місцях проживання.

Під час проведення опитування жителів сільських населених пунктів Київської області були виявлені основні причини сезонної трудової міграції сільських жителів: відсутність роботи за місцем проживання через закриття підприємств (23,4% чоловіків і 18% жінок), відсутність вакансій (відповідно 12,1 і 28%), незадоволеність рівнем оплати праці на наявних робочих місцях (52,3% чоловіків і 46% жінок).

Важливим напрямом аналізу формування людського капіталу є оцінка працездатного населення за статтю. Так, упродовж 2002–2018 рр. у структурі працездатного сільського населення переважали чоловіки, хоча з 2011 року спостерігається тенденція до скорочення диспропорції щодо жінок (рис. 2.4). Пояснити це можна міграцією чоловіків з метою забезпечення домогосподарства фінансовими ресурсами. Починаючи з 2015 р. спостерігається скорочення також чисельності жінок у працездатному віці.

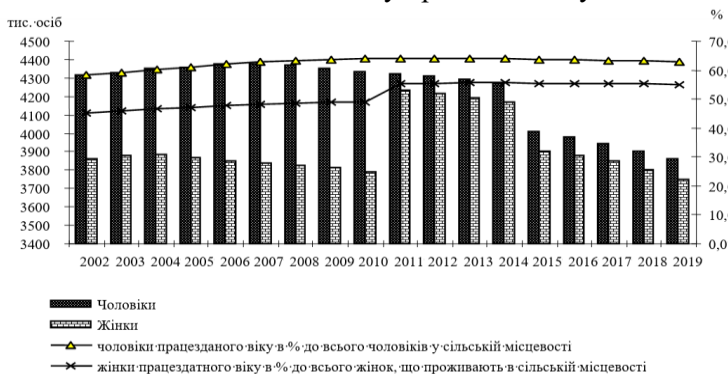

Рис. 2.4. Динаміка працездатного сільського населення по статевих групах

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131]

Вважаємо, що деформація статево-вікової структури сільського населення зумовлена зниженням чисельності вікових груп 25–39 років порівняно із старшими віковими групами, а також значним перевищенням чисельності чоловіків над жінками у вікових групах 15–29 років. Процеси деформації сільської вікової піраміди можна пояснити від'їздом з села економічно найбільш активної частини населення: молодь, яка здобула освіти в місті, не повертається в село внаслідок відсутності можливостей для професійної самореалізації та низького рівня якості життя в селі. Від'їзд людей середніх вікових категорій зазвичай пов'язаний з незадовільним рівнем заробітної плати, роботою чи її втратою і пошуком постійного робочого місця в місті [145].

Отже, причини сільської міграції в міста криються у відсутності робочих місць, що зумовлено повільною диверсифікацією корпоративного сектору аграрної економіки, відсутністю перспектив, особливо у молоді через низьку якість життя в сільській місцевості і неможливість застосувати отримані в навчальних закладах знання в суб'єктах підприємницької діяльності.

Рівень зайнятості населення – це найважливіший індикатор стану економіки, матеріальна основа добробуту домогосподарств, психологічного і морального клімату в соціумі, потужний фактор соціальних загроз і соціально-політичної нестабільності. Характеризуючи стан сільського ринку праці, Л. В. Бондаренко зазначає, що дані офіційної статистики не відображають дійсного стану речей: чисельність зайнятих зазвичай є завищеною, унаслідок чого показники чисельності безробітних занижуються.

Суб'єктивне відображення чисельності зайнятих при статистичному обстеженні пояснюється двома факторами.

Перший фактор – включення до складу зайнятих тих, хто виконує будь-яку роботу хоча б одну годину на тиждень. Другий фактор – діє в основному в сільській місцевості – це віднесення до зайнятих економічною діяльністю тих, хто виробляє продукцію в домашньому господарстві й повністю або частково її реалізує.

Необхідно зазначити, що починаючи з 2005 р. й дотепер спостерігається тенденція до скорочення зайнятого сільського населення, в тому числі і в працездатному віці, особливо з 2013 р. (рис. 2.5). Ця обставина викликана як реформуванням корпорати-

вного сектору аграрної економіки, що призвело до вивільнення некваліфікованих робітників, а також скороченням працівників агроформувань, які були залучені у тваринницьких галузях. Суттєвим чинником такого становища є порівняно низька заробітна плата в сільському господарстві порівняно з іншими галузями національного господарства.

Наведені дані на рис. 2.5 свідчать про відносно низьку частку зайнятих у структурі сільського населення – близько 40%. Також 60–70% працездатних осіб, які проживають в сільській місцевості також віднесено до категорії зайнятих. При цьому необхідно зазначити, що з 2008 р. частка зайнятих у структурі працездатного населення знижується. Пояснюється це зростанням неформальної зайнятості сільського населення, а також міграційними процесами та природним скороченням чисельності сільських жителів. Вважаємо, що важливим чинником, який вплинув на забезпечення високих показників зайнятих у сільській місцевості, є реєстрації осіб, для яких зайнятість в особистих селянських господарствах – основний вид діяльності.

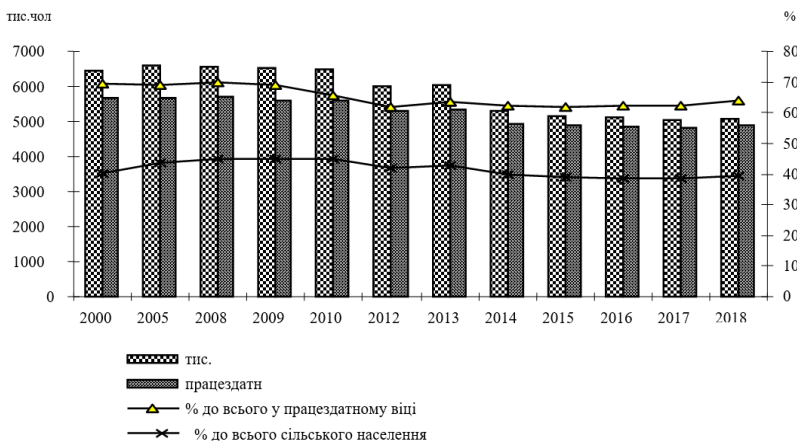

Рис. 2.5. Динаміка зайнятого сільського населення України, в т. ч. у працездатному віці

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Встановлено, що протягом 2000–2018 рр. скорочення зайнятих сільських жителів відбулося головним чином за рахунок усіх вікових категорій, за винятком мешканців сільських посилень віком 50–59 років (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Динаміка зайнятого населення в сільській місцевості

Рік	Одиниця виміру	Усього	За віковими групами (років)						
			15–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–70
2000	тис. осіб	6429,3	745,8	772,3	776,6	891,9	1644,9	1018,6	579,2
	% до всього	100,0	11,6	12,0	12,1	13,9	25,6	15,8	9,0
2005	тис. осіб	6586,1	856,8	711,5	765,3	768,4	1677,4	1075,4	731,3
	% до всього	100,0	13,0	10,8	11,6	11,7	25,5	16,3	11,1
2010	тис. осіб	6474,2	864,8	676,7	706,1	751,9	1 589,4	1 242,7	642,6
	% до всього	100,0	13,4	10,5	10,9	11,6	24,5	19,2	9,9
2014	тис. осіб	5292,4	539,7	670,9	599,8	668,7	1380,5	1123,7	309,1
	% до всього	100,0	10,2	12,7	11,3	12,6	26,1	21,2	5,8
2018	% до всього	5089,2	451,8	675,5	690,5	610,3	1324,1	1119,3	217,7
	тис. осіб	100,0	8,9	13,3	13,6	12,0	26,0	22,0	4,3
2018 р. в % до 2000 р.		79,2	60,6	87,5	88,9	68,4	80,5	109,9	37,6
2018 р. в % до 2014 р.		96,2	83,7	100,7	115,1	91,3	95,9	99,6	70,4

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Найбільш суттєві скорочення відбулися у віковій групі 15–24 років, представники якої навчаються у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах або ж проходять строкову військову службу або за контрактом у Збройних силах України. Викликає занепокоєння суттєве скорочення зайнятих сільських жителів віком 35–39 років через відсутність робочих місць на ринку праці. Нині мають потребу в робітниках сільськогосподарські підприємства, але через досить низький рівень заробітної плати порівняно з іншими галузями національного господарства триває перетік людського капіталу. Крім того, зростає міграція за кордон, де рівень оплати праці суттєво вищий навіть, ніж у середньому по країні. Така ситуація цілком відповідає законам ринку.

Суттєве скорочення зайнятих віком 60–70 років пояснюється в першу чергу низьким попитом з боку суб'єктів господарювання

для працевлаштування представників цієї групи, а також високим рівнем смертності у досліджуваній категорії сільських жителів.

Значна частка трудових ресурсів (25,6–26,0 %) упродовж періоду аналізу –2000–2018 рр., була зосереджена у віковій групі 40–49 років, 15,8–22 % – у віковій категорії 50–59 років і лише 12–13,3% у віці 25–29 років. Ця обставина свідчить про старіння потенційних працівників господарств корпоративного сектору аграрної економіки, що, відповідно, негативно позначається на ефективності виробничо-господарської діяльності й ускладнює процес технологічного переозброєння виробництва.

Нині для менеджменту сільськогосподарських підприємств гостро не постає проблема пошуку кваліфікованих кадрів, головне завдання для них – утримати молодих фахівців від переходу на роботу до конкурентів або міграції в місто. Для цього роботодавцям необхідно забезпечити співробітникам належні умови праці та проживання, гідну заробітну плату й можливість кар'єрного росту. Прогресивні підходи щодо створення сприятливих умов до роботи в сільськогосподарському виробництві для працівників, а саме: достатньо високий рівень оплати праці, страхування, соціальний пакет, оплата відпочинку та оздоровлення тощо забезпечують високоефективні господарючі суб'єкти агробізнесу.

Варто наголосити, що на сьогодні, за даними Державної служби статистики України більш як 50 % зайнятого сільського населення працює поза межами сільських населених пунктів, переважно у містах (табл. 2.7). Для більш ніж 70 % жителів малонаселених сільських населених пунктів (до 50 осіб) робочі місця теж знаходяться поза їх межами. Вони змушені регулярно здійснювати маятникову міграцію з метою забезпечення грошовими коштами сільські домогосподарства. Для більш як 50 % мешканців сільських поселень із кількістю проживаючих на постійній основі до 500 осіб основне місце роботи знаходиться поза межами місця проживання.

Таблиця 2.7

Зайнятість сільського населення за видами економічної діяльності на 1 січня 2014 р., тис. осіб

Показник	Всього	У тому числі з чисельністю жителів						
		-49	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000-
Кількість зайнятого населення, усього	3592,1	19,4	44,7	130,3	168,2	402,4	925,5	1901,6
у т. ч.								
працює за місцем реєстрації проживання за видами економічної діяльності:	1621,8	5,2	15,3	51,1	72,9	196,9	460,3	820,1
сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних з ними послуг	573,1	2,7	7,5	24,6	32,5	82,6	176,7	246,5
лісове господарство та лісозаготівлі	0,5	0,3	0,6	1,4	1,9	3,1	7,3	16,1
рибне господарство	1,3	0,0	0,1	0,2	0,3	0,7	1,4	3,5
добувна промисловість і розроблення кар'єрів	1,6	0,1	0,1	0,6	0,7	1,3	4,1	9,9
переробна промисловість	0,9	0,1	0,2	1,0	1,1	3,4	9,6	36,6
постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	0,9	0,0	0,1	0,2	0,4	0,9	2,7	6,6
будівництво	3,5	0,1	0,2	0,5	0,7	1,8	5,1	19,5
оптова й роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	0,5	0,2	0,8	3,6	5,0	12,8	30,7	79,6
тимчасове розмішування та організації харчування	4,3	0,0	0,1	0,2	0,2	1,1	2,8	11,1
транспорт, складське господарство, пошта та кур'єрська діяльність	2,2	0,2	0,7	1,9	2,3	6,0	13,7	26,8
освіта	4,3	0,1	0,5	3,1	8,4	37,2	102,6	165,4
охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	0,7	0,2	1,1	4,0	5,0	11,5	27,8	58,2
мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	0,8	0,0	0,3	1,3	1,8	4,4	8,0	12,0
водопостачання, каналізація, поводження з відходами	23,3	0,0	0,1	0,3	0,4	1,1	2,2	6,6
інше	240,8	1,2	2,9	8,2	12,2	29,0	65,6	121,7
працює за межами місця реєстрації проживання	1970,3	14,1	29,5	79,3	95,1	205,5	465,2	1081,6
з них:								
у міських поселеннях	1321,6	9,6	19,3	53,1	63,6	136,0	316,2	723,9
за межами області	384,2	2,1	4,6	12,8	16,7	41,1	91,1	215,8
за кордоном	205,2	0,4	1,0	4,0	6,0	14,9	41,8	137,2
Крім того пенсіонери (усіх категорій), які працюють	230,9	0,7	1,7	6,1	8,5	22,1	54,8	137,0

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Очевидно, що активність міграційного потоку з сільської місцевості суттєво рідна за типами сільських населених пунктів: приміські сільські поселення – центри об'єднаних територіальних громад, у минулому це центри сільських рад, втрачають населення повільніше, ніж периферійні за статусом. Близькість міста і вищий адміністративний статус завжди означають кращу забезпеченість товарами і послугами, більшу можливість для працевлаштування та для збуту продукції особистого господарства, велику якість життя [146].

Як зазначають дослідники, від'їзд сільського населення на постійне місце проживання в міста, передмістя та в пошуку роботи у великих центрах помітний не тільки для депресивних регіонів, але часто викликаний зміною економічних умов, спеціалізації сільськогосподарського виробництва, його модернізацією, зменшенням трудомісткості [147]. При низькооплачуваній і непрестижній офіційній найманій зайнятості та нерозвиненості поліфункціонального малого бізнесу це підсилює міграцію на постійне проживання, переважно в молодому віці, та маятникову трудову міграцію у більш старшому віці. Ці процеси характерні навіть для регіонів, де сільське господарство має добрі перспективи розвитку, але нинішній трудовий потенціал в умовах існуючої моделі господарювання виявляється надлишковим. Адміністративні спроби переорієнтувати ці потоки у зворотному напрямку не мають сенсу, оскільки це вимагає відчутних інституційних та економічних перетворень у країні в цілому, і в сільській місцевості зокрема.

Традиційно для більшості жителів сільських населених пунктів основним місцем роботи є господарства корпоративного сектору аграрної економіки, де сконцентровано від 30 до 50 % зайнятих. Необхідно відзначити, що в сільських населених пунктах з чисельності жителів понад 500 осіб майже 20 % і більше зайнятих місцем роботи для професійної їх діяльності є сфера надання освітніх послуг. Результати дослідження переконують, що зайнятість в сільських населених пунктах залежить від функціонування у сільській місцевості великих сільськогосподарських підприємств, створених ще за радянських часів. Призупинення їх діяльності спричинили появу значної кількості безробітних і міграцію в інші регіони країни.

Нині близько 70% зайнятого сільського населення працює у формальному секторі економіки, переважно у сільському господарстві (39,7 %), будівництві (10,8 %) та торгівлі (10,8 %) (табл. 2.8). Це пояснюється можливістю отримати пакет соціального забезпечення. Крім того, нині посилюється відповідальність менеджменту сільськогосподарських підприємств за легалізацію зайнятих працівників.

Так, відповідно до затвердженого Державного бюджету України на 2020 р. передбачено збільшення мінімальної заробітної плати до 4723 грн, у погодинному розмірі – 28,31 грн. [148].

Зазначимо, що мінімальна зарплата є державною гарантією, незалежно від того, яка система оплати праці діє у роботодавця, та обов'язкова на всій території України для підприємств усіх форм власності й господарювання та фізичних осіб, які залучають найманих працівників. Виплата зарплати у розмірі, меншому 4723,00 грн за виконану місячну норму праці розглядається як недотримання мінімальних державних гарантій.

Легалізація заробітної плати важлива і потрібна з двох причин: збільшення надходжень до бюджетів усіх рівнів, у тому числі до Пенсійного фонду України; соціальні гарантії для найманих працівників, розмір яких залежить від тривалості страхового стажу. Очевидно, що особи, які отримують заробітну плату в нелегальний спосіб (у «конверті») офіційно вважаються непрацюючими. Їм не зараховується страховий стаж, вони не будуть одержувати пенсію по віку; їх можуть звільнити в будь-який час, без жодних компенсацій; у них немає права на відпустку, на оплату лікарняних та допомогу по безробіттю, права не працювати у вихідний та святковий день, на охорону праці та соціальне страхування.

Встановлено, що нині більшість сільських жителів працюють за наймом на основі трудових договорів із суб'єктами підприємницької діяльності (69 %) (табл. 2.8). Значна кількість самозайнятих у власних фермерських господарствах та в суб'єктах підприємницької діяльності у сфері торгівлі й надання послуг (29,6 %).

Таблиця 2.8

**Чисельність і структура зайнятого населення за видами економічної діяльності
в сільській місцевості, тис. осіб**

Показники	Зайняте населення у віці 15–70 років		У тому числі працювали на підприємствах			
	усього	з нього неформально зайняте	формального сектору			неформального сектору
			усього	формальна зайнятість	неформальна зайнятість	
Всього тис. осіб	5089,2	1941,7	3533,1	3147,5	385,6	1556,1
у т. ч. за видами економічної діяльності, % до підсумку						
сільське господарство	39,7	68,9	22,0	21,8	23,8	80,0
промисловість	10,8	3,6	15,1	15,3	13,3	1,3
будівництво	6,9	12,4	5,8	3,4	25,1	9,3
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	10,8	6,7	14,6	13,4	24,6	2,2
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	4,7	1,6	6,4	6,6	4,8	0,7
тимчасове розміщування й організація харчування	1,6	1,0	2,2	2,0	4,3	0,2
інші види економічної діяльності	25,5	5,8	33,9	37,5	4,1	6,3

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Отже, у цілому в сільському господарстві зайнято близько 40 % зайнятих у формальному секторі економіки. Водночас поза сферою аналізу поки залишилася найбільш проблемна група сільського сектору – зайняте в неформальному секторі економіки сільське населення. Її наявність – наслідок структурних дисбалансів на ринку праці, наявності безробіття та бідності серед сільського населення, недостатня економічна активність та низька мобільність цієї групи тощо. Зазначимо, що під неформальною економікою прийнято вважати будь-яку економічну діяльність працівників або виробничих одиниць, яка не охоплюється або не повною мірою регулюється чинними інституційно-правовими нормами, а отже, доходи і способи їх отримання перебувають поза межами регулювання держави. Одним із ключових секторів неформальної зайнятості виступають господарства населення, а також участь сільських жителів на сезонних роботах у первинному виробництві, торгівлі сезонною продукцією та виконанні будівельних, монтажних і ремонтних робіт у міських поселеннях тощо, однак без відповідного юридичного оформлення трудових відносин [149]. Йдеться про працю сільського населення в економічно активному віці за наймом у неформальному секторі економіки та працю не за наймом у формальному секторі економіки.

Слід зазначити, що неформальна зайнятість сільських жителів регламентується низкою нормативно-правових актів, зокрема Законом України «Про особисте селянське господарство». За даними Державної служби статистики України, зайнятість у неформальному секторі перетворилася на економічно важливу нішу для багатьох селян, вона відіграла важливу роль у створенні робочих місць і тим самим перешкодила стрімкому зростанню безробіття та масштабної бідності. У сільськогосподарському виробництві неформальний сектор в основному представлений зайнятими в товарному особистому селянському господарстві (ОСГ) з використання сімейних і місцевих ресурсів для виробництва й реалізації продукції.

Зайняті в неформальному секторі визначаються статистикою як «особи, які впродовж обстежуваного періоду були зайняті, щонайменше, в одній з виробничих одиниць неформального сектору незалежно від їхнього статусу зайнятості та і від того, чи була ця

робота для них основною або додатковою. Для визначення одиниць неформального сектора у прийнятій критерій відсутності державної реєстрації як юридичної особи» [150]. У статистиці критерії зайнятості в неформальному секторі згруповано за такими позиціями: індивідуальний підприємець; особи, які працюють за наймом в індивідуальних підприємств і фізичних осіб; у фермерському господарстві; допомагають членам сім'ї у власній справі, що належать кому-небудь із родичів; які працюють на індивідуальній основі без реєстрації в статусі індивідуального підприємця; зайняті у власному домогосподарстві з виробництва продукції сільського, лісового господарства, полювання та рибальства для продажу або обміну.

Як свідчать результати обстежень зайнятих у неформальному секторі економіки Київської, Вінницької, Хмельницької областей (1202 осіб), проведені автором, тільки третина зайнятих у неформальному секторі мають вищу або середню спеціальну освіту, більшість (69,0%) з професійно-технічною, неповною середньою і середньою освітою. У формальному секторі половина працюючих мають вищу або середню спеціальну освіту.

За гендерним складом у неформальний сектор активніше залучені чоловіки (60%) порівняно з формальним сектором, де чоловіки і жінки становлять однакові частки (по 50%).

За рівнем освіти особливих міжсекторальних відмінностей не спостерігається, кожен п'ятий, що працює у формальному і неформальному секторах, відноситься до молоді віком 16–29 років, більшість (близько 70%) у віці від 30 до 54 років і лише 3–4% – працівники пенсійного віку.

Якщо аналізувати склад працюючих у неформальному секторі за професійною структурою, то більше половини з них (55,5%) – це некваліфіковані робітники, працівники сфери обслуговування та житлово-комунального господарства. Більше третини (36,5%) – кваліфіковані робітники й тільки 7,0% становлять фахівці вищого і середнього рівня кваліфікації, керівники органів влади та управління.

Для більшості селян, що працюють у неформальному секторі як самозайняті, є можливість перейти працювати у формальний сектор. Важливою формою зайнятості сільського населення в не-

формальному секторі є сільський фріланс. Сільські фрілансери – це кваліфіковані майстри широкого профілю, які або за власним вибором, або вимушено під час тривалого безробіття чи неповної зайнятості самостійно займаються наданням послуг. Вони володіють певним авторитетом і користуються довірою з боку односельців. Так само як і міські, сільські фрілансери самостійно формують портфель робіт (послуг) на певний термін в межах однієї або кількох професій (будівельники, механізатори, кравці, перукарі, слюсарі) на основі усної або письмової домовленості із замовником (клієнтом). Значною мірою вони закривають нішу з побутового та сервісного обслуговування населення, яка була зведена нанівець під час перманентних економічних реформ.

Нині доволі поширеною стала практика, коли перебуваючи на заробітках за кордоном, сільське населення накопичило достатній стартовий капітал, і повернувшись на батьківщину з урахуванням набутого досвіду спробує започаткувати власну підприємницьку справу. Часто перші кроки у цьому напрямі пов'язані із створенням дрібних (сімейних) підприємств, але без необхідного юридичного оформлення, з метою виходу та закріплення на місцевих ринках. Якщо ведення підприємницької діяльності на початкових етапах успішне, суб'єкт господарської діяльності постає перед питанням обрання відповідної організаційно-правової форми легалізації, він звертається у статистичні та податкові органи з метою заснування та реєстрації підприємства й оформлення його як платника податку. Вказані логічні дії сприяють виходу тінювих форм зайнятості сільського населення в економічно активному віці на рівень прозорих і регульованих в інституційно-правовому відношенні, а отже, звууженню ролі неформального сектору економіки та розширенню формального.

Варто наголосити, що значна частина сільського населення (60,8%) відмовляється розвивати власну справу навіть за можливому наданні деякої допомоги у центрі підтримки підприємництва і малого бізнесу або бізнес-інкубаторі (11,3% не готові започаткувати власний бізнес у даний час, а 49,5% взагалі не замислюються про власну справу), що в цілому підтверджує загальноукраїнські показники.

Отже, що основна маса сільських жителів Київської області не готова до розвитку підприємницької діяльності, а якщо деякі особи й демонструють бажання, однак воно не підкріплено діями. Але окремі заповзятливі особи, прагнуть покращити не тільки свій добробут, а й місця свого проживання. Так 11,3% опитаних бажають розвивати власну справу, при цьому розробляють бізнес-плани, але не мають фінансових можливостей для реалізації своїх планів. Ця категорія населення розглядається як потенційні підприємці та за сприятливих умов (поява стартового капіталу або поліпшення економічної ситуації для розвитку малого бізнесу) може розвивати нестандартні види зайнятості в досліджуваній області.

Із усієї кількості опитаних 3,1% має власний бізнес. При цьому незначним стимулом для тих, хто вже зайнятий сільськогосподарським виробництвом, може бути матеріальна підтримка держави, що в умовах ризикованого землеробства в цілому виправдано. Такі висновки підтверджуються науковцями, які вважають, що поліпшення фінансово-економічної ситуації на селі, комплексне техніко-технологічне перетворення агропромислового виробництва і модернізація соціальних умов у сільській місцевості сприятиме покращенню економічного становища аграрного сектору України. За результатами опитувань, однією з найбільш часто згадуваних селянами пропозицій щодо поширення підприємницької сільськогосподарської діяльності на селі є гарантія можливості отримання відтермінування платежів у несприятливий за погодними умовами рік і надання кредитів на пільгових умовах.

Явище безробіття органічно пов'язано з ринком праці. За визначенням Міжнародної організації праці, безробітним визнається будь-яка особа, яка на даний момент не має роботи, шукає роботу і готовий приступити до неї. За вітчизняним законодавством, безробітними визнаються працездатні громадяни, які не мають роботи і заробітку, зареєстровані в органах служби зайнятості з метою пошуку роботи [151].

Очевидно, що безробіття тягне за собою зниження мотивації праці, спричиняє розвитку кримінальної ситуації на селі, поширення алкоголізму, змушує сільське населення відмовлятися від життєво важливих продуктів споживання. За розрахунками, протягом 2000–2018 рр. кількість безробітних серед селян зросла на

10,8 % (табл. 2.9). Зауважимо, що більшість сільськогосподарських підприємств відчують дефіцит кадрів.

Таблиця 2.9

Динаміка безробітного сільського населення за віковими групами, тис. осіб

Рік	Одиниця виміру	Безробітне населення у віці 15–70 років	За віковими групами (років)						
			15–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–70
2000	тис. осіб	465,3	153,9	70,6	65,3	55,8	82,5	35,5	1,7
	% до всього	100,0	33,1	15,2	14,0	12,0	17,7	7,6	0,4
2005	тис. осіб	400,9	107,3	47,8	51,9	53,4	94,9	44,9	0,7
	% до всього	100,0	26,8	11,9	12,9	13,3	23,7	11,2	0,2
2010	тис. осіб	493,5	124,6	61,8	60,9	71,8	111,4	63,0	-
	% до всього	100,0	25,2	12,5	12,3	14,5	22,6	12,8	-
2014	тис. осіб	558,2	161,9	101,2	64,7	58,3	105,9	66,1	0,1
	% до всього	100,0	29,0	18,1	11,6	10,4	19,0	11,8	0,0
2018	тис. осіб	515,5	89,5	66,2	75,7	63,2	121,5	99,4	-
	% до всього	100,0	17,4	12,8	14,7	12,3	23,6	19,3	-
	2018 р. в % до 2000 р.	110,8	58,2	93,8	115,9	113,3	147,3	280,0	-
	2018 р. в % до 2014 р.	92,4	55,3	65,4	117,0	108,4	114,7	150,4	-

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Дані табл. 2.9 свідчать, що у структурі безробітних – жителів сільських поселень упродовж 2000–2014 рр. найбільшою була частка осіб віком 15–24 роки, а в 2018 р. найбільше безробітних осіб – у віці 40–49 років. Отже, в сільській місцевості безробітними залишається працездатне населення групи молоді, що, безперечно, не є стримуючим чинником сталого розвитку сільських територій.

Зазначимо, що ця загальна кількість безробітних у сільській місцевості за період дослідження зросла внаслідок звільнення з основного місця роботи осіб віком понад 30 років. Основними причинами звільнення в 2018 р., за даними Державної служби статистики України, стали: несприятливі економічні чинники (низький рівень заробітної плати тощо) – 15,8 %, за власним бажанням – 27,2 % обстежених, через закінченням дії контракту – 13,3 %, неможливість працевлаштуватися після закінчення навчання в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах – 12,7 %, у зв'язку з сезонним характером виробництва – 20,1 %, інші причини – 10,9 %. Основну частку безробітних у сільській місцевості в

2018 р. становлять звільнені з сільськогосподарських підприємств (40,7 %).

Впровадження інноваційних технологій у сільськогосподарське виробництво, які передбачають освоєння прогресивних способів обробітку сільськогосподарських культур і вирощування сільськогосподарських тварин, використання продуктивнішої техніки імпортного виробництва, модернізацію тваринницьких ферм і будівництві нових високотехнологічних комплексів з виробництва продукції тваринництва, сприяє не тільки зниженню трудомісткості виробленої продукції в галузі, а й підвищенню ступеня інтенсивності та напруженості праці в сільськогосподарських підприємствах [152]. Це зумовлює значне скорочення чисельності працівників галузі та зростання вимог до відтворення трудових ресурсів, що, безумовно, призводить до суттєвих якісних змін в їхньому рівні.

Ситуацію на сільському ринку праці, незважаючи на в цілому позитивну динаміку, не можна вважати сприятливою, якщо взяти до уваги так звану потенційну робочу силу, чисельність якої обумовлена великою мірою особливостями сільського ринку праці, однак це не враховується при визначенні рівня загального безробіття на селі.

Понад 1/5 опитаних автором вважають, що в разі втрати роботи їм та іншим членам сім'ї неможливо знайти роботу в межах територіальної доступності, 36,8 % вважають, що зробити це можна з великими труднощами. Отже, практично 57% в разі втрати роботи не розраховують працевлаштуватися за місцем проживання. Більш вірогідним варіантом працевлаштування 10% респондентів називають вахтовий метод. Не стурбовані проблемою пошуку нової роботи 16,3% опитаних, які відповіли на запитання анкети «просто зможу знайти роботу за місцем проживання, яка мене задовольняє», і 16,2% – не змогли відповісти на це запитання.

Як свідчать результати обстежень безробітних – жителів сільських населених пунктів Державною службою статистики України, 96,1 % прикладають зусиль по пошуку роботи, 2,2 % намагались організувати власний бізнес, 1,7 % – знайшли роботу і чекають відповіді на їхні запити.

Основними способами пошуку роботи для сільського населення є особисті зв'язки та державна служба зайнятості, про що зазначити відповідно 34,7 і 46,5 %. Лише невелика кількість шукали роботу в оголошеннях у засобах масової інформації та Інтернеті, приватних кадрових агентствах та безпосередньо зверталися до керівництва підприємства.

Депопуляція сільських територій не є виключно вітчизняною проблемою. Статистика Світового банку свідчить, що тенденція до зменшення частки сільського населення актуальна і для країн Європи та США. Так, у країнах Європейського Союзу зміна чисельності сільського населення може відбуватися внаслідок впровадження нових технологій у сільськогосподарській галузі, зміни статусу територій та ін. В Україні депопуляція сільських територій спостерігається в межах нерегульованого масового відтоку працездатного населення в міста із надконцентрацією його в столиці та кількох інших великих містах. У нашій країні депопуляція села більшою мірою схожа з процесами, що відбуваються у країнах Латинської Америки, де також утворюються величезні мегаполіси, в яких спостерігаються відчутні соціальні розриви [153].

Дослідники виділяють низку факторів, які впливають на депопуляцію сільських територій у країнах Європейського Союзу: старіння населення, безробіття на селі, умови життя в сільській місцевості, відсутність доступу до соціальних і державних послуг, бідність і низький рівень доходу фермерів, криза аграрного сектору економіки, відсутність можливостей отримання якісної освіти, екологічна ситуація [154]. Як бачимо, наведений перелік охоплює основні чинники, які зумовлюють процеси зниження чисельності сільського населення і в Україні. При цьому дослідники зазначають, що для боротьби з депопуляцією сільського населення в європейських країнах вживають низку заходів, таких як диверсифікація сільськогосподарського виробництва та ін.

Отже, причинами регресії скорочення сільського населення є: його старіння, зниження оплати праці, обмеженість зайнятості на селі, зниження попиту на робочу силу, зростаюча непривабливість праці в аграрному виробництві, низька мотивація працівників. Щороку ринок праці повинен поповнюватися кваліфікованими фахівцями за рахунок випускників навчальних закладів, але пра-

цездатні трудові ресурси мігрують у міста з метою отримання можливості вищого рівня оплати праці та якості життя, що призводить до обезлюднення села, втрати споконвічних традицій тощо. Аналіз статистичних даних про структуру та стан різних аспектів сільського населення дав підґрунтя для виокремлення таких тенденцій: чисельність людей понад працездатний вік перевищує число молодих осіб працездатного віку, тому спостерігається тенденція «старіння» населення внаслідок поступового вибуття працездатного населення через старший вік, але цей процес не компенсується відповідною кількістю дітей та молоді; статевовікова структура сільського населення практично типова на території України, чисельність жінок перевищує чоловічу частину населення, поступово знижується частка працездатного населення; зростає частка безробітних у групі працездатного сільського населення. Отже, навіть за умов оптимістичного сценарію розвитку чисельність працездатного населення буде знижуватися, а людей старшого віку – зростати, що в майбутньому не компенсує втрату працездатного населення. У зв'язку із цим у наступному підрозділі дисертаційного дослідження важливо проаналізувати стан людського капіталу в аграрних структурах, які в основному формують пропозицію працевзятості на сільських територіях, з метою шляхів його формування та використання, зважаючи на діалектику його взаємодії із соціо-еколого-економічним середовищем сільської місцевості.

2.2. Оцінка ефективності використання людського капіталу сільських територій.

Кризові явища та процеси в економіці в різному ступені торкаються всіх сфер соціально-економічного життя. Основна відмінність цього нестабільного періоду для агросоціальної сфери України полягає в тому, що сільське господарство, на загальну думку, є своєрідним образним «драйвером» економічного зростання, що в цілому підтверджується параметричними характеристиками його функціонування. Водночас, цю тезу складно застосувати до сільських територій, якщо розглядати їх як особливий со-

ціально-економічний континуум, а не галузеву виробничо-економічну систему.

Сільське населення як економічний агент територій сільського типу та необхідна умова збереження її життєдіяльності найбільш чутливе до наслідків економічних спадів. Галузева специфіка виробничого сектору сільських територій носить моногалузевий характер (переважно – сільське господарство) і тому в сучасних умовах має обмежений вибір додаткових резервів. Реальні й потужні трансформації у зовнішньому по відношенню до сільської місцевості середовищі, а також модернізація чинної законодавчо-нормативної бази у сфері зайнятості згідно із міжнародними стандартами матимуть своїм наслідком і певні локальні зміни, і глибокі зрушення в секторах зайнятості сільського населення.

Аналіз змін і зрушень у зайнятості сільського населення в досліджуваній області здійснюватиметься за статистичними даними, які офіційно оприлюднюються у щорічних збірниках «Економічна активність населення України», а також із залученням матеріалів різних обстежень, які проводяться державними органами статистики. У збірниках значна частина табличного матеріалу подається стосовно областей, що великою мірою полегшує аналіз та проведення відповідних порівнянь. Зазначимо, що наведені в табл. 2.10 показники, які характеризують структуру зайнятого економічною діяльністю сільського населення України в кількісному відношенні, дають змогу також виокремити тенденції, щодо позитивних зрушень на сільському ринку праці регіону.

Таблиця 2.10

Структура зайнятого економічною діяльністю населення у сільській місцевості України та Київської області*, тис. осіб

Показники	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2017 до 2000 = %, в.п.
Населення України у віці 15-70 років, зайняте економічною діяльністю, усього	22830,8	22051,6	19920,9	18097,9	17955,1	17854,4	78,2
З нього сільське населення України у віці 15–70 років, зайняте економічною діяльністю,	6894,6	6967,7	5667,5	5134,2	5648,7	5602,2	81,3

Продовження табл. 2.10

- у т.ч. сільське населення області у віці 15–70 років, зайняте економічною діяльністю,	314,8	306,5	262,5	266,1	273,4	276,8	87,9
- частка області,%	4,56	4,39	4,63	5,18	4,84	4,94	+0,38
Із економічно активного населення області у віці 15–70 років за місцем проживання (сільська місцевість):	314,8	306,5	262,5	266,1	273,4	276,8	87,9
-зайняті	288,8	292,3	240,6	252,6	256,4	260,1	90,1
-безробітні	26,0	14,2	21,9	13,5	17,0	16,7	64,2
- навантаження на вакансію, осіб	н/д	н/д	11	10	7	3	27,3
Економічно неактивне населення області у віці 15–70 років за місцем проживання (сільська місцевість)	246,9	171,8	199,0	195,9	189,8	190,8	77,3
- рівень економічної активності, %	56,0	64,1	56,9	57,6	59,0	59,2	+3,2
- рівень зайнятості, %	51,4	61,1	52,1	54,7	55,4	55,6	+4,2
- рівень безробіття, %	8,3	4,6	8,3	5,1	6,2	6,0	-2,3
Довідково:							
Зайняте населення України за місцем проживання (сільська місцевість)	6429,3	6474,2	5292,4	4996,0	4977,8	4927,1	76,6
З нього за статусом зайнятості, %	78,1	58,7	66,7	67,7	68,3	68,1	-10,0
- працюючі за наймом	0,2	0,5	0,9	0,9	0,8	0,6	+0,4
- самозайняті	18,3	39,9	31,7	30,8	30,4	30,8	+12,5
- безоплатно працюючі члени сім'ї	3,4	0,9	0,7	0,6	0,5	0,5	-2,9

Джерело: складено і розраховано за: Економічна активність населення України: стат. зб. за відповідні роки [155].

Попередньо логічно відзначити реальну стабілізацію структури зайнятого економічною діяльністю населення у сільській місцевості України в останні роки за двома основними групами (а і б), а також, ще два тонкі прошарки (в і г) звузилися останнім часом на третину (відповідно на 0,3 і 0,2 в.п.), тобто фактично до мінімуму: а) працюючі за наймом – стабілізувалися на рівні двох третин

(66,7–68,1%); б) самозайняті, переважно в особистому селянсько-му господарстві, становлять менше 31% від загальної чисельності; в) роботодавці (до 0,6%); г) безоплатно працюючі члени сім'ї (до 0,5%). Наведена структура, на нашу думку, збережеться і в оглядовій перспективі.

Водночас зазначимо позитивне явище на тлі низхідних трендів у сільській місцевості України загалом – це висхідні тенденції за ключовими показниками по досліджуваній області. Порівняння статистичних даних за 2014 р. із відповідними кількісними даними за попередній (2013 р.) дає підстави для логічного висновку про те, що саме вказаний рік і був найнижчою точкою низхідних трендів. Але з наступного – 2015 р. спостерігається поступовий приріст певних позитивних характеристик, а також кількісних значень. До таких якісних позитивних змін є достатньо підстав віднести наведені в табл. 2.11: збільшення чисельності сільського населення Київської області у віці 15–70 років, зайнятого економічною діяльністю, на 10,5 в.п. (за 2014–2017 рр.) – до 276,8 тис. осіб, його частки у структурі відповідної групи сільського населення України – на 0,4 в.п. (практично до 5%); збільшення чисельності зайнятого населення у структурі зайнятого економічною діяльністю за місцем проживання (сільська місцевість) – на 8,3 в.п. (до 260,1 тис. осіб) при зменшенні чисельності безробітних майже на чверть (на 5,2 тис. осіб) – до 16,7 тис. осіб.

Таблиця 2.11

**Структура працюючого сільського населення
Київської області* (осіб; на початок року)**

Показники	1991	1996	2001	2005	2014	2014 :1991 = %, в.п.	2014 :2001 = %, в.п.
Загальна кількість працюючих	422584	341786	246685	250563	266680	63,1	108,1
Загальна кількість працюючих у межах свого сільського населеного пункту	283602	231915	157753	125028	100964	35,6	64,0
- частка від загальної кількості працюючих, %	67,1	67,8	63,9	49,9	37,9	-29,2	-26,0
Загальна кількість працюючих за межами свого сільського населеного пункту	138982	109871	88932	125535	165716	119,2	186,3

Продовження табл. 2.11

- частка від загальної кількості працюючих, %	32,9	31,2	36,1	50,1	62,1	+29,2	+26,0
Населення у працездатному віці зайняте тільки в особистому підсобному господарстві, всього	...	23856	56803	57868	28113	н/д	49,5
Число працюючих пенсіонерів, усього	25838	27638	17844	17573	26628	103,0	149,2
Довідково:							
Кількість осіб, які не працюють і не навчаються	15239	24388	73072	78326	71344	у 4,7 р. б.	97,6

Джерело: складено і розраховано за: Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Київської області станом на 1 січня 2014 року. Стат. зб./Головне управління статистики у Київській області. Київ, 2014. С. 39 [156].

Оскільки за вказаний період чисельність сільського населення області зросла на 9,8 тис. осіб, то кількісне збільшення контингенту зайнятих економічною діяльністю за місцем проживання (сільська місцевість) на 19,5 тис. осіб формувалося такими складовими: а) приростом населення у цілому (виходом молоді на ринок праці, міграції населення в сільську місцевість) і б) зменшенням контингенту офіційних безробітних. У результаті їх інтегративної дії, відповідно, знижувався показник рівня безробіття у сільській місцевості на 2,3 в.п. (до 6,0%); помічено приріст показників рівня економічної активності (на 3,2 в.п. – до 59,2%) та рівня зайнятості (на 4,2 в.п. – до 55,6%). Одним із ключових чинників цих якісних змін, на нашу думку, стало скорочення (на 4,1 в.п.) чисельності економічно неактивного сільського населення області – до 190,8 тис. осіб. Це свідчить про те, що у досліджуваній області в останні роки певною мірою розширилися можливості працевлаштування сільського населення, але ще не можна визначити де конкретно: у сільській місцевості чи в міських поселеннях (включаючи столицю), в аграрному секторі, у соціальній сфері села чи у промисловому секторі. Цей висновок підтверджується також і статистикою офіційно зареєстрованих безробітних у сільській місцевості – порівняно з базовим роком (2000 р.) контингент їх зменшився практично на третину (до 16,7 тис. осіб), а рівень безробіття знизився до 6,0%. Додатковою характеристикою розглядається і відчутне скорочення навантаження безробітного сільського

населення на одну вільну вакансію у сільській місцевості – за 2014–2017 рр. зниження з 11 осіб до трьох.

Водночас необхідно проаналізувати структуру професійної зайнятості сільського населення з урахуванням місця прикладання їхньої праці. Наведені у збірниках «Економічна активність населення України» статистичні та розрахункові дані щодо реалізації професійних навиків працівників відображають розподіл зайнятого населення за такими складовими: формальна і неформальна зайнятість, зайнятість за видами економічної діяльності, професійними групами, типом робочих місць, а також із відповідним поділом на зайнятих у міських поселеннях і в сільській місцевості та за демографічною ознакою (чоловіки і жінки). Усі зазначені групування проводяться на макрорівні (національному), а на мезорівні (обласному) – не передбачені. Це ускладнює проведення ґрунтовного аналізу на рівні пристолічного регіону, а також спонукає до пошуку інших джерел необхідних статистичних даних. У цьому відношенні більш інформативними, хоча статистично недостатньо достовірними, є результати оброблення матеріалів обстеження сільських населених пунктів, (2014 р.) та у попередні роки. Незважаючи на чотири роки, що минули з моменту останнього суцільного обстеження сільських населених пунктів, їхні глибоко структуровані та деталізовані статистичні дані й розрахункові показники є дуже результативними і дотепер. Ці дані містяться у збірниках «Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України» та «Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Київської області станом на 1 січня 2014 року» (див. табл. 2.11).

Зазначимо, що незважаючи на певну некоректність вихідних характеристик (економічно активне населення області у віці 15–70 років за місцем проживання (сільська місцевість), (2014)/загальна кількість працюючих по області за місцем реєстрації на території сільських населених пунктів (2014–2017), були отримані близькі за значенням статистичні дані за 2014 р.: відповідно 262,5 тис. осіб і 266 680 осіб (різниця лише 1,6%, що менше статистичної похибки 2%). Отже, це дозволяє зробити висновки, які будуть отримані за результатами аналізу статистичних даних по матеріалах суцільного обстеження сільських населених пунктів

Київської області за 1991–2014 рр., пролонгувати і на період по 2017 р. включно, але вже за результатами аналізу зрушень у значеннях показників економічно активного сільського населення досліджуваної області.

Перше, що привертає до себе увагу – це тенденція до постійного зменшення частки сільського населення, яке працює у межах свого сільського населеного пункту. Зокрема, з урахуванням простежуваної протягом чверть століття (1991–2017 рр.) тенденції, бачимо, що показник зменшився практично удвічі – з двох третин (67%) від загального числа працюючих сільських жителів у межах населеного пункту, де вони зареєстровані, до однієї третини. Це свідчить про надзвичайно потужний вплив міського потенціалу області, а особливо столиці, по тобто залучення робочої сили, що зареєстрована за місцем проживання на території СНП, та її входження до сфер прикладання праці, сформованих у містах і селищах міського типу. Тим самим створюється додатковий тиск на зайнятість сільських жителів у господарствах первинного виробництва, адже найбільш освічені й мобільні, тобто молоді працівники, одними з перших змінюють місце прикладання праці, надаючи перевагу зайнятості в міських поселеннях.

Друга тенденція, яка простежується з 2005 р. – зменшення контингенту населення у працездатному віці, зайнятого лише в особистому підсобному господарстві (натепер ОСГ), практично удвічі. Це свідчить про широкий спектр змін, що відбувалися протягом наступного періоду часу, серед яких виділимо такі: вибуття найбільш мобільної частини працівників для роботи в містах і за кордоном; передача земель в оренду іншим підприємницьким структурам; розширення власного виробництва й реєстрація власників ОСГ в офіційному Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (ЄДР); скорочення контингенту сільських зайнятих із демографічних причин. Отже, привабливість ОСГ як місць прикладання праці постійно зростає, що свідчить про дві ключові різноспрямовані тенденції: з одного боку, розширення масштабів ОСГ (оренда земельних угідь, розвиток сімейних молочних ферм та інших напрямів присадибного тваринництва) і переходу їхніх власників в інші групи; а з другого – зростання ролі ОСГ до підсобної

внаслідок впливу низки обставин (відсутність вільної робочої сили, неможливість підтримувати особисте господарство лише з використанням ручної праці членів сім'ї тощо).

І, нарешті, збільшення прошарку осіб, які не працюють і не навчаються. Від початку 1990-х років цей контингент збільшився у п'ятеро (понад 78,3 тис. осіб у 2005 р.), хоча в останній період дещо зменшився (на 9 в.п. – до 71,3 тис. осіб). Частину з них становлять інваліди внаслідок різних захворювань, які фактично виживають за рахунок пенсій і фінансової допомоги, однак постійно розширюється контингент прибулих з інших поселень та із-за кордону. На нашу думку, це свідчить про те, що роль сільської місцевості пристолічного регіону як рекреаційної зони, а також фактичне використання значної частини сільських поселень як привабливих пунктів для поселення в них міських жителів, що вирішили змінити місце реєстрації проживання, постійно підвищується.

Надзвичайно важливо проаналізувати структуру населення, зайнятого різними видами економічної діяльності безпосередньо за місцем реєстрації проживання на території населеного пункту (у межах свого села – табл. 2.12).

Таблиця 2.12

**Структура працюючого сільського населення
Київської області та України за видами економічної діяльності***
(на початок 2014 року)

Показники	Київська область		Україна		Гр.3 - гр.5 = вп.
	осіб	%	тис. осіб	%	
1	2	3	4	5	6
Загальна кількість працюючих	266680	X	3592,1	X	X
З них кількість працюючих у межах свого сільського населеного пункту	100964	100,0	1621,8	100,0	0,0
частка від загальної кількості працюючих, %	37,9	X	45,1	X	X
у тому числі за видами економічної діяльності:					
- сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних з ними послуг	31979	31,7	573,1	35,3	-3,6
- лісове господарство та лісозаготівлі	2260	2,2	30,7	1,9	0,3
- рибне господарство	429	0,4	6,2	0,4	0,0
- добувна промисловість і розроблення кар'єрів	258	0,3	16,8	1,0	-0,7
- переробна промисловість	3743	3,7	52,0	3,2	0,5
- постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	806	0,8	10,9	0,7	0,1

Продовження табл. 2.12

- будівництво	3900	3,9	27,9	1,7	2,2
- оптова й роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	10118	10,0	132,7	8,2	1,8
- тимчасове розміщування й організація харчування	1128	1,2	15,5	1,0	0,2
- транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	4622	4,6	51,6	3,2	1,4
- освіта	14971	14,8	317,3	19,6	-4,8
- охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	5859	5,8	107,8	6,6	-0,8
- мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	1537	1,5	27,8	1,7	-0,2
- водопостачання, каналізація, поводження з відходами	1206	1,2	10,7	0,7	0,5
- інше	18148	17,9	240,8	14,8	3,1

Джерело: складено і розраховано за: Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Київської області станом на 1 січня 2014 року. Стат. зб./Головне управління статистики у Київській області. Київ, 2014. С. 40 [157]; Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Стат. зб./Державна служба статистики України. Київ, 2014. С. 32–34 [158].

Це пояснюється тим, що місцеві працівники, які беруть участь у створенні нової продукції та наданні різних видів послуг, найбільш зацікавлені у збереженні й розширенні існуючих виробництв і пунктів (точок) обслуговування та покращанні соціальних умов життя. Вони та їхні сім'ї – важлива складова демографічного потенціалу села і безпосередньо чи побіжно причетні до відтворення, виховання та професійної підготовки молодого покоління до виходу на сільський ринок праці.

Наведені розрахункові показники для зручності та кращої сприйнятливості особливостей розвитку доречно згрупувати та порівняти із відповідними по сільській місцевості України за такими інтегрованими сферами діяльності: агропродовольчий комплекс (первинне виробництво і виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів) – сумарна частка по області та по Україні становить відповідно 35,5 і 38,7%, а їх різниця «мінус» 3,2 в.п.; будівництво – відповідно 3,9 і 1,7% та 2,2 в.п.; обслуговування (торгівля, ремонт, розміщування і харчування, транспорт тощо) – відповідно 15,8 і 12,4% та 3,4 в.п.; соціальна сфера (освіта, охорона здоров'я, мистецтво тощо) – відповідно 22,1 і 27,9% та «мінус» 5,8 в.п.; комунальна сфера (постачання ресурсів житло-

вому господарству та утилізація відходів) – відповідно 2,0 і 1,4% та 0,6 в.п.; інше – відповідно 17,9 і 14,8% та 3,1 в.п.

Результати аналізу відносних показників зайнятості по інтегративних сферах зайнятості в області та по Україні дозволяє стати підґрунтям для такого висновку. У пристоличному регіоні частка зайнятих сільських жителів за традиційними напрямками (галузі агропродовольчого комплексу і соціальна сфера – 57,6%) нижча на 9 в.п., ніж у таких самих по Україні (66,6%). Однак це компенсувалося збільшенням частки зайнятих (на 8,7 в.п.) у сфері обслуговування, на будівництві та в інших перспективних видах економічної діяльності в досліджуваній області (37,6%) порівняно із сільською місцевістю України (28,9%). Можна стверджувати, що в оглядовій перспективі по сільській місцевості України пропорції між сферами зайнятості сільського населення за місцем реєстрації проживання на території сільських населених пунктів будуть поступово наблизитись до відповідних у Київському регіоні, тобто традиційні сектори зайнятості звужуватимуть свою роль, а перспективні – розширювати.

Важливо також розкрити не лише структуру, але і проаналізувати кількість діючих підприємств, потужностей і господарств, які формують робочі місця для прикладання праці, чим забезпечують зайнятість місцевого населення (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Розподіл сільських населених пунктів Київської області за кількістю населення та розташуванням у них суб'єктів господарської діяльності*

	По всіх населених пунктах	У тому числі з кількістю населення (осіб):						
		49 і менше	50–99	100–199	200–299	300–499	500–999	1000 і більше
Сільські населені пункти, усього	1126	155	82	136	110	191	250	195
- частка, %	100,0	13,8	7,3	12,0	9,8	16,9	22,2	17,3
У них населення, осіб	715668	3499	6276	19902	27437	76012	174398	408144
- частка, %	100,0	0,6	0,9	2,8	3,8	10,6	24,3	57,0
1. Кількість населених пунктів, в яких розташовані підприємства								
- сільського господарства, мисливства та надання пов'язаних з ними послуг	686	34	24	56	68	142	201	161

Продовження табл. 2.13

- лісового господарства та лісозаготівлі	166	9	9	19	8	27	44	50
- рибного господарства	93	2	6	9	8	14	23	31
- добувної промисловості і розроблення кар'єрів	25	0	0	4	2	2	7	10
- переробної промисловості	133	0	1	8	6	24	37	57
- будівництва	62	0	1	2	3	5	15	36
- транспорту	70	0	0	1	2	8	20	39
Кількість населених пунктів, в яких не розміщено суб'єктів господарської діяльності	300	113	47	54	26	32	20	8
- частка від сіл по групі, %	26,6	72,9	57,3	39,7	23,6	16,8	8,0	4,1
2. Кількість суб'єктів господарської діяльності, розташованих у сільських населених пунктах								
- сільського господарства, мисливства та надання пов'язаних з ними послуг	1789	45	38	94	126	334	594	558
- лісового господарства та лісозаготівлі	183	9	9	19	8	27	54	57
- рибного господарства	141	3	6	10	11	20	36	55
- добувної промисловості і розроблення кар'єрів	30	0	0	4	4	2	9	11
- переробної промисловості	241	0	1	13	8	29	56	134
- будівництва	138	0	1	2	4	14	15	102
- транспорту	174	0	0	1	2	9	34	128
Загальна кількість суб'єктів господарської діяльності	2696	57	55	143	163	435	798	1045
- частка, %	100,0	2,1	2,0	5,3	6,0	16,1	29,6	38,9
Кількість суб'єктів господарської діяльності на 10 сіл, в яких вони розміщені, (од.)	32,6	13,6	15,7	17,4	19,4	27,3	34,7	55,9

Джерело: складено і розраховано за: Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Київської області станом на 1 січня 2014 року. Стат. зб./ Головне управління статистики у Київській області. Київ, 2014. С. 10, 43 [159].

Наведені дані дозволяють показати реальне формування структури зайнятості сільського населення у виробничій сфері – сільськогосподарській і несільськогосподарській, але при цьому не враховано об'єктів соціальної сфери села як місця прикладання праці. Частка суб'єктів господарської діяльності, що функціонують в агропродовольчому комплексі (галузі первинного виробництва та виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів), становить близько 80%, решта (20%) належить до позааграрних видів економічної діяльності. Вказані суб'єкти господарювання представлені по кожній групі сільських поселень (за людністю), але найбільше в населених пунктах з чисельністю жителів понад 300 осіб – у середньому від 3 до 6 господарюючих суб'єктів на один СНП та із 16-ма зайнятими у виробництві в одній підприємницькій структурі (у суб'єктів несільськогосподарських видів діяльності – у середньому 13 осіб на підприємство). Однак у 300 сільських населених пунктах (більше чверті від їх загальної кількості по області), включаючи 60 поселень із чисельністю жителів понад 300 осіб, не створено жодного суб'єкта господарської діяльності: або відсутнє економічно активне населення, або зайняте лише за межами тих населених пунктів, на території яких воно зареєстровано за місцем проживання, або ж ці за адміністративним статусом СНП перетворилися на села, що фактично виконують рекреаційні функції у їх широкому розумінні.

Водночас поза сферою аналізу поки що залишилася найбільш проблемна група сільського сектору – зайняте в неформальному секторі економіки сільське населення. Її існування є наслідком структурних дисбалансів на ринку праці, наявності безробіття та бідності серед сільського населення, його недостатньою економічною активністю та низькою мобільністю тощо. Під неформальною економікою прийнято вважати будь-яку економічну діяльність працівників або виробничих одиниць, яка не охоплюється або не повною мірою регулюється чинними інституційно-правовими нормами, а отже, доходи і способи їх отримання перебувають поза межами регулювання держави. Одним із ключових секторів неформальної зайнятості виступають господарства населення, а також сільські жителі на сезонних роботах у первинному виробництві, в торгівлі сезонною продукцією та виконанні різних будівельних, монтажних

і ремонтних робіт у міських поселеннях тощо, однак без відповідного юридичного оформлення трудових відносин. Йдеться про працю сільського населення в економічно активному віці за наймом у неформальному секторі економіки та працю не за наймом у формальному секторі економіки. Оскільки на регіональному рівні відповідна інформація статистичними органами не виокремлюється і не оприлюднюється, то залучимо до аналізу необхідні статистичні дані по Україні (табл. 2.14), а також спробуємо їх спроектувати на ситуацію із неформальною зайнятістю сільського населення в неформальному секторі економіки Київської області.

Таблиця 2.14

Структура сільського населення, зайнятого у неформальному секторі економіки*

Показники	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2017 до 2005 = %, в.п.
1	2	3	4	5	6	7	8
1. Зайнято населення у неформальному секторі економіки							
1. Усього по Україні, тис. осіб	4439,5	4646,4	4540,9	4303,3	3961,2	3695,6	83,2
2. З них зайнято сільського населення, тис. осіб	3125,4	3085,2	2297,9	2185,0	2069,3	1998,4	63,9
- частка, %	70,4	66,4	50,6	50,8	52,2	55,6	-14,8
- частка від кількості зайнятого сільського населення (табл.2.10), %	47,5	47,7	43,4	42,6	41,6	40,6	-6,9
3. У тому числі зайнято сільського населення за статусом:							
- а) працюючі за наймом, тис. осіб	350,6	518,0	653,9	687,4	606,5	543,8	155,1
- частка від кількості зайнятих відповідного статусу, %	11,2	16,8	28,4	31,5	29,3	27,2	+16,0
- б) працюючі не за наймом, тис. осіб	2774,8	2567,2	1644,0	1497,6	1462,8	1454,6	52,4
- частка від кількості зайнятих відповідного статусу, %	88,8	83,2	71,6	68,5	70,7	72,8	-16,0
2. Зайнято населення у первинному виробництві (сільському, лісовому, рибному господарстві)							
4. Кількість зайнятих у первинному виробництві, тис. осіб	4005,5	3115,6	3091,4	2870,6	2866,5	2860,7	71,4

Продовження табл. 2.14

5. <i>Кількість найманих</i> у первинному виробництві, тис. осіб	1437,3	716,8	596,0	569,4	578,1	565,1	39,3
- <i>частка неформально зайнятих у первинному виробництві до загальної кількості зайнятих у неформальному секторі економіки</i> [(п.4 – п.5) : п.1], %	57,8	51,6	55,0	53,5	57,8	62,1	+4,3
3. Неформальна зайнятість населення (у % до кількості зайнятого населення):							
5. Україна, усього	21,5	22,9	25,1	26,2	24,3	22,9	+1,4
6. Київська область, усього	12,8*	13,6	14,8	15,1	10,3	9,7	-3,1*
4. Довідково (по Київській області):							
6.1. Кількість зайнятого населення у неформальному секторі економіки по області, усього, тис. осіб	101,2*	94,0*	111,7	111,8	111,8	72,0	71,1*
6.2. Зайнято сільського населення по області, усього, тис. осіб	321,3	292,3	240,6	252,6	256,4	260,1	81,0
6.3. <i>Кількість зайнятих</i> у первинному виробництві, тис. осіб	101,7	59,6	48,4	49,3	47,2	48,8	48,0
6.4. <i>Кількість найманих</i> у первинному виробництві, тис. осіб	85,0	52,5	45,4	39,4	39,6	40,4	47,5
6.5. Населення у працездатному віці зайняте тільки в особистому підсобному господарстві, тис. осіб	57,9	40,4*	26,6	24,6*	24,6*	24,6*	42,5*
6.6. Кількість неформально зайнятого населення у первинному виробництві (п.6.3 - п.6.4 + 6.5), тис. осіб	74,6	47,5*	29,6	35,5*	32,2*	33,0*	44,2*
- <i>частка неформально зайнятих у первинному виробництві до загальної кількості зайнятих у неформальному секторі економіки</i> [(п.6.3 – п.6.4 + п.6.5) : п.6.1]**, %	73,7*	50,5*	26,5	31,7*	28,8*	45,8*	-27,9*

*Визначено експертно.

*Джерело: складено і розраховано: Економічна активність населення України: стат. зб. за відповідні роки (відповідна статистична інформація почала оприлюднюватися лише з 2005 р.) [155]; Сільське господарство України: стат. зб. за відповідні роки [160]; Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Київської області станом на 1 січня 2014 року. Стат. зб./Головне управління статистики у Київській області. Київ, 2014. С. 39 [156].

Наведені у табл. 2.14 статистичні, розрахункові та експертні дані свідчать про те, що у зайнятості сільського населення області в неформальному секторі економіки відбуваються суттєві зміни, а саме: первинне виробництво, включаючи роботу в господарствах населення, як ключовий сегмент зайнятості економічно активних сільських жителів, поступово і кількісно, і відносно згортає свої роль та значення у неформальній зайнятості населення. Абсолютне зменшення кількості зайнятих у неформальному секторі первинного виробництва пристоличного регіону становило майже 42 тис. осіб (зменшилось до 33 тис. осіб), а відносно – скоротилося на 27,9 в.п. (до 45,8%). Це свідчить про те, що у сільському секторі області зазначені позитивні процеси відбуваються значно швидше, ніж по Україні: абсолютне скорочення чисельності зайнятих у неформальному секторі первинного виробництва можна вважати незначним – на майже 273 тис. осіб (на 10,6% – до 2,3 млн осіб), однак відносно – навіть збільшилося на 4,3 в.п. (до 62,1%). Отже в Україні на тлі загального скорочення кількості зайнятих у неформальному секторі економіки (майже на 17% за 2005-2017 рр.) роль і значення первинного виробництва, навпаки, дещо підвищилася; первинне виробництво як щодо формальної, так і неформальної зайнятості сільського населення в економічно активному віці відчутно звужує свої роль і значення, а отже, при збереженні цієї тенденції на перспективу можливе подальше скорочення чисельності сільського населення. Зазначимо, що первинне виробництво тут не є ключовим чинником. Отже, ефективним інструментом протидії цьому тренду має бути розширення сфери несільськогосподарської зайнятості в сільській місцевості;

серед зайнятих у неформальному секторі економіки виділяються : працюючі за наймом (формальна зайнятість у неформальному секторі) і працюючі без найму в неформальному секторі. По сільській місцевості України при абсолютному і відносному зменшенні зайнятих у неформальному секторі діяльності кількість працюючих за наймом збільшилася у півтора рази (до 544 тис. осіб), а частка їх – підвищилася на 16 в.п. (до 27,2%), а працюючих не за наймом – абсолютно скоротилася практично удвічі (до понад 1,45 млн осіб), а частка їх – зменшилася відповідно на 16 в.п. (до 72,8%). Отже, і в неформальному секторі економіки

відбуваються позитивні зміни, які, з одного боку, свідчать про помітне звуження його ролі в забезпеченні населення в економічно активному віці місцями прикладання праці, а з іншого про те, що правові відносини дедалі більше охоплюють і цей сегмент зайнятості населення.

Водночас, нині доволі поширилася практика, коли, перебуваючи на заробітках за кордоном, сільське населення накопичило достатній стартовий капітал, і повернувшись на батьківщину з урахуванням набутого досвіду спробує започаткувати власну підприємницьку справу. Часто його перші кроки пов'язані зі створенням дрібних (переважно сімейних) підприємств, але без необхідного юридичного оформлення, з метою виходу та закріплення на місцевих ринках. У тих випадках, коли вони досягли реального успіху, і суб'єкти господарської діяльності поставали перед питанням вибору відповідної організаційно-правової форми легалізації та зверталися до статистичних і податкових органів з метою заснування і реєстрації підприємства й оформлення його як платника податку. Вказані логічні дії сприяють виходу тіньових форм зайнятості сільського населення в економічно активному віці на рівень прозорих і регульованих в інституційно-правовому відношенні, а отже – звуженню ролі неформального сектору економіки та розширенню формального.

Очевидно, що сільське населення за сферою економічної діяльності переважно зайнято у сільськогосподарському виробництві, ефективність якого багато в чому залежить від насичення галузі робочою силою необхідного профілю, високого рівня професійної підготовки і мотивації праці. В умовах ринкової економіки, коли сільськогосподарські підприємства стали самостійними економічними суб'єктами господарювання в конкурентному середовищі, постають нові вимоги до професійного складу робочої сили, рівня їх кваліфікації, результативності праці й відповідальності [161].

Важливою характеристикою людського капіталу, залученого в сільськогосподарське виробництво, є належність до певної статі. Статева ознака – це суттєва властивість особистості, що визначає можливості розвитку якісних характеристик робочої сили, пов'я-

заних не тільки із фізичними, але і психологічними особливостями чоловіків і жінок [162].

Як свідчать результати дисертаційного дослідження, в сільськогосподарських підприємствах Київської області робоча сила використовується у таких пропорціях: чоловіча (61,9 %) і жіноча (38,1 %). Якщо розглядати цю якісну ознаку по окремих кваліфікаційних групах, то можна дійти висновку, що серед керівників і спеціалістів переважають в основному жінки, із часткою 68,2 %. У таких професіях, як економісти, бухгалтери у 2018 р. частка жінок становила 93,1 %. Така ситуація не сприяє покращенню демографічної ситуації, адже не створює умов для відволікання жінок із виробничого процесу на більш тривалий термін (догляд за дітьми).

Наступною якісною характеристикою є вік працівників. Вважається, що молодь швидше приймає оперативні рішення, керуючись тільки першими враженнями, хоча з віком ця здатність втрачається. З роками працівники накопичують професійну майстерність, але одночасно з цим втрачають необхідні в ринковій економіці мобільність і схильність до нововведень. Не випадково найбільш продуктивними вважаються працівники віком від 20 до 40 років.

Притік молодих фахівців у сільськогосподарські підприємства Київської області вкрай низький, що підтверджує віковий склад керівників і спеціалістів. За нашими дослідженнями, у 2018 р. частка працівників у віці до 30 років знизилася на 0,3 в.п. – до рівня 2013 р., а керівників і фахівців передпенсійного і пенсійного віку збільшився на 5,7 в.п. до того ж року. Серед фахівців середньої ланки частка працівників до 30 років у 2018 р. становила 14,0%, що вище рівня 2013 р. на 3,2 в.п. (особливо серед агрономів і економістів на 8 і 6,7 в.п. відповідно). Окрім того, частка працівників пенсійного віку в 2018 р. збільшилася на 6,4% до рівня 2013 року.

Вирішення проблеми забезпечення сільського господарства робочою силою можливо тільки за рахунок підвищення рівня продуктивності праці, застосування новітніх технологій і систем механізації, організації виробництва, використання досягнень науки і техніки. У зв'язку з цим зростає попит на працівників із високим рівнем професійної підготовки.

Зазначимо, що базовим показником якості робочої сили в даному випадку слугує третя якісна характеристика – рівень загальноосвітньої підготовки. Частка керівників і фахівців із вищою і середньою спеціальною освітою в 2018 р. збільшилася на 6,5 і 2,3% порівняно з 2013 р. Очевидно, що важливість професійно-кваліфікаційного чинника формування робочої сили зумовлена розвитком науково-технічного прогресу, який висуває підвищені вимоги до працівників, їхніх знань, фахової підготовки. Якісні зміни, які відбуваються в матеріально-технічній базі сільськогосподарських підприємств, вимагають від працівника гнучкості, здатності орієнтуватися у всій виробничій системі, швидко освоювати нову техніку, без особливих ускладнень переходити до управління нею. Він має бути готовим до швидкого оновлення своїх професійних знань і умінь. Висока ефективність сільськогосподарського виробництва залежить не тільки від науково-технічного прогресу, але й від того, якою мірою досягнутий рівень науки, досвіду, знань, навичок став надбанням кожного працівника суб'єкта господарювання у сфері агробізнесу.

Молоді спеціалісти не мають бажання займатися тяжкою, монотонною і низькооплачуваною працею. Вони бажають здійснювати інтелектуальну, порівняно легку, престижну, високооплачувану трудову діяльність. Сільська праця для молодих фахівців стане привабливою за умови, що вона буде досить високо механізованою, електрифікованою, автоматизованою, мотивованою і виконуватиметься у комфортному для працівника середовищі.

На сьогодні працівників масових професій готують не тільки в професійних технічних училищах і ліцеях, але й на виробництві. Основною причиною такої ситуації є відсутність у сільськогосподарських підприємств коштів для оплати підвищення кваліфікації працівників основного виробництва. Катастрофічна ситуація в сільському господарстві зумовлена старінням працівників у суб'єктах підприємницької діяльності в сфері агробізнесу. Знання та навички працівників основного виробництва, які отримали освіту в інших політичних і економічних умовах, не можуть повною мірою відповідати вимогам ринкової економіки. Зміна характеру, спектру і сфер застосування праці вимагає від сучасного працівника постійного підвищення кваліфікації та поглиблення

професійних знань. Так, на основі державно-приватного партнерства в регіонах України відкривають спеціалізовані центри з перепідготовки кадрів для сільськогосподарських підприємств. Так, у Катеринопільському районі Черкаської області, в с. Мокра Калигірка почав діяти регіональний навчально-практичний центр сільськогосподарського напрямку, мета якого – розв’язання проблем професійної підготовки і продуктивної зайнятості сільської молоді, забезпечення належної якості професійно-технічної освіти, підготовки висококваліфікованих робітничих кадрів відповідно до потреб регіонального ринку праці [163]. Проте подібні заходи не сприяють призупиненню відтоку працівників із корпоративного сектору аграрної економіки (рис. 2.6).

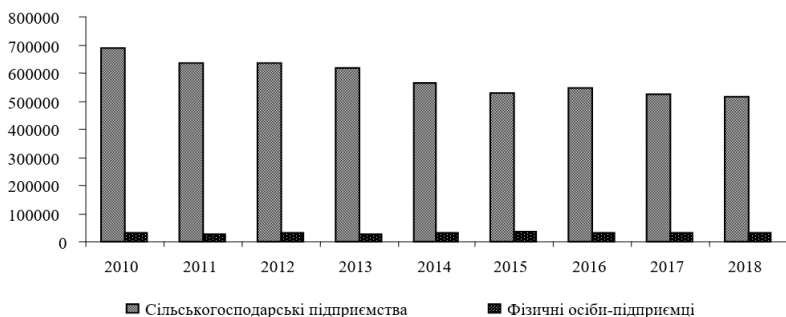

Рис.2.6. Динаміка зайнятих працівників в сільськогосподарських підприємствах та фізичних особах – підприємців, од.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Дані рис. 2.6 свідчать, що упродовж 2010–2018 рр. кількість зайнятих працівників у сільськогосподарських підприємствах поступово знизилася на 25 %, насамперед через впровадження інноваційних технологій, що спричиняє зниження трудоємкості виробничих процесів та орієнтацію більшості господарств корпоративного сектору аграрної економіки на виробництво менш трудомісткої сільськогосподарської продукції. Крім, того для оптимізації податкового навантаження більшість суб’єктів підприємницької діяльності у сфері агробізнесу – юридичні особи практикують найм працівників на основі строкових трудових угод з метою проведення комплексу сезонних робіт. Решту часу вони перебувають

на обліку в центрах зайнятості у статусі безробітних. Органи Державної служби статистики України відображають у звітності зайнятих працівників з урахуванням коефіцієнта повної зайнятості. Незважаючи на певний суб'єктивізм інформаційних масивів даних, вони свідчать про певні негативні закономірності зменшення кількості зайнятих у корпоративному секторі аграрної економіки.

Необхідно зазначити про поширеність у середовищі суб'єктів господарювання в сфері агробізнесу такого негативного явища як залучення працівників для виконання певних технологічних операцій без укладання трудової угоди. Наразі практично кожен п'ятий українець працює неофіційно – найчастіше у сільському господарстві, оптовій та роздрібній торгівлі, будівництві, транспорті та кур'єрській діяльності. Без сумніву, що ці працівники юридично не захищені безправними у відносинах з роботодавцем [164].

Аналіз даних рис. 2.6 свідчать, що в суб'єктах підприємницької діяльності у сфері агробізнесу – фізичних осіб спостерігається незначне зростання кількості зайнятих працівників (на 1 %). Пояснити це можна тим, що їхньою діяльністю є сімейний бізнес, що в нинішніх умовах вимагає їх легалізації з перспективою отримання пенсійного забезпечення, а також відбувається посилення частоти перевірок відповідними контролюючими органами за дотриманням норм трудового законодавства.

Орієнтація більшості суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу на виробництво продукції рослинництва спричиняє посилення концентрації зайнятих працівників у даній галузі. Наявність вищезазначеного процесу у виробничо-господарській діяльності сільськогосподарських підприємств зумовила збільшення зайнятих у рослинництві протягом 2010–2018 рр. на 10,1 в.п. При цьому відбувається зменшення чисельності зайнятих протягом досліджуваного періоду на 12,9 %, що пов'язано передусім з модернізацією матеріально-технічної бази висококонцентрованих господарств корпоративного сектору аграрної економіки (табл. 2.10).

Зменшення обсягів виробництва тваринницької продукції в сільськогосподарських підприємствах пояснюється дією певних економічних чинників, головним чином через збитковість, що спричинило до більш ніж дворазового зниження чисельності зайнятих працівників у вищезазначеній галузі. Необхідно зазначити,

що рівень трудоємкості виробничих процесів у тваринництві, передусім у молочному скотарстві, значно вищий ніж у галузях рослинництва. Вірогідно, що важливим чинником, який вплинув на зниження зайнятих у галузі тваринництва є технічне переозброєння матеріально-технічної бази в суб'єктах господарювання, особливо висококонцентрованих, які спеціалізуються на виробництво продукції м'ясного і яєчного птахівництва та свинарства.

Таблиця 2.10

Динаміка зайнятих працівників у сільськогосподарських підприємствах за видами економічної діяльності

Рік	Всього		У тому числі					
			рослинництво		тваринництво		змішане	
	осіб	% до всього	осіб	% до всього	осіб	% до всього	осіб	% до всього
2010	723390	100	494394	68,3	163332	22,6	65664	9,1
2011	664502	100	454110	68,3	149356	22,5	61036	9,2
2012	666761	100	477028	71,5	127735	19,2	61998	9,3
2013	645224	100	466326	72,3	119099	18,5	59799	9,2
2014	654722	100	497134	75,9	106847	16,3	50741	7,8
2015	563859	100	428321	76,0	92915	16,5	42623	7,5
2016	577807	100	446773	77,3	85719	14,8	45315	7,9
2017	556527	100	439414	79,0	71880	12,9	45233	8,1
2018	549254	100	430834	78,4	72849	13,3	45571	8,3
2018 р. до 2010 р., %	75,9		87,1	10,1 в. п.	44,6	-9,3 в.п.	69,4	-0,1 в.п.
2018 р. до 2017 р., %	98,7		98,0	0,6 в.п.	101,3	0,4 в.п.	100,7	0,2 в.п.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Встановлено, що в суб'єктах господарювання, що за КВЕД класифікуються як сільськогосподарські підприємства, які ведуть змішане виробництво, займають незначну частку в структурі зайнятих працівників у сільському господарстві. Пояснити цю обставину можна в першу чергу трансформаційними процесами в аграрній економіці країни, що характеризується посиленням спеціалізації господарств корпоративного сектору. Упродовж досліджуваного періоду у вищезазначеній категорії сільськогосподарських підприємств знизилася кількість зайнятих працівників, що викликано як банкрутством суб'єктів господарювання, так і зміною напрямів виробничо-господарської діяльності.

Вищезазначене дозволяє зробити висновок про те, що впровадження інновацій у технологічний процес виробництва сільсько-

господарської продукції та рівень спеціалізації сільськогосподарських підприємств впливають на кількість зайнятих. Так, упродовж досліджуваного періоду знизилася кількість зайнятих працівників в цілому по Україні, що працювали на умовах повної зайнятості, на 3 особи в 2018 р. і становила 11 осіб (рис. 2.7).

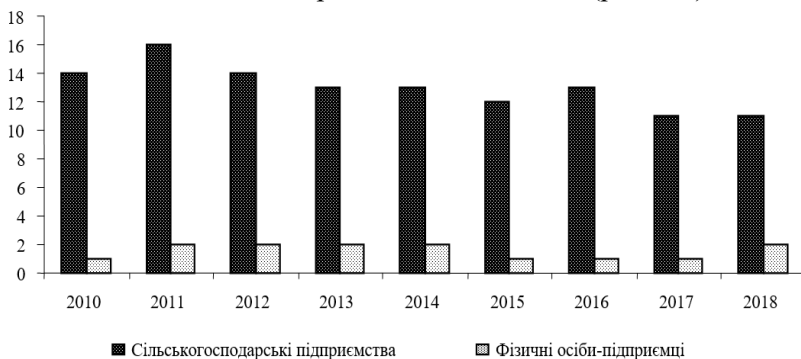

Рис. 2.7. Динаміка зайнятих працівників у сільськогосподарських підприємствах та у фізичних особах-підприємцях у розрахунку на один суб'єкт господарської діяльності, од.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Вважаємо, що дана обставина є свідченням орієнтації на виробництво продукції рослинництва із застосуванням сучасної сільськогосподарської техніки. Подібна ситуація складається і по відношенню до фізичних осіб – підприємців у сфері агробізнесу. Використання зайнятих працівників у кількості 1-2 особи в більшості випадків забезпечується для виконання сезонних робіт. Варто зазначити, що в умовах запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення кількість їх суттєво зменшиться і в найближчій перспективі вони не будуть виконувати роль соціального підприємництва на селі внаслідок призупинення своєї виробничо-господарської діяльності.

Очевидно, що зі зменшенням кількості зайнятих у сільському господарстві скорочується їх робочий час. Цю тенденцію можна простежити за показниками фактично відпрацьованих годин за рік у розрахунку на одного працівника. За даними вибіркового обсте-

жень населення з проблем зайнятості, у 2018 р. кожен четвертий працівник сільського господарства був зайнятий менше 30 год., а кожен десятий – менше 16 год. у тиждень. У середньому тривалість робочого тижня працівників сільського господарства була на 4,3 год. меншою порівняно із середньостатистичними показниками. Таке скорочення робочого часу зумовлено як технологічними, так і організаційними новаціями в нових господарюючих суб'єктах, які ведуть гнучку кадрову політику, що розглядається раціональним з економічного погляду. Варто зазначити, що неповна зайнятість для сільського населення неминуче спричиняє скорочення реальних доходів та погіршення якості життя.

Істотна особливість використання трудових ресурсів у сільському господарстві полягає у нерівномірній зайнятості працюючих протягом року, що впливає з особливостей сільськогосподарського виробництва і, насамперед, сезонності. Яскраво виражена сезонність використання трудових ресурсів зумовлюється розбіжністю в часі виробництва і робочого періоду [165].

Основними шляхами нівелювання сезонності сільськогосподарського виробництва розглядаються: механізація та автоматизація найбільш трудомістких виробничих процесів і використання високопродуктивної техніки в напружені періоди; поєднання культур і сортів з різними строками ведення робіт, а також галузей, що сприяють вирівнюванню затрат праці; розвиток підсобних виробництв і промислів; агропромислової інтеграції; виявлення прихованих умінь працівників та їх використання в господарській діяльності організації.

Зниження сезонності у залученні трудових ресурсів – це реальний резерв підвищення ефективності не тільки їх використання, але і виробництва в цілому, тобто це сприятиме збільшенню обсягів виробництва продукції, отримання прибутку і високому рівню зайнятості населення в господарській діяльності підприємства.

Результати групування (табл. 2.11) доводять, що в 2018 р. 16 % середніх і великих сільськогосподарських підприємств мали зайнятих 5 осіб, при найвищому рівні землезабезпеченості порівняно з іншими господарствами корпоративного сектору аграрної економіки. Таку тенденцію можна розглядати як орієнтацію цієї групи сільгоспдприємств на виробництво продукції рослинництва.

Таблиця 2.11

**Групування сільськогосподарських підприємств
за чисельністю зайнятих працівників у розрахунку
на одне господарство за 2018 р., осіб**

Групи за чисельністю працівників, осіб	Кількість господарств у групі	На 1 працівника					Рівень рентабельності, %
		площа с.-г. угідь на 1 працівника, га	середньомісячна оплата праці, грн	Продуктивність праці, тис. грн	дохід, тис. грн	прибуток, тис. грн	
до 5	1282	162	5186	702	2538	545	27,4
6-10	1165	99	4290	498	1849	446	31,8
11-20	1543	87	4745	435	1577	373	31,0
21-50	2069	60	5303	342	1239	270	27,9
51-100	1100	52	5773	295	996	190	23,6
101-150	373	36	5941	280	861	121	16,4
більше 150	448	30	6953	361	929	144	18,4
У середньому по Україні	7980	47	6086	346	1068	199	22,8

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Необхідно зазначити, що проаналізовані вище суб'єкти господарювання характеризуються використанням інноваційних технологій, свідченням чого є високий рівень продуктивності праці, отримання доходу та прибутку в розрахунку на 1 працівника. Розрахунки в табл. 2.11 доводять, що зі зростанням кількості зайнятих працівників у виробництві знижується рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції, що є свідчення орієнтації суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу на виробництво продукції тваринництва. Крім того, свідченням є і невисокий рівень оновлення матеріально-технічної бази. Підтвердженням такого висновку є результати проведеного нами групування, які засвідчують, що із збільшенням кількості зайнятих підвищується орієнтація господарств корпоративного сектору аграрної економіки на виробництво трудомісткої сільськогосподарської продукції (табл. 2.12).

Результати групування табл. 2.12 свідчать, що в сільськогосподарських підприємствах 1–4 груп (із кількістю зайнятих до 50 осіб) у структурі доходу, отриманого від реалізації сільськогосподарської продукції, домінує продукція рослинництва, зокрема зернові та сояшник. Проте в суб'єктах господарювання останньої групи (із кількістю зайнятих понад 150 осіб) збільшується частка у структурі доходів продукції рослинництва овочів, фруктів, ягід, тваринництва – продукція свинарства, молочного скотарства та птахівництва.

Таблиця 2.12

Залежність між чисельністю працівників та спеціалізацією сільськогосподарських підприємств

Групи за чисельністю працівників, осіб	Частка у доходах, %															
	Продукція рослинництва	Зернові	у т.ч. пшениця	кукурудза	Соняшник	Соя	Ріпак	Цукрові буряки	Картопля та овоче-баштанні	Флоди, ягоди, виноград	Продукція тваринництва	ВРХ	Свині	Продукція птахівництва	МОЛОКО	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
до 5	96,3	44,3	19,3	17,2	34,2	11,9	3,2	0,2	0,5	0,8	1,8	0,5	0,6	0,2	0,3	
6-10	94,7	41,4	20,4	13,5	38,6	9,4	2,8	0,5	0,6	0,3	3,6	0,4	2,1	0,6	0,3	
11-20	93,9	43,7	20,4	14,7	33,2	9,9	3,6	0,4	0,9	0,6	4,6	0,4	1,8	1,1	1,0	
21-50	92,1	44,4	21,4	15,1	30,6	9,7	3,6	0,9	0,9	0,4	6,1	0,7	2,4	0,9	1,7	
51-100	87,0	44,3	21,5	16,4	26,4	8,3	3,5	0,9	0,9	0,9	10,7	1,6	2,1	1,4	5,1	
101-150	79,7	41,5	19,1	16,9	20,7	8,7	3,4	1,6	1,1	0,6	17,5	1,7	3,5	3,6	7,2	
більше 150	76,0	43,7	14,7	24,9	13,7	8,4	2,8	1,7	2,2	1,3	21,2	1,5	5,1	4,5	7,5	
У середньому по Україні	84,6	43,7	18,6	18,9	23,5	8,9	3,2	1,2	1,3	0,9	13,1	1,2	3,3	2,5	4,8	

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Отже, процес модернізації сільськогосподарського виробництва зумовлює скорочення кількості зайнятих у розрахунку на 1 суб'єкт господарювання залежно від рівня спеціалізації (рис. 2.8).

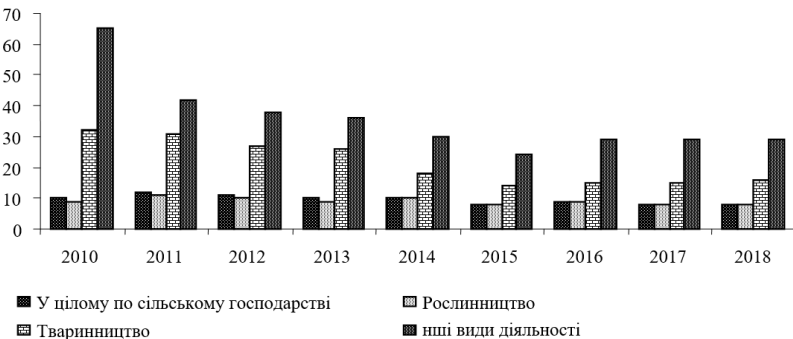

Рис. 2.8. Зайнятість у розрахунку на одне господарство залежно від спеціалізації, осіб

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Дані рис. 2.8 свідчать, що протягом 2010–2018 рр. в сільськогосподарських підприємствах – виробниках продукції рослинництва кількість зайнятих зменшилася на 11 %, тваринництва – вдвічі, інших видів діяльності – у 2,2 рази. До основних чинників слід віднести використання інноваційних технологій виробництва, та наявність тенденції до зменшення кількості сільськогосподарських тварин по відношенню до підприємств, що спеціалізуються на виробництві продукції тваринництва.

Одним основних показників, який активізує процеси зайнятості в сільськогосподарських підприємствах, є рівень заробітної плати. Встановлено, що упродовж 2010–2018 рр. суттєво збільшилася величини заробітної плати в сільському господарстві, що зумовлено збільшенням мінімальної заробітної плати, підвищенням попиту на кваліфіковану робочу силу (рис. 2.9).

Однак її рівень суттєво нижчий ніж у цілому по національному господарству, що є однією основних причин відтоку працівників в інші галузі. Водночас позитивну тенденцію, що має прояв протягом досліджуваного періоду, слід вказати підвищення оплати праці до середнього значення по країні. За даними Держстату, у січні–грудні 2018 р. середньомісячна заробітна плата в сільському господарстві становила 7166 грн (у розрахунку на одного штатного працівника), що на 24,4% вище, ніж за аналогічний період минулого року.

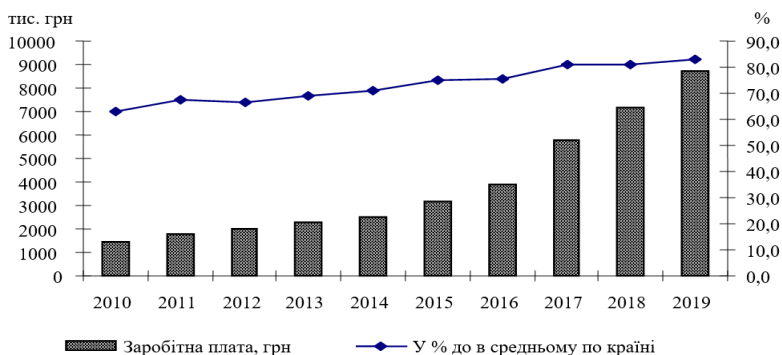

Рис. 2.9. Динаміка заробітної плати в сільському господарстві

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Без сумніву, це позитивна тенденція, адже середня зарплата селян почала зростати динамічніше, ніж середня по країні, крім того, розрив між зарплатою із працівниками промисловості скорочується. Проте, зарплата працівників сільськогосподарських підприємств не досягла доларової вартості зарплат 2013 р., яка становила в середньому 303 дол. США, а в 2018 р. – 274 дол. США.

Вважаємо що низький рівень оплати праці призводить до відтоку робочої сили із сільського господарства в інші галузі й особисті селянські господарства. Парадокс сучасних реалій полягає в тому, що сільськогосподарські підприємства здебільшого залишаються рентабельними до тих пір, поки у них працюють робітники, які отримують невисоку заробітну плату. Це пояснюється тим, що зі зростанням величини оплати праці збільшується собівартість і, як наслідок, знижується рентабельність. Водночас, низький рівень заробітної плати слід розглядати як вимушений крок, що дає змогу підприємствам на певний період продовжити своє функціонування, оскільки втрачається її стимулююча роль, як вартості робочої сили що, в кінцевому рахунку веде до призупинення виробничо-господарської діяльності.

Ведення безвізового режиму для України значною мірою впливає на ринок праці в сільському господарстві, оскільки рівень середньої заробітної плати в цій галузі є одним із найнижчих в Україні. Із цієї причини певна частка працівників залишає свої робочі місця для пошуку в країнах ЄС вище оплачуваного робочого місця. Цей процес позначився і на внутрішньому ринку праці, оскільки роботодавці, щоб втримати на робочих місцях наявних працівників, змушені підвищувати заробітну плату [166].

Необхідно зазначити про процес вирівнювання заробітної плати між Україною і країнами ЄС, зокрема Польщею. Як свідчать результати дослідження, у 2018 р. рівень заробітної плати трактористів у Польщі – був 20 тис. грн за місяць, в Україні – відповідно 30–40 тис. грн. у сезон збирання урожаю, в поза сезоном – 7,5–15 тис.; працівників птахофабрик у Польщі – 17 тис. грн за місяць, в Україні – відповідно 9–15 тис; по догляду і збору плодоовочевої продукції в Польщі – 19 тис. грн за місяць, в Україні – відповідно 8 тис. грн. При цьому слід враховувати, що тим, хто працює за кордоном, треба витратити значні кошти на оренду житла і харчу-

вання, отже реальні доходи в них будуть або менші, ніж виконуючи аналогічну роботу в Україні.

Слід наголосити, що за кордоном соціальні гарантії українським працівникам не забезпечуються, праця людей середнього і старшого віку оцінюється набагато нижче, ніж молоді. При цьому в Україні роботодавці віддають перевагу фахівцям із досвідом. Тим більше, практика діяльності агрохолдингів в Україні, які використовують новітню техніку і сучасні технології, доводить про реальні можливості отримання високої заробітної плати для тих працівників, які прагнуть до саморозвитку і опановують нові професії.

Очевидно, що механізація та автоматизація виробничих процесів у сільському господарстві скорочує потребу підприємств у низькокваліфікованих робітниках, натомість підвищує її у спеціалістах середньої та високої кваліфікації. Водночас дефіцит кадрів відчувається у всіх ланках виробництва. Однак, якщо на посади, які не потребують високого рівня фаховості, ще можна знайти кандидатур, то за кваліфікованих спеціалістів ведеться боротьба серед суб'єктів господарювання.

Зазначимо, що формування кадрового потенціалу для корпоративного сектору аграрної економіки здійснюється в закладах вищої аграрної освіти, де більша частка контингенту є вихідцями із села. Так, в Україні на сьогодні функціонує 23 ЗВО III–IV рівнів акредитації, яких 6 мають статус національних та 118 навчальних закладів I–2 рівнів акредитації. За даними НМЦ «Агроосвіта», загальна кількість студентів у 2018 р. перевищує 190 тис. осіб. Проте тільки 20% від усієї кількості студентів, які навчаються в українських аграрних ЗВО, після закінчення навчання працюють за фахом.

Основною причиною низької привабливості сільськогосподарського виробництва для молодих осіб є соціальна необлаштованість сільських населених пунктів. Адже різниця у рівні життя між містом і селом суттєва внаслідок нерозвиненості інфраструктури, недостатнього рівня соціального і медичного обслуговування, погіршення демографічної ситуації, низької ефективності і виробничої діяльності деяких сільськогосподарських підприємств. І це лише окремі чинники, які негативно впливають на прийняття рішення дипломованими спеціалістами працевлаштовуватися в сільському господарстві [167].

Нині найбільша кількість вакансій для агросектору в Київській, Харківській, Львівській, Запорізькій та Одеській областях. Однак за середнім розміром заробітної плати перелік областей дещо інший: найближче їх у Рівненській області, далі йдуть Волинська, Закарпатська, Черкаська та Тернопільська. Встановлено, що станом на липень 2018 р. в Україні налічується понад 800 вакансій в аграрній галузі, із яких: 69,4% із заробітною платою до 12 тис. грн; 11,9% відповідно із 12–25 тис. грн; 8,5% пропозицій із розміром заробітної плати 25–38 тис. грн. Найбільш затребуваною в сільському господарстві є посада головного агронома, але відкритих вакансій не надто багато – близько 20-ти. Зокрема, агрономів потребують і великі агрохолдинги: Астарта, Кернел, Vitagro, Євраліс Семенс та Ukrlandfarming [168].

Заробітна плата головного агронома в сільськогосподарських підприємствах може досягати 80 тис. грн., оскільки від результативності управлінських рішень цього фахівця залежить урожайність та економічні показники господарської діяльності. Проте професійних кадрів в Україні небагато. Більш того, крім вищої освіти з агрономії потрібні знання нових прогресивних технологій, часто – й англійської мови. Затребуваними на ринку праці є також лікарі ветеринарної медицини, середня заробітна плата яких становить до 40 тис. грн.

У 2018 р. держава звернула увагу на нестачу кадрів для сільського господарства та збільшила кількість держзамовлення (місця для безкоштовного навчання) за галузями знань «Аграрні науки і продовольство» – із 6,7% в 2017 р. до 6,9% в 2018 р. та «Інформаційні технології» – із 12,0% до 12,1% [169].

За статистикою одного із сайтів для пошуку роботи Work, зареєстровано близько 800 вакансій із середньою місячною заробітною платою 11 663 грн. 2018 р. Окрім цього на сайті розміщено 18 250 резюме із вимогою середнього розміру зарплати 13 489 грн. Дані розраховувалися без урахування вакансій і резюме, в яких не вказано рівень заробітної плати [170].

Встановлено, що аграрному секторі економіки існує розбіжність між рівнем пропозиції і вимогою розміру оплати праці. Так, стосовно посади генерального директора агрохолдингу рівень заробітної плати фахівців може коливатися від 5 до 20 тис. дол. США, наяв-

ність службового автомобіля, програми страхування та бонусів залежно від попереднього досвіду, функціональних обов'язків і управлінських навичок. У даній ситуації кожен показник має значення: відповідна освіта, практичний досвід роботи, площа сільгоспугідь і результати діяльності. Щодо посади головного ветеринара та головного технолога, то визначальними чинниками рівня заробітної плати є: досвід фахівця, масштабність проєктів, розмір земельних угідь в обробітку або інноваційність технологій та техніки, із якими працював фахівець, наявність управлінських навичок, результативність на попередньому місці роботи. Як правило, досвідчені, кваліфіковані фахівці роботу самостійно не шукають, а компанії, вибудовують для них привабливі мотиваційні системи.

У цілому рівень середньої зарплати, передбачених у вакансіях, в галузі сільського господарства по Україні в 2017 р. був дуже низьким і коливався від 5000 грн до 7000 грн. Середня заробітна плата у фахівців найбільш затребувана в Україні у галузі сільського господарства – агронома-консультанта була на рівні 8666 грн. Ветеринарові вона пропонувалася від 3200 грн у березні до 7000 грн у травні та серпні. Зоотехніки отримували протягом 2018 р. у середньому заробітну плату від 5 до 10 тис. грн [171].

Рівень оплати праці для робітничих спеціальностей на практиці узгоджують із продуктивністю. За цим принципом працюють багато компаній, передбачаючи в мотиваційних програмах не тільки залежність рівня оплати праці, але й інших кількісних показників. Результати дослідження свідчать, що збільшення розміру заробітної плати в сільськогосподарських підприємствах у середньому на 15-20%. Це можна пояснити як збільшенням мінімальної заробітної плати робітників, так і посиленням конкуренції на ринку праці.

Найбільший позитивний ефект від зростання мінімальної заробітної плати помічено в категорії робітників нижчої ланки та новоприйнятих працівників – подекуди дворазове підвищення заробітної плати, а розмір заробітної плати сільгоспробітників середньої ланки у цілому по країні фактично не змінилися. У великих компаніях та агрохолдингах ситуація із рівнем оплати праці не зазнала кардинальних змін, адже тут щороку переглядають зарплатний пакет, підвищуючи рівень мотивації працівників у середньому на 10%.

За період дослідження 2013–2018 рр., найбільшу частку в структурі загального фонду оплати праці займають підприємства, які спеціалізуються на виробництві продукції рослинництва, незначну частку – господарства корпоративного сектору аграрної економіки – виробники продукції тваринництва та змішаного сільського господарства (табл. 2.13). Така тенденція розподілу витрат на оплату праці відображає попередньо зроблені висновки про те, що в сільськогосподарському виробництві домінує галузь рослинництва.

Таблиця 2.13

Динаміка та структура фонду заробітної плати в сільському господарстві

Рік	Усього		У тому числі					
			рослинництво		тваринництво		інші види діяльності	
	млн грн	% до всього	млн грн	% до всього	млн грн	% до всього	млн грн	% до всього
2013	14951,8	100	10765,9	72,0	1924	20,6	1105	7,4
2014	16211,7	100	12141,9	74,9	2035	19,0	989,2	6,1
2015	17966,1	100	13653,6	76,0	2656	18,2	1035,8	5,8
2016	22542,7	100	17430,6	77,3	3251	16,7	1353,7	6
2017	30236,3	100	24101,3	79,7	4571	13,7	1980	6,6
2018	38115,1	100	30165,7	79,1	5835	14,3	2489,2	6,6

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

У ринкових умовах заробітна плата виступає одним із стимулів підвищення продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах. Так, у 2018 р. в господарствах 1-2 груп середніх і великих сільськогосподарських підприємств величина середньомісячної заробітної плати було нижчою від показника мінімальної заробітної плати (табл. 2.14). Законом України від 7 грудня 2017 р. № 2246-VIII «Про Державний бюджет України на 2018 рік» із 1 січня 2018 р. встановлено мінімальну заробітну плату в такому розмірі: у місячному вимірі – 3723 грн; у погодинному – 22,41 грн [172]. Основною причиною нарахування заробітної плати менше від мінімальної є невідпрацьована місячна норма годин і перехідні виплати щорічних відпусток, лікарняні.

Аналіз показників заробітної плати та продуктивності праці наведених у табл. 2.14 свідчить про пропорційність їх зміни, що підтверджує нашу гіпотезу про позитивну роль оплати праці як драйвера щодо підвищення ефективності використання трудових

ресурсів. Зазначимо, що зі збільшенням величини заробітної плати зростає частка статті «Оплата праці» в структурі сукупних витрат, що доводить про необхідність пошуку резервів щодо підвищення ефективності використання трудових ресурсів.

Таблиця 2.14

Групування середніх і великих сільськогосподарських підприємств за рівнем середньомісячної оплати праці 1 працівника за 2018 р., грн.

Група за середньомісячною оплатою праці 1 працівника, грн	Кількість господарств у групі	Частка оплати праці у загальних витратах, %	На 1 працівника					Рівень рентабельності, %
			площа с.-г. угідь на 1 працівника, га	середньомісячна оплата праці, грн	продуктивність праці, тис. грн	дохід, тис. грн	прибуток, тис. грн	
До 3000	1282	2,6	48	2232	294	953	199	26,4
3001-4000	1165	3,9	58	3608	313	1023	217	27,0
4001-5000	1543	5,1	47	4658	310	932	202	27,6
5001-6000	2069	6,4	41	5637	283	916	170	22,8
6001-7000	1100	7,0	42	7141	316	1072	187	21,1
7001-10000	373	7,1	44	9188	442	1173	153	15,0
Більше 10000	448	7,4	52	13169	589	1632	288	21,4
У середньому по Україні	7980	5,8	47	6086	346	1068	199	22,8

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Визначено, що на величину показника середньомісячної заробітної плати суттєво впливає рівень спеціалізації виробничо-господарської діяльності суб'єкта господарювання у сфері агробізнесу. Зазначимо, що упродовж 2013–2018 рр. рівень заробітної плати в сільськогосподарських підприємствах не залежно від рівня спеціалізації перевищує значення мінімальної заробітної плати, що свідчить про дотримання положення чинного законодавства про працю, в першу чергу Закону України «Про оплату праці» (рис. 2.10).

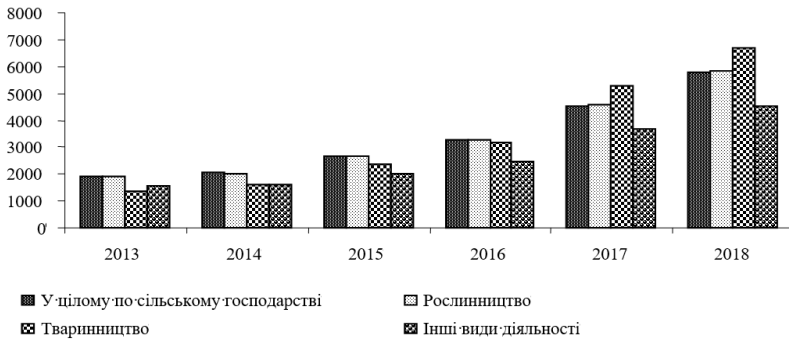

Рис. 2.10. Динаміка середньомісячної заробітної плати в сільськогосподарських підприємствах за видами економічної діяльності, (грн.)

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131]

Дані рис. 2.10 свідчать, що рівень середньомісячної заробітної плати в сільськогосподарських підприємствах, які спеціалізуються на виробництві продукції рослинництва, до 2016 р. був найвищим у господарствах корпоративного сектору аграрної економіки. Проте упродовж 2017-2018 рр. він суттєво зріс у сільськогосподарських підприємствах – виробниках продукції тваринництва. Таку ситуацію можна пояснити підвищенням попиту на висококваліфікованих фахівців з боку господарств корпоративного сектору аграрної економіки, які спеціалізуються на виробництві продукції м'ясного та ячного птахівництва і свинарства.

За результатами опитування працівників сільськогосподарських підприємств Київської області (562 особи), задоволені рівнем своєї заробітної плати 46,7% працівників. Таку ж частку працівників заробітна плата не задовольняє. Організацією праці цілком задоволена майже половина опитаних, ближче до задовільної оцінки – 26,7%, 6,6% – не задоволені, 6,6% – абсолютно не задоволені за недостатнього рівня облаштування робочих місць 13,3% працівників.

Розмір заробітної плати як системоутворюючий інструмент механізму функціонування ринку праці є ключовим елементом економічної системи держави. Поряд із цим рівень заробітної плати – один із основних показників і чинників якості соціально-економічного

життя кожної країни. Заробітна плата розглядається як головне джерело доходів населення, мотиватор розвитку трудового потенціалу та потужний стимул підвищення продуктивності праці.

Проте існуючі проблеми у сфері оплати праці в Україні суттєво ускладнюють реалізацію цих функцій та створюють перешкоди на шляху позитивного впливу системи оплати праці на соціально-економічний розвиток України, можливості економічного зростання та підвищення якості життя населення. Однією з таких проблем є заборгованість із виплати заробітної плати. Затримки з виплатою винагороди за працю найманих працівників є не лише порушенням їхніх трудових прав, адже вони ставлять під загрозу економічний стан домогосподарств, залишаючи їх без засобів для здійснення нормальної життєдіяльності [173]. Поряд із низьким рівнем оплати праці це явище є однією з основних причин поширення бідності серед працюючого населення, посилення соціальної напруженості. Невиплата заробітної плати безпосередньо впливає на фінансове становище і знижує життєвий рівень сільських родин, погіршуючи якість життя дітей, та перетворюється з економічного фактору життя в соціальний.

Незважаючи на посилення відповідальності за своєчасність виплати заробітної плати існує заборгованість по її виплаті, яка в 2018 р. становила 13,1 млн грн. Як свідчать результати обстежень, 61,1 % заборгованості припадає на економічно активні підприємства, 37,8 % – підприємства банкрути і решта 1,1 % – на економічно неактивні суб'єкти господарювання. Проблема заборгованості із заробітної плати в Україні значною мірою зумовлена недоліками трудового законодавства, низькою платіжною дисципліною, недостатнім рівнем претензійно-позовної роботи зі стягнення заборгованості, високим рівнем збитковості підприємств, недостатньою ефективністю управління державним майном, застосування процедур реструктуризації, санації та банкрутства неефективно працюючих підприємств тощо.

В Україні, як і в багатьох пострадянських республіках, вибір між зайнятістю і заробітною платою трансформувався у вибір між безробіттям і заборгованістю з оплати праці. У результаті подібний підхід до адаптації ринку праці характеризується незначним

збільшенням безробіття і вагомими проблемами із заробітною платою, передусім – хронічною заборгованістю з її виплати.

Відчутною причиною практики несвоєчасної виплати заробітної плати є слабкий розвиток інститутів ринку праці, що мають не тільки реалізовувати економічні інтереси роботодавців, але і захищати права інших суб'єктів соціально-трудових відносин. Забезпечуючи на певний проміжок часу функціонування підприємствам, яким в іншому інституціональному середовищі загрозувала б реорганізація або ліквідація, невиплати заробітної плати підривають стимули до реструктуризації, зумовленої інтересами довгострокового розвитку і забезпечення ефективності української економіки. Натомість відбувається консервація неефективної структури виробництва і зайнятості.

Крім того, практика невиплат породжує низку негативних екстернальних ефектів. Посилюється непрозорість трудових відносин, сповільнюються перерозподільні процеси на ринку праці, підриваються основи трудових взаємин через недовіру до трудових контрактів і договорів. Заборгованість підштовхує працівників у пошуках інших заробітків погоджуватися на незадекларовану зайнятість, що живить тінізацію ринку праці.

Важливим чинником, який впливає на рівень оплати праці, є організація системи нормування та тарифікація діяльності працівників. Як свідчать результати опитувань працівників сільськогосподарських підприємств Київської області, 66,7% працівникам в цілому подобається виконувана ними робота, 13,3% – скоріше не подобається, а 20% працівників не змогли відповісти ствердно. Своє робоче навантаження протягом робочого дня більше половини працівників (60%) оцінюють як прийнятне, що не викликає труднощів. Однак кожен третій (33,4%) із респондентів вважає робоче навантаження високим. Близько половини опитаних працівників (40%) постійно перевиконують норму виробітку. Більше 50% працівників за час роботи можуть зробити невелику перерву за власним бажанням, однак у 33,3% працівників такої можливості практично немає і 13,3% – інколи з різних причин.

Як свідчать результати обстежень діяльності сільськогосподарських підприємств досліджуваної області (23 суб'єкти господарювання), вони переважно застосовують безтарифну систему оплати

праці керівників і спеціалістів, що зумовлює скорочення чисельності працівників, перш за все низькооплачуваних, у результаті прискорилося зменшення відмінностей у рівні їх оплати. Головною причиною необґрунтовано швидкого зближення рівнів заробітної плати низько- і висококваліфікованих працівників є недосконалість нормування та організації праці. За існуючої системи нормування праці недостатньо точно й чітко визначаються складність, напруженість, відповідальність робіт. Чинна методика нормування, в якій головний акцент зроблено на середній кваліфікації працівника, не сприяє інтенсивності праці, зростанню виробітку, зниженню трудомісткості, а, отже, підвищенню продуктивності праці на робочому місці.

Встановлено, що суттєвий недолік відрядної форми оплати праці полягає в тому, що розроблені стандарти виконання сільськогосподарських робіт, у першу чергу технологічні карти, нечасто переглядаються з впровадженням нової техніки, не створено умови для раціоналізації робочих операцій. Перехід на інтенсивні методи господарювання, прискорення впровадження досягнень науково-технічного прогресу і підвищення на цій основі продуктивності праці потребують посилення зв'язку між нормою праці та її оплатою через систему стимулювання за виконання напружених норм виробітку і виробництва продукції.

Як наголошують дослідники, за усталеною раніше практикою в деяких господарствах премії нараховуються не за результати роботи конкретного фахівця, а за основні результати виробничо-господарської діяльності колективу підприємства [174]. Сформоване у свідомості керівників ставлення до премій, як до невід'ємної частини заробітної плати, її відносно невеликі розміри призвело до застосування зрівняльного підходу в її розподілі. Премії нараховуються, як правило, в однаковому відсотку до окладу всім працівникам. Така практика преміювання стала своєрідним антистимулом, адже вона стримує наміри до підвищення кваліфікації, високопродуктивної та напруженої праці, освоєнню новітніх технологій і випуску нової продукції, яка має попит на ринку.

В умовах ринкових відносин кожне сільськогосподарське підприємство для підвищення прибутковості виробництва та продуктивності праці повинно удосконалювати, а за відсутності розробляти

систему нормування і оплати праці. Існуючі на підприємстві проблеми й питання, пов'язані з нормуванням праці на різних етапах технологічного процесу і оплатою всіх категорій працівників необхідно розглядати як єдину соціально-економічну і виробничу систему. Як відомо, встановлення раціональних норм праці сприяє підвищенню темпів виконання технологічних операцій і продуктивності праці, оскільки від ступеня дотримання норм безпосередньо або побічно залежить рівень заробітної плати працівників.

Однак практика господарювання відображає низьку якість життя сільських працівників. Про це свідчить той факт, що у структурі собівартості продукції частка витрат на оплату праці та соціальні відрахування знизилася із 16,8% у 2008 р. до 5,7% у 2018 р. З метою виявлення існуючих проблем у функціонуванні системи нормування і оплати праці в сільськогосподарських підприємствах було проведено обстеження діяльності 121 суб'єкта господарювання у сфері агробізнесу Київської області, яке показало, що здебільшого у них відсутні посади економіста з праці, застосовуються застарілі й необґрунтовані норми виробітку та норми обслуговування, рівень заробітної плати не залежить від виконання встановлених норм праці. У цілому це призводить до зниження зацікавленості виконавців у результатах роботи та високого рівня плинності кадрів.

Основні чинниками, які характеризують невдоволеність працівників сільського господарства системою оплати праці, є низька заробітна плата та нерегулярність її виплати. Як свідчать результати опитувань органами Державної служби статистики України, в більшості зайнятих у сільськогосподарському виробництві рівень оплати праці (45,3 % річних доходів) не забезпечує оплату житлових послуг.

За результатами соціологічного дослідження, проведеного автором, розмір середньомісячної заробітної плати (з урахуванням премій, доплат і надбавок) залежить на 76% від використовуваної для її розрахунку системи оплати праці, на 18% – від виконання норм праці та на 6% – від порушення трудової дисципліни.

Норми праці, що використовуються в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки, здійснюють безпосередньо впливають на рівень оплати праці працівників основного і допо-

міжного виробництва. За дослідженнями автора спільно з співробітниками НДІ «Укראгропромпродуктивність», застосування технічно обґрунтованих норм у галузі тваринництва становить 68%, рослинництва – 71%. При цьому рівень виконання норм у цілому по сільському господарству досягає 70%. Тому кожне сільськогосподарське підприємство повинно удосконалювати систему нормування та оплати праці.

Нині організація і управління працею в сільськогосподарських підприємствах є важливою проблемою в їх розвитку. Варто наголосити, що відчутно знизився рівень роботи щодо розробки норм та їх перегляду, в господарствах у штаті не передбачено посаду економіста з праці, практично не ведеться підготовка нормувальників у вітчизняних ВНЗ та відсутні кваліфіковані викладачі, які читають навчальні курси з нормування та організації праці. Мережа регіональних філій НДІ «Укראгропромпродуктивність», як установи, що спеціалізується на розробці норм і нормативів для сільськогосподарських підприємств, скорочуються через відсутність у достатньому обсязі фінансування, що відповідно негативно позначатиметься на запровадженні нормування праці.

Унаслідок цього можна виділити кілька груп проблем. Перша з них пов'язана з недостатнім нормативно-методичним забезпеченням функціонування сільськогосподарських підприємств. Зазначимо, що розпочато підготовку оновлених збірників Єдиного тарифно-кваліфікаційного довідника робіт і професій робітників. При цьому 96% підприємств користуються застарілими трудовими нормативами 1986 року. Водночас триває процес комп'ютеризації управлінської праці та впровадження новітніх комп'ютерних програм, тому гостро постає питання про методику розрахунку чисельності адміністративно-управлінського персоналу. Окрім того, впровадження ІТ-технологій у сільському господарстві актуалізує важливість розробки програм нових норм виробітку, обслуговування і розрахунок чисельності основних і допоміжних робітників. Отже, відсутність науково обґрунтованих методик, певного наукового підґрунтя, професійного досвіду змушує фахівців підприємств самостійно розробляти й апробувати оновлені трудові витрати, що ставить під сумнів якість діючих норм, які безпосередньо залежать від ступеня опрацьованості ная-

вних технологічних стандартів (технологічних карт, специфікацій, нормативів тощо).

Друга група проблем пов'язана зі встановленням оплати праці в чіткій відповідності з напруженістю та обґрунтованістю трудових витрат. Унормована ставка є основним елементом організації оплати праці, оскільки вона виконує функцію регулювання заробітної плати, дає змогу встановити співвідношення між обсягом затрат праці та розміром її оплати в конкретних організаційно-технічних умовах. Заробітна плата – це, насамперед, оцінка фактичних трудових витрат і результатів праці з позиції їх відповідності нормам праці [175].

Нинішнє тотальне нехтування питаннями нормування праці позбавляє відносини між роботодавцем і працівником об'єктивної основи та виключає критерій заробленої оплати праці, відповідно, породжує свавілля роботодавця у визначенні її величини. Природно, це призводить до зниження рівня організації праці та виробництва, зниження продуктивності праці й матеріальної зацікавленості безпосередніх виробників.

Третя група проблем пов'язана з відсутністю служб організації та оплати праці, а ті, що існують, не виконують конкретних специфічних функцій за виключенням здійснення аналізу фонду заробітної плати, розрахунку фактичного заробітку працівників, оцінки трудових показників роботи підприємства (структурного підрозділу) тощо.

Четверта група проблем стосується забезпечення кваліфікованими фахівцями. Цей процес не відбувається на належному рівні, адже із згортанням служб організації та оплати праці, знижується і їх роль на виробництві, зазнає змін і кадровий потенціал цих служб. На сьогодні в підрозділах з організації та оплати праці в багатьох сільськогосподарських підприємствах працюють особи передпенсійного або пенсійного віку чи молоді випускники вищих навчальних закладів аграрного профілю, які ще не набули необхідного практичного досвіду. Або ж такі підрозділи відсутні у структурі підприємств.

Отже, сучасна економічна модель функціонування господарств корпоративного сектору аграрної економіки потребує відродження нормування праці та встановлення оплати праці в чіткій відпо-

відності до напруги й обґрунтованості норм трудових витрат з урахуванням використовуваних технологій виробництва сільськогосподарської продукції. Відновлювати систему нормування праці необхідно як на рівні держави, так і підприємств за такими напрямками:

1. Адміністративний тиск і мотивування роботодавців до різкого поліпшення постановки справи нормування праці відповідно до норм трудового законодавства, що вимагає внесення відповідних змін до посилення відповідальності за недотримання при нарахуванні заробітної плати науково обґрунтованих норм використання праці. Держава не може повністю відмежуватися від відповідальності за стан і вирішення питань у цій сфері, тому відсутність обґрунтованих норм праці на кожному робочому місці варто розглядати як порушення роботодавцем трудового законодавства.

2. Посилення значущості колективного договору в зв'язку з передачею підприємствам головних функцій з нормування праці, який є найважливішою формою регулювання трудових відносин між працівниками і роботодавцем. Договір конкретизує і розвиває галузеву угоду, регулює соціально-трудові відносини на підприємстві. Колективний договір відображає форми та системи заробітної плати, порядок і строки її виплати й індексації. Необхідно відзначити, що за даними Державної служби статистики України, в 2018 р. укладено 3,7 тис. колективних договорів, а зареєстровано в за цей період 51 тис. суб'єктів підприємницької діяльності у сфері агробізнесу – юридичних осіб, тобто колективним договором охоплено лише 7 % сільськогосподарських підприємств і 253 тис. працівників, або 49 % зайнятих у сільському господарстві.

3. Встановлення індивідуальних норм праці, яка дозволить реалізувати зацікавленість працівника у сутності й обсягах покладених на нього функцій і виконуваної роботи, що забезпечує найбільш ефективне використання його робочого часу і відповідну оплату праці. Встановлення норми конкретному працівникові провадиться відповідно до з можливого підвищення рівня продуктивності праці та за погодженням з роботодавцем у межах трудового договору.

4. Збільшення мінімальних гарантій працівникам щодо оплати праці, доведення заробітної плати до рівня прожиткового мініму-

му і вище. Заробітна плата повинна стати формою вартості та ціни робочої сили. Вона не тільки за назвою, але й за сутністю має бути ефективним ресурсом, що використовується при виробництві сільськогосподарської продукції.

Відновивши систему нормування праці, підприємці отримують суттєвий ефект, а саме збільшення обсягів випуску й підвищення якості продукції та послуг при незмінних виробничих потужностях, зростання прибутку за рахунок зниження витрат, а також соціальний ефект за зменшення рівня плинності кадрів, кількості трудових конфліктів, перебудови моральних і етичних уявлень про працю. Необхідно відзначити, що в 2018 р. коефіцієнт плинності кадрів у сільськогосподарських підприємствах становив 38 %, що відображає суттєву ротацію зайнятих працівників

Вважаємо, що існуючі на підприємстві проблеми й питання, пов'язані з нормуванням праці на різних роботах та оплатою всіх категорій працівників, необхідно розглядати як єдину соціально-економічну і виробничу систему. При розробленні та удосконаленні системи нормування та оплати праці на підприємстві слухним є вислів О.К. Гастаєва: «Спочатку відкрий механізм часу, а потім реформуй. Перш ніж покращувати, вивчи існуюче» [176]. Тільки за такої умови можливо забезпечити раціоналізацію виробничих і трудових процесів, встановити норми праці і розробити стимулюючу систему оплати праці.

Важливим показником використання людського капіталу в сільськогосподарських підприємствах є рівень продуктивності праці. Україна відстає від розвинених країн за рівнем продуктивності праці в сільському господарстві внаслідок деіндустріалізації аграрного виробництва, не найвищої врожайності сільгоспкультур, надлишкової зайнятості, нераціональної організації виробництва. Нинішні успіхи в досліджуваній сфері досягнуто великою мірою за рахунок екстенсивного розвитку.

Встановлено, що упродовж 2005 – 2018 рр. продуктивність праці стрімко зростала у цілому по сільському господарстві, так і в основних галузях – рослинництві та тваринництві (рис. 2.11).

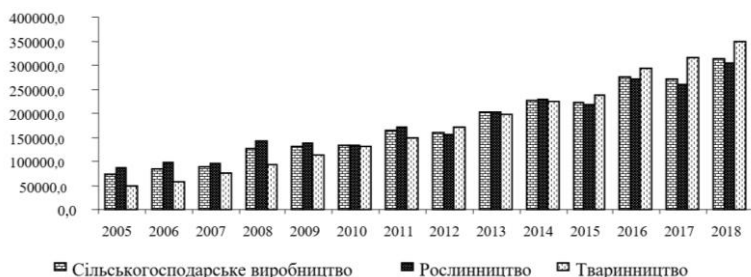

Рис. 2.11. Динаміка продуктивності праці по сільському господарстві та по галузях, грн на 1 працівника у постійних цінах 2010 р.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Необхідно зазначити, що рівень продуктивності праці в рослинництві значно вищий, ніж у тваринництві, що пояснюється вищим рівнем інтенсифікації технологічного процесу. Ця обставина зумовлена скороченням кількості зайнятих працівників і нарощення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

Як свідчать результати проведеного дослідження, в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки першої групи надзвичайно низький рівень продуктивності праці, але при цьому виробництво сільськогосподарської продукції прибуткове, що забезпечує лише просте відтворення (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Групування середніх і великих сільськогосподарських підприємств за рівнем продуктивності праці у 2018 р., тис. грн

Групи за продуктивністю праці, тис. грн	Кількість господарств у групі	На 1 працівника					Рівень рентабельності, %
		площа с.-г. угідь на 1 працівника, га	середньомісячна оплата праці, грн	продуктивність праці, тис. грн	дохід, тис. грн	прибуток, тис. грн	
до 100	1282	20	4022	71	249	16	6,9
101-200	1165	28	5164	160	524	76	17,1
201-300	1543	39	6062	258	828	153	22,7
301-400	2069	51	6358	366	1215	245	25,3
401-500	1100	59	7132	465	1552	300	24,0
501-700	373	101	7087	614	2029	444	28,0
більше 700	448	89	8553	1157	2779	490	21,4
У середньому по Україні	7980	47	6086	346	1068	199	22,8

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Розрахунки в табл. 2.15 доводять, що для сільськогосподарських підприємств першої групи характерною рисою є низьке значення показника землезабезпеченості, а це свідчить, що досліджувані суб'єкти підприємницької діяльності здійснюють за КВЕД «змішане сільське господарство», що є ознакою пострадянського сільського господарства. Водночас сільськогосподарське виробництво виконувало роль соціального підприємництва в сільській місцевості, залучаючи вільні трудові ресурси у виробничий процес, нехтуючи при цьому значеннями показників економічної ефективності виробничо-господарської діяльності.

Із посиленням спеціалізації суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу зростає значення продуктивності праці, що відображає ефективність використання трудових ресурсів. Так, із 2016 р. найвища величина цього показника була в сільськогосподарських підприємствах, які спеціалізуються на виробництві продукції рослинництва, що є свідченням вищих темпів модернізації матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств (рис. 2.12).

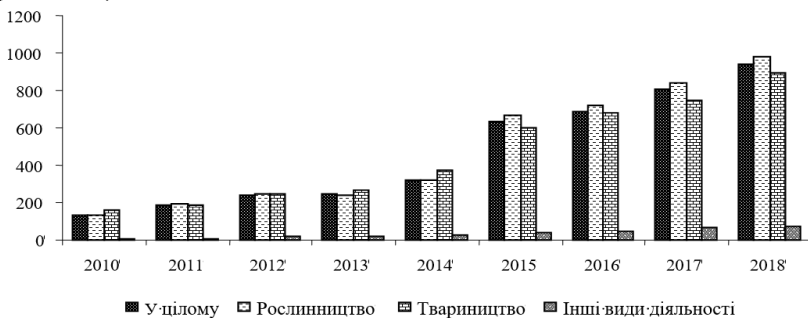

Рис. 2.12. Динаміка продуктивності в сільськогосподарських підприємствах залежно від рівня спеціалізації, тис. грн на 1 зайнятого

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Із посиленням кризових явищ у тваринництві внаслідок впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників почався процес відтоку інвестицій, зниження темпів зростання продуктивності праці порівняно з суб'єктами господарювання, які займаються вирощування

сільськогосподарських культур. Необхідно наголосити на відносно низькому рівні продуктивності праці в багатогалузевих сільськогосподарських підприємствах, що є свідченням високого рівня трудоемкості виробничого процесу та відсутності на нашу думку, подальших перспектив їх розвитку.

Вважаємо, що підвищення рівня оплати сільськогосподарської праці має бути забезпечено головним чином на основі підвищення заробітної плати за рахунок зростання продуктивності праці. Своєю чергою цього можливо досягти шляхом розширення сфери застосування більш кваліфікованої праці, підвищення рівня зайнятості працюючих у сільському господарстві, в тому числі за рахунок розвитку диверсифікації виробництва й розширення сфери послуг на селі, збільшенням масштабів застосування нової техніки і прогресивних технологій.

Скорочення чисельності працюючих в сільськогосподарських підприємствах призводить до зростання показника землезабезпеченості. Так, упродовж 2005–2017 рр. цей показник підвищився на 39 % (рис. 2.13), що викликано, насамперед, зменшенням кількості зайнятих у сільському господарстві.

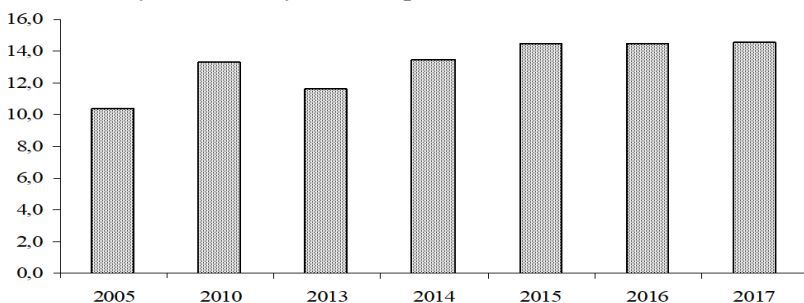

Рис. 2.13. Динаміка землезабезпеченості в сільському господарстві в розрахунку на 1 працівника, га

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Розглянемо детальніше вплив показника землезабезпеченості сільськогосподарських підприємств на основні показники ефективності сільськогосподарського виробництва (табл. 2.16).

Наведені розрахунки в табл. 2.16 свідчать, що із підвищенням рівня землезабезпеченості зростає продуктивність праці, рентабельність виробничо-господарської діяльності, величина доходу та прибутку в розрахунку на 1 працівника та середньомісячна оплата праці, за винятком суб'єктів господарювання першої групи.

Зазначимо, що господарства корпоративного сектору аграрної економіки 6-7 груп можна охарактеризувати як висококонцентровані, які мають значний земельний банк і можливість обробляти сільськогосподарські угіддя сучасними широкозахватними агрегатами в поєднанні з потужними тракторами. Обслуговування такої техніки можуть виконувати висококваліфіковані механізатори, вартість послуг яких постійно зростає.

Таблиця 2.16

Групування середніх і великих сільськогосподарських підприємств за рівнем землезабезпеченості в 2018 р., га с.-г. угідь на 1 працівника

Групи за землезабезпеченістю, га с.-г. угідь на 1 працівника	Кількість господарств у групі	Середній розмір 1 господарства, га с.-г. угідь	На 1 працівника				Рівень рентабельності, %
			середньомісячна оплата праці, грн	продуктивність праці, тис. грн	дохід, тис. грн	прибуток, тис. грн	
до 5	1282	5	7189	564	895	-13	-1,4
6-10	1165	29	5514	300	340	12	3,6
11-20	1543	57	4457	254	417	25	6,5
21-50	2069	393	5580	211	528	38	7,7
51-100	1100	5237	6101	277	865	163	23,1
101-150	373	16690	6367	420	1536	337	28,1
більше 150	448	9566	6224	777	2871	654	29,5
У середньому по Україні	7980	2157	6086	346	1068	199	22,8

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Із підвищенням рівня землезабезпеченості змінюються і пріоритети виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств. Так, у господарствах корпоративного сектору аграрної економіки першої групи (з чисельністю до 5 осіб) орієнтуються на виробництво продукції тваринництва, переважно птахівництва та свинарства (табл. 2.17). У галузі рослинництва досліджувані сільськогосподарські підприємства займаються виробництвом переважно трудомікої продукції – картоплі, овочів, ягід.

Результати групування переконують, що сільськогосподарські підприємства 1–3 груп у структурі доходів від реалізації продукції рослинництва мають значну частку плодів, овочів і картоплі, що є свідченням того, що дані суб'єкти господарювання мають в достатній кількості трудові ресурси для вирощування трудоміких сільськогосподарських культур.

Із зростанням рівня землезабезпеченості спостерігається суттєва зміна структури доходів від реалізації сільськогосподарської продукції. Так, сільськогосподарські підприємства 6–7 груп орієнтуються тільки на вирощування зернових культур і соняшнику, які потребують мінімальних затрат праці.

Отже, нині більшість сільськогосподарських підприємств орієнтуються на виробництво продукції рослинництва, головним чином зернових і соняшнику, на вирощування яких затрачається мінімальна кількість живої праці, що в кінцевому результаті спонукає до залучення незначної чисельності працівників і здебільшого для виконання сезонних робіт.

Сучасний рівень технічної оснащеності сільськогосподарського виробництва характеризується позитивними тенденціями, що впливає на зміну якісної структури і кількості зайнятих у сільському господарстві. Головними перешкодами для ефективного кадрового забезпечення є фактори, що обумовлюють небажання випускників працювати в сільській місцевості, серед яких непривабливість сільської праці, низький рівень заробітної плати, недостатня забезпеченість житлом, нерозвиненість соціальної інфраструктури. У сучасних умовах постає проблема впровадження у виробництво науково обґрунтованих норм виробітку та їх врахування при визначенні рівня оплати праці, що забезпечить підвищення мотивації працівників господарств корпоративного сектору аграрної економіки. У поточному періоді трансформація організації заробітної плати має бути націлена на встановлення більш тісного зв'язку з кінцевими результатами, оскільки ефективність нової системи господарювання та оплата праці прямо залежать від їх найтіснішої взаємодії.

Таблиця 2.17

Групування сільськогосподарських підприємств за залежністю між чисельністю працівників та їх спеціалізацією

Групи за землезабезпеченістю, га с.-г. угідь на 1 працівника	Частка у доходах, %														
	Продукція рослинництва	Зернові	у т.ч. пшениця	кукурудза	Соняшник	Соєа	Ріпак	Цукрові буряки	Картопля та овочеве-баштанні	Плоди, ягоди, виноград	Продукція тваринництва	ВРХ	Свині	Продукція птахівництва	Молоко
до 5	23,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	12,3	0,1	75,3	0,3	14,7	37,6	1,1
6-10	34,2	3,4	1,3	1,7	0,9	0,4	0,0	0,0	6,3	21,3	59,2	5,5	26,8	16,2	4,5
11-20	51,7	10,2	5,2	3,3	6,7	5,2	0,3	0,1	2,8	20,2	40,5	2,3	21,5	9,8	5,0
21-50	55,1	27,2	11,7	11,1	10,7	5,9	2,1	1,5	3,6	2,4	42,6	4,2	11,6	6,8	17,9
51-100	84,2	45,4	18,0	21,4	20,2	10,4	3,2	1,5	1,0	0,4	13,4	1,7	3,0	0,4	8,0
101-150	95,0	50,9	21,7	22,1	28,0	9,5	3,8	1,4	0,3	0,1	2,7	0,5	0,7	0,3	1,2
більше 150	97,5	47,4	23,4	16,9	35,9	8,8	3,7	0,4	0,1	0,2	1,0	0,2	0,3	0,0	0,5
У середньому по Україні	84,6	43,7	18,6	18,9	23,5	8,9	3,2	1,2	1,3	0,9	13,1	1,2	3,3	2,5	4,8

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Узагальнюючи вищезазначене, можна зробити висновок про те, що в розвитку вітчизняного сільського господарства намітилися позитивні тенденції щодо зміцнення його ресурсного потенціалу й підвищення культури виробництва, що розглядається необхідною умовою підвищення привабливості робочих місць, а відповідно, формування в сільській молоді інтересу до отримання знань щодо ведення виробничо-господарської діяльності у сфері агробізнесу. Господарства корпоративного сектору аграрної економіки, які гарантують своїм працівникам гідне матеріальне забезпечення за виконану роботу, забезпечують сильні позиції в конкурентній боротьбі за якісні трудові ресурси.

Узагальнюючий висновок полягає в тому, що на сільському ринку праці України загалом і регіонів, зокрема, швидко змінюються умови пошуку сфери зайнятості та використання робочої сили, її правовий статус і соціальна захищеність, а саме:

стандартна зайнятість населення у працездатному віці (зайнятість у державних підприємствах і установах, нормований робочий день, гарантована оплата праці й щорічна відпустка тощо) перемістилася до зайнятості переважно у приватному секторі, яка поєднується із нестандартною, а також із використанням різних форм вторинної і навіть третинної зайнятості чи зайнятості економічно активного населення у неформальному секторі;

періодичне, переважно під впливом аграрних і фінансово-економічних криз, погіршення економічного стану сільського населення супроводжувалося розширенням масштабів бідності на селі, появою групи знедолених осіб і зростанням маргінального прошарку серед сільських жителів, які перебуваючи у статусі безробітного (формальному чи фактичному - понад 12 міс.) втратили будь-який інтерес шукати роботу;

обвальне зменшення зайнятості сільського населення у тих сільських районах, на базі яких формувалися земельні банки агрохолдингів;

згорання зайнятості у соціальній сфері села як наслідок впливу низки негативних трендів: зменшення чисельності сільського населення, закриття великої кількості об'єктів соціального призначення, скорочення контингенту споживачів соціальних послуг та ін.;

поширення тіньової зайнятості серед сільського населення як вимушеної його реакції на правову невпорядкованість трудових відносин на ринку праці та гострої необхідності знайти форму реалізації власного трудового потенціалу з метою задоволення як індивідуальних потреб, так і запитів членів сімей;

поглиблення розшарування (фінансової та майнової нерівності) між прошарками сільських жителів, що постійно підживлюється внаслідок помітного зменшення зайнятості економічно активного населення та його переходу в сектор неформальної зайнятості тощо.

2.3. Оцінка економічних умов відтворення людського капіталу сільських територій

Людський капітал відносно до сільських територій розглядається як фактор відтворювального розвитку економіки та необхідною умовою покращення стану соціально-економічного середовища. Окрім того, він є структурним компонентом цієї сфери, здебільшого надаючи їй якісних характеристик. У сучасних умовах людський капітал нами ідентифіковано як ресурс стратегічного плану дій з виведення територій із депресивного стану. У свою чергу якісні та параметральні кількісні їх характеристики, визначаються комплексом проблем розвитку сільських територій, актуалізуються в інших суміжних сферах функціонування. У цьому плані діалектична єдність як ознака системної взаємодії двох елементів – людського капіталу та соціально-економічної сфери сільських територій, розглядається як незаперечна.

Важливість і необхідність дослідження сформованого соціально-економічного стану сільських територій полягає в їх особливій ролі стосовно вирішення стратегічно важливих питань для економіки регіонів та забезпеченні загальнодержавної стабільності. Рівень розвитку сільських територій залежить від багатьох макро- і мікроекономічних факторів, які, в свою чергу, актуалізуються умовами середовища. Тривале ігнорування проблем сільських жителів призвело до деградації соціально-економічної сфери та деградації територій їх проживання.

Функціонування сільських територій в економічній турбулентності відображається на їх стані, що потребує проведення аналізу основних соціально-економічних показників середовища відтворення людського капіталу. Зазначимо, що робоча сила виступає зв'язувальною ланкою між двома складовими сільського сектору – аграрною і соціальною підсистемами. Однак ключова роль соціальної підсистеми, яку приймаємо вторинною по відношенню до виробничої, саме і полягає в тому, що вона повинна забезпечити відтворення робочої сили в різних вимірах – демографічному, освітньому, професійному – та її підготовку до виходу на ринок праці. Робоча сила (трудові ресурси, людський капітал) – це найбільш активна та працездатна, а, отже – головна, частина статево-вікової структури населення. Робоча сила розміщена в основному в сільських населених пунктах, однак може бути зайнята й поза сільським сектором. Отже, саме тут, у сільській місцевості, відбувається різнобічне її відтворення, а також на певному етапі – включення робочої сили у трудові відносини та забезпечення її зайнятості на підприємствах, у господарствах, в організаціях і установах. Зважаючи на це, необхідно детальніше проаналізувати мережу сільського розселення, соціальні умови життя сільського населення та тенденції його відтворення на різних етапах і в різних типах поселень.

Основні явища, різнопланові й різноспрямовані процеси, кількісні зрушення та якісні зміни у сфері відтворення людського капіталу, починаючи з дня народження, фізичного розвитку, виховання, навчання, професійної підготовки і виходу сформованої особи на ринок праці переважно відбуваються в сім'ях та населених пунктах як головних осередках локалізації населення. Отже, саме тут мають бути розміщені всі необхідні заклади, установи та інші об'єкти сфери соціального обслуговування, які повинні забезпечити процеси повноцінного відтворення людського капіталу. У цьому зв'язку доцільно висвітлити специфіку і розглянути динаміку змін у структурі сільського населення та забезпеченні об'єктами соціального обслуговування сільських населених пунктів.

Сталий розвиток сільських територій, як цілеспрямований процес довготривалого (безперервного) розвитку зі збереженням цієї здатності в майбутньому, є якісним і необхідним градієнтом розвитку в економічній, екологічній та соціальній сферах життєдіяльності. Саме

він передбачає не лише економічне зростання, а й підвищення якості людського капіталу сільських територій, представлений потенціалом знань, професійних навичок і умінь жителів села [177].

Для сільських територій України нині настав багаторічний період несприятливих демографічних змін (табл. 2.18). Необхідно зазначити, що зменшення чисельності сільського населення відображає як закономірний процес урбанізації, так і надлишковий відтік молоді, кваліфікованих кадрів у міста через відсутність місця прикладання своєї праці, належний розвиток соціальної інфраструктури села, низький рівень доступності медичних послуг тощо. У містах склалися кращі умови та можливості для таких соціальних переміщень, як отримання професійної освіти і вибір робочого місця. Однак, маючи найкращі умови для життя і роботи, місто висуває і вищі вимоги до селян.

Таблиця 2.18

Динаміка природного скорочення сільського населення України, осіб

Рік	Кількість живонароджень	Кількість смертей	Природний приріст, скорочення (+,-)	На 1000 осіб наявного населення		
				кількість живонароджень	кількість смертей	природний приріст, скорочення (+,-)
2000	147112	301013	-153901	9,2	18,8	-9,6
2010	171102	267105	-96003	11,9	18,6	-6,7
2011	173661	253563	-79902	12,1	17,7	-5,6
2012	179106	251352	-72246	12,6	17,7	-5,1
2013	173373	249815	-76442	12,3	17,7	-5,4
2014	161692	240557	-78865	12,2	18,1	-5,9
2015	145699	236047	-90348	11,3	18,0	-6,7
2016	138349	228997	-90648	10,8	17,6	-6,8
2017	126113	223574	-97461	9,9	17,3	-7,4
2018	115772	223933	-108161	9,2	17,5	-8,3
2018 р. до 2010 р. %.	79,0	74,0	X	100,0	93,0	X

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Розрахунки, наведені в табл. 2.18, свідчать, що упродовж 2000–2018 рр. спостерігаються дві тенденції, які характеризують народженість у сільській місцевості: 2000–2012 рр. – зростання, пояснюється наявністю осіб у репродуктивному віці в сільських населених пунктах, 2013 р. – по нинішній час – зниження, що зумовлено в першу чергу міграцією молоді через об’єктивні та

суб'єктивні несприятливі обставини, розглянуті в попередніх підрозділах дисертаційного дослідження. При цьому спостерігається однакове значення народжуваності на 1000 осіб наявного населення.

Зазначимо, що спостерігається негативна тенденція зниження смертності сільського населення протягом досліджуваного періоду на 26 %, у розрахунку на 1000 осіб наявного населення лише на 7 %, що є свідченням збереженням стійких темпів смертності та відповідно чисельності сільського населення. Отже, рівень смертності за аналізований період суттєво перевищує рівень народжуваності як у цілому, так і в розрахунку на 1000 осіб постійного населення, що сприяє формуванню природного зниження сільського населення. Вважаємо, що на формування такої ситуації суттєво впливають насамперед економічні чинники.

Незважаючи на певні соціально-економічні зміни в сільському соціумі збереглася традиція багатодітності в сільському домогосподарстві, яке характеризується впливом на їх специфіку релігійних і етнічних традицій, що позитивно відображається на показникові народжуваності сільських жінок порівняно із середнім значенням по країні (рис. 2.14).

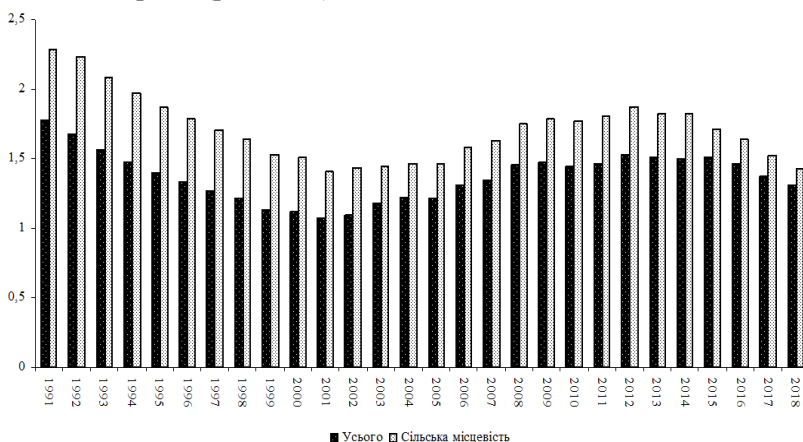

Рис. 2.14. Динаміка коефіцієнта народжуваності по країні та в сільській місцевості

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131]

За даними рис. 2.14 можна виокремити період стрімкого зниження народжуваності (1991–2001 рр.), що пояснюється у першу чергу економічною кризою в Україні та відсутності заходів державної підтримки, спрямованих на стимулювання народжуваності; упродовж 2002–2012 рр. спостережено тенденцію підвищення коефіцієнта народжуваності, що зумовлено передусім підвищенням рівня життя населення та стимулюванням народжуваності на рівні держави у вигляді доплати за кожну народжену дитину; 2013 р. і по нинішній час – зниження народжуваності, внаслідок погіршення економічної ситуації в країні, зовнішньої міграцію населення в репродуктивному віці та недостатнього фінансування програм державної підтримки народжуваності в Україні.

Очевидно, що підвищення ролі доходів жіночої статі в структурі матеріального забезпечення сільського домогосподарства призводить до зменшення кількості жінок, які народили дітей у найбільш репродуктивному віці, тобто до 40 років (табл. 2.19). Причиною такої ситуації є вплив не тільки структурних факторів, а саме скорочення кількості жінок дітородного віку, а й поведінкових, що виявляється у зниженні потреби в дітях. Конкуренція потреб жінок у професійній освіті, успішній кар'єрі, саморозвитку, подорожах, відпочинку, розвагах переміщує потребу родини мати кількох дітей на останні місця у структурі сімейних цінностей [178]. Зазначимо, що потенціал і резерви зростання народжуваності в сільських домогосподарствах, де зберігається традиційна демографічна культура, вища ніж у міських. Перш за все, це пов'язано з більш високою потребою сільських сімей у дітях, як у робочій силі.

Очевидно, що на значення показників народжуваності вплинуло також зростання захворювань у жінок, що унеможливило народження дітей до 40 років. Упродовж останніх років в Україні щорічно виявляють понад 15 000 жінок з локалізацією злоякісних новоутворень у жіночих статевих органах. Такі новоутворення посідають друге місце серед причин смерті жінок працездатного віку. Незважаючи на функціонування достатньої мережі жіночих консультацій та кабінетів онкопрофілактичних оглядів, щорічне забезпечення такими оглядами із цитологічним дослідженням близько 55% жінок у віці 18 років, рівень онкогінекологічної за-

хворюваності залишається високим, хоча тенденція є спадною в 2013–2017 рр. Водночас залишається високою захворюваність на злоякісні новоутворення жінок фертильного віку.

Таблиця 2.19

Динаміка народжуваності жінок в сільській місцевості залежно від їх віку

Вік	Рік	Усього	У % до всього					
			перші	другі	треті	четверті	п'яті і наступні	не вказано
В цілому	2018	115772	42,2	34,5	13,1	4,8	5,3	0,2
	2010	171102	44,2	34,4	13,2	4,4	3,8	0,0
у тому числі за віком матері, років								
до 20	2018	9056	86,2	12,0	1,3	0,3	0,1	0,1
	2010	19572	87,3	11,6	1,0	0,1	0,0	0,0
20–24	2018	35463	63,4	28,5	5,9	1,5	0,6	0,1
	2010	63064	61,7	30,9	6,0	1,2	0,3	0,0
25 - 29	2018	36309	35,6	42,8	13,6	4,4	3,4	0,2
	2010	48940	31,0	46,4	15,6	4,5	2,5	0,0
30 - 34	2018	22969	18,3	42,2	21,7	8,2	9,3	0,3
	2010	26396	13,3	41,7	26,6	9,5	9,0	-
35–39	2018	9614	12,1	30,9	25,5	12,7	18,6	0,3
	2010	10781	7,8	27,3	30,9	14,8	19,2	-
40–44	2018	2097	9,8	20,8	25,0	14,0	30,2	0,1
	2010	2092	5,8	15,8	25,6	20,4	32,3	-
45-49	2018	127	8,7	17,3	21,3	13,4	39,4	
	2010	93	4,3	12,9	22,6	19,4	40,9	
50 і старше	2018	4		25			75	
	2010	-	-	-	-	-	-	-
вік не вказано	2018	133	46,6	20,3	15,8	8,3	6,0	3,0
	2010	164	42,1	23,2	14,6	12,2	6,7	1,2

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Варто зазначити про збільшення числа народжуваності жінками до 24 років другої і більше дитини. Пояснити цю обставину можна як ранніми шлюбами, так і певними релігійними переконаннями, а також іншими суб'єктивними чинниками. Як свідчать результати обстежень сільських домогосподарств, більшість із них мають низькі рівні доходів, а матеріальна допомога при народженні дитини є одним із джерел фінансового забезпечення.

Динамічні процеси в суспільно-політичному житті країни призводять до значних змін у структурі функціональних і рольових установках сім'ї, які відбуваються латентно, але постійно і стабільно. Як зазначають науковці, нині настала епоха нуклеарної ма-

лодітної дітоцентричної родини, яка є певною нормативною моделлю, прийнятою в сучасному суспільстві, і виступає як соціальний орієнтир, як специфічний сценарій для реалізації життєвих стратегій нових поколінь[179].

Подібні тенденції в суспільстві сформовані насамперед під впливом економічних чинників, оскільки складна економічна ситуація на селі негативно позначається на кількості сільських домогосподарств, які мають дітей. Встановлено, що упродовж 2010–2018 рр. кількості сільських домогосподарств із дітьми зменшилася на 12 %, а це є свідченням того, що в найближчій перспективі посиляться негативні тенденції відтворення людського капіталу сільських територій (табл. 2.20).

Таблиця 2.20

Динаміка чисельності сільських домогосподарств із дітьми

Показник	Рік					2018 р. в % до	
	2010	2014	2016	2017	2018	2010 р.	2017 р.
Домогосподарства з дітьми, тис.	1899,9	1627,2	1702,5	1697,7	1679,4	88	99
з них частка домогосподарств з дітьми у віці, %							
до 3 років	8,7	21,1	19,6	16,1	17,6	8,9	1,5
3 – 6 років	28,9	29,2	33,3	31,3	30,5	1,6	-0,8
7 – 13 років	49,0	49,6	49,0	42,9	49,7	0,7	6,8
14 – 15 років	20,0	14,8	14,1	16,1	15,7	-4,3	-0,4
16 – 17 років	17,4	15,4	12,6	17,5	12,6	-4,8	-4,9
Розподіл домогосподарств із дітьми за кількістю дітей у їх складі, %:							
одна дитина	60,8	64,5	65,7	71,5	69,6	8,8	-1,9
дві дитини	32,5	30,1	30,0	24,8	25,1	-7,4	0,3
три дитини	5,3	4,7	3,6	3,0	4,4	-0,9	1,4
чотири дитини	1,1	0,6	0,5	0,5	0,5	-0,6	0
п'ять дітей і більше	0,3	0,1	0,2	0,2	0,4	0,1	0,2
Усього	100	100,0	100,0	100,0	100,0	0	0

Продовження табл. 2.20

Розподіл домогосподарств із дітьми за кількістю дорослих осіб у їх складі, %:						0	0
одна особа	6,4	6,9	5,1	5,2	4,7	-1,7	-0,5
дві особи	50,6	41,8	46,6	44,4	49,7	-0,9	5,3
три особи і більше	43,0	51,3	48,3	50,4	45,6	2,6	-4,8
Усього	100	100,0	100,0	100,0	100,0	0	0

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Табличні дані свідчать, що за період дослідження зросла частка домогосподарств з дітьми до 13 років у структурі сільських домогосподарств, які мають дітей. Ця обставина свідчить про необхідність розробки плану розвитку дошкільних і шкільних закладів, забезпечення закладів охорони здоров'я, які розташовані в сільських населених пунктах, лікарями-педіатрами.

Розрахунки табл. 2.20 підтверджують наявність досить високої частки сільських домогосподарств з однією дитиною, що не забезпечує навіть простого відтворення людського капіталу. Підтримуємо думку вчених, які вважають, що «збільшення числа дітей в сім'ї ставиться в залежність від матеріального благополуччя, а не навпаки. Отже, в саме поняття життєвого благополуччя не входить сім'я з декількома дітьми» [180]. Прихильники такої парадигми зниження народжуваності вважають, що процес її трансформації посилюється під впливом ринкових реформ. Саме в цей період, як підкреслюють вчені, почалася криза сім'ї внаслідок деформації її головної функції – відтворювальної [138]. Отже, від розширеного відтворення сімейного соціуму сільські родини перейшли до відтворення звуженого типу.

З розвитком економіки, що базується на знаннях, вимоги до якісних характеристик людського капіталу дітей постійно збільшуються, тобто батьки повинні все більшою мірою скорочувати «власне споживання (включаючи вільний час) ...», щоб збільшувати час і ресурси на догляд за дітьми, на їх освіту, підготовку і здоров'я» [181].

На наше переконання, витрати на розвиток дитини залежатимуть від кількох важливих обставин.

По-перше, це рівень освіти жінки: чим вище освітній людський капітал матері, тим вищими будуть витрати, пов'язані з народженням дитини. По-друге, внаслідок заміщення оплачуваного робочого часу неоплачуваним часом по догляду за дитиною сім'я недоодержує дохід у вигляді заробітної плати жінки, і чим вища його величина, тим вища буде вартість народженої дитини. По-третє, особи більш старшого віку володіють значним життєвим досвідом, що виражається в ціні людського капіталу і безпосередньо впливає на вартість дитини. Цей фактор стає все дедалі більш значущим, що в нинішніх умовах, коли збільшується вік не тільки вступу в шлюб, але і народження дитини. По-четверте, ціна дитини визначається і черговістю її народження, адже «додаткова дитина зменшує корисність, отриману батьками від кожної окремої дитини» [181]. Свідченням цього, є підвищення витрат сільського домогосподарства з появою подальшої за рахунком дитини. Так, сукупні витрати сільських домогосподарств із чотирма дітьми і більше на 30,3 % вищі, ніж у домогосподарствах, які мають одну дитину (табл. 2.21). Табличні дані свідчать про зростання сімейного бюджету, спостерігається по всіх статтях витрат, за винятком статті «Витрати на освітні послуги». Нині діти з багатодітних родин користуються певними соціальними пільгами при вступі до середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, що суттєво скорочує витрати на освіту. Як свідчить результати спостережень за функціонуванням багатодітних сільських родин, вони в незначній мірі приділяють увагу вирішенню проблеми отриманню їхніми дітьми вищої освіти.

Зазначимо, що в багатодітних родинях витрати на охорону здоров'я нижчі, ніж у малодітних. Ця обставина свідчить, що ці родини не приділяють значної уваги лікуванню членів домогосподарства, оскільки у більшості багатодітних сільських домогосподарств рівень доходів низький.

Встановлено, що основною статтею витрат сільських домогосподарств не залежно від кількості дітей є «витрати на придбання продуктів харчування та безалкогольних напоїв». Така ситуація доводить, що лівова частка доходів сільського домогосподарства витрачається на задоволення первинних потреб у їжі. Такі доходи характеризуються тенденцією до зростання, що свідчить про зниження можливостей задовольняти інші види потреб.

Таблиця 2.21

Групування сільських домогосподарств із дітьми за джерелами витрат за 2018 р., грн

Показник	Продукти харчування та безалкогольні напої	Одяг і взуття	Житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	Охорона здоров'я	Відпочинок і культура	Освіта	Витрати на особисте підсобне господарство	Усього
Сім'я без дітей	26004	3347	8029	3464	397	216	3542	75693
Сім'я з однією дитиною	37477	7794	9604	4416	1229	1046	4470	113950
Сім'я із двома дітьми	44853	10303	13248	4803	1565	1558	5657	133609
Сім'я із трьома дітьми	61233	9046	10022	3257	1309	2035	4338	142177
Сім'я із чотирма дітьми	60054	12813	12138	6514	1699	2599	4271	161519
Сім'я із дітьми більше чотирьох	53615	12676	10734	4389	1585	600	5642	148447
Домогосподарства із дітьми	40703	8628	10728	4501	1336	1243	4822	121192

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Варто наголосити, що на вирішення питань бідності має бути зорієнтована соціальна політика держави та дії Уряду України, що передбачає заходи по соціальному захисту сімей, в яких народжуються діти. Відповідно до Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Зазначимо, що чинним законодавством передбачено, що кожна родина, в якій народилася дитина, має право отримати державну допомогу. Такою допомогою з боку держави є, зокрема такі її види, як допомога у зв'язку з вагітністю та пологами, при народженні дитини, по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку. Зазначимо, що право на отримання допомоги при народженні дитини в Україні мають всі батьки. Це право не обмежується ні родом діяльності, ні наявністю або відсутністю місця роботи тощо, оскільки допомога при народженні дитини виплачується як підприємцям, так і державним службовцям, як студентам, так і безробітним.

Перш за все слід зазначити, що Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» встановлено гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми шляхом надання державної грошової допомоги з урахуванням складу сім'ї, її доходів та віку дітей [182].

Відповідно до цього Закону признається такий вид державної допомоги сім'ям з дітьми як, зокрема, допомога при народженні дитини. Умови призначення і виплати допомоги при народженні дитини визначено Порядком призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми, який затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1751 (із змінами та доповненнями) [183].

Відповідно до положень цього Порядку допомога при народженні дитини надається одному з батьків дитини, опікуну, які постійно проживають разом з дитиною, з метою створення належних умов для її повноцінного утримання та виховання. Сума цієї допомоги протягом кількох років залишається незмінною і становить 41 280 грн. Вона не залежить від того, яка за рахунком у сім'ї народилася дитина – перша чи третя. Відомо, що передбачено виплати цієї соціальної допомоги поетапно протягом трьох років. Перша частина – в розмірі 10 320 грн – видається батькам через

2-3 місяці після подання в соцслужби всіх необхідних документів. Решта суми видається щомісяця рівними частинами (по 860 грн) протягом наступних трьох років.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про охорону дитинства»: дитина – це особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше; багатодітна сім'я – сім'я, в якій подружжя (чоловік і жінка) перебуває у зареєстрованому шлюбі, разом проживає та виховує трьох і більше дітей, у тому числі кожного з подружжя, або один батько (одна мати), який (яка) проживає разом з трьома і більше дітьми та самостійно їх виховує (до складу багатодітної сім'ї включаються також діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах, – до закінчення навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років) [184].

Підтвердженням статусу багатодітної сім'ї та дитини з багатодітної сім'ї є посвідчення. Багатодітним сім'ям встановлено такі пільги: 50-відсоткова знижка плати за користування житлом (квартирна плата) в межах норм, передбачених чинним законодавством (21 м² загальної площі житла на кожного члена сім'ї, який постійно проживає в жилomu приміщенні (будинку), та додатково 10,5 м² на сім'ю); 50-відсоткова знижка плати за користування комунальними послугами (газ та електропостачання, інші послуги) та вартості скрапленого балонного газу для побутових потреб у межах встановлених норм, визначених законодавством. Площа житла, на яку надається знижка при розрахунках плати за опалення, становить 21 м² опалюваної площі на кожного члена сім'ї, який постійно проживає в жилomu приміщенні (будинку), та додатково 10,5 м² на сім'ю; 50-відсоткова знижка вартості палива, у тому числі рідкого, в межах норм, визначених законодавством, у разі, якщо відповідні будинки не мають центрального опалення; позачергове встановлення квартирних телефонів. Абонентна плата за користування квартирним телефоном встановлюється у розмірі 50 % від затверджених тарифів. Пільги щодо плати за користування житлом (квартирної плати), комунальними послугами та вартості палива, передбачені пунктами

1-3, надаються багатодітним сім'ям незалежно від виду житла та форми власності на нього.

Як свідчать дані проведеного дослідження, із збільшенням кількості дітей у сільському домогосподарстві посилюється роль соціальної допомоги, як джерела формування сукупних ресурсів, що особливо чітко проявляється в багатодітних сім'ях (табл. 2.22). Результати групування у цій таблиці сільських домогосподарств за величиною соціальної допомоги свідчать, що її розмір майже дорівнює заробітній платі працюючих членів. Основними складовими соціальної допомоги, які отримують сільські родини, є допомога на дітей та малозабезпеченим сім'ям, що характеризує низький рівень матеріального забезпечення багатодітних родин. За наведеними результатами можна зробити висновок про те, що в Україні не реалізується принцип економічно розвинутих країн світу, коли кількість дітей у домогосподарстві відображає рівень матеріального достатку родини.

Зазначимо, що більшість сільських домогосподарств із дітьми мали у своєму складі упродовж досліджуваного періоду двох і більше дорослих. Отже, тягар по виховання підростаючого покоління, фінансування навчання у середніх спеціальних і вищих навчальних закладах покладається на дорослих членів сільського домогосподарства.

Демографічна криза в сільських територіях, зумовлена в першу чергу економічними чинниками спричинила появу певної кількості сільських населених пунктів, які знаходяться на межі зникнення або ж мають перспективи щодо зникнення і характеризуються відсутністю народжених, дітей віком 0-5 років та природним зниження (перевищення кількості померлих над народженими).

Таблиця 2.22

Групування сільських домогосподарств з дітьми за величиною джерел формування сукупних ресурсів за 2018 р., грн

Показник	Заробітна плата	Дохід від підприємницької та індивідуальної діяльності	Дохід від продажу продуктів ОПГ	Пенсії	Соціальна допомога	У тому числі			Допомога від родичів, знайомих грошима	Вартість спожитої продукції, отриманої з ОПГ	Усього сукупних ресурсів
						допомоги на дітей	допомоги мало-забезпеченим сім'ям	інші види допомоги (у зв'язку з припиненням роботи, по вагітності)			
Сім'я без дітей	34860	2377	6018	23511	529	0	11	307	2708	8697	94641
Сім'я з однією дитиною	67581	7067	8710	14688	4191	2876	389	656	6307	14786	139359
Сім'я із двома дітьми	77770	24074	8208	12524	10330	7662	1307	748	6440	15143	168087
Сім'я із трьома дітьми	58794	10595	5348	6195	24519	13069	10264	1015	5601	20299	158281
Сім'я із чотирма дітьми	58995	1608	9258	8313	35194	15314	18485	1227	3230	19640	185583
Сім'я із дітьми більше чотирьох	62166	0	4535	4790	58372	27554	28518	2300	6615	25628	228411
Домогосподарства із дітьми	70266	12259	8433	13679	7035	4794	1170	703	6305	15139	149077

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Так, упродовж аналізованого періоду збільшилася кількість сіл, в яких не було народжених і становило 2014 р. становило 4097 одиниць (рис. 2.15). Дана обставина викликана в першу чергу сільських жителів, зокрема жінок в репродуктивному віці.

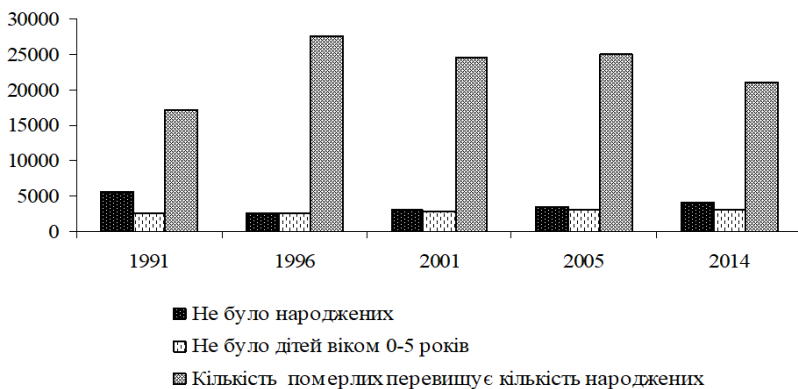

Рис. 2.15. Динаміка сільських населених пунктів, в яких не було народжених, дітей віком 0-5 років та кількість померлих перевищує кількість народжених

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Дані рис. 2.15 свідчать про збільшення кількості сільських населених пунктів, у яких немає дітей віком 0–5 років, що є свідченням відсутності подальших перспектив подальшого розвитку, тому їх з впевненістю можна віднести до неперспективних.

Зазначимо, що з 1996 р. зменшується кількість сільських населених пунктів, у яких показник смертності вищий порівняно з народжуваністю. Їх кількість у 2014 р. була суттєво вищою від відповідного показника 1991 року, що є свідченням і демографічної кризи, що супроводжується природним та міграційним скороченням працездатного населення й соціальної інфраструктури, зокрема охорони здоров'я та освіти.

Скорочення смертності населення повинно стати пріоритетним напрямом соціальної політики, оскільки високий рівень незворотних втрат формує ризику зниження демографічного і трудового потенціалу нації. Водночас показник смертності населення в сільській місцевості залишається неприпустимо високим. Показники

рівня та структури смертності розглядаються як важливі індикатори здоров'я населення країни, що відображають ставлення держави до своїх громадян, якість життя населення, сформовані цінності й соціальні установки різних верств населення, рівень розвитку охорони здоров'я, ступінь доступності високотехнологічних медичних послуг, домінуючі стереотипи соціальної поведінки, духовний стан соціуму.

Важливим індикатором, який впливає на відтворення людського капіталу сільських територій, є перевищення кількості померлих жінок порівняно з чоловіками. Так, протягом 1991–2018 рр. наявна диспропорція у смертності в сільській місцевості залежно від статевих ознак (рис. 2.16).

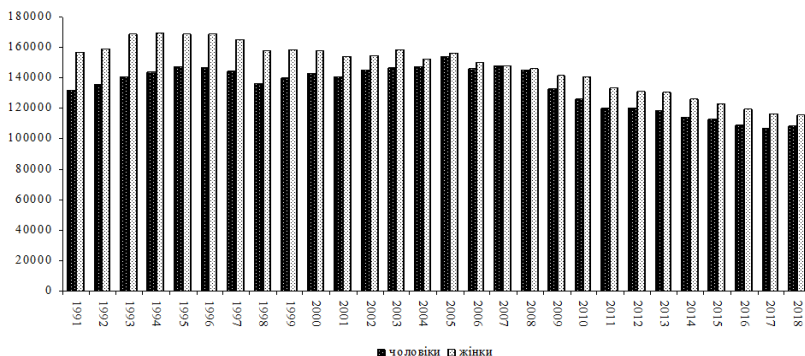

Рис. 2.16. Динаміка смертності чоловіків і жінок, які проживають в сільській місцевості, чол.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Таке негативне явище пояснюється посиленням фізичного навантаження на жінок у веденні домашнього господарства, а також у місцях постійної зайнятості. На нашу думку, першопричиною такого становища є нерозвиненість мережі закладів охорони здоров'я в сільській місцевості, а також недотримання періодичності проведення профілактичних медичних оглядів.

Встановлено, що упродовж 2005-2018 рр. рівень смертності сільського населення був суттєво вищим ніж у цілому по країні (рис. 2.17). Така ситуація зумовлена, насамперед, низьким життєвим рівнем сільських домогосподарств, нерозвиненістю мережі та

слабким матеріально-технічним оснащенням закладів сільської медицини.

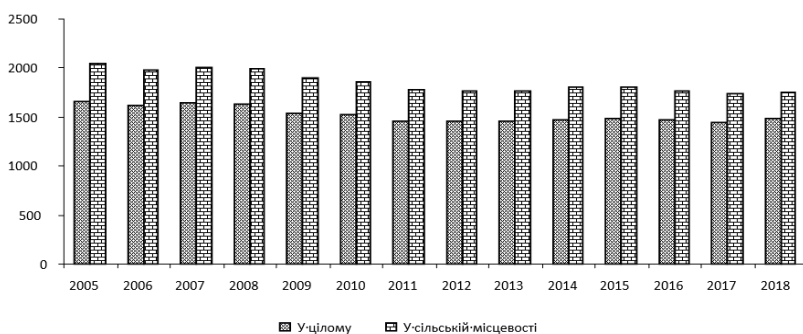

Рис. 2.17. Динаміка коефіцієнта смертності по Україні та в сільській місцевості

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Розглянемо інфраструктурне забезпечення процесу відтворення людського капіталу сільських територій країни. Станом на 1 січня 2014 р. 9741 сільський населений пункт не мав закладів охорони здоров'я, переважна більшість із них це села із населенням до 99 осіб (табл. 2.23).

Таблиця 2.23

Розподіл сільських населених пунктів, що не мають лікувальних закладів, за відстанню до найближчих населених пунктів, де такі заклади функціонують, на 1 січня 2014 р., од.

Показник	Усі населені пункти	У тому числі з чисельністю жителів						
		-49	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000-
Сільські населені пункти, що не мають лікувальних закладів	9741	4502	2083	1850	621	404	212	69
Найближчий знаходиться на відстані								
- 3 км	2254	736	476	488	237	172	109	36
- 3 – 5 км	2831	1244	636	586	187	113	48	17
- 5 – 10 км	2902	1623	587	479	124	50	30	9
10 км –	1754	899	384	297	73	69	25	7

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

При цьому найближчі медичні заклади розміщуються на відстані до 10 км від села, що за невчасного отримання невідкладної медичної допомоги може призвести до летальних випадків. До

того ж більшість транспортних засобів невідкладної медичної допомоги належно не обладнані для надання якісної медичної допомоги.

Як свідчать результати опитування сільського населення щодо якісної медичної допомоги, основною причиною неотримання необхідних ліків, медичних обстежень та лікування в стаціонарних умовах є їх висока вартість (табл. 2.24). Отже, за період 2010–2018 рр. отримання лікувальних препаратів, як основи проведення кваліфікованого лікування, було недоступним у першу чергу через високу вартість.

Таблиця 2.24

Динаміка показників самооцінки сільського населення щодо отримання послуг з охорони здоров'я

Показник	Рік					2019 р., % до	
	2010	2014	2017	2018	2019	2010 р.	2018 р.
Кількість домогосподарств (тисяч), у яких один із членів при потребі не спроможним був:							
<i>придбати ліки</i>	716,1	801,3	1282,0	869,2	1029,6	144,1	118
у т. ч. з причин (%):							
занадто висока вартість	95,8	95,8	98,2	97,4	97,8	2	0,4
без результативний пошук	4,2	4,0	1,7	2,6	1,7	-2,5	-0,9
інше	-	0,2	0,1	0,0	0,5	-	0,5
<i>провести медичні обстеження</i>	303,9	457,0	821,6	606,5	808,4	266	133
у т. ч. з причин (%):							
надто велика черга	2,8	1,8	0,1	0,4	1,3	-1,5	0,9
відсутність медичного спеціаліста потрібного профілю	8,1	10,8	9,0	16,1	11,6	3,5	-4,5
надто висока вартість послуг	89,1	87,4	90,9	83,5	87,1	-2	3,6
інше	-	-	-	-	-		
<i>отримати лікування у стаціонарі</i>	186,9	295,3	828,2	359,1	643,7	344	179,3
у т. ч. з причин (%):							
відсутність вільних місць	0,5	1,3	0,2	0,8	2,8	2,3	2
відсутність відділення потрібного профілю	3,1	2,3	3,2	11,5	2,9	-0,2	-8,6
надто висока вартість лікування	96,4	96,4	96,6	87,7	94,3	-2,1	6,6
інше	-	-	-	-	-		

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Серед осіб, які перебували на стаціонарному лікуванні, 93% брали з собою медикаменти, 77% – їжу, 65% – постільну білизну. Частка осіб, які не мали із собою нічого з перерахованого, становила лише 3%. Окрім того, як свідчать результати обстежень сільського населення, однією із причин слід назвати неотримання якісних медичних процедур через відсутність відповідного фахівця. Нині навіть у населених пунктах, де проживає до 999 осіб, у закладах охорони здоров'я відсутні рентгенівські апарати, апарати для ультразвукового обстеження тощо. Проводяться лише загальні лабораторні дослідження, що суттєво звужує можливості для надання кваліфікованої медичної допомоги.

Рівень витрат на охорону здоров'я в сільських домогосподарствах зростає пропорційно кількості дітей, за винятком сільських домогосподарств, які мають три та більше чотирьох підлітків. Необхідно зазначити, що на законодавчому рівні не передбачені пільги щодо придбання медичних препаратів цією категорією сільських домогосподарств.

Нині у структурі витрат на охорону здоров'я більшості сільських домогосподарств високою є частка вартості придбаної фармацевтичної продукції (табл. 2.25).

Таблиця 2.25

Групування сільських домогосподарств з дітьми та без них за рівнем витрат на охорону здоров'я за 2018 р., грн.

Показник	Охорона здоров'я – всього	У тому числі			
		фармацевтична продукція	інші медичні товари	медичні прилади та обладнання	медичні послуги
Сім'я без дітей	3464	1934	18	75	60
Сім'я з однією дитиною	4416	2301	19	134	107
Сім'я із двома дітьми	4803	1954	17	29	98
Сім'я із трьома дітьми	3257	1706	30	12	94
Сім'я із чотирма дітьми	6514	1651	11	486	358
Сім'я із дітьми більше чотирьох	4389	2084	28	0	63
Сільські домогосподарства – усі	3823	2016	18	84	75
Домогосподарства з дітьми	4501	2171	18	100	105

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Очевидно, що рівень витрат на фармацевтичну продукцію в багатодітних родинах є дещо нижчим, ніж малодітних, що пояснюється передусім їх високою вартістю та недостатньою можливістю задовольнити потреби родини в повному обсязі у цьому виді продукції. Згідно з чинними нормативними документами сільська амбулаторія має бути забезпечена лікарями загальної практики сімейної медицини із розрахунку 1200 осіб на одного лікаря з радіусом обслуговування 5–7 км у сільській місцевості (в містах відповідно 1500 осіб і 2–2,5 км) [185, 186, 187, 188].

Враховуючи велику строкатість розмірів об'єднаних територіальних громад пропонується диференціювати амбулаторії за розмірами громади, зокрема: а) громада людністю до 5 тис. осіб може мати амбулаторію з 2–3-ма лікарями; б) 5-10 тис. осіб – на 3–5 і більше лікарів; понад 10 тис. осіб – амбулаторію на рівні районного центру. Вважаємо, що ці підходи слід апробувати на практиці з урахуванням особливостей сільського розселення, конфігурації обслуговуваної території, транспортної доступності сіл із використання (вело- або мототехніки чи санітарного автомобіля).

За даними Державної служби статистики України, заклади охорони здоров'я сконцентровані в сільських населених пунктах із чисельністю жителів понад 500 осіб (табл. 2.26). Відповідно до положень нормативно-правових актів, розміщення їх регламентовано залежно від концентрації населення. Однак при цьому не враховується стан доріг, який безпосередньо впливає на час транспортування хворого до медичного закладу тощо. Отже, нині більшість сільських поселень не охоплені повноцінно системою охорони здоров'я та можливістю отримати послуги з охорони здоров'я якісно та вчасно.

Таблиця 2.26

Кількість основних видів закладів охорони здоров'я в сільських населених пунктах залежно від кількості жителів станом на 1 січня 2014 р.

Показник	Усі населені пункти		У тому числі з чисельністю жителів													
			-49		50-99		100-199		200-299		300-499		500-999		1000-	
	од.	у % до всього	од.	% до всього	од.	% до всього	од.	% до всього	од.	% до всього	од.	% до всього	од.	% до всього	од.	% до всього
Лікувальні заклади, всього	17790	100	169	1	692	4	2032	11	2189	12	3728	21	4993	28	3987	23
у т. ч.																
лікарні	221	100	2	1	1	1	3	1	5	2	13	6	40	18	157	61
амбулаторії	3801	100	11	1	18	1	26	1	53	1	278	7	1121	29	2294	60
фельдшерсько-акушерські пункти	13511	100	154	1	665	5	1998	15	2125	16	3432	25	3794	28	1343	10
станції (пункти) швидкої допомоги	257	100	2	1	8	3	5	2	6	2	5	2	38	15	193	75

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

За даними Мінрегіону України, сьогодні у близько 3 тис. сіл і селищ наявні 4 тис. амбулаторій та 12 700 ФАПів. Однак стан їх утримання незадовільний, тому що лише у 28 % цих закладів є водозабезпечення, третина з яких – колодязі, у 18 % є санвузли. Саме в таких сільських пунктах лікарі мають бажання працювати з причини того, що медицина фінансується за залишковим принципом, у сільських амбулаторіях та ФАПах відсутні належні умови для роботи медпрацівників. На сьогодні ФАПи перетворилися на проміжний пункт, через який пацієнта транспортують у лікувальні заклади, які знаходяться в районному чи обласному центрі, де створено відвідні умови для лікування та діагностики хвороби. Саме це дає підстави для висновку про те, що ФАПи не спроможні виконувати функцію первинної ланки медицини у повному обсязі внаслідок низки суб'єктивних та об'єктивних причин.

Для порівняння, у світі первинна ланка в сільській місцевості ефективно працює і задовольняє на місці до 80 % медичних звернень. У країнах ЄС співвідношення звернень пацієнтів на первинний та інші рівні медицини кардинально протилежне і становить 70 % звернень на первинну ланку 30 % – на вторинну. В Україні статистика невтішна: 80 % пацієнтів отримують допомогу на другому або третьому рівнях медичного обслуговування, оминаючи первинну ланку – амбулаторії та сімейних лікарів [189].

У рамках реформи сільської медицини Мінрегіон розробив типові проекти сучасних медичних амбулаторій для створення спроможних мереж первинної медичної допомоги у сільській місцевості. Так, у селах Старі Петрівці та Ясногородка Київської області було відкрито сучасні амбулаторії сімейної медицини, які обладнано усім необхідним з урахуванням потреб людей з обмеженими можливостями [190]. Завдяки сучасному обладнанню в лабораторіях є можливість зробити необхідні для встановлення діагнозу аналізи.

Кабінети лікарів оснащені для прийому хворих, також є доступним повноцінний об'єктивний огляд з виміром антропометричних даних, артеріального тиску, сатурації крові, перевірка гостроти зору. У цих медичних закладах встановлено сучасне комп'ютерне обладнання, підключене до мережі інтернет. Це дозволяє лікарю в режимі онлайн долучати до обстеження хворого

лікарів центральної районної лікарні (ЦРЛ). Завдяки новітнім технологіям цифрової обробки сигналів обладнання дозволяє передавати отримані дані за допомогою медичної інформаційної системи до профільних спеціалістів ЦРЛ. Лікарі мають змогу відразу дати заключення та надіслати його сімейному лікарю. Набір телемедицини дозволяє отримати заключення кардіолога, пульмонолога, ЛОР-лікаря, дерматолога. У процедурному кабінеті пацієнти проходять лікування денного стаціонару. У маніпуляційному кабінеті їм роблять ЕКГ та фізіотерапевтичні маніпуляції. Також облаштовані спеціальні кабінети здорової дитини, де лікар оглядає дітей та проводить профілактичні щеплення.

Відповідно до реалізації проєкту реформи «Сільська медицина – 2018», за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів планується модернізувати 13 205 вже існуючих ФАПів і ФП (інвестиції держави становитимуть 1,98 млрд грн) та відкрити 8107 медичних пунктів при сільських радах (інвестиції держави – 570 млн грн). У цих закладах охорони здоров'я надаватиметься перша медична допомога при невідкладних станах, робитимуть аналізи, призначення лікаря, профілактичні та реабілітаційні заходи. Також передбачено доступ до єдиної телемедичної мережі, зв'язок лікаря з пацієнтом здійснюватиметься через дистанційні консультації. У разі необхідності до цих закладів виїжджатимуть лікарі фахового профілю.

У ході реформи планується перетворити Центр первинної медико-санітарної допомоги (ЦПМСД) на медичний хаб, який забезпечить ефективну роботу сімейного лікаря відповідно до протоколів та створити відповідні умови для сімейних лікарів: підтримка єдиної телемедичної мережі, доступ до експертизи лікарів-спеціалістів, використання діагностичного обладнання, постійне підвищення кваліфікації. Для досягнення вищезазначених цілей заплановано реорганізувати 445 існуючих ЦПМСД, інвестиції держави виділить 2,01 млрд грн. Отже, у розвиток сільської медицини передбачено вкласти державних інвестицій в обсязі 14,2 млрд грн.

Очевидно, що з децентралізацією в Україні формується нова модель сільського розвитку із модернізованими системою управління та економічними відносинами. При цьому важливо усвідо-

мити, що розвиток сільських територій передбачає передусім розвиток людського потенціалу як головну мету реформи. Результатом реформування сільської медицини буде доступ на селі до доступної і якісної первинної медицини. Тому медичні практики мають стати автономними та самокерованими, для чого набув чинності ухвалений закон про автономізацію.

Свідченням цього є розвиток сільської медицини в Узинській об'єднаній територіальній громаді Київської області. Так, відповідно до Концепції реформи фінансування системи охорони здоров'я України, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.11.2016 р. № 1013 та Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства з питань діяльності закладів охорони здоров'я» від 06.04.2017 року №2 002-VIII, згадана міська рада на своїй черговій сесії 27 березня 2019 р. ухвалила рішення реорганізувати шляхом перетворення Узинської районної лікарні в комунальне некомерційне підприємство «Узинська міська лікарня» Узинської міської ради.

Протягом 2019 р. проведено капітальний ремонт з елементами енергозбереження (утеплення фасаду), облаштування прилеглої території, пандусу згідно з ДБН стаціонарного відділення КНП «Узинська МЛ» УМР по вул. Калинова, 52 на загальну суму 1 496 256 грн із співфінансуванням з місцевого бюджету – 299 250 грн; проведено поточний ремонт автоклавної, харчоблоку, ремонт покрівлі стаціонарного відділення, зубопротезної лабораторії; придбано медичного обладнання на суму 87 644 грн; розпочато будівництво амбулаторії первинно-медичної допомоги в с. Іванівка на загальну суму 8400,00 тис. грн із співфінансуванням з місцевого бюджету – 840,0 тис.грн.

Для обладнання робочих місць лікарів: придбано 17 комп'ютерів на суму 126 929 грн; виконано роботи по проведенню інтернету в стаціонарному відділенні та кабінетах поліклініки (для підключення до електронної системи охорони здоров'я) на суму 24 459 грн; організовано навчання лікарів з користування медичною інформаційною системою Helsi на суму 35 100 грн; забезпечено препаратами інсуліну хворих на цукровий діабет на загальну

суму 660979,73 грн, з них: медична субвенція – 542300,0 грн, кошти міської ради – 118679,73 грн.

Інша важлива складова соціальних послуг для сільського населення – це дошкільна підготовка дітей. Результати досліджень показали, що важливою перешкодою щодо перспектив розвитку сільських населених пунктів є неналежне їх забезпечення дошкільними і шкільними навчальними закладами. За даними Державної служби статистики України, 17 813 сільських населених пунктів не мають дитячих дошкільних навчальних закладів, переважно у сільських населених пунктах з чисельністю до 199 осіб (табл. 2.27). Отже, догляд за малолітніми дітьми повністю покладається на одного із дорослих членів сільського домогосподарства. Крім того, як свідчать результати обстежень сільських домогосподарств, якість підготовки дітей до школи суттєво нижча порівняно з дитячими садками.

Окрім того, батьки малолітніх дітей не розглядають варіанти підвезення їх у дошкільні навчальні заклади, що знаходиться в інших сільських населених пунктах, передусім через брак часу. Це дає підстави для висновку про відсутність передумов у дітей щодо підвищення їхньої готовності навчатися в школі.

Станом на 1 січня 2014 р. у 15 008 селах немає школи, в переважній більшості з чисельністю населення до 199 осіб. Найближчі шкільні навчальні заклади розміщені на відстані 10 км. Нині з реалізацією Державної цільової соціальної програми «Шкільний автобус», затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 16.01.2003р. №31, питання підвезення дітей практично вирішено. Проте, враховуючи стан дорожнього сполучення між населеними пунктами, особливо в зимовий період, зростає ймовірність невідвідування шкільних занять дітьми. Фінансування цієї програми передбачено за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів, а також інших джерел, не захищених законодавством [191].

Таблиця 2.27

Розподіл сільських населених пунктів, які не мають дитячих дошкільних навчальних закладів і шкіл, за відстанями до найближчих населених пунктів, де такі заклади функціонують, станом на 1 січня 2014 р.

Показник	Усі населені пункти, од.	У тому числі з чисельністю жителів						
		-49	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000-
Сільські населені пункти, які не мають								
- дитячих дошкільних навчальних закладів	17813	4681	2797	3764	2313	2265	1468	525
найближчий знаходиться на відстані								
- 3 км	2510	476	392	488	406	367	275	106
- 3 – 5 км	4394	1033	709	1021	582	577	346	126
- 5 – 10 км	6399	1811	1008	1373	807	739	480	181
10 км -	4510	1361	688	882	518	582	367	112
- шкіл	15008	4677	2774	3575	1877	1434	554	117
найближча знаходиться на відстані								
- 3 км	2919	616	514	659	465	371	224	70
- 3 – 5 км	4539	1267	836	1172	574	496	169	25
- 5 – 10 км	5519	1951	1029	1344	640	411	128	16
10 км -	2031	843	395	400	198	156	33	6

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Відповідно до Державного бюджету України на 2015 р. на придбання шкільних автобусів для перевезення дітей, що проживають у сільській місцевості, адміністративно-територіальними одиницям було заплановано 42 млн грн. Державним бюджетом на 2016 р. видатки на зазначені цілі для відповідних адміністративно-територіальних одиниць не передбачалися. За даними статистики на початок 2015/2016 навчального року програмою «Шкільний автобус» організовано підвезення 233 950 дітей міських поселень та сільської місцевості, які проживають на відстані більше 3 км від школи, із загальної їхньої кількості 305 783 особи.

В умовах децентралізації рішення про відкриття та закриття шкіл приймає громада, з урахуванням можливостей їх фінансувати та потреб у наданні ними освітніх послуг на території об'єднаної громади. Відповідно оптимізація шкільної мережі тільки частково є ініціативою центрального уряду - кожна громада

да може відмовитися від закриття навіть найменших шкіл [192]. Утім, ряд стимулює оптимізацію через нову формулу освітньої субвенції, яка передбачає більше коштів для шкіл із достатньо заповненими класами.

Оптимізація шкільної мережі можлива шляхом закриття недостатньо укомплектованих шкіл з організацією підвезення дітей до інших найближчих шкіл. Громади можуть також створювати опорні школи (зазвичай велика школа в адміністративному центрі громади), після закриття недостатньо укомплектованих шкіл. Зазначимо, що опорні школи – це заклади загальної середньої освіти, які мають вищий юридичний статус і більше повноважень, ніж звичайні школи. В опорних школах, як правило, навчається понад 200 учнів, вони оснащені сучасним обладнанням для вивчення шкільних предметів, які викладають кваліфіковані вчителі. Ці заклади відвідують учні середньої та старшої школи, тоді як учні початкових класів зазвичай продовжують навчатись у ближчих невеликих школах.

Забезпечення навчального процесу в опорних школах відбувається як з державного бюджету, так і за кошти місцевих громади, які можуть залучати грантові кошти на ті чи інші потреби, в тому числі для освітніх закладів. Для забезпечення доступу до школи для всіх учнів громади мають організувати підвезення за шкільними автобусами учнів і викладачів, які територіально живуть далеко від опорної школи. Початкові школи сусідніх сіл, отримують статус філій опорної школи, а керівництво ними здійснює директор опорної школи. Такі школи почали організувати ще у 2016 р., а після прийняття у 2017 р. Закону України “Про освіту”. Станом на 1 травня 2018 р. в Україні створено 519 опорних шкіл. Очевидно, що концентрація ресурсів і найкращих учителів в одному місці спрощує доступ до якісної освіти для сільських дітей.

Однак підвезення учнів шкільними автобусами, яке внаслідок децентралізації та створення опорних шкіл стає дедалі більш поширеним, викликає побоювання у деяких батьків, через можливе погіршення результатів навчання, оскільки учням доводиться витрачати більше часу на дорогу і менше на виконання домашніх завдань. Крім того, низька інвестиційна спроможність місцевої влади може призвести до випадків, коли автобусів не вистачатиме

або ж у бюджеті громади не вистачить коштів на пальне тощо. Проте можна навести багато позитивних прикладів розвитку дошкільних і шкільних навчальних закладів. Так в Узинській міській ОТГ функціонують 13 закладів освіти, з яких 4 загальноосвітні школи (ЗОШ), 6 навчально-виховних комплексів (НВК), 3 заклади дошкільної освіти (ЗДО).

Загальна кількість вихованців у закладах дошкільної освіти міста Узина – 376 (16 груп). Кількість вихованців у дошкільних відділеннях НВК/НВО – 114 (7 груп). Всього на території Узинської ОТГ дошкільною освітою охоплено 490 дітей у 23 групах. Відповідно до стану здоров'я, можливостей і здібностей у закладах загальної середньої освіти учні охоплені такими формами навчання: індивідуальною формою навчання – 19 дітей; інклюзивною формою навчання – 25 дітей. Для забезпечення рівного доступу до освіти дітей з особливими освітніми потребами функціонує комунальна установа «Узинський інклюзивно-ресурсний центр» (рішенням IV сесії Узинської міської ради від 11.04.2018 р.).

У закладах освіти Узинської ОТГ інклюзивна мережа охоплює дітей: з особливими освітніми потребами, які отримують освітні послуги – 35 учнів; з інвалідністю, що навчаються в закладах дошкільної – 1 учень, у закладах загальної середньої освіти – 35 учнів. Кількість дітей, охоплених: освітою в інклюзивних класах – 25; інклюзивною освітою в закладах дошкільної освіти – 6. Мережа інклюзивних класів, створених в Узинській ОТГ у 2019 році налічує 16. Кількість інклюзивних груп в закладах дошкільної освіти – 4.

На базі опорного закладу загальної середньої освіти Узинська загальноосвітня школа I–III ступенів № 1 Узинської міської ради організовано навчання у класах із заочною формою навчання: 10 клас – 4 учні; 11 клас – 1 учень; 12 клас – 4 учні. У двох закладах освіти організовано корекційне навчання та функціонують логопедичні пункти: опорний заклад загальної середньої освіти Узинська загальноосвітня школа I–III ступенів №1 Узинської міської ради (5 груп – 107 дітей); Чепиліївський навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа I–III ступенів – заклад дошкільної освіти дитячий садок» Узинської міської ради (1 група – 10 учнів). У закладах освіти Узинської міської ОТГ ор-

ганізовано роботу груп продовженого дня. Підвезенням шкільними автобусами до закладів освіти в Узинській ОТГ охоплено 159 учнів. У серпні 2019 року на базі НВК “Узинська гімназія” працював літній мовний табір “Go Camp”, який охопив понад 50 учнів. Заняття проводилися вчителями англійської мови закладів освіти громади та волонтером з Великої Британії. За переліченими напрямками діяльності Узинської ОТГ в організації дошкільної та шкільної освіти можна зробити висновок про достатньо високий рівень уваги до її розвитку та інвестування, однак таких успішних прикладів в останні роки в країні ще не надто багато. Тим більше, що успішними є ті сільські території, наближенні до міських центрів, які забезпечують розвиток інфраструктурних об’єктів на принципах державно-приватного партнерства та під впливом інших чинників.

Нині в Україні відбувається процес децентралізації влади, а, отже, одним із надскладних завдань для об’єднаних територіальних громад у ході цього процесу є створення функції управління освітою. До початку об’єднання громад цими питаннями в селах і селищах займалися відділи освіти районних державних адміністрацій, які є елементами вертикалі державної виконавчої влади у цій сфері. Функції виконавчих органів сільських і селищних рад у сфері освіти були мінімальними та полягали в реалізації другорядних завдань для забезпечення шкіл (як наприклад організація підвезення учнів).

На відміну від райдержадміністрацій, органи місцевого самоврядування об’єднаних громад є автономними та мають всі повноваження, зокрема і у сфері управління освітою. Але серйозним викликом є їхня інституційна слабкість, яка ускладнюється тим, що процес укрупнення адміністративних одиниць реалізовується в сільських регіонах України.

Отже, органам місцевого самоврядування практично всіх об’єднаних громадах разом з отриманням бюджетних преференцій та управлінських повноважень необхідно взяти на себе відповідальність за створення ефективного управління системою освіти в своїх громадах.

Важливим чинником, який впливає на якість людського капіталу, є наявність у сільських населених пунктах закладів культури і

дозвілля. Лише близько чверті українців (27%) вважають, що для дітей їхнього населеного пункту достатньо можливостей з метою творчого та мистецького розвитку. При цьому мешканці великих міст позитивно п'ятикратно оцінюють ці можливості, ніж сільські жителі. Про це свідчать результати всеукраїнського опитування [193].

Клубні установи, зокрема, будинки культури та сільські клуби – головні осередки, навколо яких зосереджується культурне життя в сільській місцевості. Мережа сільських клубних установ перевищує 16 000, 80% з яких – сільські клуби. На базі діючих будинків культури функціонують різноманітні гуртки, найчастіше вокальні, хореографічні, театральні, художні. Досить часто вони є єдиним місцем дозвілля та творчого розвитку для дітей і дорослих.

Як свідчать дані Державної служби статистики України, вони сконцентровані в сільських населених пунктах з чисельністю населення понад 300 осіб і більше (табл. 2.28).

У ході децентралізації повноваження з утримання цих установ покладено на плечі об'єднаних громад, але жодних механізмів державної підтримки в цьому напрямі не було передбачено. Водночас громади не мають права самостійно виключати будинки культури та сільські клуби з базової мережі закладів культури без погодження з Міністерством культури України. Якщо ОТГ не отримують згоди міністерства, вони будуть змушені хоча б формально утримувати заклади, які при цьому можуть навіть не функціонувати.

Таблиця 2.28

Групування будинків культури, закладів освіти залежно від чисельності жителів у сільських населених пунктах

Вид об'єкт	Одиниця виміру	Усі населені пункти	У тому числі зі чисельністю жителів						
			-49	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000-
Будинки культури	Од.	15290	76	403	1575	1859	3356	4589	3432
	%	100,0	0,5	2,6	10,3	12,2	21,9	30,0	22,4
Бібліотеки	Од.	13931	14	105	775	1390	3204	4745	3698
	%	100,0	0,1	0,8	5,6	10,0	23,0	34,1	26,5
Кіноустановки	Од.	401	1	2	4	13	46	129	206
	%	100,0	0,2	0,5	1,0	3,2	11,5	32,2	51,4

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [131].

Більшість будинків культури та сільських клубів не ремонтувалися протягом десятків років, тому, потребують капітального ремонту, модернізації систем опалення і водовідведення, оновлення обладнання, меблів, апаратури. Такі витрати є непомірно великими для бюджетів новостворених громад.

Крім того, галузь культури завжди фінансувалася за «залишковим принципом» і на сьогодні фінансові ресурси виділяються на вирішення нагальних проблем громад. Субвенції, що отримали громади в процесі реформи, були спрямовані на ремонт дорожнього покриття, оновлення комунальної техніки, водопостачання, благоустрій.

Як наслідок, менш фінансово спроможні громади не мають можливості утримувати культурні заклади та пропонувати сільському населенню якісні культурні послуги. У результаті може виникнути ситуація, за якої депресивні території залишаться взагалі без культурних закладів, культурно-мистецьких програм і проєктів.

Ще однією нагальною проблемою, з якою стикаються села, селища та невеликі міста, є дефіцит кадрів. Низька заробітна плата й відсутність професійних перспектив у сільській місцевості не сприяє залученню фахівців до роботи у сфері культури. У більш спроможних ОТГ, а також у населених пунктах, що стали центрами громади, часто є хоча б команда в яку входять: директор, художній керівник, керівники гуртків які й організують культурне життя в громаді. Водночас у невеликих селах у будинках культури та сільських клубах культурне життя тримається на ентузіазмі лише однієї людини, яка працює на цій посаді все життя і одночасно є директором, художнім керівником, керівником усіх гуртків, а інколи й технічним працівником.

Однак, на відміну від інших об'єднаних територіальних громад, Узинській ОТГ вдалося зберегти кадровий склад працівників культури відповідних закладів. Станом на 01.10.2019 р. в ОТГ діє 12 клубних установ, 13 бібліотек, відділ організаційно-масової роботи КУ «Центр розвитку дітей та молоді» та мистецький навчальний заклад «Дитяча школа мистецтв», на базі закладів культури функціонують 10 аматорських колективів, і територіальна громада фінансово підтримує.

В Україні діють чинні нормативи 1998 року, які передбачають, що на території кожної сільської, селищної, міської ради має функціонувати щонайменше один (базовий) клубний заклад. Однак, крім клубних закладів ОТГ мають утримувати також і мережу бібліотек. Проте такий підхід не враховує ані демографічних змін, що відбулися в Україні протягом останніх двадцяти років, ані об'єднання громад відповідно до реформи децентралізації. Трапляються ситуації, коли у невеликому селі велике приміщення будинку культури майже не використовується. І навпаки, є будинки культури, де постійно проводяться заходи за участі всієї громади. У цій ситуації доцільно провести аналіз потреб сільських жителів у культурних послугах та розробити стратегічний план розвитку культурної мережі громади.

Одним із варіантів трансформації застарілих клубів може бути створення багатofункціональних тобто культурно-освітньо-розважальних центрів, які об'єднують функції і бібліотеки, і комп'ютерного клубу, і громадського простору для спілкування, і місця для проведення культурно-розважальних заходів. На сьогодні без державної субвенції на культуру громади вже можна задіяти механізм співробітництва територіальних громад. Закон України «Про співробітництво територіальних громад» надає територіальним громадам право й можливість вирішувати загальні проблеми або ж реалізовувати проекти через формалізоване співробітництво на основі договору. Так, громади можуть спільно створити й утримувати заклад культури. Також на підставі договору одна громада може надавати населенню іншої культурні послуги (наприклад, забезпечувати навчання дітей у місцевій художній чи музичній школі). Важливо, що цей інструмент співробітництва доступний не лише у межах ОТГ.

Одним з основних чинників, який впливає на процес відтворення людського капіталу сільських територій, є рівень сукупних доходів сільських домогосподарств. За даними Державної служби статистики України, в 2018 р. частка бідних серед сільських домогосподарств становила 32% (межа бідності – 2621 грн у середньому на одну особу в місяць). Дані опитування Київської області про оцінку матеріального становища, проведені автором дисертаційного дослідження свідчать про погіршення становища їх сімей.

Так, 65,4 % респондентів оцінюють його як середнє; добре – 18,2 %; дуже добре – 1,6 %; погане – 10,4 %; дуже погане – 1,6 %; важко відповісти – 2,8 %.

Середньомісячні сукупні ресурси одного сільського домогосподарства становили 9455 грн у 2018 р. і збільшилися порівняно з 2017 р. у сільській місцевості на 17%. У структурі ресурсів сільських домогосподарств частка доходів від зайнятості у 2018 р. становила 47%, що на 4 в.п. більше ніж у 2017 р. Традиційно вагомим для цієї групи домогосподарств було таке джерело ресурсів, як доходи від особистого підсобного господарства, які формували 17% усіх їхніх надходжень (на 1,3 в.п. менше ніж у 2017 р.). Суттєвим джерелом ресурсів залишалися пенсії, стипендії та соціальні допомоги, надані готівковими коштами, частка яких майже не змінилася і становила п'яту частину.

Найбільшу частку в структурі сукупних витрат сільських домогосподарств займають витрати на харчування (50,7 %) та на придбання палива (13,5 %). При цьому витрати на охорону здоров'я становлять 4,3 %, культурні заходи і відпочинок – 0,8 % сукупних витрат сільських домогосподарств. Така структура споживчих витрат сільської родини дає підстави для висновку про відсутність дієвих інструментів щодо створення умов щодо відтворення людського капіталу. Підтвердженням цього є результати опитування сільського населення, які свідчать, що в цілому задоволені своїм життям 19,2 %; скоріше так – 29 %; скоріше ні – 24 %; зовсім не задоволені – 7,6 %; важко відповісти 20,3 %.

Найбільше респондентів – жителів сільських населених пунктів турбує інше – 19,8 %; нестача грошей для забезпечення нормальної життєдіяльності – 17,6%; відсутність доріг – 10,3%; невпевненість у завтрашньому дні – 10%; забруднення навколишнього природного середовища – 7,9%; проблеми зі здоров'ям – 7,3%; неможливість працевлаштуватися – 6,2%; відсутність необхідної медичної допомоги – 5,5 %; складність отримання побутових послуг – 4,2 %; побоювання втрати роботи – 4%; незадовільні житлові умови – 3,6%; відсутність умов для дозвілля – 3,6 %.

Покращення матеріального становища свого домогосподарства пов'язують, з пошуком основної роботи (22 %), додатковою за-

йнятістю (5,5 %) та пошуком інших джерел доходів (20,5 %), розширенням особистого селянського господарства (10,2 %).

Основними факторами низького фінансового забезпечення на селі є безробіття, алкоголізм, наркоманія, низький рівень освіти та кваліфікації селян. Отже, відтворення людського капіталу сільських територій залежить від природно-історичного середовища, місцезнаходження, стану економіки, системи соціально-економічних та інституціональних відносин. Нині цей процес зазнав кризового стану й характеризується відносним і абсолютним скороченням чисельності сільського населення, високим рівнем смертності й низькою народжуваністю, погіршенням його структури. Збільшення літніх людей в сільській місцевості, переважно жіночим населенням. Наслідком цієї тенденції є і деградація природної та відтворювальної структури селян, інституту сім'ї, соціально-економічних інтересів, наростання психологічної невпевненості, безперспективності, поширення алкоголізму. Сформована демографічна ситуація супроводжується вимиранням сіл, територій, руйнуванням поселень, зниженням якості життя, зайнятості, економічної і соціальної активності. До останнього часу сільське населення серйозно поповнювалося за рахунок міграційного припливу, але він сьогодні різко скоротився.

В умовах переходу аграрної економіки до ринкової моделі господарювання спостерігається комерціалізація різних галузей соціальної сфери сільських населених пунктів, комунального господарства та інженерної інфраструктури за кількома відмінними між собою напрямками: за рахунок вкладення приватних інвестицій у ті галузі, які могли забезпечити їх швидку окупність (торгівля, громадське харчування, побутове обслуговування, комунальне господарство); створення різних форм соціального обслуговування населення на платній основі (платні групи в дитячих садочках, платна позашкільна зайнятість учнівської молоді, відкриття торгових точок у розважальних закладах і закладах культури тощо); фактично повне заміщення окремих видів обслуговування сільського населення, які раніше забезпечувала держава, приватним сектором (міжміські перевезення пасажирів, розбудова мережі поштового зв'язку «Нова пошта»); залучення сільського населення до посильної участі як у фінансуванні, так і у різних формах без-

посередньої участі в спорудженні та ремонті об'єктів соціального призначення, внутрішньо сільських мереж комунального господарства (водо- і газопроводів, каналізації, утилізації твердих побутових відходів), спорудження різних елементів і об'єктів благоустрою сільського населеного пункту, а інколи навіть міжселенних інженерних мереж тощо.

Водночас набувають певного поширення нові форми обслуговування сільського населення, зокрема: підвезення учнів, що мешкають у віддалених селах, шкільними автобусами до загальноосвітніх шкіл; поліпшення обслуговування сільських жителів населених пунктів, які не є центрами місцевих рад, шляхом організації постійного транспортного сполучення із центрами надання адміністративних і соціальних послуг та ін. Для розв'язання зазначених проблем за рахунок коштів місцевих рад чи субвенцій з державного бюджету придбано спеціалізований транспорт, оперативно вирішуються питання забезпечення необхідними ресурсами (пально-мастильними матеріалами і водіями), організації постійного міжселищного сполучення. Згорання мережі стаціонарних форм соціального обслуговування сільських жителів різною мірою вирішувалося на основі організації транспортного сполучення із центрами надання адміністративних і соціальних послуг.

Галузева структура й характеристика розвиненості соціально-територіальної підсистеми пристолочного регіону наведена в додатку В. Результати групування даних суцільного обстеження сіл 2014 р. характеризують і кількісно, і певною мірою якісно ті об'єкти соціального призначення та елементи інженерної інфраструктури й благоустрою населених пунктів, які не лише вдалося зберегти від фізичної руйнації та нестачі коштів у складні 1990-ті роки, а й приростити і навіть певною мірою оновити у 2000-ні та наступні роки. Однак цей процес вже відбувався переважно на новій основі – шляхом активного включення у ці процеси приватного сектору та впровадження ринкових методів підприємницької діяльності.

Наведений перелік об'єктів різного функціонального призначення охоплює увесь спектр послуг соціального призначення, які повинні отримати сільські жителі. Статистичні дані по кожному з них відображають рівень забезпеченості СНП регіону об'єктами

соціального призначення, однак не можуть характеризувати реальну ситуацію щодо задоволення соціальних потреб. З урахуванням принципу економічності надання соціальних послуг не в кожному населеному пункті може бути розміщений весь набір об'єктів соціального призначення. Це залежить, у першу чергу, від розмірів (людності) населених пунктів та наявності необхідного контингенту споживачів послуг, а вже потім – від реальних можливостей держави та/або місцевих органів самоврядування щодо спорудження необхідних об'єктів за умови їх відсутності. Однак навіть наявність у населеному пункті відповідних об'єктів соціального призначення не завжди гарантувала вирішення проблеми соціального обслуговування його жителів адже для цього потрібні відповідно персонал та необхідні фінансові ресурси. Отже, проблема доступності діючих об'єктів сфери соціального обслуговування та/або пунктів надання адміністративних послуг вирішується через розвиток міжселищних зв'язків із кожним населеним пунктом за умови, що в них є необхідні групи споживачів відповідних видів послуг. Тому відсутність необхідного об'єкта чи можливості отримання послуг за місцем проживання компенсується організацією міжселищного сполучення громадським, приватним чи власним транспортом.

Водночас за результатами обстеження 2014 р. Київської області органи місцевого самоврядування мали можливість оцінити ситуацію щодо кількості сільських поселень, де за наявності мінімальної групи споживачів доцільно було б відкрити певний соціальний заклад, пункт громадського харчування чи відділення зв'язку. Причому наведені показники (див. дод. В, п.12) значно нижчі, ніж ті, що розкривають ситуацію із відсутністю зазначених об'єктів (див. дод. В, пп. 3-8). Зокрема, місцеві органи самоврядування дійшли висновку, що за наявності відповідного контингенту споживачів було б доцільно відкрити у населених пунктах: а) дитячий дошкільний заклад – 165 сіл (їх не було в 645 селах); б) школи – 48 сіл (596 сіл); в) лікарняний заклад – 54 села (258 сіл); г) торговельний заклад – 77 сіл (215 сіл); д) їдальню, кафе – 102 села (536 сіл); е) відділення зв'язку – 54 села (830 сіл). На наш погляд, така ґрунтовніша характеристика сільських населених пунктів дає підстави для визначення першочергових завдань стосовно спору-

дження нових об'єктів соціального обслуговування місцевих жителів або ж вирішенню зазначених проблем іншими шляхами. Зрозуміло, що не всі із вищезгаданих пропозицій будуть оперативно реалізовані, однак, беручи до уваги нові зміни в адміністративно-територіальному устрої України і досліджуваної Київської області, тобто формування ОТГ, вони можуть бути скориговані і прийняті до впровадження на ближчу перспективу.

Враховуючи, що в попередній таблиці наведені статистичні дані на початок 2014 р., важливо, наскільки це можливо відстежити зміни у наступні роки. Нами виявлено значну відмінність між показниками 2014 р. (практично у 3,5 рази), щодо наявності торгових закладів: на початок року (див. дод. В) налічувалося 3704 торгові заклади, на кінець року (дод. Д) – лише 1045 закладів, з них магазинів – 838 од. На нашу думку, пояснити таку невідповідність можна відмінностями у звітності: при суцільному обстеженні сіл враховували суб'єктів підприємницької діяльності – фізичних осіб, включаючи і зайнятих торгівлею сезонною продукцією, а згідно із статистичною звітністю – переважно лише підприємців – юридичних осіб з наявністю стаціонарних приміщень, включаючи магазини. По решті доступних показників статистичні дані зіставні, тобто зберігається їх динаміка, незалежно від форми звітності.

Аналіз наведених статистичних і розрахункових даних по доступній кількості показників (див. дод. Д) засвідчив, що в переважній більшості в останні чотири роки вони стабілізувалися, за винятком житлово-комунальної сфери та торгівлі. Зокрема, зменшилася кількість стаціонарних об'єктів торгівлі (на 3,5%), але збільшилася їх торговельна площа (на 10,5%), тобто фактично відбувається ліквідація дрібних торгових точок, а в експлуатацію вводяться нові об'єкти з великою площею. Однак, можна допустити, що при цьому торговельне обслуговування сільських жителів невеликих населених пунктів погіршується або вони взагалі залишаються без торгових точок.

Протилежна тенденція простежується у сфері житлово-комунального господарства, зокрема загальна площа сільського житлового фонду за чотири роки збільшилася на 2,1 млн м кв (на 7%), а його частка у житловому фонді по Київській області – на 0,5 в.п. Помітно зросла і частка сільського житлового фонду, який

облаштовано водопроводом (на 6,5 в.п. – до 49,5%), водовідведенням (на 6,3 в.п. – до 47,7%) та гарячим водопостачанням (на 5,2 в.п. – до 37,6%). Це свідчить про те, що переважна частина нового житла забезпечена основними комунальними зручностями. Оскільки житло споруджується не лише сільським населенням, але й мігрантами (чи внутрішніми переселенцями), жителями столиці та інших міських поселень пристоличного регіону, як друге житло для міських жителів чи переселенців. На нашу думку, це непросте потребує поглибленого аналізу.

Попередньо підкреслимо, що спорудження житла різного функціонального призначення у сільській місцевості відбувалося за кількома напрямками, які можна систематизувати й виокремити наступним чином: традиційно, тобто сільським населенням на правах приватної власності, підприємствами та організаціями для своїх працівників, а також міськими жителями, які в різний спосіб набули права власності на земельну ділянку в межах населеного пункту та споруджували власним коштом приватні житлові будинки садибного типу із дотриманням усіх архітектурно-будівельних вимог; будівництво дачних і садових будинків з господарськими спорудами і будівлями на землях садово-дачних кооперативів, яке проводилося виключно за рахунок власників та відповідно за їх власним розумінням проектування і забудови, але пізніше на них поширився порядок віднесення їх до сільського житлового фонду відповідно до постанови Уряду України від 09.09.2009 р [194].

За статистичними даними (2018 р.), практично шоста частина житла (493,9 тис. кв. м), введеного в експлуатацію в сільській місцевості, становили дачні та садові будинки [195]. Водночас, останній нормативний акт з цього питання був прийнятий нещодавно [196].; щодо спорудження сільських або котеджних містечок (КМ), яке набуло поширення з другої половини 2000-их років у приміських (до столиці) районах Київської області. Для прикладу наведемо найбільш відомі з них. Зокрема, вже функціонують або ж перебувають у процесі забудови КМ з відповідними характеристиками: «Zolochе» (с. Золоче, Бориспільський р-н: площа 100 га, ділянок 521, збудовано 485 котеджів), «Нова Олександрівка» (с. Безуглівка, Бориспільський р-н: площа 18 га, ділянок 200,

збудовано 156 котеджів), «Вишневий хуторок» (с. Вишеньки, Бориспільський р-н: площа 15 га, ділянок 137, збудовано 94 котеджі), «Парк Хаус» (с. Гора, Бориспільський р-н: площа 4,5 га, ділянок 106, збудовано 106 котеджів), «Country Townhouse» (с. Гора, Бориспільський р-н: площа 2 га, запроектовано 132 таунхауси, збудовано 47 таунхаусів), «Нова Богданівка» (с. Богданівка, Броварський р-н: площа 100 га, 391 ділянка, збудовано 391 котедж), Mulberry Homes (с. Красилівка, Броварський р-н: площа 11,5 га, 390 ділянок, збудовано 22 котеджі), «Сосновий квартал» (с. Козин, Обухівський р-н: площа 1,5 га, ділянок 8, збудовано 8 котеджів) та ін.

Вищезгадані сільські містечка, ключова роль більшості яких зводиться фактично до другого житла, в якому переважно мешкають міські жителі пенсійного віку, хоча в них тимчасово чи постійно відпочивають їхні діти й онуки. Значна частина сімей, які там мешкають, займаються аматорським присадибним сільським господарством, садівництвом або ж квітникарством. При цьому велику роль відіграє розмір ділянки – від 4–5 до 18–20 сотих гектара. Реальну ситуацію в динаміці, що сформувалася у сфері сільського житлового будівництва в останні роки, відображають дані дод. Ж.

Таким чином, результати аналізу статистичних даних і розрахункових показників можна узагальнити у формі висновків, а саме: Київська область є беззаперечним лідером у спорудженні та введенні в експлуатацію житла в сільській місцевості (майже 29–41% від обсягу житла у сільській місцевості країни); частка введеного в експлуатацію житла у сільській місцевості регіону в усьому обсязі житла по Київській області становить 55–59% і майже удвічі перевищує аналогічний показник по Україні, який становить близько 29–35%; найбільший обсяг введення в експлуатацію житла в сільській місцевості регіону було досягнуто у 2016 р. (1176 тис. м кв. загальної площі), надалі помічено низхідний тренд.

Очевидно, що гостра криза відтворення селян спостерігається у віддалених поселеннях, які на недостатньому або ж низькому рівні забезпечені соціально-побутовими умовами, житлом, робочими місцями та необхідною інфраструктурою, дошкільними установами, школами, бібліотеками, клубами, медичними пунктами, ліка-

нями. «Подвійний хрест» (народжуваність і смертність; співвідношення міського і сільського населення) є характерною особливістю нинішньої ситуації формування сільського населення [130].

Узагальнюючи вищезазначене, обґрунтованим буде висновок про те, що соціально-економічні умови відтворення людського капіталу характеризуються міграцією сільського населення на фоні скорочення робочих місць на селі й низьких темпів збільшення реальних доходів сільських домогосподарств та неналежного рівня підприємницької активності сільського населення, проблема забезпечення відтворення людського капіталу набуває гострої актуальності й потребує нових підходів до розроблення політики розвитку сільських територій як соціального та економічного базису відтворення сільського населення та його людського капіталу в умовах зниження попиту на робочу силу в сфері виробництва сільськогосподарської продукції та слабкого розвитку відносин кооперації малих форм господарювання на селі.

Оцінюючи соціально-економічні умови відтворення людського капіталу можна ствердно обґрунтувати такі висновки: сільськогосподарське виробництво залишається основою сільської економіки на значній частині сільських територій; підвищення якості відтворення людського капіталу сільських територій визначається спроможністю органів влади формувати відносини державно-приватного партнерства; перехід на інноваційні технології в аграрному виробництві; збільшення кількості агрохолдингів зумовлює стійке скорочення зайнятості сільського населення та зниження рівня його сукупних реальних доходів; істотно підвищується рівень самозайнятості сільського населення; відтік сільського населення пов'язаний із зменшенням чисельності підприємницького контингенту серед населення та зниженням якості людського капіталу; заходи оптимізації мережі медичних та освітніх закладів у сільській місцевості, низькі темпи розвитку соціальної та інженерної інфраструктури сільських територій істотно знижують їх привабливість, а зменшення пропозиції робочих місць впливає на посилення міграційних настроїв і відтоку молоді із села; збільшення диференціації сільського населення за рівнем доходів та якістю життя призводить до підвищення соціальної напруги, люмпенізації значної частини селян, посилення соціальної ексклюзії

сільського населення; невідповідна структура сільських сімей зумовлює деформацію процесу відтворення людського капіталу, пов'язані зі зменшенням обсягів інвестованих ресурсів та посиленням впливу таких факторів, як зниження якості життя, освіти та погіршення здоров'я сільського населення, загострення інших соціальних проблем.

2.4. Стан навколишнього середовища та його вплив на формування людського капіталу

Сталий розвиток сільських територій передбачає комплексний, одночасний розвиток трьох основних компонентів – соціального, економічного та екологічного. Всі вони взаємопов'язані, тому слабкий розвиток одного з них стає лімітуючим для інших. Інтенсивний розвиток економіки, нераціональне й екстенсивне використання ресурсів навколишнього природного середовища в останні десятиліття призвели до відчутного наростання екологічних проблем, а отже – виникнення у проблем соціальної сфері, насамперед, погіршення якості життя населення [197].

Дане дослідження висвітлює екологічний компонент (екологічну діяльність та екологічні проблеми). Об'єктом дослідження є екологічна ситуація в сільських муніципальних утвореннях.

Екологічна діяльність, як складник доданком сталого розвитку сільських територій, спрямована на раціональне природокористування, забезпечення високої якості життя людей на основі створення дружнього для них довкілля [198]. Крім того, включає в себе формування в населення екологічної культури, його екологічну освіту та виховання.

Орієнтирами екологічної діяльності виступають потреби людини у створенні навколишнього середовища, оптимального для життя нинішніх і майбутніх поколінь [199].

З позицій соціальної екології екологічна діяльність зумовлена взаємодією трьох груп факторів: природних, технічних і соціальних [200]. При цьому ключове значення відводиться соціальним факторам, що розглядаються на двох рівнях: макро (екологічна політика держави); мікро (повсякденні соціальні взаємодії індивідів) [201].

Екологічна діяльність безпосередньо пов'язана із застосуванням раціональних способів організації суспільного виробництва з метою зниження негативного впливу на навколишнє середовище, утримання сталого розвитку. Різні види екологічної діяльності знаходять відображення у реалізації екологічної політики держави [202].

Дедалі більше авторів використовують поняття «соціо-екологічна діяльність», що передбачає взаємодію індивідів з природою на основі екологічних цінностей та норм. Метою соціо-екологічної діяльності при цьому стають вивчення, охорона та відновлення природних ресурсів [203].

На думку Дж. Форрестера, якість життя у суспільстві напряму залежить від рівня забруднення довкілля та інших чинників. Автор концепції якості життя вважає, що високий рівень розвитку промисловості веде до збільшення щільності населення та забруднення навколишнього середовища, потім – стресових ситуацій та до нижчої якості життя [204]. З позицією Дж. Форрестера погоджується низка вчених, які вивчають питання сталого розвитку сільських територій та покращення якості життя селян [205].

На думку Т. Зінчук неможливо лише за допомогою кількісних індикаторів отримати реальну картину щодо соціальних, економічних процесів, що відбуваються на селі [206]. Те саме стосується і екологічної ситуації. Реальну картину можна отримати, залучаються ще і якісні (експертні) індикатори – анкетування, спостереження, інтерв'ювання та опитування населення. Ця позиція повністю підтримується авторами наукової праці, які надають соціологічним опитуванням не меншої значущості, ніж статистичним даним [207].

В останні роки екологічне законодавство України зазнало відчутних змін. У грудні 2017 р. набули чинності Закони України «Про оцінку впливу на навколишнє середовище» та «Про стратегічну екологічну оцінку», що стало закономірним результатом укладання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським союзом.

Згідно з цими законами всі підприємства країни, при прийнятті тих або інших рішень, повинні враховувати екологічні ризики. Наслідком стали численні перевірки всіх промислових об'єктів України. Сумарна вартість усіх реформ, що стосуються екології,

становить близько 200 млрд. грн. Побічно ці зміни торкнуться й інших галузей промисловості – металургічної, хімічної, агропромислового комплексу.

Проте забруднення довкілля щорічно спричиняє понад 16% передчасних смертей в Україні. Згідно з даними Інституту вимірювання та оцінки показників здоров'я у 2016 р., забруднення атмосферного повітря призвело до більш ніж 58 000 передчасних смертей. Навіть фахівці, які працюють у промисловості, погоджуються з тим, що сьогоднішні екологічні реформи – це невідкладна необхідність для України.

Наступний крок до покращення екологічної ситуації в нашій країні – це тотальна реформа екологічного законодавства за стандартами Євросоюзу. Угоду про співпрацю в цьому напрямі було підписано Міністерством екології України та Міністерством навколишнього середовища Німеччини влітку 2019 року. Примітно, що ця ініціатива отримала позитивні відгуки та схвалення промисловців.

Як вважає Мінекології України, адаптація в нашій країні найкращих доступних технологій та методів управління (НДТМ), які успішно використовуються на європейських виробництвах, – постає першочерговим завданням. Надалі в законодавство буде внесено низку змін, що стане стимулом для впровадження їх підприємствами, наприклад, зниження екологічного податку.

Причини екологічних проблем у сільській місцевості:

1. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, що відбувається на регіональному рівні. Переважно вирощування кількох видів сільськогосподарських культур або вибір на користь монокультури, що призводить до одноманітності ландшафту;

2. Зникнення природного довкілля та обмеження біорізноманіття;

3. Внесення надмірних доз добрив і хімічних засобів для захисту рослин, що викликають евтрофікацію (насичення водою біогенними елементами) та забруднення води;

4. Відсутність антиерозійних заходів, що запобігають замулюванню вод;

5. Введення культур ГМО, заміщаючи ними традиційні, загальноприйняті культури;

6. Припинення сільськогосподарської діяльності та використання угідь не за призначенням (переважно для будівництва), до чого сільський ландшафт не пристосований;

7. Швидкий темп урбанізації в сільських районах, що розташовані поблизу міських агломерацій.

Сукупно це суттєво посилює екологічні проблеми сільськогосподарського виробництва, а надто позначається на якості ґрунту, тому ведення фермерства та вирощування продуктів харчування ускладнюється, згодом – унеможлиблюється. [143].

У цьому контексті слід розглядати вплив на якість ґрунту таких металів, як кадмій та мідь. Кадмій – домішка фосфорних добрив, до цього ж канцерогенна. У ґрунті, в який вносяться добрива цього типу, завжди є додатковий кадмій, тому кількість цього металу з часом накопичується.

Дослідники ведуть спостереження за його вмістом у ґрунтах, оцінюють масштаби проблеми та вишуковують шляхи зменшення вмісту кадмію в добривах.

Мідь у великих обсягах, як і деякі інші метали, накопичилася у ґрунтах тих районів, де вирощують виноград. У минулому її використовували як протигрибковий агент. Потрапляючи у ґрунт, вони залишаються у ньому, тому реальні перспективи їх видалення невеликі.

Пестициди також загрозлива проблема для сільського господарства. Наприклад, хлорорганічні пестициди, заборонені протягом тривалого часу, досі містяться у ґрунтах Європи. Вплив пестицидів, що використовуються сьогодні, на фауну і флору не настільки цікавий. Це не виключає того, що вони можуть створювати проблеми, про які ще не відомо. Проте правові норми щодо впливу хімічних продуктів на якість ґрунту, не досить опрацьовані!

Знання про вплив забруднення ґрунту на флору, фауну та функції ґрунту недостатні. Нині існують деякі складності із взаємозв'язком між забрудненням ґрунту та його біорізноманіттям. У Європі є багато територій, які були занедбані протягом десятиліть та перетворилися на важливі центри біорізноманіття, що виникли внаслідок природного відновлення. Прибирання таких територій може завдати шкоди існуючим там видам.

Потрібно враховувати, що викиди в атмосферу, зокрема, можуть забруднювати ґрунт у віддалених районах та впливати на біорізноманіття ґрунту. Отже, слід зменшити ці викиди. Навіть у полярних районах знаходять забруднення виключно внаслідок діяльності людини.

Неконтрольоване потрапляння забруднюючих речовин у продукти харчування становить велику загрозу здоров'ю споживачів. Вживання в їжу заражених рослин може пошкодити нервову систему людини, стати причиною порушення дихання та проблем із шлунком, викликати інтоксикацію організму.

Ступінь біоаккумуляції залежить від багатьох факторів. Правильний вибір видів рослин може знизити або збільшити ризик біоаккумуляції, якщо це необхідно для вирощування їх на території.

Свинець проникає набагато меншою мірою ніж кадмій, тоді як щодо цинку ситуація зовсім інша, тому що він необхідний людському організму в належній кількості з їжею.

У зернові культури потрапляє менше кадмію із ґрунту, ніж, наприклад, у коренеплоди овочів. Таким чином, злаки становлять менший ризик. Серед зернових, наприклад, вирощування пшениці більш ризиковане, ніж жита. Таким чином, відбір сільськогосподарських культур – це найпростіший спосіб знизити ризики, пов'язані із сільським господарством у промислових зонах. У листі та коренеплодах накопичуються найшкідливіші елементи. Так, капуста і цибуля найбільш чутливі до підвищеного вмісту металів в овочах, а полуниця – серед фруктів.

Біодоступність забруднюючих речовин з часом знижується. Це стосується органічних забруднювачів унаслідок біологічного розкладання цих сполук, а щодо важких металів – у результаті процесів регресії (наприклад, осадження нерозчинних сполук).

При перевищенні певної критичної маси природне розкладання уповільнюється в часі. Елементи, що утворюються після розкладання хімічних речовин, можуть:

- адсорбуватися на мінеральних та органічних частинах самого ґрунту;
- частково адсорбуватися рослинами;
- перейти в розчини і разом із дощовою водою проникати у ґрунт у водоносні горизонти та поверхневі води.

Ризик зменшується, коли метали переходять у форми, менш доступні для рослин, та стабілізуються у ґрунті. Для цього додають до ґрунту такі речовини, як вапно, сорбенти (наприклад, компост), глинисті матеріали, оксиди заліза або фосфорні добрива.

Здатність рослин до біоаккумуляції – природний механізм, який також може бути використаний людьми для очищення ґрунту. Існують біологічні методи очищення його шляхом вирощування відповідних рослин (верба, бобові), які поглинають метали через кореневу систему, але потім ці рослини слід спалювати або утилізувати в інший спосіб. Такі методи та шляхи вирішення екологічних проблем сільського господарства у практичній, економічній та ефективній площині не знаходять поширення.

Наявність у ґрунті органічних забруднювачів, таких як ПАУ (поліциклічні ароматичні вуглеводні) або пестициди, спричинена, наприклад, падінням пилу, наближеністю до автошляхів або неправильним використанням засобів захисту рослин. Ситуація з такими забруднювачами може загострюватися під впливом місцевих факторів, як-от наближеність до промислового підприємства чи ведення сільськогосподарської діяльності. В останньому випадку багато що залежить від рішення фермера про те, де, що і як вирощувати.

Надмірне використання мінеральних добрив, пестицидів або навіть фосфорних добрив, що містять деякі метали, може призвести до забруднення ґрунту, а отже, культурних рослин. Крім того, не слід:

1. Вирощувати рослини поблизу промислових підприємств, використовувати як компост рослини, що ростуть на узбіччі доріг (вулиць);
2. Використовувати золу від згоряння пластмас, коксу та гравію (вони можуть містити важкі метали, ароматичні вуглеводні або токсичні сполуки).

На таких територіях може знадобитися рекультивация земель. Наукове співтовариство ще розвиває погляд на екологічні проблеми, пов'язані зі сільським господарством, шляхи їх ефективного економічного вирішення.

Забруднення ґрунтів – одна з п'яти найбільших екологічних проблем України. Наслідки не вирішення – зміщення ґрунтових зон до важких металів у продуктах.

Ґрунти в Україні справда унікальні. Їх налічується близько 2000 видів. В Україні 8% світового запасу чорнозему, але це дуже вичерпний ресурс. Що буде з ґрунтами, а значить і з нами, у найближчі роки теж залежить від української спільноти.

Проблема № 1. заборіжне розорювання українського ґрунту. Це може здатись алогічним з економічного погляду, але з екологічного – слід озвучувати це питання. В Україні господарським використанням зайнято 92% території. Рівень розораності перевищує 54%, тоді як у розвинених країнах Європи на рівні 35%. Фактична лісистість території нашої країни становить 16%, що недостатньо для забезпечення екологічної рівноваги (середній показник європейських країн – 25–30%).

Особливо розорені землі на півдні та в центральній Україні – до 90%. Але проблема навіть не у розораності, а у правильному використанні, щоб відновлювати родючість ґрунту і не знижувався вміст гумусу. Наприклад, у цілих чорноземах у верхньому горизонті 10% гумусу, а в чорноземних ґрунтах середній вміст його по Україні 3,7–4%. Отже, ґрунти виснажуються, що призводить до парникового ефекту. Повноцінні ґрунти є найбільшим сховищем вуглецю земної кори. Нераціональне використання їх призводить до надвеликих викидів CO₂ у повітря, що навіть більші, ніж від промисловості. Наслідки часто не помітні неозброєним оком. Проте екологи вже говорять про зсув ґрунтових зон. Зона степу стрімко розширюється.[142]

Проблема № 2. деградація чорноземів стрімкими темпами

Ми виснажуємо свої ґрунти, як тільки можливо. Навіщо дотримуватися правил сівозміни, якщо можна рік у рік вирощувати найприбутковіші культури – соняшник, кукурудзу, сою. Виснажені ґрунти надто зазнають ерозії через пилові бурі. За оцінками екологів, за останні 100 років ми втратили третину гумусу, а темпи його відтворення – 10 см за два тисячоліття.

Проблема № 3. хімічне забруднення ґрунту. У гонитві за врожаєм у землю щедро вносять пестициди. Особливість українських ґрунтів – високобуферність, що означає терпимість. Вони вбирають в себе продукти забруднення, а потім сотнями років віддаватимуть шкідливі домішки у продукцію. Тобто потраплятимуть в їжу. Це і проблема важких металів у ґрунті – насамперед навколо

промислових міст, на узбіччях доріг та у зонах екологічних катастроф. В Україні й досі не ведеться належний облік отруень – пестицидами, 95% яких потрапляють в організм людини через продукти харчування. В Україні іноді використовують пестициди, що заборонені в Європі.

За даними Національної академії аграрних наук України (НААН), на частині площ через жорстку весняну посуху на посівах озимих і ранніх ярих зернових культур вже сталося незворотне погіршення стану ґрунтів. Це призведе до суттєвого недобору врожаю і вже призвело до випадків суцільної загибелі посівів.

Зміст гумусу в середньому по Україні зменшився на 0,22% за останні 20 років. У абсолютних величинах цей показник знизився від 3,36 до 3,14%. За повідомленнями Інституту охорони ґрунтів України, 20-річні втрати гумусу в грошовому еквіваленті становлять понад 450 млрд гривень.

Сукупно ці фактори впливають на стан ґрунтів і рослин. Унаслідок відчутної амплітуди коливання температури повітря молоді рослини перебувають у стані стресу. Стрес у рослин виникає як реакція на подразники, які порушують процеси їх росту.

Існують три фази реакції рослин на стрес: тривога, резистентність та виснаження. Коли у рослини тривога, у ній відбуваються серйозні відхилення фізіолого-біохімічних процесів. За надто сильного стресу рослина може загинути. Якщо рослині вдалося вижити, можливі два шляхи: або в неї починається фаза адаптації, або пошкодження посилюються.

Якщо ж несприятливі умови розвиваються поступово, то рослина легше до них адаптується.

В останній стадії стресу в рослині майже відсутні основні життєзабезпечувальні реакції, і здебільшого вона гине. Але якщо фактори стресу буде усунено, вона може почати самовідновлюватися.

Для подолання стресу існують антидепресанти для рослин, які можливо вносити у ґрунт або у вегетації. Антидепресанти для рослин можуть підвищити білковий обмін, посилити активність фотосинтезу й осмотичного тиску, надати можливість краще засвоювати воду й швидше адаптуватися до стресу. Антидепресанти не обов'язково використовувати лише у разі пошкодження рослин.

Фахівці рекомендують вносити їх, наприклад, перед заморозками. У комплексі це покращить якісні показники врожаю.

Для того щоб вирішити проблему забруднення ґрунтів, необхідно усувати її причини. Захист та збереження ґрунтів залежить від поведінки людини. Вибір екологічно чистих продуктів харчування, правильна утилізація небезпечних матеріалів, таких як батареї, виробництво компосту в домашніх умовах з метою зменшення кількості відходів, які потрапляють на звалища, більш відповідальне поводження з антибіотиками – ось лише кілька прикладів того, як можна сприяти вирішенню цієї проблеми. Якщо ширше, то необхідно заохочувати стійкі методи ведення сільськогосподарства у своїх громадах [143].

Здоровий ґрунт – це дорогоцінний непоновлюваний ресурс, якому загрожує дедалі більш руйнівне ставлення до нього. Ми несемо відповідальність за стан ґрунтів, які дають нам їжу, воду та чисте повітря, тому необхідно вжити заходів для того, щоб українські ґрунти були у належному стані в інтересах сталого майбутнього та продовольчої безпеки. Вирішення проблеми забруднення ґрунтів – наше головне завдання.

Враховуючи різноманітні функції землі для суспільства, слід виважено встановлювати законодавчі рамки землекористування з урахуванням балансу економічних, суспільних та екологічних потреб. Як видається, останніми роками в Україні загострилися екологічні проблеми у фермерському секторі та сільськогосподарському землекористуванні.

Традиційним підходом до охорони земель і ґрунтів залишається розробка національних програм, які фінансуються недостатньо або взагалі не забезпечуються коштами. Це веде до створення ситуацій, в яких державні органи не виконують своїх обов'язків, оскільки завжди існує програма, в межах якої, ймовірно, будуть врегульовані проблеми, проте кошти не надходять, і в результаті нічого або майже нічого зробити не можна. Національні програми слід розробляти, але вони мають бути цілеспрямованими, передбачати чіткі пріоритети та фінансуватись у повному обсязі.

Важливим завданням заохочення екологічно сприятливого землекористування є опрацювання конкретної та цілеспрямованої національної програми охорони земель.

Кабінет Міністрів України має прийняти національну програму використання та охорони земель і подати її парламенту на затвердження [144]. Досягнення її цілей слід забезпечити достатнє фінансування.

У законодавчому супроводі проведення земельної реформи відсутні реалізації послідовність та міжвідомча координація. Уряд визначив, що для забезпечення здійснення положень Земельного кодексу необхідно розробити 38 першочергових законів, з яких більшість не було прийнято ще до середини 2006 року. Отже, варто зосередити увагу на вдосконаленні чинних законів та розпоряджень (замість створення нових).

Слід зосередити увагу й на впорядкуванні інституційних повноважень. За останні 15 років з метою результативного запровадження ринкових відносин у сфері земельної реформи та забезпечення прав власності на землю було створено низку нових установ та функцій. Таким чином, не дивно, що серед різних установ, інститутів та на різних рівнях державного управління постали суперечливі цілі та дублювання обов'язків, а також широке розподілення директивних повноважень. Наприклад, як Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру (Держгеокадастр), так і Міністерство юстиції України здійснили аналогічні ініціативи, але у справі створення земельного кадастру та системи реєстрації землі діють непослідовно. У результаті процес прийняття рішень зумовлює необхідність численних міжвідомчих консультацій, що гальмує в часі вирішення важливих питань та створює атмосферу невизначеності серед громадян, приватного сектору та потенційних інвесторів.

Україна має унікальну можливість розробити земельний кадастр та систему реєстрації землі, щоб створити єдину, об'єднану систему в межах однієї державної агенції (установи), яка відповідає за політику в галузі землеустрою. Ця система повинна охоплювати всю територію країни та використовувати однакові правила та принципи у всіх її регіонах, для того щоб забезпечити права власності на землю та ефективний розвиток земельного ринку, а також здійснити повсюдну оцінку землі з метою оподаткування [145].

З урахуванням розробки єдиного державного кадастру всю технічну інформацію, потрібну для реєстрації прав, має знати одне

агентство. Це агентство має бути неупередженим, а також справедливим та збалансованим чином враховувати інтереси всіх інших відомств, що беруть участь у процесі. Для вдосконалення обслуговування користувачів слід застосовувати принцип одного вікна. Для цього необхідно розглянути можливість розміщення кадастрових бюро та бюро реєстрації прав в одному приміщенні, оскільки в нинішній ситуації очевидний слабкий зв'язок між установами, особливо у сільських районах. Необхідно повною мірою використовувати потенціал єдиного кадастру як основне джерело узагальненої інформації не тільки для реєстрації прав власності на нерухомість, але й для екологічного моніторингу, оцінки впливу на навколишнє середовище, планування землекористування, муніципального менеджменту тощо і тим самим скористатися сприятливою можливістю включення інформації з інших «кадастрів» до єдиного національного кадастру в кадастрових бюро/палатах [146].

Кабінету Міністрів України слід призначити єдиний орган (міністерство, комітет або агентство), якому було б доручено створення кадастру власності (національного кадастру) як єдиного джерела інформації щодо власності на нерухомість, включаючи землю.

Внаслідок приватизації землі відчутно збільшилася кількість землевласників і земельних ділянок у приватній власності. Таким чином, для забезпечення екологічно результативного й економічно ефективного землекористування уряду слід розглянути питання про укрупнення земельних ділянок та перерозподіл землі. З урахуванням чинного мораторію на продаж сільськогосподарської землі існують два основні способи укрупнення земельних ділянок: а) оренда землі великими та середніми фермерськими підприємствами та б) розширення малих приватних ферм шляхом об'єднання земельних паїв приватних землевласників. До цього часу будь-яка державна політика у сфері укрупнення земельних ділянок відсутня.

Одним з основних принципів ефективного й конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва є збереження та підвищення родючості землі та попередження процесів деградації ґрунтів, тісно пов'язаних із практикою землекористування. Однак через повільну реалізацію земельної реформи 47% з 6,9 млн землевласників у

сільських районах все ще утримують земельні паї та користуються землею як орендованою, що меншою мірою спонукає їх забезпечувати землекористування стійким чином, вживаючи охоронних заходів для збереження її родючості на правах її реальних власників.

Скасування мораторію на продаж сільськогосподарської землі є суттєво важливим фактором укрупнення земельних ділянок і довгострокового планування у сільськогосподарському секторі. Важливо розробити схеми територіального розвитку із забезпеченням транспортної інфраструктури і розвивати позафермерські економічні можливості з метою залучення інвестицій та уникнення можливості конфліктів у тих випадках, якщо уряду необхідно викуповувати землю для розвитку інфраструктури та здійснення інших проєктів національної важливості.

Кабінету Міністрів України слід першочергово створити інфраструктуру, необхідну для належного функціонування земельного ринку, включаючи кадастр та системи реєстрації землі, оцінки землі та процедури забезпечення прав власності й ринкових угод; надати землевласникам необмежений доступ до інформації щодо їхніх юридичних прав та забезпечувати своєчасне отримання ними такої інформації.

У нинішній економічній ситуації запроваджувати природоохоронні схеми у сільськогосподарському секторі непросто. Очевидно, що нова практика успішно впроваджуватиметься лише у тому разі, якщо вона також сприятиме підвищенню продуктивності та життєвого рівня. Більш стійка сільськогосподарська діяльність, що веде до оптимізації продуктивності праці, сільськогосподарської практики та використання виробничих ресурсів, мала б позитивний вплив на раціональне використання ґрунтів та земель.

Найголовнішим питанням розвитку приватного сільського господарства в Україні є фахова підготовка. Хоча багато фермерів мають відповідні навички та значний досвід, професійна підготовка та служби з пропаганди знань і досвіду розглядаються як дуже важливі елементи для розвитку економіки та ведення сталого сільського господарства [147]. Підтримка добре розвиненої та збалансованої економіки в сільських районах також має кардинальне значення для охорони навколишнього середовища та природних ресурсів, включаючи довгострокове збереження ґрунтів і ландшафту. З ме-

тою заохочення принципів сталого та ефективного сільськогосподарського виробництва важливо надавати додаткову підтримку розвитку служб з пропаганди знань і досвіду на національному рівні. У цьому процесі ключовий елемент – це затвердження належної сільськогосподарської практики. Ще одним важливим питанням є практика захисту від деградації земель і ґрунтів. Міністерству аграрної політики та продовольства України слід налагодити процес розвитку та заохочення належної сільськогосподарської практики й розробки основних принципів щодо її здійснення, якими могли б керуватися розробники політики та служби з пропаганди знань і досвіду в сільськогосподарському секторі. Центральним компонентом цієї роботи має бути консультування фермерів щодо методів протидії деградації земель і ґрунтів.

В Україні наявні значні площі землі, що не використовуються, більшість з них сильно деградовані сільськогосподарські землі, які варто використовувати для лісонасадження. Нові ліси не лише захищають і відновлюють деградовані землі, забезпечують можливості для майбутніх доходів, а й сприяють створенню нових стабільних екосистем.

Створення Національної екологічної мережі України відповідно до Державної програми розвитку Екосеті є дуже важливим кроком. В аграрній країні створення такої мережі є важливим кроком на шляху до охорони як біологічного різноманіття, так і ландшафтів. Робота над створенням такої мережі триває, однак із певними проблемами. Одна з них полягає у складності запровадження обмежень на використання земель, що перейшли у приватну власність, у зв'язку із створенням у цих зонах коридорів, що сполучають заповідні території. Аналогічні обмеження на землекористування необхідні на великих площах деградованої сільськогосподарської землі, яку слід вилучити з орного землеробства.

Держгеокадастру у співпраці з Міністерством охорони навколишнього природного середовища і Міністерством аграрної політики та продовольства України слід розробити економічні механізми/схеми компенсації та приписи, що дозволяють запроваджувати належні обмеження на управління приватними землями, особливо в коридорах екологічної мережі, й забезпечувати вилучення сильно деградованої землі з орного землеробства.

З метою стримування розростання міст, оптимізації інфраструктури та раціоналізації землекористування необхідно покращити землеустрій у міських і сільських населених пунктах.

Рішення щодо генеральних планів міської та суміжної забудови мають прийматись муніципалітетами, які повинні залучати до процесу їх прийняття своє населення шляхом організації публічних слухань. Доцільно забезпечити можливість у разі потреби оскаржити ці рішення у регіональних органах державного управління. Муніципалітети повинні відповідати за видачу дозволів на забудову на основі затверджених генеральних планів. Потрібно виключити можливість видачі дозволу на забудову, яка суперечить існуючим генеральним планам. У законодавчому порядку зобов'язувати муніципалітети міських територій забезпечувати надання переважних прав на придбання або приватизацію нерухомої власності шляхом проведення відкритих тендерів, незалежно від того, продається, чи надається ця власність в оренду. Процедура проведення відкритих тендерів може бути такою:

а) муніципалітети у міських районах звітують перед регіональною владою щодо всього нерухомого майна, яке підлягає продажу, надання в оренду або в суборенду;

б) регіональна влада шокквартилу і не менше ніж у двох широкодоступних органах масової інформації публікує список нерухомого майна, що виставляється на тендер у кожному міському муніципалітеті. У переліку подається стисла інформація про кожний об'єкт нерухомості, форма запланованої угоди (продаж, надання в оренду, а також суборенда), вказуються остаточні терміни тендерного конкурсу і наводиться інформація про те, де в муніципалітеті можна отримати додаткові відомості та подати заявку на тендер.

Державним органам слід розробити керівні принципи щодо забезпечення гнучких, ефективних та прозорих процедур планування землекористування і зонування у міських районах. Такі керівні принципи повинні включати рекомендації щодо процедур внесення змін до вже затверджених планів. Участь громадськості у процесі прийняття рішень має бути звичайною практикою та забезпечуватися законодавством, що стосується міського планування. Для більш оптимального стримування розростання міст:

муніципалітетам і відповідним державним органам у сфері їхньої компетенції слід підготувати або оновити документацію, що стосується міського планування, включаючи планування землекористування;

муніципалітетам слід надавати дозволи на забудову відповідно до цієї документації;

необхідно конкретно визначити чіткі процедури внесення змін до вже затверджених планів; передбачити як усталену практику забезпечення участі громадськості у процесі прийняття рішень та дотримання відповідного законодавства.

РОЗДІЛ 3

ОБЛІКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ОПОДАТКУВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

3.1. Облік оплати праці найманих робітників сільськогосподарських підприємств як складової людського капіталу.

Однією зі складових виробничої собівартості продукції (робіт, послуг) на виробничому підприємстві є витрати на оплату праці.

Прямими витратами на оплату праці вважаються заробітна плата й інші виплати працівникам, зайнятим виготовленням продукції, виконанням робіт або наданням послуг, якщо вони можуть бути безпосередньо віднесені до конкретного об'єкта витрат (п. 13 НП(С) БО 16).

Підприємство самостійно визначає об'єкт витрат. Це може бути продукція (роботи, послуги) або вид діяльності підприємства, що потребує визначення витрат, пов'язаних з їхнім виробництвом (п. 4 НП(С)БО 16).

Якщо заробітну плату неможливо прямо віднести до конкретного об'єкта витрат, то її включають до непрямих виробничих витрат. Тобто такі виплати враховують у складі загальновиробничих витрат із подальшим розподілом між об'єктами затрат відповідно до прийнятої на підприємстві бази розподілу.

Заробітна плата – це винагорода, яка обчислюється у грошовому вираженні й на підставі трудового договору виплачується власником або уповноваженим ним органом працівникові за виконану роботу (ст. 1 Закону № 108).

Підприємство самостійно визначає розмір заробітної плати залежно від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства.

Заробітна плата за повністю виконану місячну (годинну) норму праці не може бути нижча від мінімальної зарплати (ст. 3 Закону № 108).

Заробітна плата складається з основної та додаткової зарплати, а також інших компенсаційних і заохочувальних виплат (ст. 2 Закону № 108). Перелік виплат, які входять до складу основної та додаткової зарплати, наведено в Інструкції № 5.

З урахуванням цієї структури витрати на оплату праці включають до таких статей калькуляції, як «Основна заробітна плата виробничих робітників» і «Додаткова заробітна плата виробничих робітників». Також вони можуть бути об'єднані в загальну статтю «Заробітна плата виробничих робітників».

Варто попередити, що ЄСВ, нарахований на заробітну плату, не відноситься до прямих витрат на оплату праці, а вважається іншими прямими витратами (п. 14 НП(С)БО 16).

Крім того, виплати, які не входять до фонду оплати праці, не відносяться до складу витрат на оплату праці й не включаються до виробничої собівартості та собівартості реалізованої продукції, а потрапляють до інших витрат підприємства. До таких виплат, зокрема, відносяться:

оплата лікарняних за перші п'ять днів непрацездатності за рахунок коштів роботодавця;

- оплата вихідної допомоги, у тому числі у випадках, передбачених чинним законодавством;
- компенсація моральної шкоди працівникам за рахунок коштів підприємства, яка виплачується за рішенням суду, та ін.

До основної заробітної плати відносять винагороду за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці (норми часу, виробітку, обслуговування, посадових обов'язків). Вона встановлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) і відрядних розцінок для робітників та окладів для службовців.

Відрядна оплата праці виробничих робітників полягає в тому, що заробіток нараховують працівникові за задалегідь установленими розцінками за кожну одиницю якісно виробленої продукції (виконаної роботи, наданої послуги). Основним елементом відрядної оплати праці є відрядна розцінка, яку встановлюють на кожну виконувану роботу (операцію) виходячи з тарифної ставки, що відповідає розряду працівника, і норми виробітку або норми часу на цю роботу.

При погодинній формі оплати праці зарплату нараховують за фактично відпрацьований робочий час відповідно до тарифної ставки (погодинної, денної, місячної), установленої з урахуванням кваліфікації робітника та характеру виконуваних робіт. Таку форму оплати праці застосовують у поєднанні з установленням нормованих завдань, нормативів чисельності та норм обслуговування для відповідних категорій робітників.

Згідно з Інструкцією № 5 в основну заробітну плату входять й інші виплати, зокрема;

- оплата при переведенні працівника на нижче оплачувану роботу у випадках і розмірах, передбачених законодавством (пп. 2.1.4);
- оплата праці за час перебування працівника у відрадженні (у т. ч. якщо за ці дні за працівником зберігається середній заробіток) (пп. 2.1.6).

Додатковою заробітною платою вважаються виплати працівникам за виконану роботу понад установлену норму або за особливі умови праці. До складу додаткової зарплати входять такі групи виплат (див, табл. 3.1).

Таблиця 3.1.

Структура додаткової заробітної плати

Найменування групи	Склад
Надбавки та доплати	Доплати до тарифних ставок (посадових окладів) установлюються в розмірах, передбачених чинним законодавством, зокрема: <ul style="list-style-type: none"> - за суміщення професій (посад); - розширення зон обслуговування або збільшення обсягу виконуваних робіт; - виконання обов'язків тимчасово відсутнього працівника; - роботу у важких та особливо важких, шкідливих та особливо шкідливих умовах праці; - роботу в нічний час та ін.
Премії	Премії та винагороди працівникам, пов'язані з виконанням виробничих завдань і функцій, які мають систематичний характер, наприклад: <ul style="list-style-type: none"> - за виконання та перевиконання виробничих завдань; - підвищення продуктивності праці, виробітку; - поліпшення кінцевих результатів господарської діяльності бригади, дільниці, цеху; - винагороди за вислугу років, які носять систематичний характер; - процентні або комісійні винагороди, виплачені додатково до тарифної ставки (окладу, посадового окладу); - за економію сировини, матеріалів, палива та інших матеріальних ресурсів і т. д.

Продовження табл. 3.1.

Гарантійні та компенсаційні виплати	<p>Це виплати, передбачені чинним законодавством, а саме:</p> <ul style="list-style-type: none"> - оплата роботи в понаднормовий час, святкові та неробочі дні в розмірах, визначених законодавством; - оплата днів відпочинку, які надаються працівникам у зв'язку з роботою понад нормальну тривалість робочого часу за вахтового методу організації праці, за підсумованого обліку робочого часу та в інших випадках, передбачених законодавством; - виплати, пов'язані з індексацією зарплати працівників, і компенсації працівникам втрати частини зарплати у зв'язку з порушенням строків її виплати; - вартість безплатно наданих окремим категоріям працівників відповідно до законодавства житла, вугілля, комунальних послуг, послуг зв'язку, а також засоби на відшкодування їх оплати
Оплата невідпрацьованого часу	<p>До цих виплат відносяться:</p> <ul style="list-style-type: none"> - відпусткові та грошові компенсації за невикористані дні щорічних (основної та додаткових) відпусток і додаткові відпустки працівникам, які мають дітей, у розмірах, передбачених законодавством; - оплата додаткових навчальних і творчих відпусток, а також відпусток чорнобильцям; - оплата працівникам-донорам днів обстеження, здавання крові й відпочинку та ін.

До інших заохочувальних і компенсаційних виплат відносять:

- винагороди та премії, що мають разовий характер;
- компенсаційні та інші грошові й матеріальні виплати, які не передбачені актами чинного законодавства або здійснюються понад установлені цими актами норми.

Такі виплати не варто включати до виробничої собівартості готової продукції, а відносити на наднормативні витрати (п. 306 Метод рекомендацій №373).

Перелік документів, які використовуються для відображення витрат на оплату праці, підприємство встановлює самостійно. Підставою для нарахування заробітної плати виробничим робітникам є документи про виробничий виробіток (табл. 3.2).

Таблиця 3.2.

Документи про виробничий виробіток

Найменування документа	Пояснення
Відрядна форма оплати праці	
Рапорт про виробіток та прийняття робіт	На його підставі здійснюють щоденне прийняття виробітку бригади (конвеєра) протягом звітного місяця. При цьому виробіток робітників (бригади) враховується та оплачується тільки за якісно виготовленими деталями (виробами), прийнятими на кінцевій операції за повною сумарною розцінкою всіх фактично виконаних операцій, закріплених за робітником (бригадою)
Маршрутний лист (маршрутна карта)	Супроводжує партію [^] деталей у процесі виробництва за операціями їх оброблення в цехах. Його виписують попередньо на партії деталей відповідно до графіка їх запуску у виробництво, технологічних карт і т. ін. Операції в маршрутному листі перераховуються в тій самій послідовності, у якій вони передбачені в технологічних картах. У маршрутному листі вказують кількість виданих для роботи матеріалів, деталей, напівфабрикатів
Рапорти про виробіток продукції за зміну	Можуть застосовуватися одночасно з маршрутними листами. Позмінний рапорт у цьому випадку виконує роль розрахункового документа, до якого щодня з маршрутних листів записують результати технічного прийняття продукції за кожною операцією. За поданими рапортами здійснюють оперативний аналіз роботи кожного робітника й дільниці в цілому відповідно до змінних виробничих завдань
Наряд	Оформляють на відрядну роботу і вказують обсяг роботи та норми часу на його виконання. Наряд складають до початку роботи на основі технологічних карт або інших технічних документів і згідно із планованими обсягами виробництва. Виробничі завдання видають у вигляді наряду на відрядну роботу на одну зміну або на більш тривалий строк. Наряди можуть бути як індивідуальними (на робітника), так і колективними (на групу робітників). Під час виконання завдання в наряді зазначають висновок технічного прийняття роботи. Суму заробітку, що належить робітникові, розраховують множенням кількості виготовленої продукції (деталей, виробів) на встановлену розцінку
Погодинна форма оплати праці	
Табель обліку використання робочого часу (типова форма № ГТб, затверджена Наказом № 489)	У таблиці наводиться поіменний список усіх працівників цеху (відділу), дільниці або іншого структурного підрозділу підприємства з відміткою напроти кожного прізвища про використання робочого часу. Табель складає і заповнює відповідальна особа, якій доручено вести облік робочого часу. Наприкінці місяця оформлений належним чином табель передають до бухгалтерії

Також слід приділити увагу оформленню кадрових документів, якими є;

- колективний договір, у якому докладно відображено умови оплати праці працівників (прийняті форми та системи оплати праці; порядок розрахунку основної та додаткової заробітної плати та ін.);

- Положення про оплату праці, в якому викладено порядок оплати праці працівників:

- трудовий договір із працівниками;

- Положення про преміювання, яке містить умови преміювання (кількісні або якісні показники; періодичність нарахування; категорії працівників, яким нараховуються премії, та ін.). Якщо постійний порядок преміювання на підприємстві не розроблено, то рішення про преміювання відображають у наказі керівника підприємства;

- штатний розпис, у якому встановлюють структуру, штатний склад і чисельність працівників підприємства.

Розрахунок заробітної плати та утримань із неї здійснюється на підставі;

- Розрахунково-платіжної відомості працівника типової форми № П-6;

- Розрахунково-платіжної відомості (зведеної) типової форми № П-7.

Обидві форми затверджені Наказом № 489.

Для відображення розрахунків з оплати праці (за всіма видами заробітної плати, преміями, допомогами і т. ін.), включаючи розрахунки за не отриманою персоналом у встановлений строк сумою оплати праці (розрахунки з депонентами), узагальнюють на рахунку 66 «Розрахунки за виплатами працівникам».

Сума прямих витрат на оплату праці, які можна безпосередньо віднести до конкретного об'єкта обліку, відображається записом Дт 23 «Виробництво» (відповідні субрахунки) – Кт 661.

Крім того, до виробничої собівартості включають суми забезпечень на оплату відпусток виробничих робітників (резерв відпусткових), створюваних відповідно до п. 13 НП(С)БО 11. Нарахування забезпечення на оплату відпусток робітників, зайнятих випуском продукції, відображають проведенням Дт 23 (відповідні субрахунки) – Кт 471 «Забезпечення виплат відпусток».

Якщо підприємство використовує рахунки класу 8 «Витрати за елементами», то нарахування заробітної плати виробничим робітникам відображають проведеннями:

- Дт 81 «Витрати на оплату праці» (відповідні субрахунки) – Кт 661;

- Дт 23 (відповідні субрахунки) – Кт 81 (відповідні субрахунки).

Заробітну плату, яку неможливо прямо віднести до конкретного об'єкта витрат (наприклад, оплата простоїв виробничих робітників), включають до складу загальновиробничих витрат із подальшим розподілом. В обліку нарахування такої заробітної плати супроводжується проведенням Дт 91 (за відповідною статтею витрат) – Кт 661. Так можна враховувати заробітну плату при простої окремих виробничих робітників, а не всього підприємства. У разі простою всього виробництва підстав для визнання загальновиробничих витрат немає (ці витрати повинні бути пов'язані із процесом виробництва продукції). Тому заробітна плата виробничих робітників, а також нарахування на неї вважаються іншими операційними витратами й відображаються в обліку записом Дт 949 «Інші операційні витрати» – Кт 65, 66.

За настання певних подій роботодавці можуть виплачувати своїм працівникам матеріальну допомогу. Порядок та умови її надання роботодавець установлює сам. При цьому оподаткування матеріальної допомоги залежить від її виду.

У Податковому кодексі (ПК) поняття «матеріальна допомога» не розкривається. Водночас кожне з наведених нижче понять можна розуміти як матеріальну допомогу, а саме;

- безповоротна фінансова допомога (пп. 14.1.257. 140.5.10. пп. «г») пп. 164.2.17 ПК);
- допомога на лікування та медичне обслуговування за рахунок коштів роботодавця, яка видається працівникові на руки (пп. 165.1.19 ПК);
- допомога на поховання (пп. 165.1.22 ПК);
- благодійна допомога, у тому числі цільова, яка перераховується безпосередньо на рахунок закладу охорони здоров'я (п. 170.7 ПК).

Зазначені види матеріальної допомоги, виплачуваної роботодавцем, зручно згрупувати як систематична та разова допомога.

Систематична матеріальна допомога, зрозуміло, має систематичний характер. При цьому:

- надається всім або більшості працівників;

- її виплата передбачена внутрішнім документом (положенням про оплату праці найманих працівників, колективним договором, галузевою угодою та ін.).

Разова матеріальна допомога носить індивідуальний характер. Вона надається окремим працівникам у зв'язку з певними особистими обставинами (наприклад, на вирішення соціально-побутових потреб, на лікування, у зв'язку із сімейним станом та ін.).

Оформлення та оподаткування матеріальної допомоги працівникам залежить від її виду.

Найпоширеніший приклад такої допомоги - допомога на оздоровлення, яка виплачується раз на рік усім працівникам при виході у відпустку (основна її частина).

Колективний договір (інший внутрішній документ) може включати положення й про інші види систематичної допомоги, наприклад допомогу, пов'язану з ювілеєм компанії.

Систематична допомога в числі інших заохочувальних і компенсаційних виплат розглядається як частина заробітної плати (пп. 2.2.3 Інструкції № 5).

Систематична матеріальна допомога надається на основі наказу керівника підприємства, де вказується подія, пов'язана з її наданням, і посилання на норму колективного договору (внутрішнього документа). Наказ містить припис бухгалтерії нарахувати матеріальну допомогу певним працівникам у конкретних розмірах. На його підставі бухгалтер відображає нарахування в обліку.

Заява від працівника в цьому випадку не потрібна, адже ця допомога нараховується на підставі внутрішнього документа та наказу керівника.

Систематична матеріальна допомога вважається частиною заробітної плати. Тому:

- з неї втримують ПДФО за ставкою 18 % і ВЗ за ставкою 1,5 % (пп. 167.1. п. 16- підрозд. 10 розд. XX ПК):

- на неї нараховується ЄСВ за ставкою 22 % (для осіб з інвалідністю - за ставкою 8,41 %) (п. 1 ч. 1 ст. 7 Закону № 2464).

В об'єднаній звітності – Податковому розрахунку за формою, затвердженою Наказом № 4 (далі – Податковий розрахунок), ця допомога відображається таким чином:

у частині ПДФО: у додатку 4ДФ «Відомості про суми нарахованого доходу, утриманого та сплаченого податку на доходи фізичних осіб і військового збору» до Податкового розрахунку (далі – 4ДФ) разом із зарплатою з ознакою доходу «101»;

у частині ЄСВ: у додатку 1 «Відомості про нарахування заробітної плати (доходу, грошового забезпечення) застрахованим особам» до Податкового розрахунку (Д1) у складі зарплати, нарахованої у звітному місяці.

Оскільки систематична матеріальна допомога надається працівникам підприємства та входить до складу фонду оплати праці (далі – ФОП), разом із нарахованою зарплатою вона обліковується у витратах будь-якого підприємства – платника податку на прибуток у повному обсязі за даними бухгалтерського обліку.

Як було зазначено вище, виплата у вигляді систематичної матеріальної допомоги є складовою ФОП. Тому, як і зарплату, залежно від підрозділу, до якого прикріплено працівника, її нараховують записом: Дт 91 «Загальновиробничі витрати», 92 «Адміністративні витрати», 93 «Витрати на збут», 23 «Виробництво» – Кт 661 «Розрахунки із заробітної плати».

Зазначимо, що ПК (у частині ПДФО і ВЗ) і Законом № 2464 передбачено різні правила оподаткування різних видів разової матеріальної допомоги. З метою обкладення ПДФО, ВЗ і нарахування ЄСВ разову допомогу поділяють на благодійну нецільову та цільову (допомогу на лікування та допомогу на поховання, виплачувану за рахунок коштів роботодавця).

Розглянемо окремо документальне оформлення та обкладення ПДФО, ВЗ та ЄСВ основних видів такої допомоги.

Щоб отримати разову матеріальну допомогу, працівник подає заяву, в якій повинен зазначити причину надання допомоги (наприклад, у зв'язку із сімейними обставинами, одруженням, народженням дитини та ін.) та її бажаний розмір. На підставі такої заяви працівника видається наказ із зазначенням суми допомоги, а бухгалтер здійснює її нарахування та виплату.

ПДФО і ВЗ. Згідно з пп. 170.7.3 ПК не включається до оподаткованого доходу сума нецільової благодійної допомоги, у тому числі матеріальної, надаваної резидентами – юридичними або фізичними особами на користь платника податків протягом звітного

податкового року сукупно в розмірі, що не перевищує граничного розміру доходу, визначеного згідно з абзацом першим пп. 169.4.1 ПК, встановленого на 1 січня такого року (у 2021 р. – 3180 грн) (ЗІР), категорія 103.15). Сума перевищення допомоги над зазначеним розміром включається до загального оподаткованого податком доходу працівника та обкладається ПДФО і ВЗ за ставками 18 % і 1,5 % відповідно.

Крім того, працівник, який отримав оподатковувану допомогу, за підсумками звітного року повинен подати річну декларацію про майновий стан (пп. 170.7.3 ПК).

Зазначимо, що положення пп. 170.7.3 ПК не поширюються на профспілкові виплати своїм членам, умови звільнення яких від оподаткування передбачені пп. 165.1.47 Податкового кодексу.

Разова матеріальна допомога не входить до ФОП, тому не є об'єктом нарахування ЄСВ (п. 3.31 розд. III Інструкції № 5).

Сума нецільової благодійної допомоги, у тому числі й такої, що перевищує встановлений граничний розмір, у 4ДФ відображається з ознакою доходу «169» (ЗІР, категорія 103.25).

Суму матеріальної допомоги, на яку не нараховується ЄСВ, не слід показувати в Д1.

Податківці рекомендують платникам податків для підтвердження фактично понесених витрат, пов'язаних із лікуванням і медичним обслуговуванням, надавати договори, що ідентифікують продавця товарів (робіт, послуг) та їх покупця (отримувача), платіжні та розрахункові документи і т. п. (ЗІР, категорія 103.15).

Про документи йдеться і в іншому роз'ясненні (ЗІР, категорія 103.02) щодо застосування норми пп. 165.1.19 ПК благодійною організацією, але є актуальним і для роботодавців. Виділимо основні моменти в цьому роз'ясненні.

Документи повинні підтверджувати:

- цільовий характер надання коштів на оплату лікування або медичного обслуговування – у випадку передоплати таких послуг;
- факт надання послуг із лікування або медичного обслуговування платника податків, якщо оплата здійснюється після надання послуг.

Такими документами можуть бути:

- медичні висновки, що підтверджують необхідність лікування та медичного обслуговування (зокрема, наявність і характеристики хвороби, травм, отруєння, патологічного стану платника податків);

- договори, платіжні та розрахункові документи, акти надання послуг та інші документи залежно від виду лікування або медичного обслуговування, хвороби та стану пацієнта.

Таким чином, якщо працівник подасть необхідні документи, об'єкт обкладення ПДФО і ВЗ не виникне.

У даному випадку підприємство повинне керуватися нормами пп. 165.1.19 і п. 16- підрозд. 10 розд. XX Податкового кодексу.

Так, не включаються до загального місячного (річного) оподаткованого доходу платника, зокрема, доходи у вигляді коштів або вартості майна (послуг), надаваних роботодавцем як допомога на лікування та медичне обслуговування платника. Така допомога може видаватися, наприклад, на придбання ліків, донорських компонентів, протезно-ортопедичних виробів, виробів медичного призначення для індивідуального користування осіб з інвалідністю. Якщо допомога видавалася грошима, то витрати платника податків повинні бути документально підтверджені – це обов'язкова умова звільнення від оподаткування.

Зазначимо, що звільнення від оподаткування відповідно до пп. 165.1.19 ПК може застосовуватися під час оплати вартості лікування як в Україні, так і за кордоном (ЗІР, категорія 103.02).

Нараховувати ЄСВ на суму разової допомоги на лікування не потрібно, це впливає з п. 14 розд. I Переліку видів виплат, здійснюваних за рахунок коштів роботодавців, на які не нараховується ЄСВ (Перелік № 1170). У даному пункті йдеться про матеріальну допомогу разового характеру, надавану окремим працівникам на оплату лікування.

Роботодавець як податковий агент повинен показати виплачений дохід у 4ДФ з ознакою доходу «143».

При цьому в Д1 сума матеріальної допомоги, на яку не нараховується ЄСВ, не показується.

У такому випадку вважається, що підприємство надає своєму працівникові цільову благодійну допомогу, сума якої відразу перераховується на рахунок закладу охорони здоров'я.

Працівник повинен подати заяву із проханням оплатити лікування. До заяви рекомендуємо додати рахунок-фактуру, виставлений закладом охорони здоров'я, де будуть перераховані послуги з лікування, надані працівникові.

Також можна скористатися рекомендаціями податківців (ЗІР, категорія 103.02) стосовно того, які документи знадобляться для підтвердження витрат на лікування, оплачених працівникові відповідно до пп. 165.1.19 ПК (див. вище).

Роботодавцеві слід керуватися пп. «а» пп. 170.7.4 ПК. Даною нормою, зокрема, передбачено, що не включається до оподаткованого доходу фізичної особи цільова благодійна допомога, надавана резидентами – юридичними або фізичними особами в будь-якій сумі (вартості) закладу охорони здоров'я (їх перелік затверджено Наказом № 385) для компенсації вартості платних послуг із лікування такої фізичної особи або члена її сім'ї першого ступеня споріднення (див. визначення в пп. 14.1.263 ПК у розмірах, які не перекриваються виплатами з фонду загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування).

Згаданий вид медичного страхування на сьогодні не введено, тож за загальним правилом звільняється від оподаткування вся сума зазначеної допомоги.

У пп. «а» пп. 170.7.4 ПК перераховано послуги закладів охорони здоров'я, оплата яких не звільняється від обкладення ПДФО, відповідно і ВЗ.

У пп. 170.7.5 ПК зазначено, що набувач цільової благодійної допомоги, наданої на лікування, має право використовувати її протягом 24 календарних місяців, що настають за місяцем отримання такої допомоги. Відповідно, якщо цільові кошти не були використані протягом зазначеного строку, їх потрібно повернути благодійникові (підприємству).

У такому випадку працівник зобов'язаний включити невикористану суму такої допомоги до складу свого загального річного оподаткованого доходу (подати декларацію за рік, у якому минули 24 місяці) і самостійно сплатити ПДФО і ВЗ. Це є обов'язком працівника, а не турботою підприємства.

Згідно з пп. 170.7.6 ПК отримувач допомоги (працівник) може звернутися до контролюючого органу із заявою про продовження

строку користування допомогою із зазначенням обставин, що свідчать про неможливість її повного використання у встановлений ПК строк. Керівник (його заступник або уповноважена особа) такого контролюючого органу має право приймати рішення щодо продовження строку.

Якщо контролюючий орган відмовляє в такому продовженні, його рішення може бути оскаржене в порядку, встановленому ст. 56 Податкового кодексу.

На суму, перераховану закладу охорони здоров'я, ЄСВ не нараховується. Це прямо випливає з п. 13 розд. II Переліку № 1170.

Податковий розрахунок. Сума допомоги підлягає відображенню в 4ДФ з ознакою доходу «169».

У Д1 суму матеріальної допомоги, на яку не нараховується ЄСВ, не показують.

Якщо допомога видається підприємством родичу померлого працівника, то від родича треба отримати заяву про надання такої допомоги та копію свідоцтва про смерть. Також необхідно видати наказ про надання допомоги.

ПДФО і ВЗ. Не обкладаються ПДФО кошти, надавані як допомога на поховання роботодавцем померлого платника податків за його останнім місцем роботи (у т. ч. перед виходом на пенсію) у розмірі, що не перевищує подвійного розміру суми, визначеної в абзаці першому пп. 169.4.1 ПК. У 2021 р. така сума становила 6360 грн.

Сума перевищення (за її наявності) остаточно обкладається податками під час її нарахування (виплати, надання) (пп. «б» пп. 165.1.22 Податкового кодексу).

Якщо родичі померлого звернулися не до останнього роботодавця, тоді оподаткування цієї допомоги здійснюється за правилами обкладення нецільової благодійної допомоги (див. вище).

ЄСВ. Не є об'єктом нарахування ЄСВ матеріальна допомога разового характеру, у тому числі на поховання. Цей вид допомоги наведено в п. 14 розд. I Переліку № 1170.

Податковий розрахунок. Допомога, яка виплачується за останнім місцем роботи померлого, незалежно від її розміру, відображається в 4ДФ з ознакою доходу «146» (ЗІР, категорія 103.25). При цьому слід указати ІПН родича – отримувача допомоги.

Сума матеріальної допомоги, на яку не нараховується ЄСВ, не показується в Д1.

З позиції оподаткування прибутку разову допомогу, надану працівникові, можна розцінювати як безповоротну фінансову допомогу. На подібні операції поширюється дія пп. 140.5.10 ПК. Згідно із цим підпунктом сума допомоги, перерахована неплатникам податку на прибуток, вважається різницею, яка збільшує фінансовий результат. Якщо отримувачем допомоги є фізична особа – платник ПДФО (як у нашому випадку), то різниця не визначається.

Таким чином, суму разової матеріальної допомоги підприємство включає до витрат як у бухгалтерському, так і в податковому обліку.

Виняток: якщо підприємство під час визначення об'єкта оподаткування коригує фінансовий результат на всі різниці й при цьому перераховує матеріальну допомогу відразу на рахунок закладу охорони здоров'я, тоді підприємство має застосувати норму пп. 140.5.9 ПК. Адже якщо отримувач грошей – заклад охорони здоров'я – є неприбутковою організацією, внесеною до Реєстру неприбуткових організацій, або перерахована сума перевищить оподатковуваний прибуток підприємства-благодійника за попередній звітний рік більше ніж на 4 %, сума такого перевищення становитиме різницю, що збільшує фінансовий результат.

Якщо перевищення не буде, не буде й різниці – тоді фінансовий результат не коригується. Суму торішнього прибутку беруть із рядка 04 декларації за минулий звітний рік.

Виплата разової допомоги не пов'язана ні з виробничою, ні з адміністративною або збутовою діяльністю. Тому її нарахування відображається записом: Дт 949 «Інші витрати операційної діяльності» – Кт 663.

Сільськогосподарські підприємства часто потребують працівників лише на весняно-літній період, у тому числі для вирощування та збору врожаю тощо. У такому разі немає сенсу утримувати весь персонал протягом року, оскільки неможливо забезпечити його необхідним обсягом роботи. Виходом із ситуації стає залучення необхідної кількості працівників на сезонні роботи.

Сезонними вважаються роботи, які внаслідок природних і кліматичних умов виконуються не протягом року, а протягом певного періоду (сезону), що не перевищує шести місяців.

Перелік сезонних робіт устанавлюються Списком сезонних робіт, який затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 28.03.1997 р. № 278 (Список № 278). Лише роботи, включені до цього списку, вважатимуться сезонними.

Список містить і сезонні роботи в галузі сільського господарства, а саме;

- в овочівництві, садівництві, виноградарстві, буряківництві, хмелярстві;
- на вирощуванні та збиранні картоплі, тютюну, кормів, баштанних культур, лікарських рослин;
- на інкубаторно-птахівничих та міжгосподарських інкубаторних станціях.

Тобто роботи вважаються сезонними, якщо одночасно виконуються дві умови:

- їх включено до Списку № 278;
- вони виконуються за трудовим договором, укладеним на строк, що не перевищує тривалості сезону – 6 місяців.

В іншому разі роботи не вважатимуться сезонними (див. лист Мінпраці від 26.06.2006 р. № 413/020/99-06). Тоді з працівниками, прийнятими на певний період, можна укласти звичайні строкові договори.

Із сезонними працівниками укладаються строкові трудові договори. Це відповідає ст. 23 КЗпП, адже вони не можуть перевищувати певного строку й укладаються на термін, що встановлюється за згодою сторін.

Строковий трудовий договір укладають у разі, якщо трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк з урахуванням характеру наступної роботи або умов її виконання, або інтересів працівника та в інших випадках, передбачених законодавством (ст. 23 КЗпП).

Сезонним працівникам під час прийняття на роботу не встановлюється випробування з метою перевірки відповідності працівника наданій йому роботі (ч. 3 ст. 26 КЗпП), п. 5 Указу № 310).

Роботодавець зобов'язаний попередити працівника про сезонний характер роботи. Тому строк, на який укладається трудовий договір, має бути обумовлений у заяві працівника та в наказі про прийняття на роботу. З наказом слід ознайомити працівника під підпис.

Якщо цю умову не передбачити в наказі, то трудовий договір вважатиметься таким, що укладений на невизначений строк.

Разом із заявою працівник подає всі необхідні документи, передбачені ст. 24 КЗпП, зокрема;

- паспорт або інший документ, що засвідчує особу;
- трудову книжку, якщо це основне місце роботи;
- копію довідки про присвоєння реєстраційного номера облікової картки платника податків;
- військовий квиток (за наявності);
- документи про освіту та про стан здоров'я (якщо це необхідно для допуску до роботи);
- свідоцтво про соціальне страхування.

У разі укладання строкового трудового договору обов'язково подається до ДФС повідомлення про прийняття на роботу відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 р. № 413.

У трудовій книжці роблять звичайний запис про прийняття на роботу відповідно до Інструкції про порядок ведення трудових книжок працівників, затвердженої спільним наказом Мінпраці, Мін'юсту, Мінсоцзахисту від 29.07.1993 р. № 58. Запис про строковий характер трудового договору до трудової книжки не заносять (див. лист Мінпраці та соцполітики України від 29.05.2007 р. № 126/13/133-07).

Усі працівники, які уклали письмовий трудовий договір (контракт) і виконували сезонну роботу протягом одного дня й більше, включаються до облікової кількості штатних працівників (п. 2.1 Інструкції № 286). Тому посади сезонних працівників мають бути включені до штатного розпису, де зазначається, що вони вводяться на певні періоди. Якщо цього не зроблено, потрібно внести зміни до штатного розпису для зазначення посади сезонного працівника.

Права та обов'язки працівників, які уклали трудові договори про сезонну роботу, такі самі, як і інших працівників, які працюють за трудовим договором, укладеним на невизначений строк.

На них поширюються правила внутрішнього трудового розпорядку і колективного договору, а також гарантії, передбачені законодавством.

Сезонні працівники мають такі самі трудові права та гарантії, передбачені КЗпП, як і постійні працівники, за винятком обмеженого строку роботи.

Форми та системи оплати праці, норми праці, розцінки, тарифні сітки, схеми посадових окладів, умови запровадження та розміри надбавок, доплат, премій, винагород та інших заохочувальних, компенсаційних і гарантійних виплат, що діють на підприємстві, також поширюються на сезонних працівників.

Посадовий оклад установлюється штатним розписом і не може бути меншим, ніж прожитковий мінімум для працездатних осіб на 1 січня календарного року (ст. 96 КЗпП). Заробітна плата за виконану працівником місячну (годинну) норму праці не може бути меншою від мінімальної зарплати (далі – МЗП) (ст. 95 КЗпП).

Сезонні працівники мають право на оплату часу відпусток, тимчасової непрацездатності, їм надаються гарантії та компенсації у зв'язку зі службовими відрядженнями, передбачені ст. 121 КЗпП (збереження місця роботи та середнього заробітку, виплата добових, відшкодування витрат).

Залучати до роботи у вихідні та святкові дні сезонних працівників, як і постійних, можна лише у випадках, передбачених ст. 71 та ч. 4 ст. 73 КЗпП. Вид компенсації за роботу в такі дні визначається за згодою між працівником і роботодавцем: це може бути інший день відпочинку або оплата в подвійному розмірі (ст. 72, 107 КЗпП):

- відрядникам – за подвійними відрядними розцінками;
- працівникам, праця яких оплачується за годинними/денними ставками – у розмірі подвійної годинної/денної ставки;
- працівникам, які одержують місячний оклад, – у розмірі одиначної годинної/денної ставки понад оклад, якщо робота у святковий, неробочий або вихідний день провадилася в межах місячної

норми робочого часу, і в розмірі подвійної годинної/денної ставки понад оклад, якщо робота провадилась понад місячну норму.

Оплата в зазначеному розмірі провадиться за години, фактично відпрацьовані у вихідний, святковий або неробочий дні.

Оподаткування заробітної плати сезонних працівників здійснюється в загальному порядку: з неї утримується ПДФО (18 %) і військовий збір (1,5 %) та нараховується ЄСВ (22 % чи 8,41 % на зарплату працівника-інваліда). Такі працівники мають право на ПСП, якщо розмір їхньої зарплати у 2019 р. не перевищує 2690 грн і вони подали роботодавцю заяву про застосування ПСП.

Водночас ч. 2 ст. 7 Закону від 08.07.2010 р. № 2464-VI «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» передбачає для сезонних працівників деякі особливості нарахування ЄСВ за роботу, строк виконання якої перевищує календарний місяць. ЄСВ у такому разі нараховується на суму, що визначається діленням заробітної плати (доходу), виплаченої за результатами роботи, на кількість місяців, за які вона нарахована. Цю норму застосовують, наприклад до премій, нарахованих за результатами сезонної роботи. Основна заробітна плата сезонним працівникам, як і іншим найманим працівникам, нараховується щомісяця, тому цю норму до неї не застосовують.

Відпустка сезонним працівникам надається пропорційно до відпрацьованого на підприємстві часу (ч. 9 ст. 6 Закону від 15.11.1996 р. № 504/96-ВР «Про відпустки», Закон № 504).

Тривалість основної відпустки за повний відпрацьований рік становить не менше 24 календарних днів (к. д.).

Сезонному працівнику може бути надана відпустка повної тривалості до спливу строку трудового договору у випадках, перелічених у ч. 7 ст. 10 Закону № 504.

Невикористані дні відпустки не можна замінити грошовою компенсацією під час роботи на підприємстві.

Якщо строк дії трудового договору минає, а працівник не скористався своїм правом на відпустку, то за його бажанням можна:

- або надати йому невикористану відпустку з подальшим звільненням. Підстава для надання такої відпустки - відповідна заява працівника. У такому разі дія строкового трудового договору продовжується до закінчення відпустки працівника (ст. 3 Закону № 504);

- або нарахувати та виплатити в день звільнення компенсацію за всі невикористані дні щорічної відпустки.

Продовження терміну договору на дні відпустки не перетворює строковий трудовий договір у безстроковий.

Суму відпусткових або компенсації за невикористані дні щорічної відпустки визначають відповідно до Порядку обчислення середньої заробітної плати, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 08.02.1995 р. № 100 (Порядок № 100).

Інші види відпусток, установлені Законом № 504, надають сезонним працівникам у загальному порядку.

Сезонні працівники є застрахованими особами, тому вони мають право на матеріальне забезпечення в разі настання страхових випадків. Зокрема, їм оплачуються листки непрацездатності у зв'язку із захворюваннями або травмами, а також у зв'язку з вагітністю та пологами.

Однак застрахованим особам, які працюють на сезонних роботах, допомога з тимчасової непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві, надається не більш як за 75 к. д. протягом календарного року (ст. 22 Закону від 23.09.1999 р. № 1105-XIV «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування»).

Середня заробітна плата для розрахунку виплат сезонним працівникам за листками непрацездатності обчислюється за загальними правилами відповідно до Порядку обчислення середньої заробітної плати (доходу, грошового забезпечення) для розрахунку виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26.09.2001 р. № 1266 (Порядок № 1266).

Розрахунковим періодом, за який обчислюється середня заробітна плата для призначення допомоги по вагітності та пологах, допомоги по тимчасовій непрацездатності, а також оплати перших п'яти днів тимчасової непрацездатності за рахунок коштів роботодавця, є 12 календарних місяців перебування у трудових відносинах (з першого до першого числа) за останнім основним місцем роботи застрахованої особи, що передують місяцю, в якому настав страховий випадок (п. 25 Порядку № 1266).

Оскільки тривалість сезонних робіт не перевищує 6 календарних місяців, для розрахунку середньої заробітної плати застосовують розрахунковий період:

- фактично відпрацьовані календарні місяці на підприємстві (з першого числа після прийняття на роботу до першого числа, що передує настанню страхового випадку);

- фактично відпрацьований час (календарні дні) перед настанням страхового випадку, якщо застрахована особа перебувала у трудових відносинах з підприємством менше календарного місяця.

Якщо сезонний працівник захворів у перший день роботи, то середня заробітна плата визначається виходячи з тарифної ставки (посадового окладу), установленої на день настання страхового випадку (п. 28 Порядку № 1266).

Крім того, визначаючи суму лікарняних та декретних для сезонного працівника, слід ураховувати обмеження, установлені ст. 19 Закону № 1105, у разі якщо протягом 12 місяців перед настанням страхового випадку страховий стаж становить менше 6 місяців.

Сезонні працівники, які протягом року залучаються лише для сезонної роботи, мають право на матеріальне забезпечення відповідно до Закону № 1105 у таких розмірах:

- допомога з тимчасової непрацездатності – виходячи з нарахованої заробітної плати (доходу), з якої сплачуються страхові внески, але не більше за розмір допомоги, обчислений із МЗП, установленої на час настання страхового випадку – 4 173 грн на місяць у 2019 р. (обмеження за 1 к. д. – 137,09 гр. (4 173 грн : 30,44));

- допомога по вагітності та пологах - виходячи з нарахованої заробітної плати (доходу), з якої сплачуються страхові внески, але не більше за розмір допомоги, обчислений із двократного розміру МЗП, установленої на час настання страхового випадку – 8 346 грн на місяць у 2019 р. (обмеження за 1 к. д. – 274,18 грн. на день (8 346 грн. : 30,44)).

Сума допомоги по вагітності та пологах у розрахунку на місяць не може бути меншою за розмір допомоги, обчислений із МЗП, установленої на час настання страхового випадку (п. 2 ст. 26 Закону № 1105), – 4 173 грн на місяць (137,09 грн на 1 к. д.).

Сезонних працівників звільняють на підставі п. 2 ч. 1 ст. 36 КЗпП (закінчення строку трудового договору). Заява працівником

у такому разі не подається. Роботодавець має видати наказ (розпорядження) про звільнення працівника. Днем звільнення вважається останній день дії строкового трудового договору.

Якщо працівник після закінчення сезонної роботи фактично продовжить працювати, а жодна зі сторін не вимагатиме припинення трудових відносин, трудовий договір вважатиметься укладеним на невизначений строк і звільнити працівника за п. 2 ст. 36 КЗпП уже буде неможливо.

Наказ про звільнення керівник підприємства може видати:

- або в останній день дії строкового трудового договору;
- або напередодні, зазначивши дату звільнення, визначену договором.

Якщо на момент закінчення строку дії договору працівник перебуває на лікарняному, працівника звільнити можна, адже заборону на звільнення в період хвороби встановлено для випадків припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця. Розірвання трудового договору за п. 2 ч. 1 ст. 36 КЗпП до них не належить.

Строковий трудовий договір із сезонним працівником можна розірвати достроково.

Роботодавець має право звільнити сезонного працівника зі своєї ініціативи на підставі ст. 40 і 41 КЗпП – це загальні випадки припинення трудових договорів з ініціативи власника.

Особливі для сезонних працівників підстави звільнення зазначено в п. 7 Указу № 310. Зокрема, трудовий договір із сезонними працівниками може бути розірвано з ініціативи адміністрації у разі:

- припинення або скорочення робіт на підприємстві, в установі, організації з причин виробничого характеру на строк більше двох тижнів;
- нез'явлення працівника на роботу безперервно внаслідок тимчасової непрацездатності протягом більше одного місяця;
- невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором чи правилами внутрішнього трудового розпорядку.

Підставою для розірвання трудового договору з ініціативи працівника згідно зі ст. 39 КЗпП можуть бути:

- хвороба або інвалідність, які перешкоджають виконанню роботи за договором;

- порушення власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю, колективного або трудового договору;
- неможливість продовжувати роботу: переїзд на нове місце проживання; переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість; вступ до навчального закладу; неможливість проживання в цій місцевості, підтверджена медичним висновком; вагітність; догляд за дитиною до досягнення нею чотирнадцятирічного віку або дитиною-інвалідом; догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку або інвалідом I групи; вихід на пенсію; прийняття на роботу за конкурсом, а також з інших поважних причин (ч. 1 ст. 38 КЗпП).

У разі розірвання договору з ініціативи сезонного працівника він має попередити про це адміністрацію письмово за три дні (п. 6 Указу № 310).

Вихідна допомога виплачується у випадках, передбачених ст. 44 КЗпП, у розмірі:

- не менше середнього місячного заробітку в разі припинення трудового договору з підстав, зазначених у п. 6 ст. 36 і п. 1, 2, 6 ст. 40 КЗпП; відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість, а також відмова від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці; зміни в організації виробництва і праці; невідповідність працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню цієї роботи; поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;
- передбаченому колективним договором, але не менше тримісячного середнього заробітку – внаслідок порушення власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю, колективного чи трудового договору (ст. 38, 39 КЗпП).

Зазначимо, що у ст. 8 Указу № 310 для сезонних працівників передбачено вихідну допомогу в розмірі двотижневого середнього заробітку в разі припинення робіт на підприємстві на строк більше двох тижнів із причин виробничого характеру або скорочення робіт у них. Крім того, Указом № 310 передбачено виплату вихідної допомоги у разі призову або вступу на військову службу в розмірі двотижневого середнього заробітку.

Однак зазначені норми щодо виплати вихідної допомоги не відповідають ст. 44 КЗпП. Тому в цьому випадку виплачують допомогу згідно з нормами КЗпП, оскільки Указ № 310 є чинним у частині, що не суперечить законодавству України.

Водночас підприємства у колективному або трудовому договорі в межах своїх повноважень і за рахунок власних коштів можуть установлювати додаткові (порівняно із законодавством) трудові та соціально-побутові пільги, гарантії для працівників, зокрема щодо виплати вихідної допомоги сезонним працівникам.

Суму вихідної допомоги розраховують згідно з абзацом третім п. 2 Порядку № 100, виходячи з виплат за останні 2 календарних місяці роботи, що передують звільненню. Працівникам, які пропрацювали на підприємстві менше 2 календарних місяців, середня заробітна плата обчислюється, виходячи з виплат за фактично відпрацьований час.

Сільгоспідприємства можуть прийняти на роботу сезонних працівників, якщо роботи входять до Списку № 278 та виконуються за трудовим договором, укладеним на строк, що не перевищує тривалості сезону – 6 місяців. Сезонні працівники мають такі самі гарантії щодо оплати праці, відпусток, лікарняних, вихідної допомоги, як і працівники, що працюють за безстроковим трудовим договором.

3.2. Облік та оподаткування діяльності фермерських господарств

Сімейним фермерським господарствам (ФГ) юридичним особам (юрособи) доступні ті самі системи оподаткування, що й іншим юрособам. Тобто вони можуть обрати:

- загальну систему зі сплатою податку на прибуток;
- спрощену систему зі сплатою єдиного податку (далі - ЄП) у третій групі;
- спрощену систему зі сплатою ЄП у четвертій групі.

Розглянемо особливості кожної переліченої системи, а також їх переваги та недоліки.

Загальна система оподаткування передбачає, що господарство є платником:

- податку на прибуток;

- інших податків, установлених Податковим кодексом (ПК), зокрема земельного податку, податку на нерухоме майно, транспортного податку, рентної плати за спецвودокористування тощо, за умови, що господарство має об'єкти обкладення такими податками.

Об'єкт обкладення податком на прибуток визначається шляхом коригування фінансового результату до оподаткування, розрахованого у фінансовій звітності відповідно до П(С)БО або МСФЗ, на різниці, передбачені розд. III ПК, а також окремими положеннями розд. I, II і XX ПК (п. 134.1 ПК). Застосовувати вказані різниці повинні лише ті підприємства, у яких дохід за останній рік перевищує 20 млн гривень.

Отже, якщо дохід господарства не перевищує 20 млн грн, то об'єктом оподаткування буде прибуток, розрахований за правилами бухгалтерії. Ставка податку на прибуток становить 18 % (п. 136.1 ПК).

Звітним періодом для податку на прибуток підприємств є календарні: квартал, півріччя, три квартали, рік. При цьому декларація заповнюється наростаючим підсумком (п. 137.4 ПК).

Річний податковий період можуть обрати (п. 137.5 ПК):

- новостворені сімейні ФГ, зареєстровані протягом звітного року, які сплачують податок на прибуток на підставі річної податкової декларації за період діяльності у звітному (податковому) році;
- ФГ, у яких дохід від будь-якої діяльності (за вирахуванням непрямих податків), визначений за показниками Звіту про фінансові результати (Звіту про сукупний дохід), за попередній річний звітний (податковий) період не перевищує 20 млн гривень.

Також річний період передбачений п. 137.5 ПК для виробників сільгосппродукції незалежно від суми доходу. Але ДФС вважає, що цей період вони могли застосовувати тільки до 1 січня 2017 року (до цієї дати діяв спецрежим обкладення ПДВ). Отже, після вказаної дати сільгоспвиробники мають право обрати річний податковий період, тільки якщо їх річний дохід не перевищує 20 млн гривень.

Декларація подається платником податку до органу ДФС лише за ті періоди, в яких у такого платника виникли об'єкти оподаткування, або за наявності показників, що підлягають декларуванню (п. 49.2 ПК).

Додатки до декларації подаються, якщо у звітному періоді здійснювалися операції, що відображаються в таких додатках, і заповнено відповідні рядки декларації,

Річна декларація з податку на прибуток подається протягом 60 календарних днів після закінчення звітного (податкового) року (п. 137.5 ПК).

Переваги

1. Об'єктом оподаткування є прибуток, розрахований за даними бухгалтеру. Тобто порівняно з Єдиним податком (далі – ЄП) (третьою і четвертою групою одиниць) податок на прибуток є більш об'єктивним, оскільки до уваги береться фінансовий результат діяльності підприємства.

Наприклад, якщо рік був неврожайним або собівартість сільгосппродукції вища від реалізаційних цін на неї, то сума прибутку господарства може бути відносно невеликою. У такому разі підприємство сплатить незначну суму податку або не буде його сплачувати (якщо за даними бухгалтеру отримує збиток).

2. Для платників податку на прибуток встановлено знижену ставку ПДФО при виплаті дивідендів. Так, виплачуючи дивіденди своїм засновникам (учасникам), ці платники утримують з них ПДФО в розмірі 5 % (пп. 167.5.2 ПК), тоді як спрощенці утримують податок за ставкою 9 %. Щоправда, ця перевага не стосується прямо ФГ – це більше плюс для його членів (засновників).

Недоліки

1. Платники податку на прибуток не звільняються від сплати земельного податку. Це може бути значною перепоною для перебування на загальній системі, адже сільгоспдіяльність передбачає використання земель сільгосппризначення. Тому, якщо ФГ має у власності значні площі землі, йому доведеться сплачувати чималий земельний податок.

2. Фізичні особи, які здають земельні ділянки сільгосппризначення в оренду сільгосппідприємствам-загальносистемникам, не мають пільги зі сплати земельного податку. Нагадаємо, від сплати цього податку звільняються власники земельних ділянок, земельних часток (паїв) та землекористувачі за умови передачі цих ділянок та часток (паїв) в оренду платникові ЄП четвертої групи (п. 281.3 ПК).

Це не стосується безпосередньо витрат ФГ, але на практиці вони часто компенсують фізичним особам-орендодавцям суми земельного податку (якщо це передбачено договором). Отже, ФГ може бути обтяжений додатковим фінансовим тягарем.

3. У порівнянні зі спрощеною системою (як третьою, так і четвертою групою єдинників) у загальносистемників ведення обліку для визначення об'єкта оподаткування та складання звітності дещо складніше.

Реєстрація

Для того щоб бути на загальній системі оподаткування, сімейному ФГ не потрібно подавати жодних додаткових документів, бо держреєстратор сам передає відповідні відомості до податкового органу, у якому ФГ автоматично отримує статус загальносистемника.

ЄП для платників третьої групи

Платниками ЄП можуть бути сімейні ФГ, у яких обсяг річного доходу не перевищує 5 млн грн (п. 291.4 ПК).

Об'єктом оподаткування для єдинників третьої групи є дохід, отриманий протягом звітного періоду. Мається на увазі будь-який дохід (включаючи дохід представництв, філій, відділень юрособи), отриманий протягом податкового (звітного) періоду в грошовій формі (готівковій та/або безготівковій), матеріальній або нематеріальній формі, визначеній п. 292.3 Податкового Кодексу.

Тобто це надходження на поточний рахунок та в касу господарства, а також:

- дохід від списання кредиторської заборгованості;
- вартість безоплатно отриманих товарів/послуг.

Не можуть обрати цю систему оподаткування господарства, які на день подання заяви про реєстрацію платником ЄП мають податковий борг, крім безнадійного податкового боргу, що виник внаслідок дії обставин непереборної сили (форс-мажору) (пп. 291.5.8 ПК).

Переваги

1. Єдинники третьої групи мають право обирати ставку ЄП та самостійно вирішувати, бути їм платниками ПДВ чи ні (навіть якщо їхній дохід перевищить 1 млн грн).

2. Вони звільнені від сплати податку за землі, що використовуються в господарській діяльності. Нагадаємо, земельний податок сплачують тільки власники землі. Якщо земля (як приватної,

так і державної чи комунальної власності) орендується, то оренда платя сплачується на загальних підставах.

Недоліки

1. Платникам ЄП третьої групи заборонено проводити бартерні операції: згідно з п. 291.6 ПК розрахунки за відвантажені товари (виконані роботи, надані послуги) здійснюються виключно в грошовій формі (готівковій чи безготівковій). Така заборона поширюється і на вексельні розрахунки за реалізовані товари, взаємозалік, виплату заробітної плати в натуральній формі.

За порушення цього правила єдинник буде переведений на загальну систему із 1-го числа місяця, що настає за податковим (звітним) періодом, у якому здійснено негрошові розрахунки (пп. 298.2.3 ПК), а суми доходу, отримані від заборонених операцій, доведеться обкласти подвійною ставкою ЄП (п. 293.5 ПК).

2. Сума ЄП не залежить від результатів діяльності. При визначенні об'єкта оподаткування враховуються всі доходи у грошовій формі. Тобто витрати не беруться до уваги взагалі. Тому, якщо підприємство отримає збитки, йому доведеться сплатити ЄП з усієї виручки.

3. Як і загальносистемники, фізичні особи, що здають землю в оренду підприємству-єдиннику, не мають пільги зі сплати земельного податку.

Реєстрація

Зареєструватися платником ЄП третьої групи можна з будь-якого кварталу року. Для цього слід подати заяву до органу ДФС за місцем реєстрації ФГ за 15 календарних днів (к.д.) до початку кварталу, з якого господарство бажає стати таким платником.

Новостворене сімейне ФГ може:

- або подати держреєстратору заяву про обрання спрощеної системи разом із заявою про держреєстрацію (пп. 4 пп. 298.1.1 ПК);
- або подати таку заяву в орган ДФС за місцем своєї реєстрації протягом 10 к. д. із дня держреєстрації (пп. 298.1.2 ПК).

Заява про реєстрацію єдинником подається за формою, затвердженою наказом Мініфіну від 20.12.2011 р. № 1675.

Якщо підприємство разом із набуттям статусу єдинника бажає зареєструватися платником ПДВ (наприклад, воно не було раніше зареєстроване та обрало ставку ЄП у розмірі 3 %) або, навпаки,

позбутися статусу платника ПДВ (при обранні ставки 5 %), разом із заявою треба подати реєстраційну заяву платника ПДВ або заяву про анулювання ПДВ-реєстрації.

ЄП для платників четвертої групи

Ця система оподаткування передбачена спеціально для сільгосп підприємств, до яких відносяться і сімейні фермерські господарства.

Порядок реєстрації та сплати ЄП єдинниками четвертої групи визначено гл. 1 розд. XIV Податкового кодексу.

Платниками ЄП четвертої групи можуть бути тільки ФГ, у яких частка доходу, отриманого від реалізації сільгосп продукції власного виробництва та продуктів її переробки за попередній податковий (звітний) рік, становить не менше 75 % від загальної суми доходу за цей самий період (пп. 14.1.194. пп. 4 п. 291.4 ПК).

Не можуть бути єдинниками четвертої групи ФГ (п. 291.5 ПК):

- у яких понад 50 % доходу, отриманого від продажу сільгосп продукції власного виробництва та продуктів її переробки, становить дохід від реалізації декоративних рослин (за винятком зрізаних квітів, вирощених на угіддях, які належать сільгосптоваровиробникам на праві власності або надані йому в користування, та продуктів їх переробки), диких тварин і птахів, хутряних виробів і хутра (окрім хутрової сировини);

- що провадять діяльність із виробництва підакцизних товарів. Таке обмеження не стосується виробників вино матеріалів виноградних (коди згідно з УКТЗЕД 2204 29-2204 30), вироблених на підприємствах первинного виноробства для підприємств вторинного виноробства, які використовують такі вино матеріали для створення готової продукції. Також це обмеження не поширюється на підприємства, які виробляють електроенергію кваліфікованими когенераційними установками та/або з відновлюваних джерел енергії (за умови, що дохід від реалізації цієї енергії не перевищує 25 % доходу від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) такого суб'єкта господарювання);

- які станом на 1 січня базового (звітного) року мають податковий борг, за винятком безнадійного податкового боргу, що виник внаслідок дії обставин непереборної сили (форс-мажору).

Переваги

1. Звільнення від сплати деяких податків (їх перелік див. у таблиці).

2. Фізичні особи, які передають земельні ділянки в оренду платникові ЄП четвертої групи, звільняються від сплати земельного податку.

Недоліки

До недоліків можна віднести те, що сума ЄП не залежить від результатів діяльності ФГ. Тобто, якщо ФГ спрацювало у збиток чи отримало невеликий прибуток, воно все одно має сплатити ЄП, відповідно землі, яка йому належить на праві власності чи на умовах оренди.

Реєстрація

Зареєструватися платником ЄП четвертої групи можна тільки з початку календарного року. Для цього слід подати не пізніше 20 лютого декларацію з ЄП на звітний рік, додаток до неї та розрахунок частки сільгоспвиробництва.

Порівняльна таблиця систем оподаткування для сімейних ФГ (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Порівняльна таблиця систем оподаткування для сімейних ФГ

Загальна система	Спрощена система	
	зі сплатою ЄП у третій групі	зі сплатою ЄП у четвертій групі
Умови застосування для новостворених підприємств		
Без обмежень	Без обмежень	Сільгосптоваровиробники, у яких частка доходу, отриманого від реалізації сільгосппродукції власного виробництва та продуктів її переробки за попередній податковий (звітний) рік, становить не менше 75 % від загальної суми доходу за цей же період
Об'єкт оподаткування		
Прибуток, який визначається шляхом коригування результату до оподаткування, визначеного у фінансовій, на різниці, передбачені ПК	Дохід, отриманий протягом звітного періоду на розрахунковий рахунок та в касу господарства	Площа сільгоспугідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень) та/або земель водного фонду (внутрішніх водойм, озер, ставків, водосховищ), що перебуває у власності сільгосптоваровиробника або надана йому в користування, у т. ч. на умовах оренди

Продовження табл. 3.3

База оподаткування		
Грошовий вираз об'єкта оподаткування, тобто прибуток у грошовій формі	Дохід, виражений у грошовій формі	Нормативна грошова оцінка 1 га землі з урахуванням коефіцієнта індексації, визначеного станом на 1 січня базового податкового (звітного) року
Ставка податку		
18 %	3 % (для платників ПДВ) або 5% (для неплатників ПДВ)	Залежить від виду і розташування сільгоспугідь. Ставки встановлено п. 293.9 ПК
Звітний період		
Квартал, півріччя, три квартали, рік	Квартал	Календарний рік – для подання звітності, календарний квартал – для сплати податку
Від сплати яких податків звільняються		
–	1. Податок на прибуток. 2. ПДВ для єдинників, які обрали ставку 5 %. 3. Земельний податок, крім податку за земельні ділянки, що не використовуються господарством	1. Податок на прибуток. 2. Земельний податок. Однак потрібно сплачувати податок за земельні ділянки, що не використовуються для ведення сільгосптоваровиробництва. 3. Рентна плата за спецводокористування
Заборонені види діяльності		
–	Перелічені в п. 291.5 ПК	–

Для того щоб обрати оптимальну систему оподаткування, сімейному ФГ слід зважити на переваги та недоліки кожної системи, а також розрахувати суму податку, яку господарство сплачує на кожній із них.

Як правило, для сільгоспідприємств (у т. ч. ФГ) найбільш вигідною є спрощена система зі сплатою ЄП у четвертій групі.

Відповідно до ч. 5 ст. 1 Закону України від 19.06.2003 р. № 973-IV «Про фермерське господарство» (Закон № 973) ФГ без статусу юридичної особи організовується на основі діяльності фізособи-підприємця і має статус сімейного ФГ за умови використання праці членів такого господарства, якими є виключно фізособа-підприємець та члени її сім'ї відповідно до ст. 3 Сімейного кодексу (СК).

Нагадаємо, що відповідно до ст. 3 СК сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Сім'я створюється на підставі шлюбу,

кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік з поважних причин не проживають спільно. А дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

Залучення сімейного ФГ інших громадян відповідно до ст. 27 Закону № 973 може здійснюватися лише для виконання сезонних та окремих робіт, які безпосередньо пов'язані з діяльністю господарства і потребують спеціальних знань чи навичок.

Фізособа-підприємець підлягає державній реєстрації.

Особливості створення та діяльності сімейного ФГ без набуття статусу юридичної особи регулюються положеннями ст. 8 Закону № 973.

Сімейне ФГ організовується підприємцем самостійно або спільно із членами його сім'ї на підставі договору про створення такого господарства. Договір про створення сімейного ФГ укладається членами однієї сім'ї в письмовій формі та підлягає нотаріальному посвідченню.

Головою сімейного ФГ без статусу юрособи є член сім'ї, зареєстрований як підприємець і визначений договором. Від його імені має право виступати голова або уповноважений ним один із членів господарства.

Сімейне ФГ, організовані на основі діяльності фізособи-підприємця, у податкових правовідносинах не мають тих пільг, які мають ФГ-юрособи. Так, ПК передбачено спеціальний податковий режим для сільгосптоваровиробників – спрощена система оподаткування платників податку (ЄП) четвертої групи. Водночас до сільгосптоваровиробників віднесено ПК лише юридичних осіб (пп. 14.1.235 ПК). Отже, СФГ, організовані на основі діяльності фізособи-підприємця, поки що на цьому режимі перебувати не можуть.

Однак Верховною Радою України 10 липня 2018 року прийнято Закон «Про внесення змін до Податкового кодексу України і передбачено зміни ще в деяких законах щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств» (законопроект № 6490-д), що дозволяє отримати статус платника ЄП чет-

вертої групи фізособам-підприємцям, які організували сімейне ФГ. Таке сімейне ФГ:

- веде діяльність винятково в межах ФГ, зареєстрованого відповідно до Закону № 973;
- займається виключно виробництвом сільгосппродукції, її переробкою та постачанням;
- здійснює господарську діяльність (окрім постачань) за місцем податкової адреси;
- не використовує працю найманих осіб;
- використовує площу сільгоспугідь у власності або користуванні, земель водного фонду в користуванні членами ФГ не менше 2 га, але не більше 20 гектарів.

Також передбачено введення пільг зі сплати ЄСВ для членів ФГ, у тому числі його голови (доплата ЄСВ за рахунок держбюджету впродовж 10 років). ПДФО з орендної плати за земельні ділянки (паї) стягуватиметься до місцевих бюджетів за місцезнаходженням таких земельних ділянок.

На час підготовки номера цей Закон ще не підписаний Президентом України та не офіційно неопублікований. У разі набуття його чинності фізособи-підприємці, які організували сімейне ФГ, зможуть здійснювати діяльність по ЄП четвертої групи на умовах, яких наразі здійснюють свою діяльність юрособи-єдинники четвертої групи.

Тож поки що діяльність сімейного ФГ оподатковуватиметься як діяльність підприємця, а не на пільгових умовах – як сільгосптоваровиробника. Підприємець має самостійно обрати систему оподаткування, за якою сплачуватиме податки – загальну або спрощену. Від цього залежатимуть види податків, які сплачуватимуться із власних доходів підприємця, та звітність, яка подаватиметься до контролюючих органів.

У разі обрання підприємцем спрощеної системи оподаткування слід звернути враховувати таке:

- ЄП першої групи не може бути застосовано в разі організації сімейного ФГ, адже на ній здійснюють виключно роздрібний продаж товарів з торговельних місць на ринках та/або провадять господарську діяльність з надання побутових послуг населенню;

• ЄП другої групи можуть застосовувати тільки підприємці, які займаються господарською діяльністю з надання послуг, у тому числі побутових, платникам ЄП та/або населенню, виробництвом та/або продажем товарів, діяльністю у сфері ресторанного господарства.

Отже, підприємцю, який організовує сімейне ФГ, доцільно зареєструватися платником ЄП третьої групи, на яку не поширюються перелічені обмеження.

Порівняльний аналіз систем оподаткування для фізособи-підприємця, що організує сімейне ФГ, наведено в табл. 3.4.

Таблиця 3.4

**Порівняльний аналіз систем оподаткування
для фізособи-підприємця, що організує сімейне ФГ**

Показник	Система оподаткування		
	Загальна система	Платники ЄП другої групи	Платники ЄП третьої групи
Обмеження за обсягом виручки й кількістю працівників	Немає обмежень	Обсяг доходу протягом року не повинен перевищувати 1 500 000 грн, а кількість найманих працівників одночасно не може перевищувати 10 осіб	Обсяг доходу протягом року не повинен перевищувати 5 млн грн. Немає обмежень за кількістю працівників
Об'єкт та база оподаткування	Чистий дохід визначається як різниця між загальним оподатковуваним доходом (виручкою у грошовій та негрошовій формі) та документально підтвердженими витратами, пов'язаними з господарською діяльністю підприємця (пп. 177.2 ПК)	Дохід, отриманий протягом податкового (звітного) періоду у грошовій формі (готівковій та/або безготівковій), матеріальній або нематеріальній формі, визначений у 292.3 ПК. При цьому до доходу не включаються пасивні доходи у вигляді процентів, дивідендів, роялті, страхові виплати і відшкодування, а також доходи, отримані від продажу рухомого та нерухомого майна, яке належить на праві власності фізособі та використовується в її господарській діяльності	
Ставки податку	З чистого доходу сплачується ПДФО за ставкою 18 % та військовий збір (далі - ВЗ) за ставкою 1,5 %	Фіксована ставка ЄП становить до 20 % розміру мінімальної заробітної плати (далі - МЗП) (до 744,60 грн у 2018 р.)	Обирають одну із двох ставок ЄП, які обчислюються у відсотках від доходу: 3 % та сплата ПДВ відповідно до розд. V ПК; 5 %, якщо підприємець не є платником ПДВ

Продовження табл. 3.4

Облік доходів і витрат	Облік ведеться у Книзі обліку доходів і витрат заформово, затвердженою наказом Міндоходів від 16.09.2013 р. № 481	Платники ЄП другої групи ведуть облік лише доходів у Книзі обліку доходів	Платники ЄП за ставкою 5 % ведуть облік лише доходів у Книзі обліку доходів. Платники ЄП за ставкою 3 % ведуть облік і доходів і витрат у Книзі обліку доходів і витрат
		Форми Книг затверджено наказом Мінфіну від 19.06.15 р. № 579	
Реєстрація платником ПДВ	У разі досягнення обсягу оподатковуваних операцій 1 млн грн за останні 12 календарних місяців підприємець зобов'язаний зареєструватися платником ПДВ	Не є платниками ПДВ	Підприємці за ставкою ЄП 3 % є платниками ПДВ. Підприємці, які застосовують ставку ЄП 5 %, можуть добровільно зареєструватися платниками ПДВ і перейти на сплату ЄП за ставкою 3 %
Порядок сплати податку	<p>Податок сплачується авансом. Авансові платежі з податку на доходи розраховуються підприємцем самостійно за фактичними даними, зазначеними у Книзі обліку доходів і за кожний квартал. До бюджету їх до 20 квітня, до 20 липня та до 20 жовтня.</p> <p>За IV квартал авансовий платіж не сплачується. Якщо за результатами якогось кварталу доходу немає, авансовий платіж теж не сплачується. Остаточний розрахунок податку здійснюється на підставі даних річної декларації, з урахуванням унесених авансових платежів</p>	<p>ЄП сплачується шляхом здійснення авансового внеску не пізніше 20-го числа (включно) поточного місяця.</p> <p>Платники ЄП можуть сплатити ЄП авансовим внеском за весь податковий (звітний) період (квартал, рік), але не більш як до кінця поточного звітного року</p>	ЄП сплачується протягом 50 календарних днів після закінчення звітного кварталу

Продовження табл. 3.4

Порядок подання звітності підприємця	Податкова декларація про майновий стан і доходи подається раз на рік не пізніше ніж 9 лютого наступного року за формою, затвердженою наказом Мінфіну від 02.10.2015 р. № 859. Новостворені підприємці або ті, що перейшли зі спрощеної системи оподаткування, подають декларацію за результатами кварталу, у якому розпочато роботу на загальній системі оподаткування, потім – раз на рік	Податкова декларація платника ЄП другої групи - фізичної особи-підприємця подається раз на рік – протягом 60 календарних днів, що настають за останнім календарним днем звітного (податкового) року. В ній відображаються обсяг отриманого доходу, щомісячні авансові внески	Податкова декларація платника ЄП третьої групи - фізичної особи-підприємця подається щокварталу протягом 40 календарних днів після закінчення звітного кварталу
		Податкова декларація подається за формою, затвердженою наказом Мінфіну від 19.06.2015 р. № 578	
Сплата ЄСВ	Підприємці нараховують ЄСВ на чистий дохід за ставкою 22 %. ЄСВ нараховується на суму доходу, отриманого від діяльності, яка підлягає обкладенню ПДФО. При цьому розмір ЄСВ не може бути меншим від мінімального страхового внеску, який розраховується як добуток МЗП у поточному місяці та ставки ЄСВ (22 %). Максимальна величина доходу, на яку нараховується ЄСВ, становить 15 МЗП. З 2018 року ЄСВ сплачується щокварталу до 20-го числа місяця, що настає за кварталом	Суму ЄСВ підприємці визначають самостійно, але не менше ніж мінімальний страховий внесок, який розраховується як добуток МЗП у поточному місяці та ставки ЄСВ (22 %). ЄСВ сплачується щокварталу до 20-го числа місяця, що настає за кварталом	

Продовження табл. 3.4

Звільнення від сплати ЄСВ	Від сплати ЄСВ та подання Звіту з ЄСВ за формою, затвердженою наказом Мінфіну від 14.04.2015 р. № 435, звільняються підприємці, які отримують пенсію за віком або є особами з інвалідністю, або досягли віку, визначеного ст. 26 Закону від 09.07.03 р. № 1058-IV «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», та отримують пенсію або соціальну допомогу	
Порядок подання звітності з ЄСВ	Фізособи-підприємці, у т. ч. ті, які обрали спрощену систему оподаткування, формують та подають до органів доходів і зборів Звіт з ЄСВ самі за себе один раз на рік до 10 лютого року, що настає за звітним періодом	
Сплата інших податків	Не звільняється від сплати податків і зборів відповідно до законодавства України	Платники ЄП – фізособи звільняються від обов'язку нарахування, сплати та подання податкової звітності з таких податків і зборів; ПДФО – у частині доходів (об'єкта оподаткування), отриманих у результаті господарської діяльності платника ЄП (фізособи) та оподатковани відповідно до ПК; ПДВ – з операцій із постачання товарів, робіт та послуг, місце постачання яких розташоване на митній території України, крім ПДВ, що сплачується фізособами, які обрали ставку ЄП 3 %; податку на майно (у частині земельного податку), крім земельного податку за земельні ділянки, що не використовуються платниками ЄП для провадження господарської діяльності тощо

Як бачимо, пільговий режим, передбачений для сільгоспвиробників-юросіб (платників ЄП четвертої групи) фізособа-підприємець, який організовує сімейне ФГ без створення юрособи, застосувати наразі не може. Але він може обрати загальну або спрощену систему оподаткування. Тобто ту, яка оптимально враховує особливості господарської діяльності цього підприємця.

На відміну від осіб, залучених до роботи за трудовим договором (контрактом), члени ФГ не отримують заробітну плату, як наймані працівники. Але вони можуть отримувати дохід, що розподіляється між членами ФГ;

- залежно від внеску до складеного чи статутного капіталу ФГ;
- пропорційно до трудового внеску кожного з них (так звані трудові дивіденди).

Перший вид доходу – це звичайні дивіденди (пп. 14.1.49 ПК), другий – дохід за трудову участь. Члени ФГ отримують його в

разі розподілу доходу господарства в цілому, пропорційно до трудового внеску кожного з них (п. 7.9, 7.10 Методичних рекомендацій з організації та ведення бухгалтерського обліку в селянських (фермерських) господарствах, затверджених наказом Мінагрополітики від 02.07.2001 р. № 189).

Порядок розподілу доходу між членами ФГ, умови нарахування винагороди та строки її виплати (надання) ФГ має прописати в установчому документі чи визначити в ньому порядок прийняття окремих рішень (наприклад, прибуток розподіляється на підставі рішення загальних зборів членів ФГ). Нарахування та виплату провадять за розпорядженням (наказом) голови ФГ, Саме в разі його видання потрібно перейти до оподаткування виплат.

Податківці наполягають, що доходи членів ФГ, одержані від виконання трудової функції у цих господарствах за рахунок розподілу доходу (прибутку) таких господарств, включаються до місячного (річного) оподатковуваного доходу цих платників як інші доходи. Тобто такі виплати не є дивідендами з метою оподаткування.

Під час нарахування або виплати доходу своїм членам ФГ як податковий агент утримує із визначеної суми ПДФО за ставкою 18 % та відображає дохід у формі № 1ДФ з ознакою «127».

Із такого доходу також утримується військовий збір (ВЗ) за ставкою 1,5 % на загальних підставах.

Якщо ФГ виплачує дохід, що розподіляється між членами ФГ залежно від їх внеску до складеного чи статутного капіталу ФГ, діють правила оподаткування, установлені для дивідендів.

Дивіденди належать до пасивних доходів та є об'єктом обкладення ПДФО та ВЗ у складі загального місячного (річного) оподатковуваного доходу (пп. 14.1.268. 164.2.8 ПК).

Ставка ПДФО залежить від того, на якій системі оподаткування перебуває ФГ:

- для платників податку на прибуток це 5 % (пп. 167.5.2 ПК);
- для платників єдиного податку третьої або четвертої групи – 9 % (пп. 167.5.4 ПК).

Дивіденди, нараховані платникові податку за акціями або іншими корпоративними правами, що мають статус привілейованих (або інший статус, який передбачає виплату фіксованого розміру

дивідендів, або коли розмір виплати є іншим, ніж сума виплат, розрахована на будь-яку іншу акцію (корпоративне право), емітовану таким платником податку), для цілей оподаткування прирівнюються до виплати заробітної плати (далі – зарплатні дивіденди) із відповідним оподаткуванням (пп. 57.1-4, 170.5.3 ПК). Тобто в такому разі застосовують ставку ПДФО в розмірі 18 %.

Дивіденди незалежно від їх виду (без винятку) обкладаються ВЗ за ставкою 1,5 %.

Дивіденди остаточно оподатковуються ФГ під час їх нарахування (пп. 170.5.4 ПК). Сума утриманого ПДФО та ВЗ сплачується (перераховується) до бюджету за загальними правилами, установленними п. 168.1 ПК. Так, дивіденди:

- виплачують готівкою, знятою з рахунка в банку, або перераховують на карткові рахунки фізосіб – у день їх виплати (пп. 168.1.2 ПК);

- виплачують з каси (за рахунок коштів, які не були отримані в банку на зазначені цілі, а надійшли до каси підприємства) – протягом трьох банківських днів із дня, що настає за днем виплати (пп. 168.1.4 ПК);

- нараховано, але не виплачено – протягом 30 календарних днів після місяця їх нарахування (пп. 168.1.5 ПК).

У формі № 1ДФ дивіденди відображають залежно від їх виду:

- дивіденди за акціями та корпоративними правами (пп. 164.2.8 ПК) – з ознакою доходу «109»;

- реінвестовані фізособою дивіденди (пп. 165.1.18 ПК) – з ознакою доходу «142»;

- зарплатні дивіденди (пп. 170.5.3 ПК) – з ознакою доходу «101».

Для нарахування та сплати ЄСВ для членів ФГ передбачено особливий порядок. Із 01.01.2018 р. вони стали платниками ЄСВ (п. 5 ч. 1 ст. 4 Закону від 08.07.2010 р. № 2464-VI «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» (далі – Закон № 2464). Отже, сплачують ЄСВ самі члени ФГ, а не ФГ за своїх членів.

На суму виплачених своїм членам доходів ФГ не нараховують ЄСВ, адже вони не є виплатами роботодавця найманим працівникам. Не нараховують ЄСВ і на дивіденди (п. 14 Переліку видів

виплат, що здійснюються за рахунок коштів роботодавців, на які не нараховується єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі – ЄСВ), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22.12.2010 р. № 1170).

На членів ФГ після взяття на облік в органах ДПС поширюються обов'язки, визначені, зокрема, п. 1, 4 ч. 2 ст. 6 Закону № 2464, щодо своєчасного та в повному обсязі нараховування, обчислення і сплати ЄСВ та подання до ДПС звітності за встановленою формою.

Отримані від ФГ доходи, зокрема дивіденди, потрапляють до визначеної бази нарахування ЄСВ. При цьому відповідно до абзацу першого п. 2 ч. 1 ст. 7 Закону № 2464 сума ЄСВ не може бути меншою ніж розмір мінімального страхового внеску на місяць (у 2020 р. це 1 039,06 грн). ЄСВ підлягає сплаті незалежно від фінансового стану платника (ч. 12 ст. 9 Закону № 2464).

Базою нарахування ЄСВ для членів ФГ є розподілений дохід (прибуток), отриманий ними від чистого прибутку ФГ у звітному році, що підлягає обкладенню ПДФО, поділений на кількість місяців, протягом яких член ФГ перебував на обліку як платник ЄСВ, але не вище за максимальну величину такої бази (у 2020 р. це 70845 грн) (п. 11 розд. ІІ Інструкції про порядок нарахування і сплати Єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, затвердженої наказом Мінфіну від 20.04.2015 р. № 449). Отже, отримані від ФГ доходи, зокрема дивіденди (як трудові, так і звичайні), потрапляють до визначеної бази нарахування.

Якщо дохід (прибуток) у звітному кварталі або окремому місяці звітного кварталу не отримано, члени ФГ все одно мають сплачувати щомісяця ЄСВ. Його сума не може бути меншою ніж мінімальний страховий внесок.

Право на звільнення від сплати ЄСВ за себе мають члени ФГ, якщо вони (ч. 4 ст. 4 Закону № 2464):

- належать до осіб, які підлягають страхуванню на інших підставах;
- отримують пенсію за віком;
- є особами з інвалідністю;

- досягли віку, встановленого ст. 26 Закону від 09.07.2003 р. № 1058-IV «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», та отримують відповідно до закону пенсію або соціальну допомогу.

Члени ФГ сплачують ЄСВ за себе раз на квартал – до 20-го числа місяця, що настає за звітним кварталом. За результатами фінансового року до 1 травня вони мають подати до ДПС звіт за формою № Д5.

Члени ФГ можуть скористатися додатковою фінансовою підтримкою через механізм доплати ЄСВ на користь застрахованих осіб – членів/голови сімейного ФГ, які зареєстровані платниками єдиного податку четвертої групи (п. 13.1 Закону від 24.06.2004 р. № 1877-IV «Про державну підтримку сільського господарства України», далі - Закон № 1877).

Порядок надання допомоги затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 22.05.2019 р. № 565 (Порядок № 565). Відповідно до п. 5 цього Порядку для отримання додаткової фінансової підтримки голова сімейного ФГ має подати до ДПС відповідні заяви (за формою додатків 1 і 2 до Порядку) від себе та всіх членів сімейного ФГ, До заяв додається копія договору (декларації) про утворення сімейного ФГ. Звісно, підтримка надається лише в разі дотримання обов'язкових умов її надання, зазначених у п. 13/і Закону № 1877.

Якщо ФГ нарахувало (виплатило) своїм членам дивіденди, але не нарахувало, не утримало та/або не сплатило (не перерахувало) до бюджету ПДФО та ВЗ, воно як податковий агент несе відповідальність у вигляді штрафу в розмірі (п. 127.1 ПК);

- 25 % суми податку, що підлягає нарахуванню та/або сплаті до бюджету;
- 50 % зазначеної суми – у разі повторного вчинення правопорушення протягом 1 095 днів;
- 75 % зазначеної суми – у разі вчинення аналогічного правопорушення протягом 1095 днів втретє і більше.

У разі неподання, подання з порушенням установлених строків, не в повному обсязі та подання із недостовірними відомостями або з помилками у формі № 1 ДФ, якщо такі недостовірні відомості або помилки призвели до зменшення та/або збільшення

податкових зобов'язань та/або до зміни платника податків, податковому агенту загрожує штраф у розмірі 510 грн, а за повторне порушення протягом року – в розмірі 1020 грн (п. 119.2 ПК).

Із суми нарахованих членам ФГ дивідендів утримуються ПДФО та ВЗ на момент їх нарахування. Члени ФГ сплачують ЄСВ самостійно. Базою нарахування ЄСВ є сума доходу (прибутку), отриманого від їх діяльності, яка підлягає обкладенню ПДФО, але не вище ніж максимальна величина такої бази.

Одноосібниками прийнято називати фізичних осіб, яким належать земельні ділянки сільськогосподарського призначення, які не здали їх в оренду юрособам або фізособам-підприємцям, а самостійно їх обробляють і вирощують сільгосппродукцію для задоволення власних потреб, а також для реалізації.

Найчастіше землі сільгосппризначення, що перебувають у власності цій категорії фізосіб, надавалися їм:

- або для ведення особистого селянського господарства (далі – ОСГ) відповідно до ст. 118 Земельного кодексу (далі – ЗК) у порядку безплатної приватизації. Розмір земельної ділянки для однієї особи не перевищує 2 га (ст. 121 ЗК);
- або для ведення товарного сільгоспвиробництва. Зазвичай це землі, отримані колишніми працівниками колективних сільгосп-підприємств у процесі реформування таких підприємств у вигляді права на земельну частку (пай). Переважна більшість таких осіб скористалися правом на приватизацію такого паю та виділення його в натурі.

Діяльність одноосібників регулюється Законом від 15.05.2003 р. № 742-IV «Про особисте селянське господарство» (Закон № 742).

Як визначено у ст. 1 Закону, ОСГ – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юрособи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, із метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, перероблення і споживання сільгосп-продукції, реалізації її надлишків та надання послуг із використанням майна ОСГ, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму.

Члени ОСГ провадять діяльність на свій розсуд і ризик у межах встановленого правового господарського порядку, дотримуючись вимог Закону № 742 та інших нормативно-правових актів.

Згідно зі ст. 7 Закону № 742 члени ОСГ мають право:

- самостійно господарювати на землі;
- укладати особисто або через уповноважену особу будь-які угоди, що не суперечать законодавству;
- реалізовувати надлишки виробленої продукції на ринках, а також заготівельним, переробним підприємствам та організаціям, іншим юридичним і фізичним особам;
- самостійно здійснювати матеріально-технічне забезпечення власного виробництва;
- відкривати рахунки в установах банків та отримувати кредити в установленому законодавством порядку;
- вільно розпоряджатися належним майном, виробленою сільгосппродукцією та продуктами її перероблення;
- об'єднуватися на добровільних засадах у виробничі товариства, асоціації, спілки з метою координації своєї діяльності, отримувати дорадчі послуги тощо.

ОСГ підлягають обліку, порядок якого визначений наказом Мінекономрозвитку та торгівлі від 14.04.2017 р. № 572.

Так, облік ОСГ ведуть сільські, селищні та міські ради у межах погосподарського обліку за типовими формами первинної облікової документації:

- формою № 1 «Облікова картка об'єкта погосподарського обліку». Цю форму використовують сільські, селищні, міські ради, на території яких розташовані сільські населені пункти;
- формою № 3 «Список осіб, яким надані земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства із земель міських поселень». Її використовують міські та селищні ради в частині міських поселень, а заповнюють на підставі рішень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування про передачу земельних ділянок у власність та користування для ведення ОСГ, земельно-кадастрової документації, письмових заяв та усних повідомлень громадян.

Згідно зі ст. 1 Закону № 742 діяльність, пов'язана з веденням ОСГ, не відноситься до підприємницької. Проте одноосібник може зареєструватися таким суб'єктом на добровільній основі.

Ця реєстрація має такі переваги:

- можливість укладати договори та офіційно продавати свою продукцію магазинам та іншим торговельним мережам;
- повноцінний соціальний захист (отримання в майбутньому пенсії, оформлення лікарняних, декретних, допомоги на випадок безробіття);
- участь у державних програмах підтримки аграрної галузі.

До недоліків можна віднести більш пильну увагу з боку контролюючих органів (наприклад, через проведення податкових перевірок), а також додаткове податкове навантаження (наприклад, необхідність сплати ЄСВ).

Одноосібник може зареєструватися у формі:

- селянського фермерського господарства (ФГ) – як юридична, так і фізична особа;
- фізособи-підприємця;
- юрособи (наприклад, приватне підприємство).

Відповідно до ст. 33 ЗК земельні ділянки, призначені для ведення ОСГ, можуть передаватися фізособами у користування юрособам (у т. ч. ФГ) та використовуватися ними для ведення товарного сільгоспвиробництва, ФГ без зміни цільового призначення ділянки. Аналогічна норма міститься і в ст. 5 Закону № 742.

Причому, тут діє загальна норма щодо строку оренди сільгоспземель. Згідно зі ст. 19 Закону від 06.10.2098 р. № 161-ХІV «Про оренду землі» (далі – Закон № 161) мінімальний та максимальний строки дії договору оренди земельних ділянок сільгосппризначення становлять не менше 7 років і не більше 50 років відповідно.

Тут розглянемо випадки, коли власники ОСГ самостійно обробляють свою землю і вирощують сільгосппродукцію.

Більшість програм і напрямів державної підтримки сільгоспвиробників розраховані на юросіб та фізосіб-підприємців. Але за деякими напрямами на фінансову підтримку від держави можуть розраховувати й одноосібники.

Зокрема, на державну підтримку можуть претендувати тільки одноосібники, які провадять діяльність у галузі бджільництва.

Так, у дотацію на безповоротній основі можуть отримати фізособи, які мають у власності від 10 до 300 бджолосімей. Розмір дотації – 200 грн за бджолосімею.

Фізособи–власники земельних ділянок є платниками земельного податку (пп. 269.1.1 ПК).

Від сплати цього податку звільнено таких осіб за умови, що розмір земельної ділянки для ведення ОСГ не перевищує 2 га (пп. 281.2.1 ПК):

- особи з інвалідністю першої та другої груп;
- фізособи, які виховують трьох і більше дітей віком до 18 років;
- пенсіонери (за віком);
- ветерани війни та особи, на яких поширюється дія Закону від 22.10.1993 р. № 3551-ХІІ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»;
- фізичні особи, визнані законом особами, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Усі інші одноосібники, а також вищезазначені особи, яким належить більше 2 га землі, повинні сплачувати земельний податок на загальних підставах.

Також від сплати земельного податку звільнено фізосіб – власників землі, які передали такі землі в оренду платникові єдиного податку четвертої групи.

Розрахунок земельного податку таким особам здійснює податковий орган. Орган ДПС надсилає фізособі до 1 липня поточного року податкове повідомлення-рішення (ППР) про сплату земельного податку. Цей податок слід сплатити протягом 60 днів із дня вручення ППР за вказаними у ньому реквізитами (п. 287.5 ПК).

Ставки земельного податку встановлюють органи місцевого самоврядування, на території яких розташовані земельні ділянки. Так, ставка податку за землі сільгосппризначення становить від 0,3 до 1 % їхньої нормативної грошової оцінки (НГО). А якщо НГО не проведено, то ставка для сільгоспугідь встановлюється на рівні від 0,3 % до 5 % НГО одиниці площі ріллі по відповідній області.

За несвоєчасну сплату земельного податку до одноосібника буде застосовано штраф:

- у разі затримки до 30 календарних днів включно після спливу строку сплати грошового зобов'язання – у розмірі 10 % погашеної суми податкового боргу;
- у разі затримки понад 30 календарних днів після закінчення строку сплати грошового зобов'язання - у розмірі 20 % погашеної суми податкового боргу.

Якщо одноосібник не отримає в установлені строки від контролюючого органу ППР про сплату земельного податку, він звільняється від відповідальності за несвоєчасну сплату цього податку.

Якщо одноосібник реалізує вирощену ним продукцію, отже, він отримує дохід. А якщо він отримує дохід, то є платником ПДФО та ВЗ (пп. 162.1.1 ПК).

Утім, пп. 165.1.24 ПК передбачено пільги зі сплати ПДФО. Зокрема, не підлягають оподаткуванню доходи, отримані від продажу власної сільгосппродукції, що вирощена, відгодована, виловлена, зібрана, виготовлена, вироблена, оброблена та/або перероблена безпосередньо фізособою на земельних ділянках, наданих їй для ведення ОСГ та/або товарного сільгоспвиробництва, сукупний розмір яких не перевищує 2 га.

Якщо розмір таких земельних ділянок перевищує 2 га, дохід від продажу сільгосппродукції підлягає оподаткуванню на загальних підставах.

Якщо одноосібник продає самостійно вирощену сільгосппродукцію особам, які є податковими агентами (тобто юрособам або фізособам-підприємцям), то такі особи мають утримати із суми продажу і перерахувати в бюджет ПДФО за ставкою 18 % та ВЗ за ставкою 1,5 %.

Щоб скористатися пільгою, передбаченою пп. 165.1.24 ПК і продавати сільгосппродукцію без утримання ПДФО та ВЗ, одноосібник повинен мати довідку про наявність у фізичної особи земельних ділянок за формою № ЗДФ (затверджена наказом Міндоходів від 17.01.2014 р. № 32). Таку довідку можна отримати в сільській, селищній, міській раді за місцем проживання. Довідка видається протягом 5 робочих днів після надходження письмової заяви про її видачу (або заяви про зміну інформації, зазначеної в раніше отриманій довідці) на 5 років.

Копію такої довідки необхідно надати податковому агентові (покупцю) під час закупівлі сільгосппродукції. Одноосібник має зберігати оригінал довідки в себе, а після закінчення строку дії довідки – протягом строку позовної давності, тобто ще 3 роки.

Якщо ж такої довідки не буде або розмір земельної ділянки перевищує 2 га, то покупець – податковий агент повинен буде утримати із суми продажу ПДФО та ВЗ.

Доходи, отримані від продажу власної продукції тваринництва, не є об'єктом обкладення ПДФО, якщо їх сума сукупно за рік не перевищує 50 розмірів мінімальної заробітної плати, установленої законом на 1 січня звітного (податкового). Причому для неутримання податковим агентом ПДФО та ВЗ довідку за формою № ЗДФ подавати не потрібно.

Якщо одноосібник продає свою сільгосппродукцію не податковим агентам, а, наприклад, на ринку, він має самостійно вести облік своїх доходів із метою оподаткування і декларувати отримані ним доходи.

Одноосібник, який отримує протягом календарного року дохід від продажу сільгосппродукції, що не підпадає під пільгу, установлену пп. 165.1.24 ПК, зобов'язаний подати декларацію та сплатити ПДФО та ВЗ у визначений законодавством строк (п. 179.1 ПК).

У п. 179.2 ПК перелічено випадки, коли декларація не подається. Зокрема, її можна не подавати, якщо одноосібник отримував доходи (продавав сільгосппродукцію) тільки від податкових агентів (за виплачені одноосібнику доходи відзвітує податковий агент, подавши форму № 1ДФ).

Якщо ж продукція продавалася не податковим агентам, то декларацію слід подавати, тільки якщо розмір земельної ділянки одноосібника перевищує 2 га (адже доходи, отримані на ділянці площею менше ніж 2 га, оподаткуванню не підлягають відповідно до пп. 165.1.24 ПК).

Якщо одноосібник продає продукцію тваринництва та отримує протягом року дохід понад 208 650 грн, то він має подати декларацію, навіть якщо продавав сільгосппродукцію тільки податковим агентам (розмір земельної ділянки не має значення). Водночас фізособа має подати до органу ДПС довідку про самостійне вирощування, розведення, відгодовування продукції тваринницт-

ва. Така довідка видається у довільній формі радою за місцем податкової адреси (місцем проживання) власника продукції тваринництва. Якщо довідкою підтверджено вирощування проданої продукції безпосередньо платником, оподаткуванню підлягає дохід, що перевищує 208 650 грн. Якщо такої довідки у фізособи немає, доходи від продажу продукції тваринництва оподатковуються на загальних підставах.

Форма декларації затверджена наказом Мінфіну від 02.10.2015 р. № 859 (далі – Наказ № 859).

Декларація подається раз на рік. У 2020 р. слід подати декларацію за наслідками 2019 року.

Порівняно з минулом роком форма декларації змінилася згідно з наказом Мінфіну від 25.04.2019 р. № 177. Тож цьогогоріч декларація подається за новою формою.

Декларація подається за податковою адресою платника податків (місцем проживання). Якщо платник податків мешкає за іншою адресою (не за місцем прописки), він все одно зобов'язаний подати декларацію за адресою, зазначеною в паспорті. Якщо платник знятий із реєстрації за однією податковою адресою та не зареєстрований за іншою, то він має подати декларацію за попередньою податковою адресою.

Згідно з пп. 49.18.4 ПК декларація подається до 1 травня року, що настає за звітним. Проте Закон від 17.03.2020 р. № 533-IX (Закон № 533) доповнив підрозд. 10 розд. XX ПК п. 52, згідно з яким цього року у зв'язку із запровадженням карантину декларацію можна подати до 1 липня, тобто не пізніше 30 червня.

На вибір платника декларація подається (п. 4 розд. I Інструкції, затвердженої Наказом № 859, Інструкція № 859):

- особисто або через уповноважену на це особу. Потрібно заповнити два примірники декларації;
- поштовим відправленням із повідомленням про вручення та описом вкладення (також потрібно надіслати два примірники декларації). Поштове відправлення направляється не пізніше 5 календарних днів до спливу граничного строку подання (тобто до 25 червня);
- засобами електронного зв'язку в електронному вигляді з використанням електронного цифрового підпису. Це можна зробити

не пізніше закінчення останньої години дня, у який спливає строк подання декларації (тобто не пізніше 23.59 30 червня).

Порядок заповнення декларації визначено розд. II Інструкції № 859.

Декларація складається із 8-ми розділів і 3-х додатків, які заповнюються та подаються лише за наявності окремих видів доходів (витрат). У загальному випадку рядок, який не заповнюється, прокреслюється (п. 1 розд. II Інструкції № 859).

Показники декларації наводяться у гривнях із копійками. Декларація заповнюється чорнильною або кульковою ручкою чорного чи синього кольорів.

Одноосібники, які отримували доходи виключно від продажу сільгосппродукції і не претендують на податкову знижку, мають заповнювати тільки:

- розд. I «Загальні відомості» – наводяться дані про фізичну особу, її податкову адресу (місце прописки), найменування органу ДПС, до якого подається декларація;

- розд. II «Доходи, які включаються до загального річного оподаткованого доходу» - заповнюються рядки 10 та 10.10, зокрема графи 3, 6 та 7 (суми доходу, ПДФО та ВЗ);

- розд. III «Доходи, які не включаються до загального річного оподаткованого доходу». Особи, що отримували доходи від продажу продукції тваринництва, указують у рядках 11 та 11.3 дохід у розмірі, що не перевищує 208 650 грн (50 МЗП за даними 2019 року);

- розд. IV «Загальна сума доходу» – заповнюється рядок 12 (підсумовуються дані рядків 10 та 11);

- розд. V «Податкові зобов'язання з податку на доходи фізичних осіб/військового збору» - заповнюються рядки 13 (переносяться дані із гр. 6 ряд. 10), 18.1 (переносяться дані із ряд. 13) та 19.1 (переносяться дані із гр. 7 ряд. 10).

Додатки до декларації одноосібники не подають, окрім тих, хто претендує на податкову знижку (тоді вони заповнюють додаток 3).

За неподання або несвоєчасне подання декларації на фізособу накладається:

- штраф у розмірі 170 грн (п. 120.1 ПК);

- адміністративний штраф у розмірі від 3 до 8 НМДГ (від 51 до 136 грн) за перше порушення або від 5 до 8 НМДГ (від 85 до 136 грн) за повторне порушення протягом року (ст. 164 КУпАП).

З доходу, отриманого від продажу сільгосппродукції, слід утримати ПДФО у розмірі 18 % та ВЗ у розмірі 1,5 %. Наприклад, якщо за 2019 р. отриманий дохід становив 50 000 грн, одноосібник має сплатити ПДФО у розмірі 9 000 грн та ВЗ у розмірі 750 грн.

Суми податкових зобов'язань, зазначені в декларації, потрібно було б сплатити до 01.08.2020 р. (абзац перший п. 179.7 ПК). Але згідно із Законом № 533 ця норма у поточному році не застосовується, а фізособа зобов'язана самостійно сплатити суми податкових зобов'язань, зазначені в поданій нею декларації за 2019 р., до 1 жовтня, тобто не пізніше 30 вересня.

Податки сплачуються на рахунок відповідної територіальної громади за місцем проживання одноосібника.

Фізичні особи, які одноосібно обробляють свої землі, надані їм як для ведення ОСГ, так і для ведення товарного сільгоспвиробництва, є членами ОСГ і мають право працювати без обов'язкової реєстрації суб'єктом підприємницької діяльності.

Такі особи є платниками земельного податку, окрім осіб, які обробляють ділянки площею до 2 га і відносяться до категорії осіб, наведених у п. 281.1 ПК.

Також одноосібники мають сплачувати ПДФО та ВЗ, якщо розмір земельної ділянки становить більше ніж 2 га і вони продавали продукцію особам, що не є податковими агентами. Такі особи мають декларувати отриманий дохід та сплачувати розрахований у декларації ПДФО та ВЗ.

Цього року у зв'язку із запровадженням карантину строк подання декларації за 2019 рік продовжено до 1 липня. ПДФО та ВЗ слід сплатити до 1 жовтня.

Порядок оподаткування доходів фізичних осіб, у тому числі від продажу сільськогосподарської продукції, регламентується розд. IV ПК. Згідно з пп. 165.1.24 ПК до складу загального місячного (річного) оподаткованого доходу платника податку не включають, зокрема, доходи, отримані від продажу власної сільгосппродукції, що вирощена, відгодована, виловлена, зібрана, виготовлена, вироблена, оброблена та/або перероблена безпосередньо фізо-

собою на земельних ділянках, наданих їй у розмірах, установлених Земельним кодексом, для ведення:

- садівництва та/або для будівництва й обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибні ділянки), та/або для індивідуального дачного будівництва. При цьому якщо власник сільгосппродукції має ще земельні частки (паї), виділені в натурі (на місцевості), але не використовує їх (здає в оренду або обслуговує), отримані ним доходи від продажу сільгосппродукції не включають до загального місячного (річного) оподатковуваного доходу;

- особистого селянського господарства (ОСГ) та/або на земельних частках (паях), виділених у натурі (на місцевості), сукупний розмір яких не перевищує 2 га. При цьому розмір земельних ділянок та земельних часток (паїв), які не використовуються (здаються в оренду, обслуговуються), не враховується. Якщо розмір земельних ділянок перевищує 2 га, то дохід від продажу сільгосппродукції підлягає оподаткуванню на загальних підставах. Тобто в такому разі громадянин зобов'язаний після закінчення року до 1 травня подати декларацію та сплатити податки з вартості сільгосппродукції, яка була вирощена на земельних ділянках ОСГ та/або на земельних паях і реалізована.

При продажу сільгосппродукції (крім продукції тваринництва) її власник має подати податковому агенту копію Довідки про наявність у фізичної особи земельних ділянок (форма № ЗДФ, затверджена наказом Міндоходів від 17.01.2014 р. № 320).

Оригінал такої довідки зберігається у власника сільгосппродукції протягом строку позовної давності з дати закінчення її дії. Видається вона відповідним органом місцевого самоврядування за місцем податкової адреси (місцем проживання) платника податку протягом 5 робочих днів із дня отримання відповідною радою письмової заяви про видачу довідки.

При продажу власної продукції тваринництва груп 1-5, 15, 16 та 41 УКТЗЕД отримані від такого продажу доходи не є оподаткованим доходом, якщо їх сума сукупно за рік не перевищує 100 розмірів мінімальної заробітної плати (МЗП), установлені законом на 1 січня звітного (податкового) року. Такі фізособи здійснюють продаж зазначеної продукції без отримання будь-яких довідок.

До такої продукції, зокрема, належать живі тварини, м'ясо, їстівні субпродукти, риба, молоко та молочні продукти, яйця птиці, натуральний мед, їстівні продукти тваринного походження, жири та олії рослинного або тваринного походження, готові харчові продукти, шкури необроблені (крім натурального та штучного хутра) і шкіра вичинена.

Якщо ж сума отриманого доходу перевищує зазначений розмір, фізична особа зобов'язана подати контролюючому органу довідку про самостійне вирощування, розведення, відгодовування продукції тваринництва, що видається в довільній формі відповідним органом місцевого самоврядування за податковою адресою (місцем проживання) власника продукції тваринництва. Якщо такою довідкою підтверджено вирощування проданої продукції тваринництва безпосередньо платником податку, оподаткуванню підлягає дохід, що перевищує 100 мінімальних заробітних плат.

Якщо таким платником податку не підтверджено самостійне вирощування, розведення, відгодовування продукції тваринництва, доходи від продажу якої він отримав, такі доходи підлягають обов'язковому декларуванню та оподаткуванню на загальних підставах.

Дохід платника податків, який отримано ним у разі перевищення площі 2 га ОСГ та/або земельної частки (паю) або в разі відсутності Довідки за формою № ЗДФ чи довідки власника продукції тваринництва, оподатковується за ставкою, визначеною п. 167.1 ПК: 15 (20) %, якщо дохід отримано у 2015 р., 18 %, якщо дохід отримано у 2016 р.

Нагадаємо, що відповідно до п. 16 підрозд. 10 розд. XX ПК такі доходи також є об'єктом обкладення військовим збором. Нарахування, утримання та сплата (перерахування) збору здійснюється за ставкою 1,5 % у тому самому порядку, що й для ПДФО.

Згідно з вимогами ПК фізособа:

- подає декларацію про майновий стан і доходи (далі – декларація) за результатами звітного податкового року до 1 травня року, що настає за звітним (у 2016 році останній день подання – 4 травня);
- зобов'язана самостійно сплатити суму податкових зобов'язань, зазначену в поданій нею податковій декларації, до 1 серпня року, що настає за звітним.

Відповідно до ст. 164 КУпАП за неподання або несвоєчасне подання громадянами декларації та інші із цим пов'язані порушення передбачено попередження або штраф у розмірі від 3 до 8 НМДГ (від 51 до 136 грн.). За повторне порушення протягом року сплачується штраф у розмірі від 5 до 8 НМДГ (від 85 до 136 грн.).

Як передбачено п. 126.1 ПК, у разі якщо платник податків не сплачує узгоджену суму грошового зобов'язання протягом строків, визначених ПК, він притягується до відповідальності у вигляді штрафу в розмірі від 10 % до 20 % погашеної суми податкового боргу залежно від затримки погашення заборгованості.

Крім того, якщо платник податків не подав в установлений законом строк податкову декларацію, контролюючий орган відповідно до пп. 54.3.1, 78.1.2 ПК має право на проведення документальної позапланової перевірки, за результатами якої може бути застосовано штраф у розмірі 25 % суми нарахованого податкового зобов'язання, а за повторне протягом 1095 днів порушення – штраф у розмірі 50 % від суми нарахованого податкового зобов'язання.

3.3. Облік розрахунків оплати праці за міжнародними стандартами

Розвиток міжнародних економічних зв'язків, виникнення світового ринку, поява спільних підприємств, інвестування вільних капіталів в економіку як своєї країни, так і зарубіжних держав зажадали розробки єдиних підходів до формування економічних показників, які б точно відображали стан справ у народному господарстві країни, а також фінансове становище та результати виробничо-комерційної діяльності організацій. Це, у свою чергу, потребувало уніфікації форм і методів обліку, що застосовуються у світі, а також фінансової звітності, що складається на основі облікових даних. Результатом узгодження методології бухгалтерського обліку на світовому рівні стали міжнародні стандарти бухгалтерського обліку та фінансової звітності (МСФЗ).

Міжнародний обліковий стандарт є коротким і по можливості простим викладом будь-якого аспекту фінансової звітності з поясненням, яким чином повинні оцінюватися окремі статті фінансової звітності та яка інформація, як мінімум, має бути розкрита.

Міжнародні стандарти фінансової звітності є документами, які визначають загальний підхід до складання фінансової звітності та пропонують варіанти обліку окремих коштів або операцій підприємств. Однак, в силу об'єктивних інтеграційних процесів у розвитку світового господарства, ці стандарти набувають все більшого значення як найзручніший засіб спілкування між підприємствами різних країн. Кожен стандарт містить вимоги до об'єкта обліку, визнання об'єкта обліку, оцінку об'єкта обліку та розкриття інформації про об'єкт обліку у різних формах фінансової звітності. Застосування МСФЗ базується на безперервності діяльності та нарахування.

Стандарти мають рекомендаційний характер, який, як не можна більше, відповідає ринковій економіці, оскільки всі підприємства, які бажають встановити міжнародні економічні контакти, заволодіти увагою користувачів «без кордонів», чудово усвідомлюють необхідність складання фінансової звітності відповідно до МСФЗ. Оскільки МСФЗ стали міжнародною мовою бухгалтерів та економістів, то їхнє знання стає умовою спочатку інформаційної, а потім і економічної взаємодії на світовому рівні.

Приведення національної системи бухгалтерського обліку у відповідність до міжнародних стандартів фінансової звітності та вимог ринкової економіки означатиме можливість формування системи інформації про фінансовий стан підприємства для її користувачів, насамперед інвесторів, зацікавлених у результатах діяльності даного підприємства. Будуть створені умови для формування суб'єктами господарювання достовірної та корисної інформації про їхнє фінансове становище, результати їх діяльності та зміни у їхньому фінансовому становищі, забезпечення прозорості та надійності бухгалтерської звітності як найважливішого джерела інформації для прийняття управлінських рішень широким колом зацікавлених користувачів.

МСФЗ випустили два стандарти, які регламентують облік розрахунків із персоналом. Це МСФЗ 19 «Винагороди працівникам» (1 січня 1999 р.) та МСФЗ 26 «Облік та звітність за програмами пенсійного забезпечення (пенсійними планами)» (1 січня 1988 р.). Вітчизняні підприємства, які готують звітність згідно з МСФЗ, повинні враховувати вимоги цих двох стандартів, незважаючи на

те, що багато їхніх положень не застосовуються в Республіці Білорусь (наприклад, у частині пенсійних планів), а облік заробітної плати відрізняється від загальносвітової практики.

Мета МСФЗ 19 полягає у розпорядженні правил обліку та розкриття інформації про винагороди працівникам. МСФЗ 19 вимагає від компанії визнавати:

- зобов'язання – коли працівник надав послугу в обмін на винагороду, що підлягає виплаті у майбутньому;
- витрата – коли послуга надана.

МСФЗ 19 повинен застосовуватися для обліку всіх винагород працівникам, включаючи такі:

- відповідно до офіційних програм (планів) та угод;
- відповідно до вимог законодавства або у межах внутрішньогалузевих угод;
- в силу практики, що веде до виникнення традиційного зобов'язання.

У МСФЗ 19 виділяють п'ять видів винагород працівникам:

1) короткострокові винагороди – винагороди працівникам (крім вихідної допомоги та компенсаційних виплат пайовими інструментами), що підлягають виплаті в повному обсязі протягом дванадцяти місяців після закінчення періоду, в якому працівники надали відповідні послуги, такі як заробітна плата робітникам та службовцям та внески на соціальне забезпечення, щорічна оплачувана відпустка та допомога по хворобі, участь у прибутку та премії, що виплачуються протягом дванадцяти місяців, а також винагороди у негрошовій формі, такі як медичне обслуговування, забезпечення житлом та автотранспортом та безкоштовні або дотовані товари чи послуги для зайнятих на даний час працівників;

2) винагороди після закінчення трудової діяльності (довгострокові винагороди), такі як пенсії, інші винагороди після виходу на пенсію, страхування життя та медичне обслуговування після закінчення трудової діяльності;

3) інші довгострокові винагороди – винагороди працівникам (крім виплат після закінчення трудової діяльності, вихідної допомоги та компенсаційних виплат пайовими інструментами), які не виплачуються повністю протягом дванадцяти місяців після закінчення періоду, в якому працівники надали відповідні послуги,

включаючи оплачувану відпустку для працівників, що мають тривалий стаж роботи, або оплачувану творчу відпустку, ювілейні або інші довгострокові винагороди, довгострокові допомоги з непрацездатності, а також участь у прибутку, премії та відстрочена компенсація у разі, якщо зазначені виплати здійснюються після закінчення дванадцяти місяців після кінця звітного періоду (або пізніше);

4) вихідна допомога – виплати працівникам у результаті рішення компанії розірвати трудову угоду з працівником до встановленого терміну виходу на пенсію або рішення працівника прийняти пропозицію про добровільне звільнення в обмін на винагороду;

5) компенсаційні виплати пайовими інструментами – винагороди працівникам.

МСФЗ 26 доповнює МСФЗ 19 у частині порядку обліку пенсійних планів із встановленими внесками та пенсійних планів із встановленими виплатами. Плани із встановленими внесками – це пенсійні плани, відповідно до яких величина пенсійних виплат залежить від внесків у фонд та нарахованого на них інвестиційного доходу. У рамках плану з встановленими виплатами розмір пенсій, як правило, розраховується, виходячи з доходів працівників та/або кількості років, відпрацьованих у компанії.

Схема пенсійних планів із встановленими внесками застосовується і в Україні. Проте у нашій країні відсутня практика дисконтування цих внесків. В Україні не здійснюється страхування пенсійних виплат через страхові компанії, що застосовується за кордоном.

Ще однією відмінністю загальносвітової практики від вітчизняної є розрахунки з працівниками, за якими останні мають право на отримання пайових інструментів, випущених самою компанією. Працівник отримує пайові інструменти (акції) і може розпоряджатися ними або з метою отримання процентного доходу, або для спекулятивних операцій на біржі.

Витрати на персонал становлять значну частину виробничих витрат у Німеччині. За роботу робітники отримують зарплату, а службовці – оклад [26].

До витрат на персонал відносяться:

- всі витрати на оплату праці (включаючи тарифні надбавки та договірні добавки);

- інші тарифні та добровільні види оплати праці робітників та службовців (наприклад, відпускні та різдвяні гроші або нагорода за винаходи та раціоналізацію);

- соціальні витрати та інші витрати на персонал, такі як участь підприємця в соціальному страхуванні, витрати на забезпечення та підтримку у старості, оплата переїзду працівника на нове місце проживання та ін.

Оклади та зарплата виплачуються за зайнятість робочої сили на підставі робочих договорів. Розрахунок може здійснюватися, виходячи з виконаної роботи (оклад за продуктивність), чи підставі тимчасової присутності для підприємства (годинний оклад). Для робітників існує лист заробітної плати, а для службовців – лист окладів. В обліку заробітної плати на кожного зайнятого ведеться рахунок зарплати, в який внесені всі особисті дані, а також дані про клас податку, кількість дітей та віросповідання, бруто- та нетто-оклад (зарплата).

За законом підприємець зобов'язаний вираховувати з нарахованої зарплати (зарплати-брутто) всі необхідні податки та перераховувати їх у фінансове управління та лікарняну касу. Для цього провадиться наступний розрахунок:

- бруто-зарплата (оклад);
- податок на прибуток;
- церковний податок;
- частка робітника (службовця) у соціальному пенсійному та інших видах страхування.

Величина прибуткового податку залежить від особистих даних платника податків: віку, сімейного стану, кількості дітей. Вона визначається підприємцем при кожному нарахуванні заробітної плати на підставі таблиці податків, обчислюється та передається у фінансове управління. Церковний податок теж вираховується із зарплати (брутто-окладу), його величина різна у різних землях і за різних віросповідань (8-9% прибуткового податку). Ставка для відрахування пенсійного страхування становить 9%, страхування через хворобу – 6-7% та страхування по безробіттю – 2% від бруто-зарплати.

Брутто- і нетто-зарплата містяться у листі заробітної плати, і звідти кінцеві суми переносяться до бухгалтерії підприємства.

Брутто-зарплата враховується у дебеті рахунку "Заробітна плата". Проведення робиться на величину нетто-зарплати в кредит грошових рахунків ("Каса", "Банк" або "Розрахунковий рахунок") та на відняті податки (прибутковий та соціальні) – на рахунок "Інші розрахунки з постачальниками".

Окрім брутто-зарплати у підприємця виникають інші витрати на персонал у формі:

- законні соціальні витрати;
- добровільні соціальні витрати;
- інші витрати на персонал.

До законних у соціальних податках, оскільки вони, зазвичай, наполовину оплачуються роботодавцем. Крім того, підприємець має сплачувати страхування від нещасного випадку на виробництві та виділяти гроші на конкурс. Облік провадиться на відповідних рахунках витрат.

До добровільних витрат на персонал можна віднести витрати на забезпечення у старості, наприклад, пенсійний резерв, і підтримка, наприклад, при народженні дитини, укладенні шлюбу, смерті близького родича.

Облік провадиться в кредиті видаткових рахунків. Інші витрати на персонал можуть виникнути, наприклад, у зв'язку із проведенням зборів, підвищенням кваліфікації, виробничим ювілеєм, переїздом тощо.

Наприкінці звітного періоду сальдо всіх рахунків, пов'язаних із витратами на заробітну плату, переносяться на рахунок «Прибутки та збитки». Зобов'язання перед відділом фінансів та органами соціального страхування покриваються до визначених термінів. Можливо ще відкриті суми вказувати на заключному балансі.

Основними завданнями обліку оплати праці США є:

- точний та своєчасний облік оплати праці;
- необхідність роз'яснення працівникам питань оплати праці;
- забезпечення своєчасної оплати працівників;
- подання до відповідних державних органів необхідних звітів по штатах, податкових платежах тощо;
- недопущення порушень законності під час здійснення операцій, пов'язаних з нарахуванням та виплатою заробітної плати;

- здійснення контролю за економним та доцільним витрачанням коштів на заробітну плату.

У компаніях США особлива увага приділяється внутрішньому контролю над заробітною платою. У невеликих компаніях контроль за оплатою праці здійснює сам власник-менеджер, який розраховує заробітну плату, складає платіжні відомості та здійснює її виплату.

У великих компаніях контроль за заробітною платою здійснюється шляхом суворого поділу та виконання обов'язків, застосуванням затверджених принципів внутрішнього контролю. Принципи контролю засновані на тому, що підрахунок кількості відпрацьованих годин, підготовка платіжних відомостей, здійснення записів із заробітної плати на рахунках та в реєстрах обліку, розподіл та видача заробітної плати повинні проводитися різними особами.

Багато компаній проводять оплату праці за кількість відпрацьованих годин, тому розробляється спеціальна система, що передбачає порядок обліку відпрацьованих годин, а також контролю за їх достовірністю.

Основними документами з обліку праці є спеціальні картки, у яких за допомогою машин здійснюється контроль за прибуттям на роботу, відходом з неї та за кількістю відпрацьованих годин. У певні дні перед днем виплати заробітної плати картки передаються до відділу заробітної плати для її нарахування. У відділі заробітної плати проводяться необхідні відрахування із заробітної плати, здійснюються записи в індивідуальних рахунках по всіх працюючих та готуються чеки. Чеки вручаються працівникам компанії персонально, якщо є заборгованість із заробітної плати, вона перераховується на рахунок працівника в банку.

Заробітна плата нараховується за погодинною системою. При погодинній системі заробітна плата працівнику нараховується за тиждень чи місяць, незалежно від фактично відпрацьованих годин. Заробіток працівника визначається, виходячи з відпрацьованого часу та годинного тарифу окремого працівника. Розмір повного заробітку працівника багато в чому обумовлений юридичними та договірними вимогами. Так федеральний Закон "Про зарплату і години" вимагає, щоб працівник отримував у полуторний

розмір оплати до своєї погодинної оплати за час, відпрацьований понад 40 годин на тиждень. З іншого боку, закон вимагає, щоб кожен працівник отримував не менше мінімальної заробітної плати, яка встановлюється федеральним урядом і часто змінюється. Законодавством також передбачається оплата праці у подвійному розмірі за роботу у святкові та вихідні дні.

Федеральний прибутковий податок США стягується з доходів громадян з одержаної ними зарплати, який перераховується банкам чи податковому управлінню.

В окремих штатах, де існує муніципальний податок, суми податку, що стягуються із заробітної плати громадян, перераховуються до бюджету штату.

Сума утримань прибуткового податку залежить, крім того, і від податкових пільг, які надаються працівникам підприємства. Податкові пільги вказуються працівником у свідоцтві про пільги з прибуткового податку, що заповнюється у перший день початку роботи.

Крім прибуткового податку у США діє податок на соціальне страхування, який запроваджено в 1935 році. Особи, зайняті у виробничій сфері, сплачують частину своєї заробітної плати у спеціальні довірчі фонди. Кошти цих фондів використовуються на пенсійне та медичне забезпечення непрацездатних громадян, що вийшли на пенсію. Додатково добровільне медичне страхування може отримати працівник, який досяг 65 років. Повні пенсійні виплати може отримувати працівник, який досяг 65 років і часткові – з 62 років.

Із заробітної плати працівника можуть утримуватися й інші податки. За згодою працівника та профспілкової організації компанії можуть утримуватись профспілкові внески, а також суми медичного страхування. Крім того, за бажанням працівника із заробітної плати можуть проводитися утримання для погашення заборгованості з позик банку, через систему утримань із заробітної плати оплачується придбання товарів підприємства, купівля державних облігацій тощо. На кожного працівника в бухгалтерії заводять картку обліку доходів, в якій відображаються всі види доходів, утримання із заробітної плати та суми до платежу. На підставі даних карток обліку доходів заповнюється журнал заробітної плати, який є зведеним реєстром обліку всіх виплат по ко-

жному працівнику та загалом всіх утримань та сум по компанії, що підлягають виплаті.

Кожен наймач зобов'язаний платити три податку, що нараховуються на заробітну плату: соціальне страхування, федеральний та муніципальний податки з безробіття.

Більшість працівників США мають право на щорічні відпустки тривалістю до 4 тижнів із повною оплатою.

Компанії накопичують кошти на оплату відпускних протягом періоду, за який працівник отримує відпустку. Положення 43 федерального Комітету з бухгалтерських стандартів "Облік компенсації за час відсутності" передбачає накопичення зобов'язань щодо відпускних при виконанні наступних умов:

- наймач вже зобов'язаний сплатити, оскільки отримував відповідні послуги;
- оплата відпускних є можливою;
- сума відпускних може бути попередньо оцінена.

Накопичені суми на оплату відпускних відображаються за дебетом рахунку «Витрати на відпускні» та кредитом рахунку «Заборгованість за відпускними».

Суми нарахованих відпускних відображаються за дебетом рахунку «Заборгованість за відпускними» та кредитом рахунку «Розрахунки з працівниками за відпускними». З нарахованих сум проводяться відповідні утримання, що відображається по дебету рахунку «Розрахунки з працівниками по відпускних» та кредиту рахунків «Заборгованість з федерального прибуткового податку», «Заборгованість з муніципального прибуткового податку», «Заборгованість із соціального страхування працівників», «Страхування», «Рахунок у банку».

Таким чином, незважаючи на існуючі відмінності в обліку різних країн, можна відзначити, що вони дотримуються загальних основоположних принципів.

Проблема стандартизації для української економіки полягає в тому, що всі міжнародні стандарти фінансової звітності розроблені для умов розвиненої ринкової економіки, тому більша їх частина у повному обсязі поки що неприйнятна для нашої країни.

РОЗДІЛ 4

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

4.1. Стратегічні пріоритети відтворення людського капіталу сільських територій

Результати дослідження, викладені в попередньому розділі, свідчать про негативні наслідки тривалого періоду економічної нестабільності, що вимагає перегляду й коригування стратегічних пріоритетів відтворення людського капіталу сільських територій. Актуальність питань перманентного відтворення людського капіталу на селі – залежить від численних факторів, які постійно оновлюють й змінюють свій склад та інтенсивність впливу. Однак стосовно розвитку людського капіталу існують незмінні базові фактори, які детермінують цей процес у кількісному та атрибутивному аспектах. Цілком визначені фактори змінюють свій характер впливу й інтенсивність у різних умовах, отже, змінюючи умови прояву факторів розвитку та зростання росту людського капіталу в сільській місцевості, можемо вести цілеспрямовану політику його регулятивної підтримки і стимулювання.

У стратегічній перспективі стимулювання процесів поліпшення умов для формування та розвитку людського капіталу сільських територій повинно, на нашу думку, передбачати ряд важливих напрямів. По-перше, покращення життєвого середовища проживання сільського населення, яке є надзвичайно значимим та реалізується на різних рівнях влади й управління. У розроблених стратегічних планах розвитку сільських ОТГ можемо бачити великий перелік стратегічних програмних документів, в яких зосереджено увагу на вирішенні проблем інфраструктурного характеру, підвищення доступності соціальних благ для сільських жителів, зниження невідповідностей у соціально-побутовому облаштуванні територій. Однак інструменти, умови й обсяг фінансування зазвичай не дозволяють повною мірою комплексно вирішити проблеми відтворення людського капіталу сільських територій. Першочер-

говими завданнями місцевих органів постають благоустрій території, забезпечення комунальними мережами, зв'язком, Інтернетом, оновлення соціальної інфраструктури. Вирішення цих проблем надто важливо для збереження життєздатності сільських територій, протидії демографічному їх спустошенню. Помилково вважати, що наявність базових необхідних умов для життєдіяльності визначально впливає на розвиток людського капіталу, адже це лише мінімальні необхідні умови для його відтворення, якісний рівень при цьому буде низьким. Вважаємо, що покращення умов проживання та життєзабезпечення набувають обов'язкового характеру для збереження сільських поселень і відтворення людського капіталу.

По-друге, необхідність забезпечення демографічного зростання в сільській місцевості. Питання природного відтворення є першочерговим завданням, а для сільських територій, які деградують, воно життєво важливе. Очевидно, що міграція сільського населення в дітородному віці унеможлиблює природне відтворення та формування достатньої частки працездатного населення для підтримки економіки сільської території. Зазначимо, що позитивні зовнішні міграційні потоки в сільській місцевості в основному спостерігаються щодо населення допенсійного та пенсійного віку, яке орієнтується на проживання в селі, а не працевлаштування. Для того щоб зупинити негативні процеси, слід реалізувати комплексні та системні заходи, передбачені в багатьох стратегічних документах на національному та регіональному рівнях, однак якість життя на селі залишається нижчою, ніж у місті, що і є основною причиною відтоку населення.

По-третє, якість освітніх послуг на селі, адже період становлення людського капіталу пов'язаний із розвитком дітей у сім'ї та суспільстві. Проживання у сільській місцевості позначається на розвитку особистості внаслідок обмежених можливостей одержання дошкільної та шкільної освіти через прояв різних чинників: відсутність вибору навчальних закладів та відповідної кваліфікації вчителів, територіальна віддаленість і відсутність транспортного підвезення тощо. У нинішніх умовах укрупнення освітніх закладів і створення опорних шкіл відбулося з тієї причини, що малі села не мають власних загальноосвітніх закладів і змушені користуватися

послугами відповідних навчальних закладів у більших за чисельністю сільських поселеннях. Зрозуміло, що у даному випадку не йдеться про якість освітніх послуг, а лише про фізичну можливість їх одержання. Якісний рівень стає актуальним на рівні адміністративних центрів, які мають на своїй території декілька дошкільних закладів та загальноосвітніх шкіл різного профілю, що дає змогу цілеспрямовано вибирати педагогів для надання освітніх послуг. Очевидно, що за таких умов учні мають можливість брати участь у регіональних, всеукраїнських і міжнародних олімпіадах та конкурсах, одержувати високі бали у зовнішньому незалежному оцінюванні. Формування професійного людського капіталу починається із періоду післяшкільної освіти, яка доступна в сільській місцевості лише як середньопрофесійна освіта у великих сільських поселеннях або селищах міського типу, найчастіше в адміністративних центрах сільських районів, а вища освіта – в обласних центрах та великих містах. Підтримка потенціалу людського капіталу повинна забезпечуватися на основі надання можливості кваліфікованим фахівцям підвищувати професійний рівень та навчатися упродовж життя без відриву від місця проживання та зайнятості. Зазначимо, що проживання в сільській місцевості обмежує можливості для продовження навчання внаслідок відсутності необхідної інфраструктури та територіальної віддаленості від місця набуття освіти

По-четверте, одержання своєчасної та якісної медичної допомоги, де початковою ланкою є діагностична спроможність сільських медичних установ. Із початком проведення медичної реформи сільські поселення здебільшого залишилися без кваліфікованої медичної діагностики. Наслідком цього є раннє старіння та високий відсоток смертності допенсійної групи сільського населення, що пов'язано із пасивною діагностикою та нехтування селянами проблем здоров'я. Зрозуміло, що особиста відповідальність індивідууму залежить від рівня освіти і, як наслідок, від якості людського капіталу.

По-п'яте, забезпечення високого рівня заробітної плати на селі, що сприятиме формуванню конкурентних переваг сільських територій з огляду на мотивування сільського населення до високого рівня якості життя, зіставного із міським населенням. Сприятливе комфортне середовище продукує позитивні імпульси для розвитку

економічної сфери, а також формує підвищені вимоги до якості та структурного складу людського капіталу: чим технічно складніший виробничий процес, тим більш кваліфікований персонал необхідно залучати для підтримки його життєвого циклу. Вважаємо, що сільські території на поточний момент не мають достатнього високоефективного людського капіталу креативного типу, на щоб забезпечити прогресивні соціально-економічні перетворення. У зв'язку із цим необхідно розглядати питання заробітної плати та економічного розвитку сільських територій через призму якості життя сільського населення.

По-шосте, інтеграція сільського населення в економіку, що базується на знаннях. В умовах планової економіки сільські поселення виконували державне замовлення з виробництва агропродовольства відповідно до стратегічних планів, при цьому сільським сім'ям виділяли житло, вони мали стабільну, хоч і не високу заробітну плату та базові соціальні гарантії, що не формувало конкурентні переваги населення. Зазначимо, що за інерцією більшість сільських жителів у період трансформаційних процесів не спромоглося адаптуватися та інтегруватися в ринкове середовище, оскільки здібності до ведення підприємницької діяльності розвивали в собі лише поодинокі індивідууми. Як наслідок, інтеграція тієї частини сільського населення, яка живе за рахунок натурального господарства, відбувається складно та повільно, населення старіє та одержує мінімальний дохід. Соціально-мотиваційна ініціативність у цих умовах є основним чинником розвитку особистості при переході до економіки, що базується на знаннях, інноваціях та цифровізації.

Основу сільської економіки формує аграрна галузь, вигідність якого забезпечується рівнем його дохідності під впливом чинників зовнішнього та внутрішнього середовища, основними з яких є: доступність усіх видів ресурсів, дієвість державної підтримки, цінова паритетність, відповідна інфраструктура розподільчої логістики та ін. Зазначимо, що сучасна аграрна політика орієнтована на розвиток великих інтегрованих структур, які одержують лівову частку коштів державної підтримки, однак в умовах стійкого обмеження бюджетів усіх рівнів управління постає питання про необхідність перегляду державних пріоритетів сільського господарства.

Вважаємо, що орієнтація аграрної політики на розвиток великих сільськогосподарських підприємства дало позитивний імпульс розвитку аграрного виробництва, але не забезпечило адекватної динаміки зростання, зумовило зниження соціальної відповідальності за розвиток сільських територій, унаслідок чого погіршується економічний та соціальний добробут села, адже значна частина сільського населення вирішує проблему виживання, сільська місцевість стрімкими темпами втрачає свій людський капітал. Великий агробізнес дав можливість відчутно наростити обсяги виробництва значної частини видів сільськогосподарської продукції, однак домінування великого агробізнесу об'єктивно зумовлює прояв негативних тенденцій у розвитку сільських територій і відтворенні людського капіталу. Негативний вплив інтегрованих агропромислових структур холдингового типу виявляється, насамперед, у порушенні традиційної економічної моделі господарювання на сільських територіях, що прискорює процеси знелюднення села, подорожчання виробничих та інфраструктурних об'єктів (наприклад, вартість ското-місця на молочних надвеликих фермах у рази вище, ніж на фермах, де утримують 100–400 фуражних корів), що подовжує тривалість окупності та зумовлює підвищення рівня закредитованості галузі, руйнування екологічної системи сільських територій та ін. Разом із тим слід визнати, що можливості аграрного сектору в аспекті забезпечення повної зайнятості сільського населення та зростання його доходів надто обмежені через нестачу кількості робочих місць та неготовність значної частини населення вести конкурентоспроможне виробництво агропродовольства. У цих умовах об'єктивно підвищується актуальність вирішення завдань, пов'язаних із диверсифікацією сільської економіки, що буде обґрунтовано у наступному підрозділі дисертаційного дослідження.

Диверсифікація сільської економіки один із досить ефективних способів вирішення об'єктивних суперечностей, що виникають унаслідок потреби забезпечення зайнятості сільського населення в умовах підвищення продуктивності праці та скорочення чисельності працівників у сільськогосподарських підприємствах. У нинішніх умовах розвитку значної частини сільських територій особлива роль належить саме особистим селянським господарствам.

Сільські домогосподарства за своєю економічною сутністю зорієнтовані на реалізацію таких функцій: забезпечення членів сім'ї продуктами харчування; надходження доходів для відтворення людського капіталу членів родини; формування сімейного бюджету та перерозподіл сукупних доходів між членами сім'ї для інвестування у відтворення людського капіталу; розвиток сільської громади на основі кооперації сільського населення; підтримка системи трудового виховання дітей, збереження місцевих, національних, релігійних та інших традицій; господарське використання ресурсів, які є не привабливими для великих бізнес-структур; виробництво трудомістких видів сільськогосподарської продукції; виробництво органічної та екологічно чистої продукції та ін.

Очевидно, що на сучасному етапі розвитку суспільного виробництва особисті селянські господарства не можуть і не повинні бути основним джерелом зайнятості сільського населення та доходів сільських родин, оскільки самозайнятість у господарствах населення спроможна забезпечити лише елементарне його виживання. Одним із підходів щодо розвитку малих форм господарювання на селі є поширення процесів кооперації та легалізація діяльності товарних особистих селянських господарств.

Важливу роль у стратегічному розвитку сільських територій та сільського соціуму є збереження традиційної культури та її відтворення, збереження національних витоків і релігійних традицій, які забезпечують соціальну, професійну та культурну самоідентифікацію індивідів в умовах децентралізації сільських громад. У процесі трансформацій ускладнюється соціальне життя в аспекті життєзабезпечення сільського населення, його соціалізації, міжособистісних комунікацій, рекреаційних потреб для відтворення як сільського населення, так і сільського стилю життя. Так, соціокультурне відтворення сільської специфіки ґрунтується на розвитку системи міжособистісних зв'язків і відносин між людьми, сім'ями, особистими господарствами населення, соціальними групами, а основу проживання в сільській громаді становить соціальна солідарність, яка підтримується звичаями і традиціями на основі довіри та взаємодопомоги. Очевидно, що об'єднані територіальні сільські громади (ОТГ) мають розвиватися за умови реалі-

зації науково обґрунтованих стратегій у яких важливе місце слід відвести забезпеченню їх людським капіталом.

Практика останніх років показала реальні зрушення в регіональній політиці України щодо формування та використання людського капіталу, які знаходять своє продовження в поступовому посиленні ролі регіонів у сфері підтримки розвитку місцевих громад і реалізації проєктів щодо нарощення їхнього виробничого потенціалу. Однак обмежені можливості державного бюджету не дають змогу реалізувати її повною мірою. У цьому зв'язку практичні зусилля більше переносяться на нижчий рівень, тобто на рівень місцевих (об'єднаних і сільських) громад. Там, де вже сформовані ОТГ, на першому етапі вони повинні вичерпно використати надані їм повноваженнями та закріпити їх успішним виконанням традиційних і нових для місцевого самоврядування функцій. Доречно привернути увагу до моделі трирівневої організації адміністративно-територіального устрою нашої країни, запропонованої фахівцями з територіальної організації суспільства, а саме: 27 регіонів, 120–150 районів, 1500–1800 громад [208].

Повноваження громади включають дошкільну та шкільну освіту, первинну медицину та швидку допомогу, комунальне господарство, охорону правопорядку, пожежну охорону, соціальний захист. Основні сфери відповідальності громад (сільських, селищних, міських) такі: планування розвитку, питання забудови благоустрою території громади; місцевий економічний розвиток; житлово-комунальні послуги, утримання об'єктів комунальної власності; розвиток та утримання місцевої інфраструктури; швидка медична допомога, первинна охорона здоров'я; середня, дошкільна та позашкільна освіта; культура і фізична культура; муніципальна поліція; пасажирські перевезення на території громади; соціальна допомога. Роль районних центрів звужується до таких повноважень: спеціалізована шкільна освіта; спортивні школи, школи-інтернати тощо; вторинна медицина, стаціонари загального профілю.

До повноважень регіональних центрів будуть належати: професійно-технічна освіта; спеціалізована медична допомога, онкотерапія; кардіоцентри тощо; планування регіонального розвитку; збе-

реження природних ресурсів; дороги та інша регіональна інфраструктура.

Першочерговими завданнями новостворених громад стали формування належних умов життя для сільського населення на основі поліпшення соціального обслуговування, підвищення рівня дохідності сільських домогосподарств, розширення зайнятості шляхом створення нових робочих місць тощо. Зважаючи на перенесення відповідальності за розвиток сільських територій на місцеві (об'єднані та сільські) громади, важливого значення набуває питання дохідності місцевих бюджетів, особливо в тих сільських районах і депресивних зонах, де виробничою сферою є лише сільське господарство – в основному особисті селянські господарства.

Однак для 2017 року прикметною особливістю столичної області було її перебування у групі аутсайдерів по Україні щодо темпів і практичних результатів створення ОТГ. До цієї групи входять також Вінницька, Полтавська, Київська, Кіровоградська та Закарпатська області. На 10.01.2019 р. за кількістю громад, яких створено вже половину із числа запланованих, Київська область посідала 19 місце в Україні; за площею території, яку покривають ОТГ, – 23-тє; за кількістю об'єднаних територіальних громад – 22 місце; частка території області, охоплена ОТГ, становила 14%; частка населення, що входить в ОТГ, від загальної чисельності мешканців області – 19%; а кількість громад із чисельністю менше 5 тис. осіб – 4 од. Загалом із 25 районів столичної області в 11 об'єднувачі процеси (тобто вибори до ОТГ) ще не планувалися, в 11-ти районах – покрито території ОТГ у межах 1–49%, ще у 3 районах – 50–99%. По Україні повністю покриті ОТГ лише 18 районів із 465 (без урахування 25 районів тимчасово окупованих територій), а в 99 районах – жодної заявки про проведення виборів до ОТГ ще не подавали. У цілому створено 876 ОТГ, які об'єднали 4010 базових рад (36,6% від кількості рад базового рівня на 01.01.2015 р., залишилися необ'єднаними ще 8942 територіальні громади) та налічують 9 млн осіб (25,5% від загальної чисельності населення України) й охоплюють площу 209,6 тис. кв. км (37,6% від загальної площі країни). У перспективних планах, затверджених Урядом України, передбачено створити 1285 ОТГ, які об'єднують 8846 територіальних громад (457,3 тис.кв. км або 82 %

від площі країни) [209]. Отже, існують вагомі видимі й приховані причини гальмування реформ в адміністративно-територіальному устрою та формування об'єднаних територіальних громад.

На нашу думку, однією із ключових причин можна вважати виникнення місцевих еліт та їхнього подальшого економічного зміцнення у процесі роздержавлення власності й розпаювання земель. Особливо це відстежується у тих поселеннях, які не є центрами базових рад, оскільки активні представники місцевої еліти не мають бажання й надалі перебувати у подібній ситуації. Вони набули помітної «економічної і політичної ваги» після виходу економіки із рецесії і самостійно або через залежних від них депутатів проводять свою політику щодо подальшого розвитку населених пунктів, які стали місцями їхнього постійного перебування. Отже, місцеві еліти не хочуть бути заручниками рішень, які раніше приймалися органами місцевого самоврядування (базовими радами) й будуть ними прийматися після формування ОТГ. Йдеться про такі питання, як спрямування більшості доходів місцевих бюджетів на підтримку активного розвитку населених пунктів-центрів базових рад (а отже, й майбутніх центрів ОТГ). Це породжувало дискримінацію при розподілі бюджетних коштів на потреби розбудови сфери обслуговування й утримання об'єктів соціального призначення в інших населених пунктах, які входили до складу базових рад, надання земельних ділянок під забудову без з'ясування думки місцевого населення тощо.

У вересні 2017 р. було створено Київський офіс «Центру розвитку місцевого самоврядування» (відокремлений підрозділ ЦРСМ) з метою надання широкого спектру послуг органам місцевого самоврядування, ОТГ, громадським організаціям і громадянам, зокрема: налагодження комунікацій між різними секторами влади, територіальними громадами, посадовцями, активістами й іншими організаціями; ініціалізація і проведення різних просвітницьких заходів; методична підтримка, проєктний менеджмент і супровід проєктів децентралізації влади, бюджетної системи і просторового розвитку громад тощо.

Так, Київський центр розвитку місцевого самоврядування за більш ніж рік діяльності провів велику роботу з роз'яснення громадам переваг децентралізації, організувавши за цей час понад

200 заходів. Серед них: зустрічі з посадовцями, місцевими депутатами, активістами, тренінги, семінари та навчання, зміцнення співпраці з місцевими органами самоврядування, надання підтримки ОТГ у покращенні інституційної спроможності, в реорганізаційних процесах після добровільного об'єднання, провадженні секторальних реформ — освітньої, медичної тощо, впровадження реформи адміністративних послуг, створення ЦНАПу тощо. перелічені заходи спрямовані на активізацію та прискорення об'єднавчих процесів, підвищення інституційної спроможності місцевих органів влади, пришвидшення секторальних реформ (медичної, освітньої) і реформування адміністративних послуг (чи створення ЦНАПу), проведення реорганізаційних заходів після об'єднання територіальних громад щодо оволодіння новими органами місцевого самоврядування наданими повноваженнями й закріпленими функціями та ін.

Отже, нинішня ситуація із децентралізацією владних і фінансових повноважень характеризується двома практичними напрямками:

1) ініціювання добровільного об'єднання та проведення відповідної підготовчої роботи (громадських обговорень у територіальних громадах, розроблення проєктів рішень про надання згоди на добровільне їх об'єднання) серед суміжних територіальних громад, визначення адміністративного центру та надання згоди суб'єктами об'єднання на створення ОТГ (утворення спільної робочої групи з підготовки проєктів рішень щодо добровільного об'єднання територіальних громад) [210, 211, 212];

2) розроблення та реалізація прогностичних і програмних документів соціально-економічного розвитку об'єднаної територіальної громадиН (ОТГ):

розроблення Стратегії розвитку ОТГ, що визначає на довгостроковий період (7 років) стратегічні й оперативні цілі, індикатори (показники) їх досягнення, пріоритети та завдання для сталого економічного і соціального розвитку ОТГ (як правило, до 2025 р.) [213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220];

підготовка Плану (програми) соціально-економічного розвитку ОТГ, що визначає стратегічні цілі та пріоритети розвитку ОТГ на коротко- і середньостроковий період (3–5 років), конкретизує за-

вдання та заходи для досягнення таких цілей та пріоритетів, відповідальних виконавців і строки виконання заходів, обсяги фінансування, джерела фінансування та індикатори (показники) оцінки результативності виконання заходів Плану (програми);

розроблення інших довго-, середньо- і короткострокових прогнозних та програмних документів, в яких відповідно до соціально-економічних і суспільно-політичних процесів, що відбуваються в державі й відповідному регіоні, з урахуванням впливу зовнішніх і внутрішніх факторів та очікуваних тенденцій визначаються цілі й пріоритети соціально-економічного розвитку ОТГ та заходи, які необхідно здійснити для їх досягнення.

Отже, ОТГ, які набули «прав громадянства» після проведення перших виборів депутатів до місцевої ради і голови об'єднаної громади, ще у 2018 р. почали розробляти довгострокові Стратегії та підготовку коротко- і середньострокових Планів та інших документів, які визначили їхнє майбутнє. У цьому контексті важливого значення набувають не лише загальні підходи до їх розроблення, що деталізовані у відповідних законодавчих і методичних документах, але й індивідуальні, які, насамперед, базуються на врахуванні конкретних особливостей кожної об'єднаної громади. Оскільки вже оприлюднені низка Стратегій і Планів розвитку ОТГ, то особливо важливо проаналізувати й систематизувати як позитивні приклади, так і оцінити упущення та помилки, з тим, щоб мінімізувати чи унеможливити їх повторення в інших громадах.

Розробленню стратегій, програм і планів перспективного розвитку населених пунктів та їхніх територіальних угруповань (громад, районів, областей) має передувати ґрунтовний аналіз соціально-економічних результатів реалізації попередніх планових документів, що були чинними для окремих поселень або територіальних громад у дореформених межах. За відсутності вказаних планів (проектів) чи перевищенні строку їхньої чинності проводиться аналіз за останні кілька років, але найдоцільніше починати з 2014 р. Основні напрямки аналізу: склад території, природно-кліматичні умови, економіко-географічне положення, виробнича база і сфера соціального обслуговування, зайнятість населення на території громади та за її межами, джерела й обсяги надходжень до місцевих бюджетів тощо.

Зазначимо, що для Київської області важливим та у низці випадків визначальним чинником буде транспортна доступність до столиці й міст обласного підпорядкування як місць прикладання праці. У цьому зв'язку низка населених пунктів, але здебільшого центральні райони, за рахунок природного (перевищення народжуваності над смертністю) та міграційного (в'їзду та закріплення мігрантів) чинників мінімізували зменшення чисельності населення або ж навіть досягли певного приросту (збільшення). Це змушує суперечливий вплив на перспективи розвитку новоствореної ОТГ: оскільки частина мешканців економічно активного віку зайнята за її межами, тому не бере участі у створенні нової вартості на території громади та збільшенні надходжень до місцевого бюджету. При розробленні планів розвитку галузей соціального обслуговування місцевого населення слід враховувати його чисельність на основі індикативних параметрів. Однак практика, за якої бюджетні кошти спрямовуються насамперед на вирішення соціальних проблем великих, а почасти, й середніх населених пунктів, а за залишковим принципом – малих. Це стосується не лише галузей соціального обслуговування, але й шляхового будівництва та транспортного обслуговування. Особливо гостро проблеми постали в тих сільських поселеннях, де сфера прикладання праці обмежена первинним виробництвом, в якому ключову роль відіграють особисті селянські господарства. Ситуація складається ще більш неоднозначно, коли населення Київської області працює в столиці, але обслуговується закладами, установами та підприємствами соціальної сфери ОТГ пристоличного регіону. Зазначена асиметричність вирівнюється, зазвичай, на основі надання субвенції на розвиток або модернізацію матеріально-технічної бази галузей соціального обслуговування та фінансування працюючих об'єктів соціальної сфери.

Аналіз результативності минулих зрушень в економіці та соціальній сфері, а також практичних змін у населених пунктах, що в результаті об'єднання суміжних базових рад опинилися на території однієї ОТГ, є першим кроком на шляху визначення напрямів її поточного й перспективного розвитку. У найзагальнішому вигляді обґрунтування та формулювання Стратегії розвитку об'єднаної громади визначає кілька ключових етапів, які охоп-

люють процес розробки планів, заходів, процесів, прогнозів на прикладі Великодимерської селищної ОТГ:

I етап – дослідження та стратегічний аналіз громади;

II етап – формування профілю громади;

III етап – проведення соціологічних досліджень;

IV етап – розробка прогнозів і моделювання сценаріїв перспективного розвитку;

V етап – виконання SWOT/TOWS-аналізу;

VI етап – обґрунтування плану дій (цілі, завдання); розробка проєктів та заходів; громадське обговорення; ухвалення органами влади;

VII етап – розробка цільових і галузевих програм; структура управління;

VIII етап – моніторинг та оцінка;

IX етап – перегляд і коригування [221].

Отже, у процесі підготовки Стратегії доцільно проводити соціологічне опитування населення щодо діагностики наявних проблем та оцінювання їхньої гостроти, бачення корінними жителями стратегічних перспектив розвитку громади, а також диференціації цілей, періодизації етапів і конкретизації практичних заходів з їх досягнення. З цією метою рекомендується використовувати інтегрований підхід, який передбачає поєднання секторальної (за основними напрямками, сферами або/та галузями), просторової (за структурою природно-земельних угідь, їхнім розміщенням і цільовим призначенням) та управлінської (за рівнями управління природними ресурсами, виробничими, соціальними, інфраструктурними та іншими об'єктами – місцевим, районним, регіональним, національним) складових. Органи місцевого самоврядування поширюють свою юрисдикцію на територію конкретної ОТГ. На ній розташовані природні ресурси й корисні копалини національного і місцевого значення, пролягають інфраструктурні мережі та обслуговуючі об'єкти різної відомчої підпорядкованості, функціонують виробничі комплекси і логістичні центри, які є складовими транснаціональних корпорацій та управляються ними не лише з районного чи обласного центру та столиці, але й із-за кордону. Отже, важливого значення набуває не лише оцінювання реального впливу зазначених структур на розвиток ОТГ, але й пошук взає-

моприйнятних рішень щодо забезпечення їхньої адекватної участі в реалізації визначених у Стратегії цілей. Точками дотику, де перетинаються чи накладаються різнобічні й навіть суперечливі інтереси громади, держави і вказаних структур та в яких необхідно забезпечити їхнє узгодження, можуть бути тісні економіко-господарські відносини і зв'язки, спільні або супутні (пов'язані) комунікації, чітка пряма залежність між запланованими змінами і прогнозованими наслідками, зокрема:

участь населення громади в забезпеченні функціонування комунікацій і об'єктів та, відповідно, участь підприємницьких структур, які їх використовують, в розбудові чи фінансуванні соціальної сфери та комунального господарства;

земельні ресурси громади як територіально-просторовий базис для розміщення та функціонування різних об'єктів інфраструктури національного й міжнародного значення, а отже, необхідної умови сталого розвитку економіки;

наявність земель сільськогосподарського призначення та інших природних ресурсів поза населеними пунктами, які держава передала і ще передасть у комунальну власність громад, та їх використання для організації різних форм підприємницької діяльності тощо.

Однак, крім зовнішніх чинників на розвиток громади ключовий вплив мають як внутрішні трансформації, так і відсутність, їх але потрібно виявити й довести таку залежність. Водночас децентралізація владних, земельних і фінансових повноважень надала потенційну можливість об'єднаним громадам ефективніше використовувати власні природні й інші ресурси, а реформування галузей охорони здоров'я та освіти, яке відбувається в Україні з метою впровадження нових моделей надання медичних і освітніх послуг, є соціально вагомим кроком щодо суттєвого поліпшення умов життя місцевого населення. Одним із важливих інструментів оцінювання ситуації, що склалася в конкретній громаді, є проведення SWOT-аналізу. В узагальненому вигляді основні складові такого аналізу наведені в додатку М.

За результатами SWOT-аналізу можна дійти до таких висновків:

1) сильні і слабкі сторони ОТГ – зазвичай, це внутрішні реальні та потенційні можливості її розвитку (або гальмування), обґрунтоване використання (нейтралізація чи подолання) яких залежить власне від громади, ініціативності її керівників, а також місцевих лідерів, оперативності в залученні необхідних ресурсів, вміння обґрунтовано розпоряджатися ними згідно із поставленими цілями;

2) можливості і загрози (виклики) реальні та потенційні – за умови збігу низки несприятливих обставин як в Україні, так і зовнішніх по відношенню до неї. Тому логічно буде передбачити недостатню прогнозованість різних процесів на європейському і світовому просторі. Зрозуміло, що впливу окремої ОТГ на події, які відбуваються за її межами, практично не відбувається. Однак події на національному рівні мають доволі широкий і достатньо глибокий діапазон впливу, що різним чином проєктується на розвиток громад.

Отже, проведення опитування місцевого населення у поєднанні з результатами SWOT-аналізу дає змогу оцінити як порівняльні переваги громади, так і виклики й ризики для неї, визначити Стратегічні орієнтири її розвитку та сформулювати основні цілі. Узагальнення наведених у Стратегіях і Планах ОТГ ключових напрямів, стратегічних і операційних цілей, проєктів, заходів та управлінських рішень можна систематизувати й подавати на розгляд та включення їх до Цільових програм соціально-економічного розвитку. Як правило, мета кожної ОТГ чітко корелює із Стратегією розвитку Київської області на період до 2020 року і спрямована на підвищення добробуту та якості умов життя населення шляхом забезпечення збалансованого і сталого розвитку економіки й зміцнення її конкурентоспроможності як основи для підвищення соціальних стандартів [222]. Виділяють три стратегічні напрями розвитку: 1) стійке економічне зростання на основі інноваційного розвитку багатогалузевої економіки; 2) висока якість життя людини; 3) збереження та розвиток територій.

Стратегічні напрями (або цілі) уточнюються через систему операційних (поточних) цілей, а реалізація їх забезпечується на основі розроблення Плану дій, виконанні конкретних проєктів та практичному провадженні низки заходів, що безпосередньо або побічно впливають на процеси відтворення людського капіталу.

Кожна громада окреслює свій перелік гострих проблем і відповідних пріоритетів їх вирішення, які табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Узагальнення та систематизація стратегічних цілей розвитку ОТГ*, які реалізуються через систему операційних цілей, впровадження проєктів та практичних заходів

Операційні цілі	Практичні заходи, проєкти
Стратегічна ціль 1. <i>Формування умов для соціально-економічного розвитку громади</i>	
Операційна ціль 1.1. <i>Сприяння стабільному функціонуванню виробничої сфери</i>	<ul style="list-style-type: none"> - створення привабливих умов (надання пільг, виділення мікрокредитів, земельних ділянок, водних і лісових угідь) для розвитку аграрного бізнесу; - сприяння розширенню позааграрної зайнятості на основі пільгової передачі промислових площадок соціально орієнтованим інвесторам; - підготовка та укладення партнерських угод з іншими громадами для обміну досвідом, залучення інвестицій, реалізації спільних проєктів; - створення Центру Безпеки для запобігання виникненню надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, а також ефективній ліквідації їхніх наслідків;
Операційна ціль 1.2. <i>Підтримка підприємницької діяльності</i>	<ul style="list-style-type: none"> - створення Агенції перспективного розвитку громади та формування планів розбудови економічного, соціального й туристичного потенціалу; - сприяння створенню нових та розширенню існуючих робочих місць; - організація вирощування органічної сільськогосподарської продукції; - створення агротуристичного кластеру (рибництво, ягідництво, садівництво, виробництво молока) на території громади; - запровадження регулярного діалогу в режимі «влада-бізнес»;
Операційна ціль 1.3. <i>Формування сприятливого інвестиційного клімату</i>	<ul style="list-style-type: none"> - розроблення конкретних пропозицій з надання різних пільг і привілеїв для місцевих і зовнішніх інвесторів, які створюють нові робочі місця; - підвищення інвестиційної привабливості громади для інвесторів; - створення і розміщення на вебсайті громади інтерактивної мапи земель, приміщень і будівель, що потенційно цікаві для інвесторів; - розроблення та поширення рекламно-презентаційних матеріалів;
Операційна ціль 1.4. <i>Збільшення доходів місцевих бюджетів та раціональне використання бюджетних коштів</i>	<ul style="list-style-type: none"> - формування умов для розвитку кооперації між особистими селянськими господарствами щодо вирощування ранньої, зелені і нішевої продукції та її реалізації на агропродовольчих ринках з метою підвищення доходності сільських домогосподарств та збільшення надходжень до місцевих бюджетів; - підтримка зусиль зі створення суб'єктів малого і середнього бізнесу з метою розширення зайнятості та збільшення доходів місцевих бюджетів; - підвищення якості послуг, що надаються за рахунок місцевого бюджету; - впровадження системи електронного документообігу;

Продовження табл. 4.1

Стратегічна ціль 2. <i>Висока якість соціальних умов життя населення громади</i>	
Операційна ціль 2.1. <i>Розвиток житлово-комунальної сфери</i>	<ul style="list-style-type: none"> - розвиток якісного водопостачання, підготовка пропозицій з оновлення системи каналізації та очистки стічних вод; - організація обстеження наявного житлового фонду, облік пустуючих будинків і квартир, оцінка якості покрівель (виконання захисних функцій); - розроблення пропозицій щодо використання безхазяйних будинків і споруд, невикористовуваних об'єктів невиробничого призначення;
Операційна ціль 2.2. <i>Розвиток сфери соціальних послуг</i>	<ul style="list-style-type: none"> - розвиток базових видів соціального обслуговування, створення Центру надання адміністративних та інших послуг, організація вебсайту громади; - сертифікація системи управління якістю надання адміністративних послуг та послуг із соціального обслуговування населення; - завершення реформування систем надання медичних і освітніх послуг та впровадження новітньої системи дошкільної підготовки в громаді; - придбання необхідного медичного обладнання з метою покращення профілактики і проведення діагностики, своєчасного виявлення хвороб та оперативного їх лікування у пацієнтів громади; - ремонт поштових відділень, створення умов для якісного обслуговування споживачів поштового зв'язку та умов праці персоналу;
Операційна ціль 2.3. <i>Впровадження енергозберігаючих заходів</i>	<ul style="list-style-type: none"> - розвиток енергозбереження на об'єктах соціальної сфери (заміна вікон і дверей, утеплення фасадів, переведення котелень на дешеві види палива); - переведення багатоквартирних будинків на індивідуальні (поквартирні) системи опалення та організація збору і сортування побутових відходів; - удосконалення матеріально-технічної бази навчальних закладів; - визначення перспективних і ефективних альтернативних джерел енергозабезпечення для громади та поступове переведення на них традиційних енергоджерел;
Операційна ціль 2.4. <i>Створення комунальної служби й системи утилізації побутових відходів</i>	<ul style="list-style-type: none"> - розвиток комунальної служби, збирання та утилізації побутових відходів; - створення спеціалізованої дільниці з надання різних комунальних і побутових послуг для населення під патронатом місцевої громади; - забезпечення комунального господарства спеціалізованою технікою; - організація вуличного освітлення, проведення ремонту пішохідних доріжок, під'їздів до місць масового відпочинку і громадських споруд; - будівництво/модернізація очисних споруд, водопостачання і каналізації, облаштування кладовищ, ліквідація стихійних сміттєвалищ тощо;

Продовження табл. 4.1

<p>Операційна ціль 2.5. Формування системи соціального захисту населення</p>	<ul style="list-style-type: none"> - соціальний захист малозабезпечених верств населення, учасників бойових дій та їхніх сімей; забезпечення прав дітей, підтримка низькодоходних сімей; - формування і надання комплексу соціальних послуг та соціальний патронаж сімей, які опинились у складних життєвих обставинах; - сприяння підвищенню заробітної плати, дотриманню нарахування у розмірах не нижчих за законодавчо встановлені мінімальні гарантії, легалізації тіньової заробітної плати в приватному секторі економіки; - профілактика шкідливих звичок, девіантної поведінки, соціально-небезпечних хвороб серед дітей та молоді; - створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, патронатних сімей та наставництва; - підтримка волонтерів, які патронують соціально незахищених осіб;
<p>Стратегічна ціль 3. Збереження населених пунктів та розвиток територій громади</p>	
<p>Операційна ціль 3.1. Формування механізмів для розвитку громадянського суспільства</p>	<ul style="list-style-type: none"> - забезпечити транспортне сполучення між населеними пунктами громади; - започаткувати квартальну звітність органів місцевого самоврядування перед жителями громади, а за потреби – і окремих населених пунктів; - налагодження регулярної фізичної комунікації між керівниками громади і мешканцями, виявлення та оперативне реагування на перешкоди в реалізації перспективних планів і заходів поточного характеру; - організація та проведення щорічних свят «День ОТГ», День села, народних свят (Івана Купала, Масляна, День Урожаю або сільськогосподарства, ярмарок «Дари осені», День Учителя або школи, Фестиваль вогню і диму, фестиваль Козацькі розваги, турніри з мініфутболу, тенісу та інших ігрових видів спорту); - розроблення щорічних Планів соціально-економічного розвитку громади, забезпечення їхнього обговорення в процесі підготовки та реалізації; - створення центрів дозвілля молоді на базі бібліотек; - реалізація заходів з покращання комфортності проживання у громаді: проведення змістовного дозвілля, отримання широкого спектру послуг у сфері розваг, культури і спорту європейської якості, приведення будівель до належного стану і створення комфортних умов життя в квартирах;
<p>Операційна ціль 3.2. Інвентаризація земель і майна та розроблення інвестиційних паспортів населених пунктів громади</p>	<ul style="list-style-type: none"> - розроблення (актуалізація чинних) та затвердження генеральних планів сіл, селищ і міст, що функціонують на території громади; - проведення інвентаризації земель і майна в зовнішніх межах громади; - розроблення Інвестиційних паспортів на кожен населений пункт, оцінка економічного потенціалу, транспортної інфраструктури, трудових ресурсів, локалізація та оцінка вільних промислових площодак і земельних ділянок; - ідентифікація джерел екологічної небезпеки та розроблення Плану заходів по обмеження чи унеможливлення їх негативного впливу на навколишнє середовище населених пунктів громади;

Продовження табл. 4.1

<p>Операційна ціль 3.3. Формування бренду ОТГ та зон масового відпочинку населення</p>	<ul style="list-style-type: none"> - розроблення бренду ОТГ та комплексу заходів з його реалізації; - розроблення Концепції розвитку туристичної діяльності та облаштування місць масового відпочинку туристів, парків і скверів, очистка природних водойм, створення сучасних туристичних продуктів; - розроблення та презентація Каталогу туристично-рекреаційних послуг; - проведення екологічного аудиту та підготовка Екологічного паспорту громади; - підвищення рівня екологічної культури місцевого населення і туристів; - покращення санітарного стану населених пунктів та естетичних якостей природних ландшафтів на території громади; - популяризація здорового способу життя, цінності сім'ї та довголіття; - профілактика загрози виникнення криміногенної ситуації; - створення мережі відеоспостереження у місцях відпочинку та центрах розваг, пунктах надання різних громадських послуг;
<p>Операційна ціль 3.4. Розвиток альтернативної енергетики та впровадження інноваційних проєктів</p>	<ul style="list-style-type: none"> - розробки Плану дій зі сталого енергетичного розвитку ОТГ на період до 2030 р., впровадження енергомоніторингу та обліку усіх ресурсів; - розробка Плану розвитку та реалізація проєктів «зеленої енергетики» (впровадження сонячних панелей на покрівлях тваринницьких ферм і біоенергоустановок для утилізації відходів тваринництва; приготування з відходів тваринництва органічних компостів для «оздоровлення ґрунтів»); - підготовка та участь у міжнародних та національних програмах і проєктах інфраструктурного розвитку; - партнерська участь у Проєктах підтримки Європейським Союзом України та Проєктах інших Фондів і Програм, спрямованих на місцевий та регіональний розвиток; - підготовка та участь у конкурсі "Енергоефективність громад II", який організовано Програмою для України з розширення прав і можливостей на місцевому рівні, підзвітності та розвитку «U-LEAD з Європою»; - підготовка та участь у реалізації проєкту "Цифрова громада", який сприяє підвищенню ефективності у сфері обліку та управління її активами. Зокрема, отримання програмного забезпечення від компанії Global GIS дозволяє мати базу реєстрів усіх земель на території громади, інформацію про кожен земельну ділянку та прослідкувати майнові права; - участь в Ініціативі ЄС "Мери за економічне зростання"; - співпраця з ГО „Асоціація міст України” і „Асоціація ОТГ України” тощо.

Джерело: Узагальнено та систематизовано на основі аналізу затверджених Стратегій перспективного розвитку ОТГ Київської області [211].

Дані табл. 4.1 характеризують спектр глобальних та операційних (поточних або тактичних) цілей, практичних заходів і місцевих проєктів не є раз і назавжди заданим. Окремі напрями, зважа-

320

ючи на їх комплексність, можливо розділити на кілька самостійних складових, які стануть самодостатніми, а за потреби – й автономними. Реалізація конкретних завдань потребуватиме детальнішого визначення виконавців, обсягів і джерел фінансування, залучення матеріальних ресурсів і робочої сили, а також визначення конкретних строків виконання. Поетапна реалізація заходів і проєктів місцевого значення впливатиме на загальний результат виконання затвердженої Стратегії розвитку конкретної громади, а за потреби її можна доповнити іншими напрямками, які будуть визнані ключовими для її майбутнього.

Водночас необхідно враховувати, що як глобальна, так і проміжні (поточні або тактичні) цілі повинні мати практичні (кількісні чи/та якісні) виміри, тобто своєрідні маркери їх поступового досягнення, а також поетапного перенесення на наступні, більш прогресивні (або вищі), рівні й оволодіння ними. Порівняння досягнутого рівня (результату) на конкретний момент із проєктним (у перспективі) буде свідчити про результативність діяльності керівництва та громади щодо реалізації затвердженої Стратегії і поточних Планів. Головна мета практично усіх Програм полягає в покращанні добробуту й підвищенні якості умов життя мешканців громади, що базується на впровадженні соціальних стандартів європейського рівня. Основою для таких якісних змін буде створення сприятливих умов для розширення та диверсифікації місцевої економіки, реального підвищення параметрів економічного розвитку й покращання умов життєдіяльності, формування екологічно безпечного довкілля. Очікуваними результатами втілення Стратегії повинні стати: поліпшення комфортності громадського середовища та якості надання адміністративних, соціальних, консультацій та інших послуг; посилення бізнесової, соціально-культурної та туристичної привабливості громад; підвищення рівня доходів домогосподарств; збільшення кількості робочих місць; зростання доходів місцевих бюджетів тощо.

Одним із ключових ресурсів ОТГ, яким вони повинні навчитися розпоряджатися в повному обсязі, виступають земельні ресурси, частина з яких перебуває в державній власності. У 2017 році Уряд України прийняв рішення передати об'єднаним територіальним громадам у власність державні землі сільськогосподарського призначення. Упродовж вказаного року 485 ОТГ отримали понад 950

тис. га, власниками яких стали сільські/селищні ради. Наприкінці 2018 року Уряд виділив ще 500 тис. га. Таким чином, 650 об'єднаних громад вже володіють близько 1,5 млн га земель сільськогосподарського призначення. Впровадження земельної децентралізації дало право об'єднаним громадам самостійно вирішувати питання: здати в оренду агрохолдингам ці землі й отримані кошти використати на розвиток території, чи виділити селянам для ведення особистого селянського господарства, як було зазначено в інформації Секретаріату Кабінету Міністрів України [223].

Оскільки земля є одним із ключових ресурсів практично чи не кожної громади, то вона однією із перших може й повинна відіграти роль каталізатора щодо капіталізації тих природних і матеріальних об'єктів, які дотепер не були задіяні або ж використовуються неналежним чином. Йдеться про те, що в умовах посилення відповідальності об'єднаних громад за розвиток підвідомчої території і населених пунктів проблема реального збільшення надходжень до місцевих бюджетів виходять на перший план. З цією метою необхідно задіяти всі доступні природні ресурси й об'єкти, матеріальні засоби та інші місцеві можливості, а саме: вільні земельні ділянки, лісові угіддя, що належать до сфери управління громади, внутрішні водойми (штучні ставки, природні озера), а також виробничі споруди, приміщення невиробничого призначення, що не мають господаря, та ін. Саме з цією метою слід насамперед провести на території громади інвентаризацію, ідентифікацію та оцінювання наявного майна і природних ресурсів, визначити основні напрями їх залучення до господарської діяльності, підготувати й розмістити на вебсайті необхідні рекламно-презентаційні матеріали, унормувати з розробленням відповідних праводоговірних документів конкретні пропозиції щодо їх передачі у коротко- чи довгострокову оренду, обґрунтувати доцільність та систематизувати реальні пропозиції щодо надання різних пільг і привілеїв для місцевих і зовнішніх інвесторів, які виявили бажання створювати нові робочі місця тощо.

Нами досліджується питання стратегічних пріоритетів розвитку людського капіталу сільських територій, тому важливо спрогнозувати його вплив на розвиток сільського господарства як основної галузі, де докладається праця сільського населення. Із цією метою нами використано виробничу функцію, для того щоб вста-

новити залежність кінцевого виходу продукції або її вартості від використання різних факторів виробництва, конкретних видів ресурсів і витрат.

Отже, виробнича функція задає максимальний обсяг виробництва (Y) для кожної специфічної комбінації вхідних ресурсів. У моделі поведінки підприємств для спрощення аналізу зазвичай враховують лише два ресурси – працю (L) і капітал (K):

$$Y = f(F_1, F_2 \dots F_n), \text{ або } Y = f(K, L). \quad (4.1)$$

Метод виробничої функції широко застосовують як у макро-, так і в мікроекономічному аналізі. Так, у макроекономіці розраховують агрегатну функцію для кожної країни, а на мікрорівні існує численна кількість функцій виробництва, тому що кожне підприємство має певну виробничу функцію. Функції виробництва вказують на наявність варіативних можливостей одержання певного обсягу продукції за різних співвідношень між факторами виробництва.

Вперше виробнича функція була запропонована Кн. Вікселлем, а в 1928 р. перевірена на статистичних даних Ч. Коббом і П. Дугласом у праці «Теорія виробництва» [223]. У статті цих дослідників була зроблена спроба емпіричним шляхом визначити вплив затраченого капіталу та праці на обсяг продукції, що випускала обробною промисловістю США протягом 1899 – 1922 р. Вона описує залежність обсягів виробництва від двох факторів – капіталу та праці, абстрагуючись від інших.

Функція Кобба-Дугласа має вигляд:

$$Y = a_0 K^\alpha L^\beta, \quad (4.2)$$

де a_0 – коефіцієнт пропорційності або масштабності;

α, β – коефіцієнти еластичності виробництва, які характеризують приріст обсягів виробництва при прирості відповідних факторів на 1%.

Ця функція має такі властивості:

1) коефіцієнт β показує, на скільки відсотків зміниться обсяг випуску продукції, якщо затрати праці зміняться на 1 %, а витрати капіталу залишаться незмінними. Такий показник має назву еластичності випуску за витратами праці;

2) коефіцієнт α є коефіцієнтом еластичності випуску за затратами капіталу;

3) сума параметрів $\alpha + \beta$ описує масштаб виробництва.

Якщо ця сума дорівнює одиниці, маємо постійний масштаб виробництва. Тобто зі збільшенням обох виробничих ресурсів на одиницю обсяг продукції також зросте на одиницю. Якщо сума менша одиниці, то масштаб виробництва спадний, тобто темпи зростання обсягу продукції нижчі від темпів зростання обсягу ресурсів. Якщо сума перевищує одиницю, маємо зростаючий масштаб: темпи збільшення обсягу продукції перевищують темпи збільшення обсягу виробничих ресурсів.

У 1942 р. нідерландський економіст Я. Тімберген увів у виробничу функцію динамічний коефіцієнт e , параметр r якого назвав «показником технічного прогресу» [224].

Модифікована виробнича функція Кобба-Дугласа має вигляд:

$$P = AK^\alpha * L^\beta * e^{rt} \quad (4.3)$$

де P – обсяг продукції;

A – статистичний параметр функції;

K – величина виробничого капіталу;

L – затрати праці;

α і β – показники еластичності випуску продукції по затратах капіталу і праці відповідно;

e – основа натуральних логарифмів;

r – фактор якісних змін у використанні ресурсів;

t – час.

Очевидно, що обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в підприємствах залежить від сукупності чинників, повністю врахувати які надають складно, тому для побудови емпіричної виробничої функції відбирають найвпливовіші. Найчастіше такими чинниками є – вартість сукупного капіталу (K), вартість затрачених трудових ресурсів (L) на основі витрат на оплату праці (дод. Н1).

Проведемо аналіз на основі неокласичної виробничої функції Кобба-Дугласа за даними сільськогосподарських підприємств України за 2003–2018 р. Побудуємо неокласичну виробничу функцію Кобба-Дугласа:

$$P = AK^\alpha * L^\beta * e^{\pi t}, \quad (4.4)$$

де P – випуск сільськогосподарської продукції підприємствами України;

K - вартість сукупного капіталу підприємств;
 L – вартість затрачених трудових ресурсів;
 e – час;
 A, α, β, η – параметри моделі.

Процес побудови виробничої функції відбувається певній послідовності.

На першому етапі виконаємо лінеаризацію виробничої функції та зведемо її до лінійної форми. Зазначимо, що лінеаризація виконується у два кроки. Прологарифмуємо обидві частини рівняння:

$$\ln P = \ln a_0 + \alpha \ln K + \beta \ln L + \eta \ln e \quad (4.5)$$

Проведемо заміну змінних:

$$Y = \ln P; \quad x_1 = \ln K; \quad x_2 = \ln L.$$

У результаті цих дій мультиплікативна виробнича функція зводиться до наступної лінійної:

$$y = b_0 + b_1 x_1 + b_2 x_2,$$

де параметри лінійної і нелінійної форм пов'язані наступним співвідношенням:

$$b_0 = \ln a_0, \quad b_1 = \alpha, \quad b_2 = \beta.$$

Перетворення змінних виробничої функції для подальшого оцінювання параметрів лінійної форми виконується у додатку М2.

На другому етапі побудуємо моделі множинної лінійної регресії та проведемо оцінку параметрів моделі методом найменших квадратів.

За результатами регресійного аналізу отримуємо наступні показники: $R^2 = 0,9896$, що свідчить про тісну функціональну залежність випуску продукції від зазначених видів ресурсів.

Розрахунковий критерій Фішера $F=549,13$ перевищує табличне значення критерію Фішера $F(0,05; 2; 16) = 3,42$, тобто рівняння регресії значуще, отже досліджувана залежна змінна Y описується включеними в регресійну модель змінними.

На підставі даних можна вивести функцію Кобба-Дугласа
 $\ln(y) = -1,7695 + 0,7156 \ln(K) + 0,4899 \ln(L) - 0,000000019(e) + \varepsilon$

На підставі побудованої моделі можна вивести виробничі функції Кобба-Дугласа шляхом експонування:

$$Y = 0,1704K^{0,7156}L^{0,4899}e^{-0,00000001}$$

В отриманих моделях спостерігаємо зростаючий ефект від масштабу, оскільки сума коефіцієнтів α , β перевищує 1. Це вказує на те, що за умови, коли фактори К та L зростають у певній пропорції, то результат Р збільшується в більшій пропорції. Як свідчать наші розрахунки, вартість капіталу визначально впливає на результативний показник. Так, зі збільшенням сукупного капіталу на 1% випуск продукції зростає на 0,7156%, зі збільшенням вартості трудових ресурсів на 1% випуск продукції підприємств щорічно зростатиме на 0,4899% (дод. Н2).

Фактичні та розрахункові дані за побудованими функціями залежності випуску від ресурсів відображено на рис. 4.1.

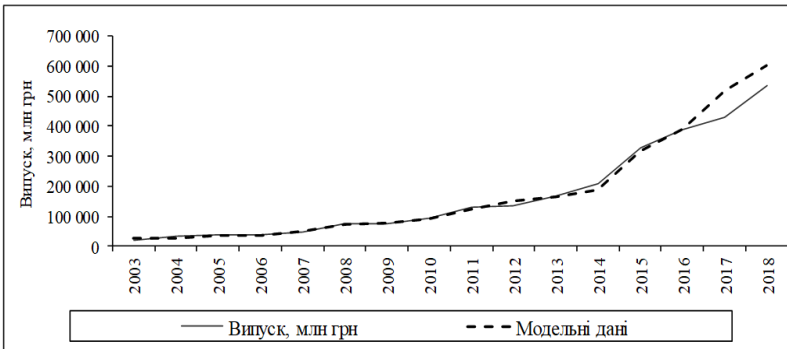

Рис. 4.1. Динаміка фактичних даних обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та розрахункових за побудованими функціями залежності

Зазначимо, що отримана модель може бути використана для прогнозування майбутніх показників обсягів випуску сільськогосподарської продукції на основі відомих або очікуваних значеннях капіталу та робочої сили.

Встановлено, якщо у 2013–2015 рр. обсяги виробництва сільськогосподарської продукції зростали швидше, ніж досліджувані фактори, то у 2016–2017 рр. темп росту сукупного та людського капіталу перевищував темп зростання випуску продукції (див.

дод. Н.2). Водночас, вартість затрачених трудових ресурсів зростає лише завдяки підвищенню оплати праці, яка в досліджуваному періоді зростає у 10 разів, при цьому чисельність працівників зменшилася майже втричі, а середньомісячна оплата праці зростає в 32 рази. Отже, за проведеними розрахунками можна дійти висновку що в сільському господарстві спостерігається тенденція до підвищення вартості людського капіталу при одночасному скороченні чисельності залучених у виробничий процес. Очевидно, що така тенденція матиме прояв і в майбутньому, що актуалізує питання диверсифікації сфер зайнятості сільського населення.

З метою оцінки та прогнозування формування і використання людського капіталу сільських територій проведемо оцінку фактичних індивідуальних та групових індексів їх розвитку. Так, у складі групового індексу, який відображає демографічну ситуацію, наявні такі індивідуальні індекси: чисельності сільського населення в цілому та у віці 15–64 роки, демографічне навантаження на населення цієї вікової групи, міграційний приріст (скорочення), тривалість життя.

Як свідчать результати виконаного дослідження значення таких індексів як чисельність сільського населення, зокрема у віці 15–64 роки та рівня демографічного навантаження, нижче 1, що свідчить про скорочення чисельності сільського населення, зокрема працездатного віку. Проте індекси міграційного приросту та тривалості життя вищі за 1, що пояснюється визначеними причинами.

На основі використання формули 4.6 нами розраховано значення групового індексу демографічної ситуації, що свідчать про наявність негативних тенденцій, оскільки одержане значення індексу менше 1.

$$If1 = \sqrt[5]{x_1 \times x_2 \times x_3 \times x_4 \times x_5} \quad (4.6)$$

Складовими групового індексу добробуту сільського населення є: відношення індексів заробітної плати в сільському господарстві до середньої оплати по національному господарству та середньорічний темп приросту заробітної плати в сільському господарстві. Зауважимо, що значення цих індексів вище 1, що відображає певною мірою прояв інфляційних процесів в економіці країни, а

не підвищення рівня матеріального забезпечення жителів сільських населених пунктів. Відповідно проведені розрахунки за формулою 4.7 будуть свідчити про наявність позитивних тенденцій в зміні добробуту сільських жителів.

$$If2 = \sqrt[3]{y_1 \times y_2 \times y_3} \quad (4.7)$$

Розраховані значення індивідуальних індексів, які характеризують освітній рівень у 2018 р. до 2005 р., свідчать про ріст частки сільського населення, яка має вищу та середньопрофесійну освіту, при цьому спостерігається зменшення кількості шкіл, у тому числі на 1000 осіб, що є наслідком складної демографічної ситуації на селі та проведення реформи шкільної освіти в Україні, яка передбачає закриття малокомплектних шкіл і створення опорних навчальних закладів. Розрахунок освітнього групового індексу за формулою 3.8 показує наявність позитивної динаміки в розвитку освітнього рівня сільського населення.

$$If3 = \sqrt[4]{m_1 \times m_2 \times m_3 \times m_4} \quad (4.8)$$

Оцінка складових групового індексу благоустрою сільських територій і в цілому його значення, розраховане за формулою 3.9, свідчить про наявність позитивної тенденції в аналізованому сегменті розвитку людського капіталу сільських територій.

$$If4 = \sqrt[5]{n_1 \times n_2 \times n_3 \times n_4 \times n_5} \quad (4.9)$$

Розраховані групові індекси за окремими складовими формування людського капіталу сільських територій представлено нижче:

груповий індекс демографічної ситуації

$$(If1) = \sqrt[5]{0,853 \cdot 0,888 \cdot 0,945 \cdot 1,183 \cdot 1,055} = 0,978 ;$$

$$\text{груповий індекс добробуту (If2)} = \sqrt[3]{1,570 \cdot 3,895 \cdot 1,250} = 1,970 ;$$

$$\text{груповий індекс освіти (If3)} = \sqrt[4]{1,342 \cdot 1,214 \cdot 0,973 \cdot 0,985} = 1,117 ;$$

груповий індекс благоустрою

$$(If4) = \sqrt[5]{1,199 \cdot 1,082 \cdot 1,237 \cdot 0,947 \cdot 1,049} = 1,098 .$$

Таблиця 4.2

Розрахунок індивідуальних та групових індексів оцінки впливу факторів на формування людського капіталу сільських територій

№ з/п	Найменування груп і показників	i=2018/2005	$ i - 1 $
	Індивідуальні індекси		
1.	Демографічна ситуація		
1.1	Чисельність сільського населення	0,853	-0,147
1.2	Чисельність сільського населення у віці 15-64 роки	0,888	-0,112
1.3	Демографічне навантаження на населення у віці 15-64 роки (на 1000 осіб у віці 15-64 роки)	0,945	-0,055
1.4	Міграційний приріст (скорочення) (відношення прибулих до вибулих)	1,183	0,183
1.5	Тривалість життя, років	1,055	0,055
	Груповий індекс демографічної ситуації (If₁)	0,978	0,022
2.	Добробут		
2.1	Відношення величини заробітної плати у сільському господарстві до розміру заробітної плати по економіці, %	1,570	0,570
2.2	Відношення сукупних ресурсів 1 члена домогосподарства до прожиткового мінімуму	3,895	2,895
2.3	Середньорічний темп приросту заробітної плати у сільському господарстві, %	1,250	0,250
	Груповий індекс добробуту (If₂)	1,970	0,970
3.	Освіта		
3.1	Частка населення у віці 6 років і старше з вищою освітою (повна, базова, неповна), %	1,342	0,342
3.2	Частка населення у віці 6 років і старше з професійно-технічною освітою, %	1,214	0,214
3.3	Середньорічний темп приросту (спаду) шкіл, %	0,973	0,027
3.4	Середньорічний темп приросту (спаду) шкіл на 1000 осіб, %	0,985	0,015
	Груповий індекс освіти (If₃)	1,117	0,117
3.	Благоустрій (життєве середовище)		
4.1	Забезпеченість населення житлом	1,199	0,199
4.2	Кількість дошкільних закладів	1,082	0,082
4.3	Кількість місць в дошкільних навчальних закладах	1,237	0,237
4.4	Рівень забезпеченості бібліотеками	0,947	0,053
4.5	Рівень забезпеченості клубними закладами	1,049	0,049
	Груповий індекс благоустрою (If₄)	1,098	0,098

Джерело: розраховано автором.

Важливою складовою оцінки та прогнозування людського капіталу сільських територій є оцінювання його використання. Із цією метою нами запропоновано як показники оцінки використання людського капіталу залучити групові індекси розвитку сільського господарства, які характеризують зайнятість та ефективності використання людського капіталу, розраховані за формулами 4.10-4.12.

$$Iu1 = \sqrt[3]{t_1 \times t_2 \times t_3} \quad (4.10)$$

$$Iu2 = \sqrt[3]{r_1 \times r_2 \times r_3} \quad (4.11)$$

$$Iu3 = \sqrt[3]{z_1 \times z_2 \times z_3} \quad (4.12)$$

Оцінюючи груповий індекс розвитку сільського господарства як базової галузі для працевзайнятості сільського населення та пріоритетних напрямків аграрного сектору України, що стимулює до залучення інвестицій в модернізацію його матеріально-технічної бази, що позитивно позначається на збільшенні валової доданої вартості. Запровадження інноваційних технологій при виробництві сільськогосподарської продукції та орієнтація багатьох господарств корпоративного сектору аграрної економіки на вирощування нетрудомістких сільськогосподарських культур має наслідком звільнення значної кількості працівників, що призводить до зростання безробіття в сільській місцевості. Крім того, в сільських населених пунктах призупинили свою виробничу діяльність промислові підприємства, які формували підсобні виробництва, які також відігравали позитивну роль у формуванні зайнятості сільських територій. Вплив вищеперерахованих чинників спричинили до зниження групового індексу зайнятості сільського населення. Очевидно, що активізація процесів інвестування значних фінансових ресурсів у модернізацію матеріально-технічної бази господарств корпоративного сектору аграрної економіки, підготовку та перепідготовку спеціалістів дала змогу забезпечити високий рівень ефективності використання людських ресурсів, залучених у сферу виробництва сільськогосподарської продукції. Свідченням цього є високе значення розрахованого індексу ефективності використання працівників у сільському господарстві (табл.4.3.)

Таблиця 4.3

Розрахунок індивідуальних та групових індексів оцінки впливу факторів на використання людського капіталу сільських територій

№ зп	Найменування груп і показників	i=2018/2005	i - 1
	<i>Індивідуальні індекси</i>		
1	Розвиток сільського господарства		
1.1.	Частка валової доданої вартості в сільському господарстві	1,105	0,105
1.2.	Частка інвестицій в основний капітал сільського господарства	2,121	1,121
1.3.	Частка агропродовольчої продукції в експорті країни	3,131	2,131
	<i>Груповий індекс розвитку сільського господарства (Iu₁)</i>	1,943	0,943
2.	Зайнятість сільського населення		
2.1.	Частка зайнятих у сільському господарстві	0,929	0,071
2.2.	Рівень безробіття, у відсотках до чисельності населення сільської місцевості	0,717	0,283
2.3.	Частка найманих працівників	0,694	0,306
	<i>Груповий індекс зайнятості (Iu₂)</i>	0,773	0,227
3.	Ефективність зайнятості в сільському господарстві		
3.1.	Середньорічний темп приросту продуктивності праці	1,119	0,119
3.2.	Рівень рентабельності	1,438	0,438
3.3.	Середньорічний темп приросту валової доданої вартості на 1 особу	1,198	0,198
	<i>Груповий індекс ефективності зайнятості (Iu₃)</i>	1,245	0,245

Джерело: розраховано автором.

Розраховані групові індекси за окремими складовими використання людського капіталу сільських територій наведено нижче:

груповий індекс розвитку сільського господарства

$$(Iu_1) = \sqrt[3]{1,105 \cdot 1,121 \cdot 3,131} = 1,943;$$

$$\text{груповий індекс зайнятості } (Iu_2) = \sqrt[3]{0,929 \cdot 0,717 \cdot 0,694} = 0,773;$$

груповий індекс ефективності зайнятості

$$(Iu_3) = \sqrt[3]{1,119 \cdot 1,438 \cdot 1,198} = 1,245.$$

На основі результатів розрахунків проведено ранжування чинників за ступенем впливу на формування та використання людського капіталу сільських територій із залученням експертів (дод. О). Експертами були голови сільських ОТГ та старости сіл Київської, Черкаської та Вінницької областей. Так, найсуттєвіший вплив на формування людського капіталу має рівень матеріального забезпечення сільських домогосподарств, що характеризується показником відношення сукупних ресурсів одного члена домогосподарства до прожиткового мінімуму. Вважаємо, що підвищення

рівня сукупних ресурсів сільських домогосподарств дає можливість збільшити витрати на освіту, придбання товарів довгострокового використання та на відпочинок, що суттєво підвищить якість складову людських ресурсів.

Встановлено, що незначний вплив на формування людського капіталу має такий чинник як скорочення шкіл у сільській місцевості. Нині діюча в Україні програма «Шкільний автобус» передбачає безкоштовне підвезення дітей до навчально-виховних комплексів за рахунок коштів об'єднаної територіальної громади. Як свідчить практика реалізації подібних підходів, спостерігається суттєве підвищення якості підготовки школярів в опорних школах порівняно із навчанням сільських дітей в малокомплектних школах, унаслідок чого досягається суттєва економія коштів ОТГ.

При ранжуванні індивідуальних індексів використання людського капіталу сільських територій експерти виділили як найвпливовіший чинник показник, що характеризує частку агропродовольства в структурі експорту країни. Зазначимо, що у 2019 р. агропродовольча продукція залишалася основою зовнішньої торгівлі України, частка сільськогосподарської продукції та продовольства в загальних обсягах українського експорту становила 44,3%, або 22,2 млрд дол. США. Порівняно із показником 2018 р. обсяги експорту зросли на 19%, тоді як загальний експорт товарів з України за цей період збільшився лише на 6%.

Найнижчим був вплив, на думку експертів, чинника, що характеризує ефективність використання людського капіталу, тобто показник частки зайнятих у сільськогосподарському виробництві. Це можна пояснити тим, що на сьогодні для зайнятості в сільськогосподарському виробництві важливими є не кількісні показники зайнятих, а якість людського капіталу.

За подібним методичним підходом було ранжовано групові індекси формування людського капіталу сільського господарства. Так, найбільш суттєвим чинником, який впливає на процес формування людського капіталу, є зайнятість у сільському господарстві, що представлений відповідним чинником. Очевидно, що надання можливості бути задіяним у сільськогосподарському виробництві для сільського населення та отримувати відповідно грошову винагороду – заробітну плату, створює сприятливі умови

для формування якісного людського капіталу, що характеризується високим професійним рівнем, належною трудовою та виконавською дисципліною працівників, а також наявністю «соціальних естафет».

Останнє місце в ранжуванні чинників, які впливають на формування людського капіталу, відведено динаміці демографічної ситуації на селі, що відображається відповідним значенням групового індексу. По-перше, з використанням інноваційних технологій суттєво зменшується чисельність працівників господарств корпоративного сектору аграрної економіки. По-друге, сільськогосподарські підприємства, а частково залучають жителів міст як найманих працівників для виконання сезонних робіт або на основі вахтового методу, найбільше у тваринництві.

Очевидно, що темпи розвитку сільського господарства є найбільш результативним показником оцінки використання людського капіталу. Адже для більшості жителів сільських населених пунктів виробнича діяльність в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки – є одне із джерел формування сукупних ресурсів сільських домогосподарств. Так, рівень зайнятості в сільськогосподарському виробництві не забезпечує значного впливу на ефективність використання людського капіталу, оскільки більшість сільськогосподарських підприємств вдаються до суттєвих заходів, щодо зниження рівня трудомісткості виробничих процесів (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Групові індекси за ступенем впливу чинників на формування і використання людського капіталу сільських територій

Групові індекси формування людського капіталу сільського господарства	Значення індексу	$ i - 1 $	Присвоєний ранг	Групові індекси використання людського капіталу сільського господарства	Значення індексу	$ i - 1 $	Присвоєний ранг
$I\Gamma_1$	0,978	0,022	4	$I\Gamma_1$	1,943	0,943	1
$I\Gamma_2$	1,970	0,970	1	$I\Gamma_2$	0,773	0,227	3
$I\Gamma_3$	1,117	0,117	2	$I\Gamma_3$	1,245	0,245	2
$I\Gamma_4$	1,098	0,098	3				
$I\Gamma$ (інтегральний індекс)	1,240	x	x	$I\Gamma$ (інтегральний індекс)	1,232	x	x

Джерело: розраховано автором.

За запропонованою методикою нами проведено розрахунок інтегральних індексів формування та використання людського капіталу досліджуваної галузі й ранжування областей країни за вищезазначеними показниками (рис. 4.2). Так, у першій чверті координатної площини сконцентровано області із низьким значенням показників формування та використання людського капіталу, який задіяно в сільськогосподарському виробництві. До такої групи віднесено Донецьку та Луганську області, на території яких відбувається ООС (операція об'єднаних сил). Внаслідок чого спостерігається процес регіональної міграції сільського населення. Крім того, через агресію з боку Росії ведення сільськогосподарського виробництва практично неможливе. Водночас в Дніпропетровській, Запорізькій, Одеській, Закарпатській та Рівненській областях є сільське господарство є не провідною галузю регіону.

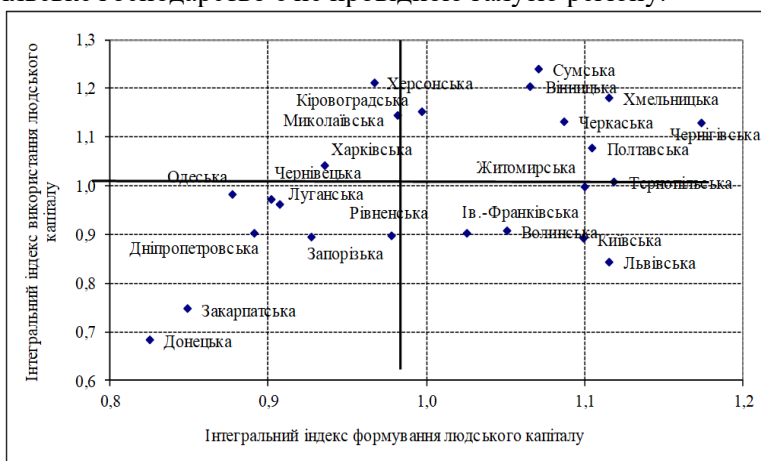

Рис. 4.2. Розподіл областей України за інтегральними індексами формування та використання людського капіталу

Джерело: побудовано автором.

У другій чверті площини відображено області, які характеризуються низьким рівнем значень формування людського капіталу та високим щодо його використання. До них належать Харківська, Миколаївська та Херсонська області. Деталізований аналіз свідчить, що у вищезазначених регіонах суттєво скорочується сільська поселенська мережа, помітна міграція сільського населення, особ-

ливо в сільських населених пунктах із чисельністю сільських жителів до 400 осіб. При цьому Миколаївська та Херсонська області займають провідні позиції в рейтингу найбільших виробників сільськогосподарської продукції, зокрема в овочівництві, плідівництві.

У третій четверті опинилися області із високими значеннями формування та використання сільського населення, зайнятого в сільськогосподарському виробництві. Так, Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області мають висококонцентровану сільську поселенську мережу, характеризується потужною мережею «соціальних естафет» та відносно низьким рівнем люмпенізації сільського населення. Вищезазначеним регіонам притаманний високий рівень виробництва трудомісткої продукції сільського господарства, зокрема, молочного скотарства, свинарства, овочівництва та садівництва.

У четвертій четверті сконцентровано області з високим рівнем сформованого людського капіталу в сільській місцевості, але низьким рівнем його використання. Характерними рисами для цих регіонів є висока концентрація населення в сільській місцевості, регіональна, міждержавна та «маятникова» міграція.

Для розрахунку прогнозних значень зміни індивідуальних і групових індексів формування та використання людського капіталу сільських територій нами використано трендовий метод, що дасть змогу визначити загальні тенденції у векторі їх впливу та, відповідно, розробити дієві заходи на різних рівнях управління. При визначенні загальної тенденції зміни рівнів динамічного ряду в часі застосовано аналітичне вирівнювання рядів динаміки.

При аналітичному вирівнювання фактичні значення Y (індивідуальні індекси формування та використання людського капіталу сільських територій) замінюється обчисленими на основі певної функції (трендового рівняння) значеннями. Вибір типу функції (лінійна, квадратична, степенева) залежить від попереднього аналізу даних, характеру його динаміки. Так, якщо приросту відносно стабільні, вибираємо лінійну функцію $Y=a+bt$ (t - зміна часу); якщо прирости в ряду динаміки не стабільні, а мають тенденцію до зростання або зменшення, то вирівнюємо за допомогою інших функцій: поліноміальна, або парабола $Y=a_0+a_1t+a_2t^2$; експоненціальна $Y=a_0e^{at}$; степенева – $Y=a_0x^{a_1}$.

З метою оцінки адекватності кожного рівняння розраховуються коефіцієнти апроксимації (R2): чим вище значення коефіцієнта, тим більша точність і надійніші характеристики вибраного рівняння. Нами відібрано ті рівняння, де коефіцієнт апроксимації найвищий.

На основі вибраних рівнянь визначено прогнозні значення показників до 2025 року. Чим ближче значення (R2) до одиниці, тим точніше обрана модель відображає тенденцію розвитку, тобто, тим вірогідніші результати прогнозування. Результати прогнозних значень індивідуальних і групових індексів формування людського капіталу наведено в табл. 4.5.

Для оцінювання перспектив формування людського капіталу сільських територій важливе значення мають складові індексів, які характеризують демографічну ситуацію в сільській місцевості (дод. П.1-П.3). Так, прогнозні значення чисельності сільського населення, в тому числі у віці 15–64 роки, свідчать про наявність негативних тенденцій щодо його скорочення. З позицій забезпечення трудовими ресурсами сільськогосподарських підприємств подібна ситуація не набуває загрозливого характеру, оскільки на сьогодні в сільській місцевості на ринку праці спостерігається перевищення попиту над пропозицією. Очікуване скорочення сприятиме формуванню ринкової рівноваги на вищезазначеному сегменті ринку праці. Крім того, органи сільських об'єднаних територіальних громад не поставатимуть перед проблемою створення пропозиції соціальних робіт з метою зниження рівня безробіття в сільських населених пунктах. Знизиться і рівень виплат допомоги по безробіттю для сільських жителів.

Одержані результати прогнозних значень дають обґрунтовану підставу для висновку, що в перспективі буде спостерігатися міграційний приріст сільського населення та підвищення його тривалості життя (дод. Р.1). Подібна тенденція свідчить про погіршення якості людського капіталу сільських територій, унаслідок того, що в перспективі сільські населені пункти будуть постійним місцем проживання не тільки сільського, а й міського населення пенсійного віку (дод. Р.2). Ця обставина спричинить скорочення надходжень до бюджету ОТГ у вигляді земельного податку та ПДФО.

Таблиця 4.5

Розрахунок прогнозних значень індивідуальних та групових індексів формування людського капіталу сільських територій

№ п/п	Найменування групових та індивідуальних показників	Відношення значення 2025 р. до 2005 р.	Відношення значення 2025 р. до 2018 р.
1	Демографічна ситуація		
1.1.	Чисельність сільського населення	0,784	0,919
1.2.	Чисельність сільського населення у віці 15–64 роки	0,849	0,956
1.3.	Демографічне навантаження на населення у віці 15–64 роки (на 1000 осіб у віці 15–64 роки)	0,896	0,948
1.4.	Міграційний приріст (скорочення) (відношення прибулих до вибулих)	1,381	1,168
1.5.	Тривалість життя	1,066	1,010
	<i>Груповий індекс демографічної ситуації</i>	0,974	0,997
2.	Добробут		
2.1.	Відношення заробітної плати у сільському господарстві до її величини в економіці країни	1,896	1,208
2.2.	Відношення сукупних ресурсів 1 члена домогосподарства до прожиткового мінімуму	5,136	1,319
2.3.	Середньорічний темп приросту заробітної плати в сільському господарстві	1,225	1,125
	<i>Груповий індекс добробуту</i>	2,285	1,214
3.	Освіта		
3.1.	Частка населення у віці 6 років і старше з вищою освітою	1,446	1,078
3.2.	Частка населення у віці 6 років і старше з професійно-технічною освітою	1,555	1,281
3.3.	Середньорічний темп приросту (спаду) шкіл	0,976	0,988
	Середньорічний темп приросту (спаду) шкіл на 1000 осіб	0,988	0,998
	<i>Груповий індекс освіти</i>	1,214	1,080
3.	Благоустрій		
4.1.	Забезпеченість населення житлом	1,332	1,111
4.2.	Кількість дошкільних закладів	0,894	0,827
4.3.	Кількість місць у дошкільних навчальних закладах	1,435	1,160
4.4.	Рівень забезпеченості бібліотеками	0,932	0,985
4.5.	Рівень забезпеченості клубними закладами	1,070	1,020
	<i>Груповий індекс благоустрою</i>	1,113	1,014
	Інтегральний індекс	1,317	1,073

Джерело: розраховано автором.

Виконані нами прогнозні розрахунки до 2025 р. доводять, що в майбутньому будуть підвищуватися значення показників, які характеризують рівень добробуту сільського населення (дод. С.1-

С.3). Так, в оглядовій перспективі буде спостерігатися вирівнювання заробітної плати в сільському господарстві порівняно з іншими галузями національного господарства, що зумовлено нестачею висококваліфікованих працівників у господарствах корпоративного сектору аграрної економіки.

Очевидно, що впровадження інноваційних розробок у виробництво вимагає від сільського населення – потенційних найманих працівників суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу сучасної фахової підготовки. Відповідно до цього буде спостерігатися позитивна тенденція до зростання чисельності осіб, які проживають у сільській місцевості та матимуть професійно-технічну й вищу освіту (Т.1,Т.2). За таких умов у перспективі буде збільшуватися чисельність сільської молоді, яка навчатиметься за кошти юридичних осіб.

Встановлено, що подальший прояв негативних тенденцій у народонаселенні сільських територій в перспективі спричинятиме зменшення кількості сільських населених пунктів, що відповідно призведе до закриття шкіл (Т.3, Т.4). Слід брати до уваги й розпочатий процес реформування освіти в сільській місцевості, який передбачає оптимізацію кількості навчально-виховних комплексів. Отже, із скороченням поселенської мережі та зменшенням чисельності дітей віком до 6 років у сільських населених пунктах відповідно зменшиться й кількість дошкільних виховних закладів. При цьому постає проблема догляду та виховання дошкільнят у селах з незначною їх кількістю. У даному випадку доцільно було б організувати підвезення школярів в рамках програми «Шкільний автобус» чи створювати мінісадки, утримувані як за кошти батьків, так і ОТГ. Вважаємо, що в подальшому відбудуться певні трансформаційні процеси в поселенській мережі, що призведе до зростання концентрації сільського населення в поселеннях із чисельністю населення понад 500 осіб (дод. У.1). За таких умов при одночасному зменшенні кількості дошкільних закладів у сільській місцевості збільшуватиметься потреба в кількості місць у них (дод. У.2, У.3).

Подальше зростання доходів та орієнтація на європейський стиль життя, який спостерігали сільські жителі під час трудової міграції, позитивно позначиться на рівні забезпечення житловою площею. Прогнозні розрахунки свідчать про збільшення площ житлових будинків у сільських населених пунктах, що можна

вважати позитивною тенденцією (дод. У.4). Однак, зважаючи на посилення невизначеності як всередині країни, так і в інших державах внаслідок дії різних чинників, зокрема пандемії короно вірусу зменшилася пропозиція робочих місць, обмежена зайнятість відчутний прояв інших негативних явищ, що відповідно зумовить скорочення доходів селян, а отже, уповільняться темпи будівництва та реконструкції будівель сільських жителів.

Очевидно, що на зміну умов життєвого середовища сільського населення впливатиме поширення сучасних ІТ-технологій в побуті сільського жителя, зокрема, телекомунікаційних мереж. За результатами опитування домогосподарств Київської області (січень 2019р.), встановлено, що сучасні інформаційно-комунікаційні технології, зокрема Інтернет, стають доступнішими та дедалі поширюються в сільському соціумі. За підсумками опитування частка осіб, які повідомили, що за останні 12 місяців користувалися Інтернетом, становила 63% (у 2017р. – 59%), серед мешканців великих міст таких осіб було три чверті (72%), малих – 63% (61%). У сільській місцевості частка осіб, яка повідомила, що за останні 12 місяців користувалися Інтернетом, порівняно з 2017р. зросла із 42 до 48%. У домогосподарствах з дітьми 71% осіб користувалися Інтернетом (у 2017р. – 68%), без дітей – 53% (48%). Частка домогосподарств, які мають доступ до Інтернету вдома, збільшилася із 60 до 62%, а частка дітей у віці до 18 років, які користувалися Інтернетом, становила 64% (у 2017р. – 61%).

Серед користувачів Інтернетом повідомили, що користувалися послугами всесвітньої мережі щодня, 75% осіб; не менше ніж раз на тиждень, але не кожен день – 22%; менше ніж раз на тиждень – 3%. Із числа користувачів 92% повідомили, що користувалися Інтернетом вдома, 46% – у будь-якому місці через мобільний телефон, 13% – на роботі, 8% – в інших місцях (у друзів, знайомих), 6% – за місцем навчання, 0,7% – у будь-якому місці через інший пристрій мобільного доступу, 0,2% – у громадському центрі доступу до Інтернету та 0,1% – у комерційному центрі доступу до Інтернету.

Встановлено, що населення користувалося послугами Інтернету, маючи на меті різні цілі. Найбільш поширеними серед таких користувачів було завантаження фільмів, зображень, музики, перегляд

телепрограм чи відео – 65%, майже половина вказали, звертатися до послуг Інтернету з метою спілкування, 48% – телефонних перемовин через Інтернет, по 34% – відео- або комп'ютерні ігри або їх завантаження та пошук інформації щодо питань здоров'я як для себе, так і для інших, 28% – читання або скачування матеріалів з періодичних видань у режимі он-лайн, 26% – освітні цілі, 22% – отримання інформації щодо товарів і послуг, кожен п'ятий – відсилення (отримання) електронної пошти, по 18% – банківське обслуговування та замовлення (купівля) товарів і послуг. Порівняно з 2017р. в 1,3 раза збільшилася частка користувачів, які використовують Інтернет з метою банківського обслуговування. Наведені дані переконують, що на сьогодні в життєвому середовищі посилюється роль ІТ-технологій в одержанні інформації та реалізації окремих послуг, що значно вплине на зміну статусу закладів культури.

Отже, посилення ролі закладів культури, як місця проведення дозвілля, призведе до їх відродження та переформатування їхньої діяльності відповідно до вимог сьогодення закладів культури і сільських бібліотек (дод. У.5, У.6). Вважаємо, що ці заклади повинні стати не тільки організаціями, діяльність яких спрямовується на підвищення культурного рівня, а й освітнього, професійного, шляхом створення умов для здійснення обміну досвідом ведення домашнього господарювання.

На основі використання економіко-математичних методів прогнозування було проведено розрахунок показників ефективності використання людського капіталу сільських територій (табл. 4.6). Наведені в табл.4.6 розрахунки складових інтегрального індексу розвитку сільськогосподарського виробництва дають підстави для висновку про те, що у стратегічній перспективі буде спостерігатися тенденція до економічного зростання сільського господарства. Вважаємо, що важливим чинником, що свідчить про позитивну динаміку реалізації заходів для сільськогосподарському виробництві, є зростання частки валової доданої вартості сільського господарства в загальному обсязі валової доданої вартості по національному господарстві (дод. Ф.1). Така тенденція також може свідчити про переорієнтацію сільськогосподарських товаровиробників на виробництво продукції з високою доданою вартістю.

Підтвердженням зробленого нами висновку є збільшення обсягу інвестицій у модернізацію матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств до 2025 р., що забезпечить не тільки внутрішнє споживання, але буде сприяти й нарощенню експорту (дод. Ф.2, Ф.3) та посиленню ролі України як світового виробника сільськогосподарської продукції та продовольства. Незважаючи на прогнозне нарощення обсягів виробництва та експорту сільськогосподарської продукції, спостерігатиметься незначне зростання чисельності зайнятих у сільському господарстві, що характерно для провідних країн світу (дод. Х.1). При цьому також очікується незначне зниження чисельності найманих працівників господарств корпоративного сектору аграрної економіки (дод. Х.2), що зумовлено, насамперед, впровадженням інноваційних технологій та розробок у виробництво. Як наслідок відбувається зниження трудоемкості виробничих процесів, особливо у тваринництві.

Таблиця 4.6

Прогнозні значення індивідуальних та групових індексів використання людського капіталу сільського господарства України

№ п/п	Найменування груп і показників	Відношення значення 2025 р. до 2005 р.	Відношення значення 2025 р. до 2018 р.
1	Розвиток сільського господарства		
1.1	Частка валової доданої вартості (ВДВ) сільського господарства	1,540	1,395
1.2	Частка інвестицій в основний капітал сільського господарства	3,895	1,837
1.3	Частка агропродовольчої продукції в експорті	3,637	1,161
	<i>Груповий індекс розвитку сільського господарства</i>	2,794	1,438
2.	Зайнятість		
2.1	Частка зайнятих у сільському господарстві	0,913	0,983
2.2	Рівень безробіття, у відсотках сільська місцевість	1,507	1,081
2.3	Частка найманих працівників	0,648	0,934
	<i>Груповий індекс зайнятості</i>	0,962	0,997
3.	Ефективність зайнятості в сільському господарстві		
3.1	Середньорічний темп приросту продуктивності праці	1,092	1,043
3.2	Рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва	2,194	1,526
3.3	Середньорічний темп приросту ВДВ на 1 особу	1,176	1,136
	<i>Груповий індекс ефективності зайнятості</i>	1,412	1,218
	Інтегральний індекс	1,560	1,204

Джерело: розраховано автором.

Однак реалізація подібних сценаріїв буде сприяти посиленню негативної тенденції в збільшенні чисельності безробітних у сільській місцевості (дод. Х.3). У даному випадку місцевим органам самоврядування доцільно забезпечити фінансування соціальних робіт, а також долучитися до залучення приватних інвестицій з метою створення додаткових робочих місць. Очевидно, що в найближчій перспективі тісне поєднання використання інноваційних методів виробництва сільськогосподарської продукції із застосуванням праці висококваліфікованих працівників сприятиме підвищенню продуктивності праці, рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції та зростанню темпів нарощення вартості валової доданої вартості в розрахунку на 1 особу (дод. Ц.1–Ц.3). Розрахунок прогнозних значень індивідуальних і групових індексів використання людського капіталу у сільському господарстві країни наведено у дод Ч.

Розраховані прогнозні значення інтегральних індексів формування людського капіталу сільських територій та його використання у сільському господарстві (дод. Ш) представлено на рис. 4.3.

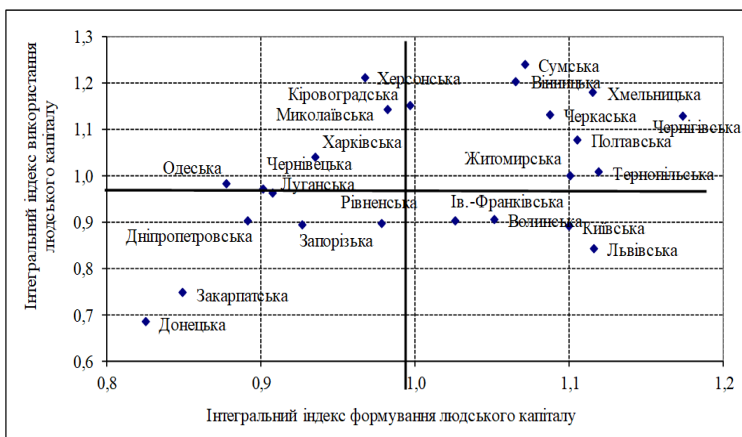

Рис. 4.3. Діаграма регіонального розподілу за прогнозними значеннями інтегральних індексів формування та використання людського капіталу

Джерело: побудовано автором.

Дані рис. 4.3 свідчать, що у четвертому квадраті розміщуються регіони із найвищими значеннями інтегрального значення індексу формування людського капіталу та його використання – це Сумська, Вінницька, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, Полтавська, Житомирська, Тернопільська області, які є провідними регіонами у формуванні кращої пропозиції сільськогосподарської продукції.

У третьому квадраті розміщуються області – Івано-Франківська, Волинська, Київська, Львівська з високим значенням індексу формування людського капіталу сільських територій, однак при цьому вони не повною мірою використовують можливості щодо ефективного його використання. Така ситуація зумовлена різними причинами, зокрема, специфіка у Київській області – це розвинена промисловість, внаслідок чого сільське господарство не набуло провідної ролі; інші області мають обмежені ресурсні можливості для розвитку сільського господарства – це Херсонська, Кіровоградська, Миколаївська, Харківська, Одеська та Чернівецька області, що потребує реалізації низки заходів з підвищення якості людського капіталу в цих регіонах.

Другий квадрат характеризується високим рівнем використання людського капіталу сільських територій, однак неповною мірою використано резерви щодо його формування. Така ситуація властива є для Херсонської, Кіровоградської, Миколаївської, Харківської, Одеської та Чернівецької областей, що вимагає реалізації низки заходів щодо досягнення вищої якості людського капіталу в них.

Водночас, перший квадрат має нереалізовані можливості щодо формування людського капіталу сільських територій та ефективного його використання в сільськогосподарському виробництві. До нього увійшли: Луганська, Рівненська, Дніпропетровська, Запорізька, Закарпатська, Донецька області. Очевидно, що поясненням такої позиції є різні причини: війна на Сході країни, обмежені ресурсні можливості розвитку сільського господарства, промисловий розвиток регіону тощо. Однак, з метою повної реалізації заходів щодо підвищення якості людського капіталу та його використання у виділених областях, доцільно запропонувати комплексні заходи щодо відтворення людського капіталу, що позитивно вплине на показники його якості й ефективності використання у сільськогосподарському виробництві.

Отже, умови для розширеного відтворення людського капіталу сільських територій мають формуватися на основі взаємодії таких елементів: підприємницького ресурсу, який сприятиме створенню нових робочих місць, підвищенню попиту на працівників із високим рівнем кваліфікації та рівня їх доходів; трудового потенціалу окремих працівників, що характеризується продуктивністю праці, кваліфікацією та рівнем залучення їх у виробничі процеси; організаційних та фінансових ресурсів сільських ОТГ, районних і регіональних органів управління щодо формування умов з підвищення фахової підготовки сільського населення, розвитку соціальної інфраструктури, кращому соціальному забезпеченню населення, формуванню виробничої та ринкової інфраструктури для малого бізнесу.

За результатами проведеного аналізу чинників формування та використання людського капіталу можна дійти висновку, що кількісні зміни окремих його індикаторів і соціально-економічних показників сільськогосподарського виробництва та сільської території дають підставу оптимізувати систему розширеного відтворення, а якісні зміни визначають величину сукупних ресурсів сільської території та динаміку зміни соціально-економічних показників.

Стратегічними пріоритетами відтворення людського капіталу сільських територій у нинішніх умовах слід виділити: підвищення освітнього рівня у населення працездатного віку; оптимальне його використання в межах сільської території; зниження соціальної напруги у сільській громаді, що сприятиме реалізації принципів сталого розвитку. Зазначимо, що процес відтворення людського капіталу сільської території необхідно поєднувати із цілями розвитку самої території, а саме: підвищення попиту на трудові ресурси та збалансування деформацій пропозицій на ринку праці; удосконалення загальноосвітньої системи та відродження професійної підготовки сільської моделі; покращення демографічної ситуації на селі.

Окрім того, основними напрямками підвищення рівня використання людського капіталу в сільському господарстві слід вважати: формування на базі закладів аграрної освіти конкурентних освітніх програм підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців сільськогосподарських підприємств; забезпечення доступу до ринку наукових, освітніх, консультаційних програм та іншої важливої інформації; проведення наукових семінарів і тре-

нінгів із залученням закладів вищої аграрної освіти та науково-дослідних установ; формування та розвиток у регіоні інноваційно орієнтованого сільськогосподарського виробництва й високоефективних підприємств переробної промисловості; покращення соціальної інфраструктури сільської місцевості за рахунок вищих темпів газифікації, забезпечення доступу до Інтернету, підвищення якості надання медичних послуг; будівництва нових доріг із твердим покриттям; підвищення розміру заробітної плати до середнього значення по економіці, доведення мінімальної заробітної плати до прожиткового мінімуму працездатної людини; підвищення престижності роботи в сільському господарстві.

Пріоритетність напрямів варто визначати на основі потенціалу та цілей розвитку сільських територій, інвестиційних можливостей суб'єктів сільського розвитку й раціонального поєднання їхніх економічних і соціальних інтересів, якості людського капіталу сільських громад, що доцільно передбачити у Стратегії розвитку. Водночас завдання держави як макрорегулятора сільського господарства полягає у стимулюванні формування необхідної траєкторії розвитку сільських територій як однієї з обов'язкових умов створення сприятливого середовища, необхідного для ефективного використання людського капіталу сільських територій. Збільшення рівня зайнятості сільського населення, його доходів, якості життя створюють передумови до активізації інвестиційних процесів у людський капітал, оскільки постають реальні можливості для його реалізації саме на території постійного проживання. Нині інвестиції в людський капітал не можуть бути гарантовано реалізованими на рівні сільських територій через відсутність можливості влаштуватися на роботу, низьку престижність сільськогосподарської праці, високий рівень життя на селі, обмежений доступ до економічних і соціальних благ та ін. Кошти, які виділяються із бюджетів сільських родин на навчання та виховання молодого покоління, не будуть реінвестовані у відтворення людського капіталу, якщо молодь не матиме можливостей реалізувати свій трудовий потенціал і буде змушена змінити місце проживання. Сільські родини здебільшого будуть змушені направляти додаткові засоби на забезпечення відповідного рівня життя молодого покоління, яке проживає у містах, скорочуючи інвестиції у власне від-

творення. Отже, перелив доходів із сільської місцевості в міську негативно позначається на відтворювальному потенціалі сімей, які проживають у сільській місцевості, та зумовлює скорочення потреб значної частини сільського населення, деградацію їх структури та зниження вимог до їх якості. Виконання положень запропонованих пріоритетних напрямків, за відповідної державної та регіональної підтримки, в перспективі дасть змогу істотно підвищити якісний і кількісний рівень відтворення людського капіталу сільських територій.

4.2. Активізація економічних інструментів відтворення людського капіталу

Сучасні умови розвитку суспільства зумовлюють зміну місця та ролі людини шляхом перетворення її інтелектуального потенціалу в основний фактор науково-технологічного прогресу, посилення гуманізації економічних відносин, що потребує розробки системи соціально-економічних інструментів для забезпечення відтворення та гнучкої адаптації людського капіталу у процеси сталого розвитку сільських територій. Відповідних для цього інструментів повинен базуватися на пріоритетах моделі економічного зростання економіки, переходу від технократичного підходу до антропократичного, у межах якого виділяється домінантність людського капіталу як фактору структурної модернізації в умовах прояву синергетичного ефекту, що ґрунтується на багатополярності людського капіталу. У процесі вибору інструментів відтворення та стимулювання залучення людського капіталу в новітніх умовах доцільно виділити дві складові відтворення і капіталізації людського потенціалу: формування та розвиток інноваційних компонент людського потенціалу, а саме: креативне мислення і крос-функціональність, вміння вести пошук та обробку великих масивів інформації, широке світоглядне мислення у межах концепції сталого розвитку, вміння генерувати нові знання та використовувати їх у практичній діяльності, мати навички щодо гнучкої адаптації до інноваційних технологій та інтегруватися із ними; формування середовища капіталізації інноваційних якостей людського капіталу у процесі економічної діяльності. Зазначені напрями впливають на вибір комплексу інструмен-

тів, які відповідають стратегічним пріоритетам розвитку людського капіталу, визначеним експертами ОЕСР: формування моделі активної споживчої поведінки; адресна підтримка бізнес-групами молодих науковців і фахівців у ключових видах економічної діяльності; цифровізація та віртуалізація галузей соціальної сфери; впровадження елементів новітньої індустріальної освіти; поширення системи державного замовлення та інфраструктурних проєктів у системі ключових видів економічної діяльності, гарантована закупівля інноваційних технологій та продуктів місцевими органами влади [225].

Окрім того, соціально-територіальній складовій сільського сектору притаманні такі процеси і зміни: реформа пострадянської системи адміністративно-територіального устрою та формування мережі об'єднаних територіальних громад; поглиблення адміністративної, фінансової і земельної децентралізації; продовження медичної та завершення освітньої реформ; перенесення відповідальності за розвиток територій на об'єднані та сільські громади; залучення жителів населених пунктів до вирішення гострих проблем місцевого значення; занепад депресивних територій та ін.

Такі відчутні зовнішні зрушення під впливом глибинної турбулентності супроводжуються постійними змінами у чисельності населення, подрібненні мережі сільського розселення, підвищенні статусу одних поселень (до центрів ОТГ) й пониженні (з центрів місцевої ради до старостинського округу) інших, що надзвичайно ускладнює «адміністративно-територіальний, демографічно-розселенський та соціально-економічний ландшафт» території України. Вказані тренди і зміни супроводжуються посиленням провокують нові виклики, появу гострих і суперечливих проблем. Зі свого боку, саме вони є каталізатором до пошуку ефективних механізмів та інструментів для подолання викликів і всебічного вирішення застарілих і нових складних проблем з метою досягнення поставлених цілей.

Відтворення людського капіталу розглядається нами як процес, що охоплює всі етапи життєвого циклу людини, на кожному з яких існують ключові фактори, що сприяють простому та розширеному відтворенню людського капіталу. Так, основні складові, наявні на кожному етапі, лише з іншим змістом та обсягом, – це інвестиції у людський капітал, наявність можливостей задовольнити потреби,

розвиненість і доступність сфери освіти й реалізації соціальної політики бізнесу та держави. Інвестиції в людський капітал є однією з найбільш досліджуваних наукових проблем. Так, початкові інвестиції реалізуються у межах інституту сім'ї, далі людина реалізує їх на основі капіталізації свого потенціалу в сфері економічних відносин. Базисом можливостей та достатності інвестиційної складової відтворення людського капіталу є величина винагороди за капіталізований потенціал, а в умовах соціально-економічної трансформації та їх результативності визначається людським впливом і прямо пропорційна накопиченим знанням і можливостям капіталізації інноваційних компонент людського капіталу [226]. Слушною є думкою, що «ті, хто вирощує свиней або виробляє балалайки та пілюлі, безперечно, продуктивні, але незрівнянно більш продуктивними є вихователі юнацтва та вчителі дорослих людей ... лікарі, судді та адміністратори. Перші виробляють мінові цінності, інші створюють продуктивні сили» [227].

В умовах реалізації політики нової індустріалізації, коли інноваційний розвиток є мультиплікативним ефектом здібностей людини перманентно нарощувати власний людський потенціал та творчі здібності до самореалізації, необхідно створювати продуктивні сили, в першу чергу за рахунок системи освіти, що сприятиме гнучкості державної політики, як вміння переорієнтувати ресурсні потоки із традиційних секторів економіки в пріоритетні галузі відповідно до змін довгохвильової динаміки світового господарства. Наведемо думку А. Сміта, який пояснював взаємозв'язок економічного розвитку та системи освіти наступним чином: економічний розвиток – це процес, який відбувається у свідомості людей, тобто це можна назвати процесом навчання [228], а перехід до нового технологічного укладу можливий лише за умови розвитку нових фахівців у поєднанні з інноваційними технологіями [229].

Розглянемо роль аграрної освіти та науки у створенні передумов та умов для формування конкурентоспроможного людського капіталу й розширеного його відтворення на рівні сільських територій. Специфіка сільського сектору полягає в тому, що він охоплює достатньо широкий спектр галузей, населених пунктів, господарств і підприємств, які можуть бути згруповані й типологізовані лише за

обмеженим набором ключових характеристик. Однак реальна практика досить часто вимагає поєднання таких різнопланових знань під час підготовки фахівців не лише вузького профілю, але й розширеного прикладного спрямування. Отже, з одного боку, необхідно постійно підвищувати науковий, освітній і виробничий потенціал освітнього аграрного закладу, а з іншого – уможливити всебічну оцінку наслідків високої турбулентності в сільському секторі та перенесення сучасних реалій у науково-дослідний, навчально-освітній та виробничо-практичний процеси, а ще з іншого – забезпечити підготовку фахівців, які після закінчення аграрного університету будуть спроможні вирішувати не лише складні вузькогалузеві виробничі, але й нагальні соціально-економічні проблеми розвитку галузі сільського господарства з урахуванням сучасних науково-методичних підходів і кращої практики. Проаналізуємо можливості аграрного університету в подоланні сучасних викликів і вирішенні гострих проблем на основі участі у виконанні різних науково-дослідних проєктів, підготовці необхідних пропозицій і розробок та впровадженні їх у практику. Однак різнопланові проблеми на місцях будуть вирішувати випускники університету минулих, нинішнього та майбутніх періодів.

З метою забезпечення поступального соціально-економічного розвитку аграрного сектору України, підвищення конкурентоспроможності його аграрно-ресурсної складової та комфортності соціально-територіальної частини, а також посилення у реалізації таких заходів ролі випускників аграрних закладів необхідно прискорити інтеграцію науки, освіти й агробізнесу з інститутами організації українського суспільства і впровадження результатів наукових досліджень у господарську та соціальну діяльність. Провідна роль у цьому процесі відводиться розвитку інноваційної інфраструктури навчальних закладів та удосконалення системи підготовки професійних кадрів для всіх ланок корпоративного сектору аграрної економіки. До того ж необхідно враховувати посилення турбулентності в сільському секторі, активізацію процесів адміністративної, фінансової і земельної децентралізації в державі та модернізацію аграрної економіки. У вітчизняній практиці склалася ситуація, за якої інноваційний ланцюг між наукою, виробництвом і суспільною практикою й досі розірваний. У ньому відсутні або ж недостатньо

представлені такі важливі ланки, як сучасні технології освоєння навчальних дисциплін і спецкурсів, навчальні програми підготовки фахівців з урахуванням реальних зрушень у аграрній економіці, розробка інноваційних проєктів щодо модернізації потужностей задля випуску продукції переробної та харчової суб'єктами підприємницької діяльності, а також підготовка соціальних інновацій для реалізації в об'єднаних територіальних і сільських громадах, створення різних інноваційних структур, які будуть спроможні забезпечити впровадження розроблених проєктів на практиці.

У світі набула визнання модель наукового співтовариства, у якій центральне місце посідають навчальні заклади освіти, що забезпечують зв'язок науки, освіти та інноваційного бізнесу. Університети перетворились у науково-технологічні центри в багатьох країнах Європи. Так, у країнах світу освітні заклади є повноцінними учасниками інноваційного процесу, внаслідок чого наявний класичний симбіоз: науково-освітні організації розробляють інноваційні продукти, придбання яких здійснюють бізнесові структури, а держава створює необхідну інфраструктуру для інноваційної діяльності. У процесі впровадження інновацій відбувається економічне зростання не лише для учасників процесу, але й держави в цілому.

За таких умов аграрний університет повинен забезпечити формування науково-інноваційного та освітнього простору з метою підготовки фахівців на рівні сучасних вимог, а держава має уможливити створення в сільському секторі умов, сприятливих для формування різних інноваційних структур, зокрема малих інноваційних підприємств, вертикально інтегрованих структур інноваційного типу, технопарків, структур із впровадження соціальних інновацій тощо. Водночас відсутність сучасних форм інноваційного підприємництва матиме своїм наслідком гальмування або ж унеможливлення появи нових інноваційних практик і реальних позитивних результатів.

Практика довела, що в Україні такою інноваційною формою можуть стати агротехнопарки або кластери, які дають змогу встановити економічні, технологічні, організаційні, соціальні, наукові зв'язки між сільськогосподарськими товаровиробниками, переробно-харчовими підприємствами, аграрними освітніми закладами, науковими установами й інститутами організації українського сус-

пільства (юридичними особами і громадськими об'єднаннями населення). Отже, необхідні сучасні наукові дослідження, результати яких можливо впровадити в практику. Це дозволить покращити не лише матеріально-технічну базу наукових досліджень, але й скоротити час на впровадження інноваційних розробок, забезпечити конкурентоспроможність продовольчого комплексу та виробленої харчової продукції. Водночас впровадження соціальних інновацій сприятиме розвитку громадянського суспільства та підвищенню комфортності проживання в об'єднаних і сільських громадах.

Зазначимо, що на відміну від провідних країн світу, в Україні значно нижчі обсяги державного фінансування закладів вищої освіти щодо витрат на наукові дослідження та інноваційні розробки. Вважаємо, що поточне фінансове забезпечення інноваційної діяльності у вищих навчальних закладах не відповідає реальним можливостям їхньому науковому потенціалу. Така ситуація обмежує розвиток і результативність інноваційної діяльності, а також перспективи її комерціалізації. Унаслідок цього існує значний розрив у кількості створюваних інноваційних підприємств по групах класичних, технічних, технологічних, аграрних університетів. Варто зазначити, що найуспішнішими є технічні університети. Нині практично кожен вищий освітній заклад веде пошук інструментів і механізмів для забезпечення активізації наукової та інноваційної діяльності, що потребує відповідних коректив організаційної структури їхніх науково-дослідних підрозділів.

Важливо зазначити, що результати інноваційної діяльності поки ще не широко затребувані бізнес-структурами реального сектору економіки, отже, слід відшукувати способи посилення інтеграційних зв'язків у ланцюжку «університет-бізнес». Таким чином, нерозвиненість довгострокових економічних зв'язків інноваційних підрозділів вищих освітніх закладів постає однією із причин низьких показників кількості реалізованих інноваційних розробок підприємницьким сектором. Проведений аналіз дає підстави стверджувати про наявність таких основних гальмівних чинників:

відсутність сучасного механізму, який забезпечує збалансування тривалих економічних інтересів розробників інноваційних продуктів та їхніх споживачів під час передачі нових технологій підприємствам. Це пов'язано, передусім, із відсутністю довго-

строкових зв'язків вищих освітніх закладів і бізнесових структур, які опосередковують усі фази інноваційного процесу (дослідження – дослідне виробництво – впровадження – використання);

недостатнє фінансування інноваційної інфраструктури університетів, відсутність цільових програм щодо розвитку партнерства між освітніми установами та бізнесом, а також іншими учасниками, що забезпечують проведення досліджень, з одного боку, та інститутами розвитку регіону (Інвестиційний фонд, Фонд венчурного фінансування) – з іншого;

низький професійний рівень кадрів для інноваційної інфраструктури, відсутність замовлення на їхню підготовку з боку бізнес-структур і держави;

обмеженість економічних стимулів для підприємницьких структур при впровадженні інноваційних технологій значною мірою зумовлена дефіцитом інвестиційних ресурсів, необхідних для фінансування впровадження інноваційних розробок у виробничі процеси.

Крім того, ускладнено і процес створення сучасної інноваційної інфраструктури в кожному університеті. Очевидно, що для її створення слід досягти певних масштабів і доходів від інноваційної діяльності. Саме тому нині у країні розгортається процес створення і розвитку міжвузівських центрів колективного використання обладнання та устаткування з ініціативи Міністерства освіти і науки України.

Доцільно ідентифікувати чинники низької активності викладачів університету в процесах створення і функціонування наукових та інноваційних структур вищих освітніх закладів. Ключовими серед них варто виділити:

помітну інтенсифікацію освітньої діяльності викладачів упродовж останніх років (запровадження нових стандартів освітніх кваліфікаційних рівнів та спеціальностей, що потребує розробки освітніх програм, постійного оновлення навчально-методичних комплексів, підготовки електронних підручників і посібників, задіяння системи Moodle та підготовки дистанційних освітніх курсів тощо);

підвищення вимог до наукової друкованої продукції (підготовка статей до публікації в рецензованих наукових журналах, що входять до наукометричних баз Scopus і Web of Science, фахових видань);

запровадження освітніх курсів англійською мовою;

високі затрати праці, пов'язані з організацією роботи інноваційних підрозділів за низьких доходів або ж безоплатно на початковому етапі його життєвого циклу та ін.

Відсутність досвіду маркетингу інновацій можливо пояснити тим, що він не міг сформуватися в умовах, коли спостерігаються лише поодинокі спроби успішної комерціалізації вузівських інновацій. Одним із невирішених питань є дефіцит обладнання та відсутність можливості його оренди, яке використовується при проведенні наукових досліджень та інноваційних розробок. Однією з причин такого стану, на нашу думку, є неналежна практика використання вищими освітніми закладами лізингових угод, за якими університети та створені ними інноваційні підрозділи могли б одержати доступ до необхідного обладнання. Іншою причиною можна назвати відсутність прикладів організації та функціонування в Україні міжвузівських центрів, які надають в оренду дорого-вартісне й унікальне обладнання.

При узагальненні зарубіжного досвіду комерціалізації вузівських інновацій варто сфокусувати увагу на організаційних формах, за допомогою яких здійснюється інтеграція ресурсів і діяльності, а також чинниках зовнішнього середовища, що сприяють розвитку інноваційної діяльності університетів. Проведений нами порівняльний аналіз сучасної практики розвитку інноваційної діяльності ВНЗ, процесів її комерціалізації свідчить про різноманітність підходів до вирішення названих завдань.

Так, характерними підходами у США є такі:

1. Розробка регіональними органами державної влади стратегічних планів розвитку територій, які включають такі головні та взаємопов'язані напрями: створення і розвиток інтелектуального капіталу в університетах штатів; формування кластерів; створення сприятливого податкового середовища; вдосконалення системи навчання підприємців [230].

2. Активізація наукових досліджень в університетах, використання їхніх результатів бізнесом пов'язано з прийняттям у 1980 р. Федерального Закону Bayh-Doas, відповідно до якого університети стають власниками винаходів, що фінансуються федеральним урядом. Аналогічні закони було прийнято згодом і на рівні штатів [231].

3. Принципово важливим моментом є орієнтація університетів на певні сектори бізнесу. Більшість із них є наукоємними кластерами, насамперед у таких галузях знань, як біологія, фармацевтика, інформаційні й комунікаційні технології, нові засоби інформації і телекомунікації. Серед галузей промисловості, на які орієнтуються установи освіти, виділено: електронну інженерію, аерокосмічну промисловість, автомобілебудування.

4. Створення в університетах дієвої інфраструктури інноваційної діяльності. Найбільш вдалим прикладом науковці вважають досвід Кентського державного університету штату Огайо [232].

Ще одним прикладом ефективної інфраструктури інноваційної діяльності можна назвати досвід Техаського університету в м. Остіні, де створено Управління комерціалізацією технологій з основними напрямками діяльності: оцінка, захист, маркетинг і ліцензування здійснених в університеті інноваційних розробок і програмного забезпечення; сприяння у створенні стартапів; розвиток співробітництва з компаніями, інвесторами й іншими стейкхолдерами у сфері комерціалізації технологій; консультування співробітників університету з питань захисту патентів і комерціалізації [233].

5. Використання різних форм кооперації університетів із бізнесовими структурами у межах державно-приватного партнерства, які сприяють інноваційному розвитку економіки. До таких форм відносять: державно-приватні коопераційні угоди в області наукових досліджень і розробок з метою передачі технологій з державного сектору в приватний виробничий; інноваційно-технологічні партнерства. Держава не тільки сприяє створенню таких партнерств, а й безпосередньо бере участь в їхній діяльності в особі національних відомств, дослідницьких центрів та університетів. Ця форма покликана забезпечити залучення венчурного капіталу для фінансування науково-технологічних проєктів; скооперованих дослідних центрів промисловості та університетів. Цілями їх утворення є: активізація спільних досліджень бізнесу та університетів; посилення зв'язку між науковими дослідженнями і технологічним розвитком; спрощення процедур передачі й комерціалізації інноваційних технологій шляхом об'єднання фінансових ресурсів промисловості, університетів і органів влади штатів.

Заслуговує на увагу вітчизняної практики досвід взаємодії університетів і підприємств реального сектору економіки у Швеції, зокрема практика створення та розвитку сучасного інноваційного центру в м. Лінчепінг, що спеціалізується у сфері інформаційних технологій, медицини та фармакології [234].

Основним елементом цієї системи є університетський холдинг, на території якого розташовані дослідницькі центри великих компаній. Першим кроком університету в інноваційному напрямі стало запровадження для студентів технічного профілю освітньої програми за спеціалізацією «менеджмент інновацій». Окрім проведення науково-дослідних робіт холдинг ініціює створення фірм студентами і викладачами, навіть передбачає надання їм невеликого стартового капіталу. Більше третини підприємств технопарку працюють на основі ідей, які зароджуються безпосередньо в університеті. Шлях від ідеї до комерціалізації продукту займає кілька років. Якщо у випускника або викладача виникне певна ідея, його посиляють на навчання в центр підготовки підприємців, де з'ясовується, наскільки вона є економічно доцільною для підприємництва. Якщо за час навчання ініціатор ідеї підготує бізнес-план і в нього виникне бажання створити підприємство, він переміщається в бізнес-інкубатор, де його новостворене підприємство отримує офісну, маркетингову, бухгалтерську, юридичну та іншу підтримку за мінімальну плату. Два спеціалізованих бізнес-інкубатори – «Колегіум» та «Берзеліус» – підтримують кластерні пріоритети м. Лінчепінга. Усі структури підтримки (центри підготовки підприємців, бізнес-інкубатори тощо) фінансує муніципалітет.

Зазначимо, що університетам середнього рівня складно створювати й утримувати власні центри трансферу технологій або оплачувати послуги зовнішніх організацій. Одним із варіантів вирішення цієї проблеми є створення центрів трансферу технологій на колективних засадах. У зв'язку з цим доцільно розглянути приклад Франції, де Національним агентством наукових досліджень сформовано спеціальний фонд для створення компаній-акселератів трансферу технологій з метою фрагментації подібних послуг на регіональному рівні. На сьогодні вже діє 11 таких підприємств, що належать консорціуму університетів і державних на-

укових організацій, які фінансують «обґрунтування концепції» і комерціалізацію об'єктів інтелектуальної власності [235].

Для вітчизняних освітніх закладів аграрного профілю становить інтерес діяльність інноваційного центру «Вітагора» Національного вищого інституту агрономії, харчових технологій та екології AgroSup Dijon (Франція), метою якого є розробка та реалізація різноманітних проєктів у галузі харчових технологій. Найцікавіші проєкти розробляються не лише самостійно, але і спільно із зарубіжними партнерами, з-поміж яких Японія, Південна Корея, Росія, Португалія. Серед останніх розробок „Вітагори” можна назвати три проєкти. Перший – це розробка спеціальної упаковки, яка дає змогу продовжити термін придатності продуктів харчування. Завдяки цьому виробники отримали можливість експортувати свою продукцію у найвіддаленіші від Франції країни – Японію, Південну Корею та ін. Ще один проєкт – вироблення так званого «смородинового перцю». На основі переробки гілочок чорної смородини, науковцям вдалося розробити ще один новий локальний продукт, який використовують як органічну харчову добавку для приготування страв. Гордістю харчовиків „Вітагори” можна назвати проєкт із виготовлення спеціальних хлібопродуктів, які рекомендовані людям літнього віку. Завдяки вмісту спеціальних речовин такий хліб не лише корисний, але й має чудові смакові якості. Хліб сприяє травленню, тому замість пігулок люди можуть вживати цей хліб і таким чином піклуватися про своє здоров'я.

Зауважимо, що і в інших країнах Західної Європи розвиток інноваційної діяльності в університетах пов'язується зі створенням техніко-впроваджувальних зон (технопарків), у яких розробляються принципово нові технології, матеріали і продукти, здійснюється експериментальне малосерійне виробництво наукоємної продукції. Притік капіталу з-зовні, створення в технопарках інвестиційних фондів, які фінансують зусилля багато невеликих фірм, покликані сприяти ефективній передачі технологічних напрацювань для масового промислового використання. На пільгових засадах співробітники фірм надаються приміщення в оренду, консультуються провідними вченими, надається відповідна апаратура та можливість користуватися бібліотечними фондами університетів. Зазначимо, що ключовим учасником технопарків, їхньою базовою структурою є універси-

тети. Беручи участь у спільних із приватним бізнесом комерційних проєктах, освітні заклади формують для себе нові можливості: отримують додаткове та істотне джерело доходів, а відповідно, розширюють фінансування своєї інноваційної діяльності; мають можливість брати участь у всіх фазах інноваційного процесу (дослідження – дослідне виробництво – впровадження – використання); забезпечують робочі місця для аспірантів і студентів-випускників, вторинну зайнятість професорсько-викладацького персоналу.

Стримуючими чинниками й перешкодами в розвитку інноваційної діяльності університетів аграрного профілю та, відповідно, їх позитивного впливу на формування людського капіталу є: недосконалість законодавства у сфері регулювання малих інноваційних підприємств (МПП), а саме – зміна організаційно-правової форми освітнього закладу зумовлює втрату статусу суб'єктів малого підприємництва; складність процедури організації МПП та погодження напрямів діяльності; чинним законодавством не передбачено прозорі пільги для учасників інноваційної діяльності; проблеми пошуку інтелектуальної власності, яка має комерційний попит та може бути внесена до статутного фонду (здебільшого охоронні документи на результати інтелектуальної власності орієнтовані на додержання формальних ознак у кандидатських і докторських дисертаційних дослідженнях); кадрові питання (недостатня готовність професорсько-викладацького складу університетів взяти на себе відповідальність за створення підприємств як засновника); чинне податкове законодавство не адаптоване для інноваційних підприємств з участю освітніх закладів та не враховує їхні особливості; фінансові складнощі при створенні МПП (пріоритетними джерелами фінансування варто розглядати гранти, державні контракти, субсидії, доходи від власної підприємницької діяльності та від реалізації наукових розробок); високий рівень підприємницького ризику в діяльності МПП; відсутність широкого кола споживачів інноваційних продуктів (послуг); недосконалість інформаційного забезпечення МПП; організаційні проблеми у процесі функціонування МПП (укладання договорів оренди площ, якщо підприємство зареєстровано на території університету; проблеми охорони інтелектуальної власності).

Вважаємо, що з метою подолання зазначених перепон і створення сприятливого інноваційного середовища для малих підприємств у сфері інновацій на базі ВНЗ необхідна державна підтримка, яка може надаватись у таких формах:

внесення поправок до чинного законодавства, щодо полегшення діяльності малих інноваційних підприємств, створення майданчиків з метою забезпечення підприємницьких комунікацій – інноваційно-технологічних центрів, бізнес-інкубаторів, технопарків;

організація відповідних інвестиційних інститутів, які виявляють бажання та матимуть можливість інвестувати кошти в інноваційні підприємства на початкових стадіях їх створення.

Встановлено, що розвиток наукового потенціалу аграрних закладів освіти здійснюється без цільової орієнтації на комерціалізацію результатів наукової діяльності. У зв'язку з цим постає необхідність використання важелів стимулювання інноваційної діяльності молодих науковців, яка в нинішніх умовах ведеться на недостатньому рівні. Водночас заходи державної підтримки стосовно розвитку сфери інновацій та комерціалізації наукових розробок розрізнені й не мають вагомого впливу на підвищення капіталізації людського капіталу.

Окрім того, в нинішніх умовах простежується низька результативність інноваційної діяльності студентів, аспірантів і молодих учених через відсутність необхідних знань і досвіду в області організації, ведення бізнесу й управління інноваційними проектами у сфері високих технологій, а також можливих високих ризиків таких проектів. Саме це потребує удосконалення організації освітнього процесу в агроуніверситетах у напрямі формування практичних навичок комерціалізації знань і технологій, що забезпечують можливість подальшої самостійної діяльності з виробництва та продажу інноваційних продуктів на ринку.

З метою формування в агроуніверситетах підприємницького середовища необхідно створити умови, за яких науковці матимуть можливість розвивати інноваційні проекти на основі інфраструктурної підтримки: робочими місцями, консультаціями фахівців, можливостями спілкування із бізнес-спільнотою. В умовах університету це формування єдиного освітнього науково-інноваційного простору, до якого залучатимуться кафедри, науково-дослідні ла-

бораторії та малі інноваційні підприємства, створені за участю науковців кафедр, а також студентів, аспірантів і докторантів. Саме такий підхід забезпечить повний цикл підготовки висококваліфікованих фахівців, генерації нових знань, інноваційних розробок, випуску інноваційної продукції.

Водночас необхідно приділити увагу розгляду питання щодо нових підходів у сфері аграрної освіти згідно з вимогами сучасного розвитку на основі передбачення в освітніх стандартах вищої освіти в частині загальнокультурних компетенцій формування здібності у студентів до освіти (самоосвіти), як способу життя. Оскільки нами досліджується питання відтворення людського капіталу сільських територій, то у нинішніх умовах мінливих змін та необхідності реалізації принципів сталого розвитку важливо формувати компетенції інноваційної культури споживання – «зеленого» споживання, як здатності до скорочення несприятливого впливу від споживання інноваційних товарів або послуг на людину та навколишнє природне середовище, а також прищеплювати навички активного використання інформації, що дасть змогу вести раціональний пошук і синтез інформаційних джерел із подальшою генерацією інноваційних ідей. У цілому це сприятиме появі на ринку праці конкурентоспроможних фахівців. Вважаємо, що такі фахівці матимуть можливість оперативно та гнучко оновлювати потенціал людського капіталу відповідно до темпів розвитку науково-технічного прогресу й потреб розвитку сільського господарства та сільської території, а також самостійно підвищувати фахову кваліфікацію, обґрунтовувати виважені рішення в умовах зменшення трансакційних витрат у процесі фахової та щоденної діяльності.

Наступною важливою умовою підвищення потенціалу людського капіталу сільських територій є закріплення в освітніх стандартах вищої освіти, а саме в частині фахових компетенцій нинішнього часу – розвиток новаторських здібностей, тобто вміння продукувати нові наукові знання, та інноваторських – вміння передбачати у новітній розробці економічну вигоду та дотримуватися принципів сталого розвитку. Існує також потреба в закладах аграрної освіти розробити комплекс заходів з реалізації освітніх програм професій майбутнього. На сьогодні до переліку таких професій доцільно внести наступні: дизайнер віртуальної реальності, що

дозволить створювати комфортні умови середовища закладів соціальної інфраструктури (музеїв, офісів, медичних закладів та ін.); фахівець із експлуатації робототехніки у сільськогосподарському виробництві, сфері послуг тощо з метою створення етичних норм раціонального поєднання роботів і людей; віртуальний екскурсовод; проєктувальник «розумної сільської території» та екологічно чистої; сітіфермер, тобто фахівець з організації виробництва фермерської продукції в умовах міста; фахівець з відновлення екосистем; фахівець з рециклінгу, як розробник нових екологічних і недорогих технологій.

Впровадження блоку гуманітарних дисциплін у навчальні плани для всіх напрямів підготовки фахівців аграрного профілю, наприклад, «Людина та її потреби», з метою формування в майбутнього фахівця знань про природу людини, розуміння її потреб, умов раціонального існування та розвитку в суспільстві. Це дасть змогу одержати мультиплікативний ефект розвитку аграрної науки та технологій не заради науки і виробництва, а науки для людини. Таке перетворення дозволить виробляти когнітивні знання в умовах формування функціональних зв'язків у науці та концентрувати їх (знання) для подальшого практичного використання, тим самим створюючи передумови для колективного інноваційного процесу.

У нинішніх умовах необхідно формувати систему інтенсивної освіти людини на основі масової перекваліфікації як за рахунок особистих ресурсів людини, так і за рахунок соціальних інвестицій бізнес-груп, що дасть можливість підтримувати неперервний процес «освіта упродовж життя». Отже, розвиток соціальної сфери освіти зумовить формування вищого рівня доданої вартості, покращить якість життя сільського населення шляхом створення потреб більш високого рівня, оскільки у процесі нової індустріалізації основним інструментом підвищення продуктивності праці та якості життя населення є відтворювальний капітал, який включає творчість, інноваційне мислення та здібності забезпечити креативні способи вирішення соціальних проблем.

Доведено, що умовою якісної характеристики зміни пріоритетів і напрямів структурних перетворень є наявність активної споживчої поведінки як вищої соціокультурної форми життєдіяльно-

сті, яка передбачає здатність задовольняти матеріальні потреби на відповідному рівні, а також когнітивні та соціальні. Очевидно, що активна споживча поведінка сприятиме створенню умов до самореалізації та саморозвитку людини та формує попит на товар або послугу, оскільки будь-який продукт буде затребуваним на ринку лише за наявності інтересу до нього з боку кінцевого споживача. Результатом активної споживчої поведінки стане позитивна інтегральна оцінка людиною свого рівня життя та належної його якості із неперервним трендом, який означає не фрагментарне досягнення людиною високих оцінок, а характеристика їх неперервності при віковій або статусній зміні. Отже, соціальне середовище для людини – це важлива інституційна структура, від якої залежить можливість трудової зайнятості та забезпечення високих стандартів життя [236], а його вплив на особу розглядається через призму людського потенціалу, який враховує самоцінність життя особистості та середовища її функціонування [237]. Аргументовано, що для більшості людей цінністю є довге та здорове життя, долучення до культури і науки, творча та суспільна активність, збереження природного середовища і проживання з ним у злагоді. Активна участь держави як суб'єкта економічних відносин у стимулюванні залучення людського капіталу щодо реалізації принципів сталого розвитку сільських територій доцільна через системний розвиток інфраструктурних проєктів як у виробничій, так і соціальній сфері.

Встановлено, що в умовах планово-адміністративної системи господарювання більша частина капітальних вкладень у розвиток соціальної та інженерної інфраструктури й майже половина витрат на утримання їх фінансувалася за рахунок підприємств сільського господарства. При проведенні аграрної реформи, що супроводжувалася приватизацією матеріальної бази сільськогосподарського виробництва та розпаюванням земельних угідь, об'єкти соціальної та інженерної інфраструктури фактично втратили господаря: колишні власники й інвестори (колгоспи, радгоспи, міжгосподарські організації) припинили своє існування, а нові (господарські товариства, виробничі кооперативи, фермерські господарства, приватні, державні та підприємства інших форм господарювання) не бажали брати на себе додаткові витрати на їхнє ут-

римання. Держава також не мала реальної можливості профінансувати їх за рахунок коштів державного бюджету, а місцеві органи самоврядування до того ж навіть не були підготовлені до виконання таких функцій. Саме в перехідний період значна кількість об'єктів сфери соціального обслуговування, комунального господарства, інженерних мереж і споруд припинили своє існування.

В умовах переходу аграрної економіки на ринкову модель господарювання відбувалася комерціалізація соціальної сфери сільських населених пунктів, комунального господарства та інженерної інфраструктури за кількома різними напрямками: за рахунок вкладення приватних інвестицій у ті галузі, які могли забезпечити швидку окупність (торгівля, громадське харчування, побутове обслуговування, комунальне господарство); створення різних форм соціального обслуговування населення на платній основі (платні групи в дитячих садочках, платна позашкільна зайнятість учнівської молоді, відкриття торгових точок у розважальних закладах і закладах культури тощо); фактично повне заміщення окремих видів обслуговування сільського населення, які раніше монополізувала та забезпечувала держава, приватним сектором (міжміські перевезення пасажирів, розбудова мережі поштового зв'язку «Нова пошта»); залучення сільського населення до посиленої участі як у фінансуванні, так і в різних формах участі у спорудженні та ремонті об'єктів соціального призначення, внутрішньосільських мереж комунального господарства (водо- і газопроводів, каналізації, утилізації твердих побутових відходів), спорудженні різних елементів і об'єктів благоустрою СПН, а інколи й міжселенних інженерних мереж тощо.

Водночас набувають певного поширення нові форми обслуговування сільського населення, зокрема: підвезення учнів, що мешкають у віддалених селах, шкільними автобусами до загальноосвітніх шкіл; поліпшення обслуговування сільських жителів населених пунктів, які не є центрами місцевих рад, шляхом організації постійного транспортного сполучення із центрами надання адміністративних і соціальних послуг та ін. Для розв'язання зазначених проблем за рахунок коштів місцевих рад або субвенцій з державного бюджету провадилося придбання спеціалізованого транспорту, оперативно вирішувалися питання їхнього забезпечення

необхідними ресурсами (пально-мастильними матеріалами і водіями) та організації постійного міжселенного сполучення. Отже, згортання мережі стаціонарних форм соціального обслуговування сільських жителів різною мірою відбувалося на основі організації транспортного сполучення із центрами з надання адміністративних і соціальних послуг.

Результати угруповання даних суцільного обстеження сіл Київської області (2014 р.) характеризують і кількісно, і певною мірою якісно ті об'єкти соціального призначення та елементи інженерної інфраструктури і благоустрою населених пунктів, які не лише вдалося зберегти від фізичної руйнації та їх фінансування у складні 1990-ті роки, а по можливості приростити й частково оновити у 2000-ні та наступні роки (табл. 4.7). Однак переважно на новій основі – шляхом активного включення у ці процеси приватного сектора та впровадження ринкових методів підприємницької діяльності.

Наведений перелік об'єктів різного функціонального призначення у цілому охоплює увесь спектр послуг соціального призначення, які повинні мати можливість отримати сільські жителі. Конкретні статистичні дані по кожному показникові розкривають рівень забезпеченості досліджуваного регіону об'єктами соціального призначення. Проте наведені дані не можуть відобразити реальний стан задоволення соціальних потреб. З урахуванням принципу економічності надання соціальних послуг не в кожному населеному пункті може бути розміщений весь набір об'єктів соціального призначення. Це залежить, насамперед, від розмірів (людності) населених пунктів та наявності необхідного контингенту споживачів послуг, а вже потім – від реальних можливостей держави та/або місцевих органів самоврядування щодо спорудження необхідних об'єктів за умови їх відсутності.

Таблиця 4.7

**Соціально-територіальна підсистема сільського сектора
Київської області і її забезпеченість об'єктами соціального
призначення та інженерної інфраструктури*
(станом на 01.01.2014 р.)**

№ пп	Характеристика житлового фонду, об'єктів соціальної сфери та елементів інженерної інфраструктури, що розташовані/необхідні на території сільських населених пунктів
1	2
1	Кількість житлових будинків, усього – 384 тис. од., з них використовуються: постійно – 300 тис. од. (78%), сезонно – 75 тис. од. (19,6%), пустують – 9 тис. од. (2,4%); загальна площа будинків – 29,2 млн м кв. Гуртожитки – 123 од., у них місць – 4,8 тис. - частка житлових будинків, які мали (в %): опалення – 78,0; водопровід – 31,6; каналізацію – 30,0; природний газ – 84,3; скраплений газ – 12,6; гаряче водопостачання – 18,2.
2	Наявність закладів, установ і підприємств соціально-культурної сфери: а) дитячі дошкільні заклади – 498 од.; б) школи, усього – 594 од., з них: I ступеню – 29 од., I-II ст. – 194 од., I-III ст. – 306 од.; в) загальноосвітні навчальні заклади нового типу – 2 од.; г) клуби, будинки культури – 771 од.; бібліотеки – 756 од.; д) лікарняні заклади, усього – 893 од., з них: лікарні – 15 од., амбулаторії – 224 од., фельдшерсько-акушерські пункти – 644 од.; е) торговельні заклади, усього – 3704 од.; є) підприємства служби побуту, усього – 195 од.; ж) відділення зв'язку – 589 од.; з) їдальня, кафе, чайна тощо – 526 од.; и) спортивні споруди – 310 од.; і) культові споруди – 675 од.
3	Кількість сільських населених пунктів, що не мають дошкільних закладів, але мали дітей до 6 років – 645 сіл (57,3% від загальної кількості сільських населених пунктів).
4	Кількість сільських населених пунктів, що не мають шкіл, але мають дітей, підлітків і молодь 7-17 років – 596 сіл (52,9% від загальної кількості сільських населених пунктів).
5	Кількість сільських населених пунктів, що не мають закладів культури: а) клубу, будинку культури – 356 сіл (29,6% від загальної кількості сіл); б) бібліотек – 385 сіл (32,1% від загальної кількості сіл).
6	Кількість сільських населених пунктів, що не мають лікарняних закладів – 258 сіл (22,9% від загальної кількості сіл).
7	7. Кількість сільських населених пунктів, що не мають торговельних закладів – 215 сіл (19,2% від загальної кількості сіл).
8	Кількість сільських населених пунктів, що не мають окремих установ, підприємств і організацій соціальної сфери: а) відділення зв'язку – 536 сіл (47,6% від загальної кількості сіл); б) їдальня, кафе, чайна тощо – 830 сіл (73,7% від загальної кількості сіл); в) спортивні споруди – 868 сіл (77,1% від загальної кількості сіл); г) культові споруди – 557 од. (49,5% від загальної кількості сіл).

Продовження табл. 4.7

9	Благоустрій вулиць сільських населених пунктів: а) кількість вулиць – 14132 од.; б) протяжність вулиць, усього – 15,6 тис. км, із них: з твердим покриттям – 8,8 тис. км (56,4%); освітлених – 4,6 тис. км (29,5%).
10	Сільські населені пункти, які не мають вулиць з твердим покриттям і освітленням, усього – 29 сіл; з них з числом населення, осіб: 49 осіб і менше – 21 село; 50-99 осіб – 3 села; 100-199 осіб – 3 села; 300-499 осіб – 2 села.
11	Територія, зайнята під сільськими населеними пунктами, усього – 351279 га, з них виділено під нове будівництво – 3675 га (1,0%).
12	Кількість сільських населених пунктів, у яких необхідно відкрити: а) дитячий дошкільний заклад – 165 сіл; б) школи – 48 сіл; в) лікарняний заклад – 54 села; г) торговельний заклад – 77 сіл; д) їдальню, кафе – 102 села; е) відділення зв'язку – 54 села.

Джерело: Складено і розраховано за: Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Київської області станом на 1 січня 2014 року. Статистичний збірник/Головне управління статистики у Київській області. Київ, 2014. С. 10-11, 63-123 [228].

Однак навіть наявність у населеному пункті відповідних об'єктів соціального призначення не завжди гарантувала вирішення проблеми соціального обслуговування його жителів. Для цього крім необхідного фінансування, був потрібний відповідно підготовлений персонал. Отже, проблема доступності діючих об'єктів сфери соціального обслуговування та/або пунктів надання адміністративних послуг саме і вирішується через розвиток міжселенних зв'язків із кожним населеним пунктом за умови, що в них є необхідні групи споживачів відповідних видів послуг. Тому відсутність необхідного об'єкта або можливості отримати послуги за місцем проживання компенсується організацією міжселенного сполучення громадським, приватним чи власним транспортом.

Водночас обстеженням 2014 р. було надано можливість органам місцевого самоврядування оцінити ситуацію щодо кількості сільських поселень, де за наявності мінімальної групи споживачів доцільно було б відкрити певний соціальний заклад, пункт громадського харчування або відділення зв'язку. Причому наведені цифри (див. табл. 4.7, п. 12) значно нижчі, ніж ті, що розкривають стан із відсутністю зазначених об'єктів (див. табл. 3.1, пп. 3–8). Зокрема, місцеві органи самоврядування дійшли до висновку: оскільки існує відповідний контингент споживачів, було б доцільно відкрити у населених пунктах: а) дитячий дошкільний заклад – 165 сіл (хоча їх не було в 645 селах); б) школи – 48 сіл (відповідно

596 сіл); в) лікарняний заклад – 54 села (258 сіл); г) торговельний заклад – 77 сіл (215 сіл); д) їдальню, кафе – 102 села (536 сіл); е) відділення зв'язку – 54 села (830 сіл). Це вже значно більш ґрунтовніша характеристика сільських населених пунктів, і вона розкриває першочергові завдання щодо спорудження нових об'єктів соціального обслуговування місцевих жителів або ж вирішення зазначених проблем в інший спосіб. Зрозуміло, що не всі із вищезгаданих пропозицій будуть оперативно реалізовані, однак, беручи до уваги нову конфігурацію адміністративно-територіального устрою України та досліджуваної області, тобто формування ОТГ, вони можуть бути скориговані та прийняті до впровадження в оглядовій перспективі.

Виявлено значну невідповідність між показниками 2014 р. (практично у 3,5 раза), а саме: торгових закладів, зокрема: на початок року (див. табл. 3.1) налічувалося 3704 торгові заклади, на кінець року (табл. 4.8) – лише 1045 одиниць, з них магазинів – 838 од.

Таблиця 4.8

Розвиток окремих галузей соціальної і транспортної інфраструктури сільського сектора Київської області*

Показники	Одиниця виміру	Роки				2017 до 2014 = %, пп.
		2014	2015	2016	2017	
1. Сільський житловий фонд (по сільській місцевості області)						
Усього	тис. м кв. загальн. площі	30130	30916	31760	32229	107,0
зокрема частка загальної площі житлових приміщень, що обладнані:						
- опаленням	%	98,8	98,1	98,1	98,5	-0,3
- водопроводом	%	43,0	45,8	48,2	49,5	+6,5
- каналізацією	%	41,4	44,5	46,1	47,7	+6,3
- газом	%	96,9	96,1	96,1	96,6	-0,3
- гарячим водопостачанням	%	32,4	35,4	36,5	37,6	+5,2
2. Заклади соціально-культурної сфери села						
Дошкільні навчальні заклади	одиниць	481	478	488	487	101,2
- у них місць	тис. місць	19,7	22,6	23,8	25,2	127,9
- кількість дітей у закладах	тис. осіб	20,2	21,1	21,9	22,7	112,4
- охоплено дітей закладами (до кількості дітей відповідного віку)	%	51,0	54,0	55,0	57,0	+6,0
- кількість дітей у розрахунку на 100 місць	осіб	103	93	92	90	87,4

Продовження табл. 4.8

Заклади культури та мистецтва:						
а) кількість клубних закладів	одиниць	777	777	776	774	99,6
- кількість місць у клубних закладах	тис. місць	178,6	178,3	178,3	177,7	99,5
б) кількість бібліотек	одиниць	756	753	751	753	99,6
- бібліотечний фонд	тис. прим.	6135,7	6026,4	5907,2	5790,3	94,4
Об'єкти роздрібно́ї торгівлі	одиниць	1045	1094	1160	1008	96,5
у т. ч. магазини	одиниць	838	877	901	799	95,4
торгова площа магазинів	тис. м кв.	133	149	146	147	110,5
3. Шляхи сполучення:						
а) експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування	км	798	798	798	798	100,0
- з них електрифікованих	км	694	693	663	663	95,5
- частка електрифікованих	%	87,0	86,8	83,0	83,1	-3,9
б) довжина автомобільних доріг загального користування	км	8615,6	8615,6	8616,1	8613,5	99,98
- з них з твердим покриттям	км	8597,7	8597,7	8598,2	8595,6	99,98
- частка з твердим покриттям	%	99,8	99,8	99,8	99,8	0,0

Джерело: Складено і розраховано за даними Статистичного щорічника по Київській області за відповідні роки [229].

На нашу думку, пояснення такого стану полягає у відмінностях звітності: під час суцільного обстеження сіл враховувалися суб'єкти підприємницької діяльності – фізичні особи, включаючи і зайнятих торгівлею сезонною продукцією, а згідно із статистичною звітністю – переважно лише підприємці – юридичні особи з наявністю стаціонарних приміщень, включаючи магазини. Із решти доступних показників статистичні дані зіставні, тобто зберігається певна динаміка, незалежно від форми звітності.

Проведений аналіз наведених статистичних і розрахункових даних доступного числа показників (див. табл. 4.8) засвідчив, що здебільшого в останні чотири роки вони стабілізувалися, за винятком житлово-комунальної сфери та торгівлі. Зокрема, зменшилася кількість стаціонарних об'єктів торгівлі (на 3,5%), але водночас збільшилася їхня торговельна площа (на 10,5%), тобто фактично закриваються дрібні торгові точки, а в експлуатацію вводяться нові об'єкти з великою площею. Однак можна допустити, що торговельне обслуговування сільських жителів невеликих населених пунктів погіршується або ж вони залишаються взагалі без торгових точок.

Протилежна тенденція у сфері житлово-комунального господарства, зокрема загальна площа сільського житлового фонду за чотири роки, збільшилася на 2,1 млн м кв. (на 7%), а його частка у житловому фонді по області – на 0,5 в.п. Помітно зросла і частка сільського житлового фонду, який облаштовано водопроводом (на 6,5 в.п. – до 49,5%), каналізацією (на 6,3 в.п. – до 47,7%) та гарячим водопостачанням (на 5,2 в.п. – до 37,6%). Це свідчить про те, що переважна частина нового житла забезпечена основними комунальними зручностями. Оскільки житло споруджується не лише сільським населенням, але й мігрантами (чи внутрішніми переселенцями), жителями столиці й інших міських поселень пристоличного регіону, як «друге житло» для міських жителів чи переселенців, то це досить непросте питання потребує поглибленого аналізу.

Зазначимо, що спорудження житла різного функціонального призначення у сільській місцевості відбувалося за кількома напрямками, які можна систематизувати й виокремити наступним чином: традиційно, тобто сільським населенням на правах приватної власності, підприємствами та організаціями для своїх працівників, а також міськими жителями, які в різний спосіб набували права власності на земельну ділянку в межах населеного пункту і споруджували за власні кошти приватні житлові будинки садибного типу з дотриманням усіх архітектурно-будівельних вимог; будівництво дачних і садових будинків із господарськими спорудами й будівлями на землях садово-дачних кооперативів, яке проводилося виключно за рахунок власників та відповідно до їхнього розуміння проектування та забудови, але пізніше почало набувати офіційних «прав громадянства» у сільському житловому фонді [194].

Зокрема, згідно із статистичними даними за 2018 р., практично шосту частину житла (493,9 тис. кв. м), введеного в експлуатацію в сільській місцевості, становили дачні та садові будинки [195]. Водночас останній нормативний акт з цього питання був прийнятий в 2018 р., зокрема: Порядок проведення технічного обстеження та прийняття в експлуатацію індивідуальних (садибних) житлових будинків, садових, дачних будинків, господарських (присадибних) будівель і споруд, будівель і споруд сільськогосподар-

ського призначення, що за класом наслідків (відповідальності) належать до об'єктів з незначними наслідками (СС1), збудовані на земельній ділянці відповідного цільового призначення без дозвільного документа на виконання будівельних робіт [240]; спорудження сільських або котеджних містечок (КМ), яке широко розгорнулося з другої половини 2000-их років у приміських (до столиці) районах Київської області. Для прикладу наведемо найбільш відомі з них. Зокрема, вже функціонують або ж перебувають у процесі забудови КМ з відповідними характеристиками: «Zolochе» (с. Золоче Бориспільського району: площа 100 га, ділянок 521, збудовано 485 котеджів), «Нова Олександрівка» (с. Безуглівка Бориспільського району: площа 18 га, ділянок 200, збудовано 156 котеджів), «Вишневий хуторок» (с. Вишеньки Бориспільського району: площа 15 га, ділянок 137, збудовано 94 котеджі), «Парк Хаус» (с. Гора Бориспільського району: площа 4,5 га, ділянок 106, збудовано 106 котеджів), «Country Townhouse» (с. Гора Бориспільського району: площа 2 га, запроектовано 132 таунхауси, збудовано 47 таунхаусів), «Нова Богданівка» (с. Богданівка Броварського району: площа 100 га, 391 ділянка, збудовано 391 котедж), Mulberry Homes (с. Красилівка Броварського району: площа 11,5 га, 390 ділянок, збудовано 22 котеджі), «Сосновий квартал» (с. Козин Обухівського району: площа 1,5 га, ділянок 8, збудовано 8 котеджів) та ін.

Вищезгадані сільські містечка здебільшого мають статус «другого житла», в якому переважно мешкають міські жителі пенсійного віку, хоча тимчасово чи постійно можуть відпочивати їхні діти й онуки. Значна частина сімей, які там проживають, займаються любительським присадибним сільським господарством, садівництвом або ж квітникарством, у розвитку яких велику роль відіграє розмір ділянки: від 4-5 до 18–20 сотих гектара. Реальну ситуацію в динаміці, що сформувалася у сфері сільського житлового будівництва упродовж останніх років, відображають дані табл. 4.9.

Таблиця 4.9

Динаміка введення в експлуатацію житла в Україні та Київській області

Показники	Одиниця виміру	Роки					2018 до 2014 = %, в.п.
		2014	2015	2016	2017	2018	
1. Прийнято житла в експлуатацію:							
- у Київській області загалом (у міських поселеннях і сільській місцевості)	тис. м кв. заг. площі	1727	1864	2060	1825	1541	89,2
- зокрема у сільській місцевості Київської області	тис. м кв. заг. площі	1019	1032	1176	1011	905	88,8
- в Україні загалом (у міських поселеннях і сільській місцевості)	тис. м кв. заг. площі	9741	11044	9367	10206	8689	89,2
- у сільській місцевості України	тис. м кв. заг. площі	3096	3579	2864	2932	3037	98,1
2. Частка житла у сільській місцевості Київської області від загального обсягу житла пристолічного регіону	%	59,0	55,4	57,1	55,4	58,7	-0,3
3. Частка житла у сільській місцевості України від загального обсягу житла в усіх регіонах країни	%	31,8	32,4	30,6	28,7	34,9	+3,1
4. Частка житла у сільській місцевості Київської області від житла у сільській місцевості України загалом	%	32,9	28,8	41,0	34,5	29,8	-3,1
Довідково: динаміка сільського населення Київської області							
Станом на 01.01 року, наступного за вказаним у заголовку таблиці	тис. осіб	654,0	654,2	656,6	670,3	675,9	103,3

Джерело: Складено і розраховано за: Статистичний щорічник по Україні. За відповідні роки [229].

За розрахунками табл. 3.3 можна зробити такі висновки: досліджувана нами область є безперечним лідером у спорудженні та введенні в експлуатацію житла у сільській місцевості (майже 29–41% від його обсягу у сільській місцевості України); частка введеного в експлуатацію житла у сільській місцевості регіону в його обсязі по Київській області становить 55–59% і майже удвічі перевищує аналогічний показник по Україні, який становить близько 29–35%; найбільше введено в експлуатацію житла у сільській місцевості регіону в 2016 р. (1176 тис. м кв. загальної площі), а потім висхідний тренд змінився на низхідний; зростання чисельності постійного сільського населення в регіоні почалося з 2014 р. і мало висхідний тренд (збільшилося на 21,9 тис. осіб, або на

3,3%). Зазначимо, що для постійного сільського населення України нині притаманний низхідний тренд, що, на нашу думку, буде спостерігатися і в оглядовій перспективі.

За спостереженнями, чисельність сільського населення зростає внаслідок впливу різних чинників, однак, на нашу думку, значною мірою це пов'язано із зміною чинного законодавства стосовно реєстрації місця проживання в дачних і садових будинках, але за умови їх переведення в житлові [241]. Унормування цієї проблеми дозволило вирішити значний комплекс питань, пов'язаних із реалізацією прав громадян, що стосувалися різнопланових фінансових аспектів (отримання пенсії, соціальної допомоги, оформлення кредитів), соціального обслуговування, голосування на виборах, військового обліку та ін. Порядок переведення дачних і садових будинків у категорію житлових унормовано відповідною постановою Уряду України [242].

Усім забудованим земельним масивам, що є спільною власністю дачних і садових кооперативів, були присвоєні найменування вулиць, і вони стали частиною того населеного пункту, з яким пов'язані адміністративно або територіально. Рішення про переведення дачних і садових будинків у жилі стало підставою для внесення відповідних змін до записів Державного реєстру речових прав на нерухоме майно в порядку, визначеному законодавством.

Котеджні містечка (КМ), розташовані у межах 7–35 км від столиці та на доступній відстані до базового (назва наша) поселення або в його межах, на нашу думку, мають достатньо підстав, щоб розглядати їх як населені пункти (точніше, їхні складові частини), які виконують важливі житлові, господарсько-допоміжні, відновлювально-рекреаційні й інші функції. Однак ключова функція сільського поселення, тобто виробництво сільськогосподарської продукції, фактично відійшла на другий і навіть третій план. Водночас КМ типу «Нова Богданівка» демонструють якісно вищий рівень комунального облаштування (електро- і водопостачання та каналізація централізовані, газопостачання від магістральних газопроводів, система опалення індивідуальна з використанням газового котла, вулиці з твердим покриттям). Це стосується і соціального обслуговування, але за умови, що ці містечка функціонують в «автономному режимі», оскільки зв'язок із базовим поселенням набув переважно адміністративного характеру. На нашу думку, незважа-

ючи на певні недоліки згаданих КМ, вони будуть ключовим орієнтиром для підвищення рівня комунального облаштування сільсько-го житлового фонду й поліпшення соціального обслуговування жителів, які мешкають в інших сільських населених пунктах.

Одним із важливих напрямів формування сприятливого життєвого середовища для розвитку людського капіталу на селі після створення об'єднаної громади є формування стратегічних планів і програм соціально-економічного розвитку населених пунктів, а також розроблення комплексу заходів з метою їх реалізації. Це перші спроби нового керівництва ОТГ вийти на сучасний рівень практичного розуміння переваг децентралізації та їх реалізації стосовно не лише населеного пункту – центру об'єднаної громади. З огляду на це необхідно привернути увагу до таких нових обставин, зокрема: значне зменшення кількості районних центрів в оглядовому майбутньому, тобто фактично до кількості перспективних госпітальних округів (більше 100 по Україні, з них 4 – по Київській області), матиме наслідком відчутне звуження реальних повноважень, які залишаються за такими райцентрами, та передачу значної частини зменшених повноважень на нижчий рівень – об'єднаним громадам. Це стосується як набуття нових повноважень, так і наповнення додатковим змістом традиційних, зокрема:

- освіти;
- медичного обслуговування;
- формування і виконання місцевого бюджету;
- управління комунальним майном і розвитком територій, що увійшли до об'єднаної громади;
- надання згоди на розміщення на її території нових об'єктів;
- встановлення місцевих податків і зборів тощо;

Об'єднані громади у своїй діяльності поступово переорієнтовуються на управління ними з обласного центру, а роль районного згортається до реалізації лише обмежених державних функцій (реєстрація актів цивільного стану, соціальний захист населення та захист дітей тощо). Водночас районні ради будуть поступово переорієнтовані на забезпечення організації та виконання функцій міжмуниципального співробітництва; створення об'єднаної громади супроводжується не лише реальним розширенням її зовнішніх меж, а й ущільненням та збільшенням кількості покладених на Голову

територіального об'єднання, спеціалістів і місцеву раду функцій, наділенням їх додатковими повноваженнями, посиленням відповідальності за розвиток територій і населених пунктів, що перебувають під їхньою юрисдикцією; створення та офіційна легалізація об'єднаної громади супроводжується збільшенням власних надходжень до місцевого бюджету за рахунок як розширення кола об'єктів оподаткування (майно, товари, дохід/прибуток, обороти з реалізації, операції з постачання тощо) й коригування пропорцій розподілу відрахувань для різних рівнів бюджетів, так і капіталізації невикористовуваних ресурсів та об'єктів, акумуляції різних внутрішніх і зовнішніх активів; розширюється коло невідкладних завдань, вирішення яких необхідно оперативно забезпечити відповідними ресурсами, що виступає об'єктивною передумовою для виокремлення, глибокого усвідомлення сучасних викликів і проблем та їх подолання, визначення і окреслення перспективних цілей з метою реалізації при розробленні Стратегії розвитку громади та ін.

Аналіз засвідчив, що до розроблення планів і програм соціально-економічного розвитку окремих населених пунктів, а переважно центрів ОТГ, долучається керівництво різних типів об'єднаних громад, які можна виокремити й охарактеризувати таким чином: віддаленість від важливих адміністративних і соціально-економічних центрів та часто ускладнена транспортна доступність; наявність в окремих випадках «неформального центру прийняття рішень» (представники політичних партій або ж місцевих чи зовнішніх економічних груп впливу), що повністю контролює і практично впливає на прийняття усіх важливих рішень місцевою владою та громадою; реальна автономія громади в самостійному вирішенні усіх життєво важливих питань як результат комплексної сформованості соціальної сфери та наявності достатнього виробничого потенціалу, що сукупно забезпечує її самодостатність.

Зазначимо, що в Київській області є приклади об'єднаних територіальних громад, які будуть відповідати наведеним характеристикам, і тому доцільно проаналізувати програми їхнього розвитку детальніше. Стосовно цього як показові можна навести програми соціально-економічного розвитку Дівичківської сільської ОТГ на 2018–2020 роки [243], Медвинської сільської ОТГ на 2019–2021 рр. [244], та Студениківської сільської ОТГ на 2019 р.

[245]. За низкою ключових показників вони дуже схожі між собою, відповідно: площа громади – 267; 133; 191 кв. км; входить у громаду сільських населених пунктів – 7; 6; 6 од.; чисельність жителів – 4,6; 4,8; 4,0 тис. осіб; людність населеного пункту-центру громади – 1492; 2845; 1911 осіб; відстань до районного центру – 17; 24; 21 км. Детальніше варто проаналізувати фінансову спроможність вказаних громад (табл. 4.10) [236]. Доцільно привернути увагу й до тих ключових індикаторів, досягнення яких буде свідчити про фінансову спроможність громад, а саме: чисельність громади не повинна бути меншою ніж 5–7 тис. жителів; частка базової дотації – не більше 30% від суми власних доходів; витрати на утримання управлінського апарату – не більше 20–25% від обсягу власних доходів громади.

Таблиця 4.10

**Оцінка фінансової спроможності об'єднаних громад
Київської області за 2018 р.**

Показники	Одиниця виміру	Об'єднані територіальні громади:				
		Дівичківська	Медвинська	Студениківська	Калитянська (найменш спроможна)	Великодимська (найбільш спроможна)
1. Власні доходи на одного мешканця	грн/особу	6703,2	3627,8	8846,2	2722,8	5915,2
2. Рівень дотаційності бюджетів**	%	-17,5	-2,8	-8,6	+6,6	-6,6
3. Частка видатків на утримання апарату управління	%	19,6	19,5	18,5	31,1	12,7
4. Капітальні видатки на одного мешканця	грн/особу	921,4	631,2	1956,4	442,9	2243,2
5. Частка капітальних видатків у власних доходах (ряд.4:ряд.1)	%	13,7	17,4	22,1	16,3	37,9

Джерело: складено і розраховано за: Окремі показники виконання місцевих бюджетів9 ОТГ Київської області за 2018 рік. URL: https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/attachment/document/359/%D0%9A%D0%98%D0%92%D0%A1_%D0%9A%D0%90_%D0%9E%D0%91%D0%9B%D0%90%D0%A1%D0%A2_.pdf [237]

** Дотаційність бюджетів: базова (+) дотація – перераховується з державного бюджету місцевим з метою підвищення їх фіскальної спроможності; реверсна (-) дотація – перераховується з місцевих бюджетів до державного з метою горизонтального вирівнювання податкового потенціалу територій.

Щодо першого індикатора (співвідношення обсягу надходжень власних доходів до кількості мешканців відповідної ОТГ), то певною мірою дві громади відповідають вказаному критерію, однак третя помітно не відповідає йому, але для даного випадку, на нашу думку, це поки що не має критичного характеру. Значно складніше стане тоді, коли людність громади матиме спадний тренд, і це безпосередньо впливатиме як на масштаби зайнятості працівників у галузях соціального обслуговування, так і на оплату їхньої праці. Водночас за другим (співвідношення обсягу базової чи реверсної дотації до загальної суми доходів ОТГ без урахування субвенцій з державного бюджету) і третім (питома частка видатків на утримання апарату управління органів місцевого самоврядування в сумі доходів загального фонду без урахування трансфертів з державного бюджету) індикаторами згадані три громади повністю відповідають наведеним кількісним значенням, тому загальна їх оцінка буде позитивною.

Зазначимо, що по дев'яти проаналізованих громадах Київської області (які функціонували увесь звітний період) середній показник надходжень власних доходів на одного мешканця склав 4,4 тис. грн (збільшення у 2,4 рази порівняно з 2017 р.), за цим параметром дещо відстає Медвинська ОТГ (на 17,4%), але перевищують навіть показник найбільш фінансово спроможної (5,9 тис. грн) інші, зокрема Дівичківська (6,7 тис. грн) та Студениківська (понад 8,8 тис. грн) громади. За оцінками експертів Програми «U-LEAD з Європою» та проєкту SKL International, структура доходів місцевих бюджетів громад України за січень – квітень 2019 р. була такою: ПДФО – 56,4%, плата за землю – 13,5%, акцизний податок – 6,7%, нерухоме майно – 2,3%, єдиний податок – 16,7%, інші – 4,4% [238]. Отже, наявність власних виробничих потужностей та інших місць (об'єктів, установ, організацій) зайнятості населення в економічно активному віці на території громади, а також плата за землю, як основний її природний ресурс, забезпечують надходження у межах 70% власних доходів місцевих бюджетів.

Похідна від власних доходів місцевих бюджетів – капітальні видатки на одного мешканця (без урахування власних надходжень бюджетних установ) становила в середньому по громадах Київсь-

кої області 1,1 тис. грн, тобто практично чверть від власних доходів. Тож жодна із трьох вказаних громад не виходить на середньо-обласний рівень, і це можна пояснити лише тим, що більшість коштів спрямовується на вирішення поточних проблем некапітального характеру. За іншими критеріями вказані громади відповідають наведеним кількісним параметрам. Водночас найменш спроможна Калитянська ОТГ отримала базову дотацію з державного бюджету в розмірі 6,6% від власних доходів (ПДФО) до місцевого бюджету (обчислюється індивідуально).

Аналіз показав, що практично всі громади досліджуваної області, які були сформовані до початку 2018 р., розробили Стратегії соціально-економічного розвитку (окремі з них навіть можливі сценарії) на тривалу перспективу, а більш детально – комплексні Плани їх практичної реалізації на один-два роки або ж низку (10–30) суб'єктно-об'єктних деталізованих цільових програм. Досвід переконує, що на початковому етапі головними завданнями для нової команди Голови територіального об'єднання стала розробка Стратегічного плану економічного розвитку території об'єднаної громади та невідкладного проведення інвентаризації її земель, а вже у його межах – підготовка Генеральних планів розвитку населених пунктів. Водночас у контексті реалізації затверджених місцевими радами Генпланів, ключовим пріоритетом визначено розроблення планів розвитку соціальної і комунальної сфери та модернізації шляхово-транспортної інфраструктури з метою забезпечення надійного транспортного сполучення сільських населених пунктів із центром громади. Залежно від специфіки складу і тенденцій розвитку об'єднаної громади наведена черговість розроблення проєктів та їх реалізації може бути іншою.

Зазначимо, що саме на цьому етапі конкретизуються напрями розвитку соціально-культурної і комунально-побутової сфери, благоустрою та озеленення населених пунктів, проведення різних організаційних заходів, соціального захисту населення з низькими доходами й обмеженими фізичними можливостями, що супроводжується відкриттям інклюзивно-ресурсних центрів, а також створення комфортних умов для життя і діяльності мешканців об'єднаних громад. Перелік конкретних заходів для практичної реалізації має досить різноплановий характер, однак за їхньою

кількістю зазвичай не простежується ключовий вектор перспективного розвитку об'єднаної громади. Тому важливий висновок полягає в тому, що у пріоритетному порядку необхідно розробляти плани розвитку територій та окремих населених пунктів, що позитивно впливатиме на поліпшення життєвого середовища знаходження людського капіталу та підвищення його потенціалу.

Підкреслимо, що саме при розробленні річних планів соціально-економічного розвитку можлива об'єктивна оцінка фінансових затрат і капітальних інвестицій кожного із визначених пунктів та їх внесення до витратної частини місцевих бюджетів. Водночас окремі громади розробляють детальні Плани на 2–3 роки, а для реалізації їх формують набір відповідних проєктів з обґрунтуванням обсягів і джерел фінансування, визначають відповідальних за їхню реалізацію працівників органів місцевої влади, конкретизують практичні заходи і кінцеві прогнозовані результати.

Заслужовує на увагу досвід підготовки Стратегії розвитку Фурсівської ОТГ, де місією обрано «До затишної заможної громади шляхом єдності та кооперації», а стратегічними цілями виділено такі: 1. Безпека та комфорт населення. 2. Сприятливе середовище для розвитку малого і середнього бізнесу. 3. Чисте навколишнє середовище. Означені цілі розкривають ключові складові, спрямовані на вирішення невідкладних потреб перспективного розвитку розглянутої об'єднаної громади, забезпечення/створення/досягнення яких буде індикатором її реального переходу на новий рівень не лише в частині умов проживання місцевого населення, але й для відвідувачів та споживачів її туристичних і рекреаційно-оздоровчих послуг. Відповідно до обраних стратегічних цілей формується широкий спектр операційних цілей, а також по кожній із них деталізуються завдання, а за потреби визначаються кінцеві строки реалізації та відповідальні виконавці.

Фурсівська сільська об'єднана громада, наближена до регіонального центру, має обмежений фонд земель комунальної власності, що гальмує розвиток сімейних фермерських господарств, тому її керівництво взяло курс на створення сприятливих умов і підтримку підприємців-початківців, а також започаткування та розвиток невиробничих видів діяльності й відпочинку. Здійснено роботи з облаштування місць відпочинку на місцевих водних джерелах

для мешканців регіонального центру, а також сільських жителів, організовано та проведено фестивалі об'єднаних громад та інші заходи. Таким чином, спільними зусиллями Голови громади та її активу було забезпечено гальмування негативних трендів у розвитку ОТГ, зокрема стабілізації чисельності населення, збільшення надходжень до місцевого бюджету, і на цій основі реально покращуються умови проживання його мешканців.

Показовим у цьому плані є приклад Тетіївської міської ОТГ, яка знаходиться на відстані 70 км від регіонального центру, 160 км від столиці області та 180 км від міжнародного аеропорту «Бориспіль». Вона об'єднує одну міську і 13 сільських базових громад (усього 20 поселень) на площі понад 440 кв. км, де проживає 21,4 тис. мешканців, з них 8,2 тис. – сільське населення. Об'єднана громада охоплює 58% від площі території та чисельності населення Тетіївського району. Перші вибори голови ОТГ відбулися наприкінці 2017 р., а вже у грудні 2018 р. на обговорення громадськості було представлено ґрунтовно розроблений проєкт Стратегії перспективного розвитку об'єднаної громади. Аналіз Стратегії розвитку громади засвідчив, що її всебічна опрацьованість базується на проведенні соціологічного дослідження умов життя та якості соціальних послуг [246]. У результаті, при підготовці Стратегії розвитку громади було визначено чотири стратегічних цілі, які були конкретизовані в 11 операційних цілях і, відповідно, деталізовані в 45 комплексних завданнях. Для виконання останніх було сформовано перелік із 135 різнопланових проєктів та започатковано конкретні кроки і практичні дії щодо реалізації вищезгаданих як потенційних можливостей, так і конкретних пропозицій.

У процесі розроблення Стратегії розвитку Тетіївської міської ОТГ паралельно проводилась інвентаризація земель на її території, а також передача згідно з рішенням Уряду України земельних угідь, що перебували за межами населених пунктів. Це дало змогу на початок 2019 р. збільшити фонд сільськогосподарських земель, віднесених до комунальної власності громади, до 6,5 тис. га [247]. Зазначимо, що у 2017 р. земель комунальної власності не було взагалі, а в 2018 р. – 4,0 тис. га. Це стало ключовим чинником для

розвитку фермерства, нових видів аграрної діяльності, а також організації кластера з виробництва органічної продукції.

Заслугує на увагу й поширення досвід Тетіївської міської ОТГ, яка стала переможцем конкурсів «Цифрова громада» й «Енергоефективність громад II» [248]. Завдяки реалізації низки проєктів з енергоефективності громада планує впровадити енергомоніторинг і вести облік усіх ресурсів, що дасть можливість не тільки їх ефективно використовувати, а й зберегти. У межах «Угоди МЕРів» громада взяла на себе зобов'язання зменшити викиди вуглекислого газу (CO₂) в атмосферу. Зокрема, у громаді виділено земельну ділянку, на якій буде висаджено понад 120 саджанців павловнії – перспективної рослини, яка вбирає всі викиди CO₂ з атмосфери і виділяє дуже багато кисню. Її можна використовувати як паливо або біопаливо, оскільки павловнія швидко росте: за 5 років до 5 м. Серед інших проєктів громади належне місце відводять розробленню плану енергетичного розвитку ОТГ з урахуванням змін клімату. Планується перевести все вуличне освітлення на LED-лампи, що також сприятиме енергозбереженню. Окрім того, в громаді протягом 2019 р. розмістити на 70 га сонячну електростанцію. Для цього необхідно провести технічну оцінку проєкту й розробити необхідну документацію. У подальших планах громади після запуску цієї електростанції – створення потужностей для монтажу сонячних модулів. Передбачається створити понад 100 робочих місць.

З метою прискорення економічного розвитку громади, активізації залучення інвестицій та участі місцевих підприємців, стимулювання зайнятості населення у травні 2018 р. місцевою радою було прийнято рішення «Про приєднання до Ініціативи Європейського Союзу «Мери за економічне зростання». Задля реалізації цієї амбітної мети було підготовлено відповідний План МЕРу [242], а в його межах виокремлено галузі й напрями перспективного зростання та акцентовано увагу на їхніх проблемах, а саме: ММСП (мікро-, малі та середні підприємства). Зменшення адміністративних перепон шляхом створення ЦНАПу за європейськими стандартами; для агросектору – налагодження ділових зв'язків можливе шляхом проведення інвестиційних форумів і ділових зустрічей з іноземними партнерами, сприяння участі місцевих výro-

бників у міжнародних спеціалізованих виставках. Розвиток переробної галузі та створення додаткової вартості в агросекторі можливі за умови побудови індустріальних парків місцевою владою; у сфері туризму – поштовхом до його розвитку може стати формування туристичного кластера та маркетинговий супровід за сприяння місцевої влади. Для виконання цих завдань муніципалітет може створити Агенцію регіонального розвитку.

З метою успішного досягнення цілей, визначених у Плані МЕР, було розроблено процедури й показники моніторингу, оцінювання та актуалізації його змісту. Розроблено Інвестиційний паспорт громади, який поширено серед 200 потенційних інвесторів, відкрито Інформаційний портал для залучення інвестицій. Проведено Інвестиційний форум за участю близько 50 потенційних інвесторів, а також низку інших запланованих заходів.

У контексті більш глибокої деталізації основних положень Стратегії підготовлено Програму розвитку громади на два роки (до 2021 р.) [249]. Для її реалізації було затверджено 37 суб'єктно-об'єктних цільових програм для м. Тетієва та об'єднаної громади, а з метою глибшої і предметної деталізації розроблено 88 різнопланових заходів. Зокрема, акцентується увага на розробленні Генпланів та уточненні меж (кордонів) населених пунктів громади, продовженні робіт з інвентаризації земель та їх оцінювання з метою введення в господарський обіг або зміни цільового призначення. Проведено підготовчий етап щодо створення агропромислового технопарку для розміщення 20 суб'єктів підприємництва. Створено Агенцію регіонального розвитку й налагоджено роботу ЦНАПу, на базі однієї із сільських шкіл відкрито аграрний ліцей та ін. Окрім економічних питань Програмою охоплено і вирішується надзвичайно широке коло проблем, пов'язаних із соціально-культурною та комунально-побутовою сферами, розвитком міжмуніципального й міжнародного співробітництва, благоустроєм та озелененням вулиць, будівництвом шляхів і організацією надійного міжселенного транспортного сполучення з містом – центром громади, розбудовою інженерно-комунальної інфраструктури, ліквідацією стихійних та обладнанням організованого сміттєзвалища з подальшою переробкою сміття, підтримкою обдарованих дітей і створенням умов для дітей із вадами розвитку, соціальним захистом громадян тощо.

Отже, активна участь держави, сільських ОТГ як суб'єктів економічних відносин у стимулюванні розвитку людського капіталу та створення умов для залучення його в нових умовах передбачається реалізовувати через системне та неперервне практичне виконання інфраструктурних проєктів, що дозволить підприємницьким структурам, які функціонують у сільській місцевості, долучатися до виробничого процесу на базі п'ятого і шостого технологічних укладів. Однак, за наявності трансакційних витрат при формуванні й реалізації програм підвищення потенціалу людського капіталу в масштабах сільської території необхідного сільським ОТГ фінансувати дослідження інноваційного потенціалу людських ресурсів; моніторинг попиту агробізнесу на інновації для досліджень, розробників та організації, які спеціалізуються на впровадженні інновацій; моніторинг розроблених інновацій в академічних організаціях і факторів, які сприяють чи перешкоджають створенню та поширенню інноваційних розробок із подальшою публікацією результатів моніторингу, що призведе до зниженню трансакційних витрат розробки бізнес-планів і виробництва інноваційної продукції, а також до посилення ефективної співпраці між освітою, наукою, бізнесом, державою і кінцевим споживачем у моделі взаємодії.

Державна структурна політика, її принципова модифікація має бути зорієнтована на випереджальний розвиток соціальних галузей в сільській місцевості, оскільки їх звуження в процесі ринкових реформ призвело до скорочення високоінтелектуальних продуктивних сил та переливу людського капіталу в сфери, де формується менша величина доданої вартості. Інститути, які регулюють соціальні галузі, необхідно трансформувати на основі принципу соціального структурування. Зокрема, зі збільшенням тривалості життя у провідних країнах світу виникає попит на інноваційні технології, які сприяють активному довголіттю та працевлаштуванню людей старшого віку, на продукти і послуги високотехнологічної медичної допомоги та формування персоналізованого характеру соціальних галузей. Самостійне виділення культурної компоненти людського капіталу передбачає формування соціальних інститутів в області соціокультурної діяльності, що створить можливість для кращого залучення людського фактору та бізнесових структур. В умовах нарощення гаджетизації та цифровізації економічних відносин

необхідно інтенсифікувати ці процеси та віртуалізації галузей соціальної сфери на селі, оскільки в іншому разі виявиться неможливим забезпечити розширене відтворення людського капіталу з урахуванням НТП. Отже, пріоритетність відтворення людського капіталу й залучення його в індустріальні економічні відносини потребує врахування тієї обставини, що природа технологічної політики в умовах глобального сучасного тренду базується на домінантності людини, як визначального інституціонального суб'єкта, а також розробки заходів за такими векторами: реіндустріалізація із подальшим високотехнологічним розвитком агробізнесу та створення соціально орієнтованих інститутів, які стимулюють мотивацію людини до продуктивної праці у сфері агробізнесу та інших видах підприємницької діяльності.

4.3. Напрями розвитку людського капіталу сільських територій шляхом реалізації підприємницької ініціативи

Характерною особливістю сучасного етапу розвитку сільських територій є випереджувальний приріст виробничо-економічних показників функціонування базової галузі економіки – сільського господарства на фоні погіршення загальних соціально-економічних параметрів функціонування сільських громад. Це явище детально досліджено науковцями ДУ «Інституту економіки та прогнозування» НАН України та обґрунтовано наслідки й загрози для стратегічного розвитку аграрного сектору економіки [250]. Людський капітал в даному аспекті нами розглядається як ресурсний фактор подолання негативних наслідків таких трендів у сучасному сільському співтоваристві. У зв'язку із цим, наукове обґрунтування напрямів перспективного використання людського капіталу та узгодження їх із пріоритетними життєво важливими векторами функціонування сільських територій постає значимим завданням для аграрної економічної науки. Вважаємо, що системна цілеспрямована політика щодо людського капіталу сільської території має розглядатись у напрямі покращення загальних умов для формування людського капіталу з урахуванням детермінант та особливостей сучасного етапу у вітчизняній економіці, а також обґрунтування елементів

моделі реалізації політики людського капіталу для підприємницького розвитку сільських територій. Така діалектична єдність, на нашу думку, відповідає критеріям системності, оскільки охоплює дослідженням як середовище формування людського капіталу, так і сутнісні складові, пов'язані із процесами його утворення та використання в їх логічній послідовності. Отже, завданням даного підрозділу є обґрунтування структурних елементів моделі реалізації використання людського капіталу на перспективних напрямках підприємницького розвитку сільських територій, а також рекомендацій практичного змісту та організаційно-методичних положень щодо їх реалізації в сільському соціумі.

Очевидно, що прояв кризових явищ у досліджуваній галузі зумовлює водночас послаблення впливу одних елементів, процесів і явищ та появу й посилення впливу нових, для яких притаманні властивості, функції та якості, які дозволяють адаптуватися до нових умов відтворення та розподілу соціально-економічних благ, загальних умов соціально-економічного розвитку сільської території. У зв'язку із цим важливо розглянути прояв реакції людського капіталу сільських територій на зміну параметрів розвитку економіки й соціальної сфери та зовнішніх турбулентних тенденцій глобального характеру. Це пояснюється тим, що під впливом переходу до економіки знань відбувається швидке старіння раніше набутих компетенцій, а переоцінка системи ретроспективних пізнань, у тому числі і в професійній діяльності підвищує пошуково-евристичні запити населення, пов'язані із подоланням негативних наслідків певних трансформацій у суспільстві. Окрім того, тенденції, пов'язані із переходом до постіндустріальної парадигми економічної динаміки, такі як інновація, цифровізація, зумовлюють бізнес-новаторство та креативність у господарській сфері, що дозволяє генерувати нові підприємницькі ідеї, оптимізувати й раціоналізувати виробничо-обмінні ланцюги. При цьому слід враховувати ту обставину, що фахові цінності традиційної фундаментальної освіти, яка давала уяву про базові закони і знання, формальні та неформальні правила, у нинішніх умовах мають доповнюватись оновленими компетенціями, які забезпечують конкурентоспроможність незалежно від змін параметрів функціонування ринку праці на селі або від трансформацій у бізнес-сфері аграрного сектору. Перелічене вище, зумовлює

актуалізацію таких якостей, як необхідність самонавчання, набуття навичків цифрового підприємництва, економічна мобільність та участь у створенні електронних фахових товариств.

Формування людського капіталу в нових економічних умовах повинно спиратися на пошук фахової та територіальної ідентичності особистості й одночасно позитивно впливати на територіально-галузеву сферу його використання, гнучко інтегруватися в економічні системи та інші суміжні сфери діяльності різного рівня. Це зумовлює необхідність набуття людським капіталом таких якостей, як позатериторіальна мобільність, транзитивність, а також галузева ексклюзивність. Отже, сучасний еволюційний етап розвитку суспільства нашої країни пропонує нові можливості для людського капіталу сільських територій на основі переоцінки його сутності, темпів формування, вимог до якісних характеристик. Він детермінує набуття нових властивостей і характеристик людським капіталом сільської території як рефлексивної реакції на погіршення соціально-економічних показників сільської території. Саме тому на використанні цих якісних властивостей, на нашу думку, повинна базуватися модель реалізації політики використання людського капіталу на перспективних напрямках підприємницького розвитку сільської території (табл. 4.11).

Таблиця 4.11

Вплив нових тенденцій розвитку на формування характеристик людського капіталу сільських територій

Нові тенденції суспільного розвитку	Набуття нових характеристик людського капіталу	Пріоритетні напрями використання набутих властивостей людського капіталу в розвитку сільських територій
Зміна в оцінці системи знань	Необхідність в активізації пошуково-евристичних здібностей сільського населення	Використання нових знань при організації та реалізації бізнес-проектів у межах сільської території
Інновація, цифровізація агробізнесу	Бізнес-новаторство та креативність у господарській сфері сільської території	Розробка креативних бізнес-ідей, нових механізмів їх реалізації
Поява нових професій, модифікація компетенцій та поглиблення поділу праці	Необхідність в організації самонавчання, навичків цифрового підприємництва, економічна мобільність	Пошук і впровадження нових знань, технологій на території сільської території, диверсифікація цільових ринків

Продовження табл. 4.11

Пошук фахової та територіальної ідентичності особистості в нових умовах	Посилення позатериторіальної мобільності, транзитивності трудових ресурсів, а також галузева ексклюзивність людського капіталу	Інтеграція території у простір міжтериторіальних проєктів, формування локальних професійних спільнот
Зниження якості життя в сільській місцевості, руйнування інфраструктурного забезпечення	Активізація адаптивних властивостей людського капіталу, здібностей до антикризового мислення	Реалізація комплексу ініціатив щодо збереження або покращення рівня соціально-економічного розвитку сільських територій

Джерело: узагальнено автором.

Узагальнюючи табличний матеріал, можна зробити висновок про те, що нові властивості людського капіталу сільських територій необхідно враховувати при розробці та реалізації комплексу бізнес-проєктів, пов'язаних із спеціалізацією – сільським господарством. Це пояснюється наступним: органи місцевого самоврядування сільських територій у межах реалізації людського капіталу створюють умови й ініціюють низку проєктів агробізнесу, які локалізуються на території села, використовуючи місцеву ресурсну базу та місцевий людський капітал; портфель проєктів доцільно розглядати через призму середньо- і довгострокового планування комплексного розвитку підприємницького середовища; проєкти доцільно розробляти з урахуванням місцевих умов, ресурсів і можливостей за профілем спеціалізації сільської території; у результаті реалізації комплексу проєктів розвитку сільського підприємницького середовища, спрямованого на використання людського капіталу території, органи місцевого самоуправління одержують імпульс у розвитку соціально-економічної сфери сільських поселень, приріст місцевих податкових і неподаткових надходжень, інтеграцію місцевої економіки в глобальний простір, створення умов закріплення людського капіталу на території.

Відомо, що в останнє десятиліття набув поширення термін «сільські населені пункти з надлишком трудових ресурсів». Це явище негативно характеризує рух робочої сили, що прискорює плінність кадрів господарств корпоративного сектору аграрної економіки. Очевидно, що надлишковість робочої сили в сільській місцевості має не тільки абсолютний, але і структурний характер: при абсолютному надлишкові робочої сили багато роботодавців

відчувають нестачу кваліфікованих працівників. Низький рівень кваліфікації свідчить про неконкурентоспроможність кадрів, які швидко витісняються з ринку праці й виявляються незатребуваними.

Зазначимо, що при опрацюванні основних напрямів альтернативних видів зайнятості на селі важливо враховувати і той факт, що істотна невідповідність між загальним і зареєстрованим безробіттям є специфічною особливістю і проблемою вітчизняного ринку праці, особливо його сільської складової. Вважаємо, що в нинішніх умовах одним із кроків формування зайнятості в сільській місцевості є розвиток малого бізнесу, який матиме характер соціального підприємництва. Ефективність соціального підприємництва визначається тим, що приватні особи здебільшого глибше відчувають і сприймають будь-яку соціальну проблему, причини її прояву, тому можуть запропонувати раціональні рішення на основі створення додаткових робочих місць, покращення економічного, соціального розвитку сільських населених пунктів.

Поділяємо думку науковців, що роль соціального підприємництва сільських територій виконують представники малого та середнього агробізнесу, до яких відносять малі та середні сільськогосподарські підприємства і підприємців – фізичних осіб, які одночасно відображають формальний сектор зайнятості сільської місцевості [251]. Прикладом подібної практики є діяльність фермерських господарств, розташованих у с. Зоряне Бобринецького району Кіровоградської області, які взяли на себе відповідальність за соціально-економічний розвиток вищезазначеного сільського населеного пункту, здійснюючи за власний кошт поточний ремонт доріг, облаштування місць загального користування, співфінансування ФАПу, підвезення дітей дошкільного і шкільного віку тощо.

Встановлено, що правове визначення малого та середнього (МСП) у національній практиці, запроваджене у 2012 р., не зазнало змін. Відповідно до нього, визначення мікропідприємств, малих і великих підприємств базується на критерії зайнятості та обороту, що загалом відповідає методичним підходам, використуваним в ЄС (дод. Д). При формуванні даних щодо МСП Державна служба статистики України використовує як існуюче правове визначення МСП, так і визначення, що базується лише на кількос-

ті працевлаштованих осіб, для забезпечення порівнянності з країнами ЄС [252].

У 2018 р. МСП становили 99,8% всіх підприємств у бізнес-секторі, при цьому 96% із них належали до категорії мікропідприємств, на які припадало 63% усіх робочих місць, створених бізнесом в Україні, і 49% доданої вартості у бізнес-секторі. Зазначимо, що в економічно розвинутих країнах частка малого бізнесу в структурі виробництва валової продукції досягає 40–60%, зокрема: у Великобританії – 50-53%, Німеччині – 50-52%; Франції – 50-62%; США – 50-52%; Японії – 52-55% і т. д. Частка малих підприємств у загальній чисельності зайнятих в Україні коливається в межах від 7,4 до 13,5%, а у Великобританії – 49%; Німеччині – 46%, Франції – 56%; США – 54% [253].

За статистичними даними, в суб'єктах малого агробізнесу – юридичних особах у 2018 р. було зайнято 224,6 тис. осіб, або 38,6 % від зайнятих у формальному секторі аграрної економіки, а частка в структурі виробленої продукції сільського господарства за аналізований рік становила 37,7 %. Аналіз дохідної частини ОТГ свідчить, що на частку суб'єктів малих суб'єктів агробізнесу припадає до 34-36 %. Це можна розглядати як позитивний вплив малого агробізнесу на розвиток сільських територій.

Встановлено притаманні малому агробізнесу особливості, а саме: гнучкість до впровадження інновацій; швидка в часі пристосованість до місцевих умов функціонування; прагнення до збереження традицій сільських соціумів; схильність до кооперування, продовольчого самозабезпечення, самозайнятості й одержання доходів, що дає змогу виживати при найскладніших і несприятливих коливаннях кон'юнктури ринку. Повсюдне територіальне розосередження розвитку малих форм агробізнесу стабілізує соціально-економічну ситуацію в сільській місцевості, а нові комунікації та транспортні зв'язки дають можливість розширити межі ринків збуту й реалізувати індивідуальні потреби людей, які хочуть жити в гармонії з природою.

Обґрунтуємо пріоритетні напрями реалізації бізнес-ідей на сільських територіях, які будуть пов'язані із розвитком людського капіталу як одного з пріоритетів аграрної політики. Це такі бізнес-ідеї як виробництво нішевої продукції – горіхи, сухофрукти; на-

сіння; олія (з виноградних кісточок, грецького горіха, кунжутна) ягоди (свіжі та сушені), збір лісових ягід, трав та виробництво спецій (харчового, косметичного та лікувального призначення), а також тваринницької продукції – вівчарства, буйволярства, вирощування равликів та ін. Виробництво цих продуктів харчування можуть швидко освоїти сільські домогосподарства в статусі самозайнятих або індивідуальних підприємців, оскільки воно не вимагає значних фінансових затрат на етапі організації такої діяльності, а сільськогосподарська сировина може поставлятися як на внутрішній, так і зовнішній ринки.

В аспекті використання природно-географічного й ресурсного потенціалу сільських територій доцільно активізувати підприємницькі сфери у напрямі реалізації туристично-рекреаційних можливостей сільської місцевості. Із зниженням реальних доходів сільського населення та обмеженням виїзного туризму в інші країни у зв'язку із поширенням пандемії будуть активізувати внутрішні напрями сільського відпочинку та туристично-рекреаційна діяльність. На сільських територіях можуть стати успішними проекти у сфері сільського туризму, місцевої рекреації, сільських видів відпочинку й культур но-масових заходів. Цей перелік можна доповнити полюванням, риболовлю, орнітологічним і польовим туризмом вихідного дня, кінним та ремісничим туризмом, гастрономічним і етнологічними вами туризму тощо.

Окрім того, зазначимо напрями комплементарного характеру, що орієнтуються на загальний соціально-економічний розвиток сільських територій, які неможливо розвивати без залучення людського капіталу. На нашу думку, ці напрями включають в себе бізнес-ідеї, направлені на реалізацію креативного потенціалу сільського населення, що базуються на таких властивостях людського капіталу, як персональне мистецтво, ексклюзивні вміння та унікальні таланти. В умовах сільських територій це може бути музичне й виконавче мистецтво, комерціалізація історичної спадщини й музейної інфраструктури, сільська утилітарна архітектура, ландшафтний та агроландшафтний дизайн, різноманітні сільські ремесла й гастрономія, видавничо-публікаційна діяльність та ін.

Важливо в у нинішніх умовах, не залишати поза увагою такі бізнес-ідеї на рівні сільських територій щодо залучення населення

для проживання в сільській місцевості, його адаптацію до умов життя на селі. Без цих системних аспектів неможливо планувати перспективи розвитку безпосередньо сільських територій як зони використання людського капіталу, хоча вони й не є безальтернативними для цілей ефективного використання та реалізації людського капіталу (дод. Й).

Отже, розвиток малих підприємницьких структур на рівні сільських територій буде сприяти вирішенню проблем незбалансованості внутрішніх продовольчих ринків, реалізації експортних можливостей, імпортозаміщення та продовольчої безпеки, або в цілому виконанню дорожніх карт, прийнятих урядом, щодо збільшення доходів на душу населення, оскільки діяльність малих суб'єктів ефективно включає в обіг ресурси сільських територій, збільшує рівень зайнятості й самозайнятості населення шляхом відродження народних промислів і ремісництва, нових напрямів аграрного туризму [254]. Малі форми організації виробництва і збуту аграрної продукції підтримують баланс між платоспроможним попитом населення та пропозицією продовольства на ринку. Обсяги ринку сільськогосподарської продукції визначають рівень продовольчої незалежності країни й можливості поліпшення якості та структури харчування людей. Сталий розвиток малого агробізнесу в сільських територіях забезпечує підвищення якості життя людей, що включає соціальне, екологічне й економічне благополуччя.

Головна умова успішного розвитку малого бізнесу на селі – це бажання населення займатися власною справою. Як свідчать результати опитувань, проведені автором у Київській, Кіровоградській, Вінницькій та Хмельницькій областях (1230 респондентів), серед активної частини населення у віці від 25 до 60 років 22,9 % опитаних вважають розвиток малого підприємництва на селі перспективним; ще 36,2 % готові займатися малим бізнесом; водночас 19,1 % опитаних оцінили мале підприємництво як безперспективний вид діяльності, а у 21,8 % думка щодо цих бізнес-проектів поки що не сформувалася. Таким чином, можна вважати, що за певних умов близько 60 % респондентів можливо реально залучити до створення власного бізнесу, який забезпечить створення додаткових робочих місць.

Дослідження свідчить, що в Україні не сформувалися сприятливі умови для розвитку середнього і малого бізнесу в сільській місцевості. Підтвердженням цієї гіпотези є результати опитувань, одержані у процесі власних зустрічей з головами домогосподарств у п'яти областях України. Дані, отримані під час зустрічей експертів з представниками фокус-груп приватного сектору, дали змогу дійти до важливих висновків про основні бар'єри, перед якими постають МСП у діяльності в аграрному секторі України:

ускладненість отримання фінансування. За допомогою механізму аграрних розписок, запровадженого в низці регіонів у 2014 р. для спрощення доступу МСП до фінансування, вдалося залучити лише 9% доступного фінансування у галузі. Окремі МСП досі не можуть скористатися механізмом без наявності кредитної історії, а також стикаються з труднощами виконання вимог до отримання розписок;

низька продуктивність за високої собівартості, а саме: використання спрощених технологій, недодержання технологій, методів, недоступність високопродуктивних сортів і порід, що знижує конкурентоспроможність виробленої продукції у стратегічній перспективі. Незважаючи на наявність державних лабораторій з міжнародною акредитацією, що тестують різноманітну сільськогосподарську харчову продукцію, й досі не вистачає спеціалізованих лабораторій для певних продуктивних груп, які переважно виробляються малими підприємствами, що змушує їх вдаватися до послуг закордонних сертифікаційних організацій, що призводить до більших витрат;

відсутність можливостей для проходження МСП добровільної сертифікації. Нещодавніми законодавчими змінами у сфері технічного регулювання запроваджено добровільну сертифікацію для великого переліку найменувань продукції. Після запровадження у 2018 р. добровільна сертифікація вимагає поінформованості та ретельного вибору стандартів якості, які можуть підвищити конкурентоспроможність продукції на ринку. Однак більшість МСП повідомляють про те, що у них відсутні знання, навички та ресурси для її успішного проходження;

відставання МСП у плані навичок у сфері нетехнологічних інновацій. Зазначено про обмежені знання та ресурси для інвестицій в

області маркетингу та менеджменту, що знижує конкурентний потенціал підприємства та продукції, яку воно реалізовує [255].

З метою з'ясування подальших перспектив формування зайнятості працездатного сільського населення в суб'єктах малого і середнього агробізнесу й, відповідно, відтворення людського капіталу сільських територій нами здійснено прогнозування кількості малих і середніх сільськогосподарських підприємств, а також фізичних осіб – підприємців у сфері агробізнесу. Для прогнозування показників суб'єктів підприємницької діяльності та підприємців – фізичних осіб використано формулу:

$$KP = KP_0 \cdot SMA, \quad (3.1)$$

де KP_0 – кількість підприємств і фізичних осіб базового року, од.;

SMA – середня трирічна ковзна темпів зміни кількості підприємств (окремо середні, малі, мікро, фізичні особи) за три роки, що передують відповідному року середньострокового періоду прогнозування.

Вибір трирічної ковзної середньої для прогнозу показників дозволяє враховувати специфічні властивості функціонування малих, середніх сільськогосподарських підприємств та фізичних осіб – підприємців у сфері агробізнесу, зокрема, наявність саме трирічних циклів природних і, відповідно, виробничих умов. Формула ковзної середньої має наступний вигляд:

$$SMA = \sum_{i=1}^n T_i, \quad (3.2)$$

де T_i – темп приросту кількості підприємств (чисельності фізичних осіб) i -го періоду (до попереднього року);

n – період SMA .

Як свідчать результати проведених досліджень, протягом 2018–2030 рр. буде знижуватися кількість середніх сільськогосподарських підприємств на 37,2 %, або 739 суб'єктів господарювання, що призведе до вивільнення 116,5 тис. працездатного сільського населення (дод. К1). Прогнозну тенденцію можна пояснити нижчим рівнем конкурентоспроможності малих форм господарювання на ринку сільськогосподарської продукції порівняно з висо-

коконцентрованими господарствами корпоративного сектору аграрної економіки. Зазначимо, що малі форми сільськогосподарських підприємств переважно мають однакову спеціалізацію, і саме тому вони потребують освоєння виробництва нішевих та унікальних видів сільськогосподарської продукції, що дозволить їх раціонально використати власні виняткові конкурентні переваги. Однак, перспективи розвитку малих форм господарювання будуть змінюватися в умовах запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення до 2030 р., якщо на законодавчому рівні буде дозволено концентрувати сільськогосподарські угіддя в обсягах понад 10 тис. га шляхом купівлі–продажу. На нашу думку, це призведе передусім до призупинення виробничо-господарської діяльності середніх господарств корпоративного сектору аграрної економіки, що зумовить переміщення значної кількості земельних паїв до суб'єктів господарювання холдингового типу.

Прогнозні розрахунки кількості малих сільськогосподарських підприємств до 2030 року свідчать, що вона буде зрости на 7 %, або 4,8 тис. суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу (дод. К2). Вважаємо, що це призведе до очікуваного зростання зайнятих у даній категорії суб'єктів господарювання в 2,2 рази у 2030 р. Будуть працювати близько 212,3 тис. працездатних осіб, які проживають в сільській місцевості.

Пояснити таку тенденцію можна наступними аргументами. По-перше, малі суб'єкти у сфері агробізнесу працюють на різних сегментах ринку сільськогосподарської продукції та продовольства з висококонцентрованими сільськогосподарськими підприємствами. По-друге, на першому етапі запровадження ринку земель сільськогосподарських угідь дозволено концентрувати у власності фізичних осіб до 100 га. Вважаємо, що основними гравцями будуть фізичні особи, які здійснюватимуть купівлю сільськогосподарських угідь в інтересах приватних інвесторів – власників висококонцентрованих господарств корпоративного сектору аграрної економіки, так і жителі сільських поселень, які сформували капітал в інших галузях народного господарства України та на заробітках у країнах Європейського Союзу, мають певні підприємницькі здібності та практичні навички виробництва сільськогосподарської продукції, основою їх землеволодіння будуть земельні паї, які

перейшли їм у спадок. Вважаємо, що основним місцем розселення вищезазначених суб'єктів підприємницької діяльності у сфері агробізнесу будуть сільські поселення до 49 осіб, що в науковій літературі характеризуються як хутірське поселення. Їх розвиток сприятиме відродженню депресивних регіонів України шляхом збільшення надходження коштів до бюджету сільської об'єднаної територіальної громади (ОТГ) як податки.

Розвиток соціальної інфраструктури малих сільських населених пунктів доцільний на принципах державно-приватного партнерства як за рахунок коштів ОТГ, так і малих суб'єктів підприємницької діяльності.

Вважаємо, що окрім виробництва сільськогосподарської діяльності малі суб'єкти у сфері агробізнесу займатимуться диверсифікованими видами виробничо-господарської діяльності, зокрема це сільський туризм, народні промисли, громадське харчування, переробка сільськогосподарської продукції тощо. Проте при цьому необхідно внести відповідні зміни до Податкового кодексу України щодо розширення переліку певних видів економічної діяльності і визнання їх як сільськогосподарську, що розглядається нами як варіант. Інший передбачає відміну 4 групи платників податків і перехід усіх суб'єктів підприємницької діяльності на загальну систему оподаткування.

Поділяємо думку науковців про те, що розвиток суб'єктів малого і середнього бізнесу сільських територій створює широкі стратегічні можливості. По-перше, послуги громадського харчування, торгівля виробами місцевих промислів. По-друге, можливість залучення в село міських жителів – дачників або співробітників компаній із віддаленою зайнятістю. По-третє, розвинена логістика створює можливості для розміщення заготівельної інфраструктури великих компаній, складських потужностей, налагодження місцевої переробки сільської продукції [256].

Зазначимо, що в нинішніх умовах сімейний бізнес в Україні спеціалізується на виробництві натурального молока, м'яса, овочів і фруктів та є одним із найперспективніших у 2019 р. Вибір конкретного напрямку залежить від місця проживання. Городянам, які живуть у селі або селищі міського типу, не надто складно ор-

ганізувати бізнес на місці вирощування та доставку, а міській сім'ї – відкрити магазин екопродуктів.

На основі використання економіко-математичних методів нами розраховано, що протягом досліджуваного періоду кількість фізичних осіб – підприємців, зайнятих у сфері агробізнесу – з 20,9 тис. осіб у 2018 р. до 10,6 тис. осіб у 2030 р. (дод. К3). Отже, спостерігається двократне їх скорочення, в основному за рахунок поглиблення трансформаційних процесів, що буде супроводжуватися створенням на їх основі малих суб'єктів підприємницької діяльності у сфері агробізнесу – юридичних осіб. Також певна їх кількість у перспективі припинить свою діяльність і перетвориться в особисті селянські господарства. Вважаємо, що ця обставина буде зумовлена в першу чергу відміною системи пільгового оподаткування для суб'єктів підприємницької діяльності – фізичних осіб, що вважаємо першою причиною. Друга – неможливість конкурувати в певному сегменті ринку сільськогосподарської продукції з малими, середніми та великими господарствами корпоративного сектору аграрної економіки.

За нашими розрахунками, зменшення кількості зайнятих у середніх сільськогосподарських підприємствах та фізичних осіб – підприємців у сфері агробізнесу не компенсуватиметься зростанням кількості малих суб'єктів підприємницької діяльності. Однак нами наведено лише кількісну характеристику наслідків очікуваної події. При цьому необхідно врахувати, що у створених малих сільськогосподарських підприємствах працюватимуть особи, які мають достатньо високий рівень фахової підготовки, економічно обґрунтований план стратегічного розвитку, володіють підприємницькою ініціативою, залучають у виробничий процес членів сільського домогосподарства, що забезпечує спадковість та передачу навичок ведення агробізнесу.

Ці характерні особливості малих форм господарювання в більшості провідних країн світу, а основна частка господарств представлена індивідуальними або сімейними фермами [257]. Статистичні дані стосовно розвинених країн світу підтверджують теоретичні висновки про переважання сімейних форм малого бізнесу в сільському господарстві. Так, в ЄС і Канаді майже 99% господарств належать до малих форм, з яких майже 98% – сімей-

ні; в Австралії майже 99,6% ферм спираються на сімейну форму власності і 20% на таку ж організацію виробництва; в США до сімейного сектору віднесено 98% від загальної кількості ферм, а на частку малого бізнесу припадає 90,5% усієї сукупної виручки [258].

Підприємницький потенціал сільських територій можна охарактеризувати як високий. По-перше, це пов'язано з невеликим вибором варіантів зайнятості населення. Найчастіше підприємницька діяльність стає єдиною можливою або найбільш привабливою. По-друге, сільське співтовариство володіє високим соціальним капіталом. Розвинені соціальні зв'язки створюють можливості для формування стійких клієнтських груп.

Однак існує ряд обмежень щодо його реалізації: висока частка населення старше працездатного віку і населення із низькою підприємницькою активністю, а також високий несистемний інвестиційний ризик (ризик, пов'язаний з реалізацією конкретного проєкту, а не з ринковою кон'юнктурою в цілому). Це пояснюється великою різноманітністю умов для підприємницької діяльності й відсутністю можливості стандартизації бізнесу.

З метою стимулювання підприємницької діяльності в Україні можуть бути реалізовані напрями підтримки малого і середнього бізнесу на сільських територіях, наведені в табл 4.12.

Отже, специфіка та роль сільських територій у просторовому розвитку передбачає посилення впливу держави на основі урахування об'єктивних змін в економічній сфері та суспільства шляхом гнучкої адаптації до новітніх умов. Очевидно, що в умовах кризи й бюджетних обмежень забезпечити повноцінний розвиток та інфраструктурне облаштування сільських поселень на основі традиційних підходів практично неможливо. Відповідно доцільно розробити нові механізми державної підтримки, ефективність яких буде значно вищою порівняно з діючими.

Таблиця 4.12

Характеристика основних форм державної підтримки розвитку підприємництва на сільських територіях

Область діяльності	Специфіка сільських територій	Характеристика форми підтримки
Організація навчання	Відсутність центрів бізнес-освіти, низький рівень підприємницької активності населення	Створення системи дистанційного навчання основам підприємницької діяльності. Формування підприєм-ницьких мереж по поширенню успішного досвіду
Інвестиції	Низька привабливість для фінансових інститутів	Використання краудфандінгу, розвиток кредитної кооперації, надання грантів новачкам-підприємцям
Виробництво	Відсутність відповідної виробничої інфраструктури та виробничих майданчиків	Розвиток елементів інфраструктури підтримки підприємництва (бізнес-центри, коворкінги, центри колективного використання технічних ресурсів та обладнання, потужностей переробки, зберігання та ін.)
Канали реалізації	Обмеженість внутрішнього ринку, високі транспортні витрати розподільчої логістики та висока залежність від «непартнерських» вимог торгових мереж	Транспортні витрати при доставці готової продукції та залежність від торгових мереж. Розвиток електронної комерції та використання Інтернету для просування і реалізації продукції сільських домогосподарств. Формування торговельних мереж для збуту продукції сільських підприємців
Товарорух	Ускладнена конкуренція із успішними торговими марками, обмежений маркетинговий бюджет	Підтримка розвитку локальних марок продукції та територій, сприяння у добровільній сертифікації виробленої продукції

Джерело: Розроблено автором.

З огляду на вказані проблеми функціонування бізнесу в агросфері, зокрема малого, Уряду України має розглянути низку заходів щодо активізації бізнес-процесів: оновлення технічних та технологічних можливостей відповідно до експортних пріоритетів шляхом стимулювання науково-дослідних, конструкторських робіт (НДДКР), навчання та використання сучасних методів переробки й

ведення сільськогосподарської діяльності; передбачення організації лабораторних тестів і бази для дієздатного ринку послуг тестування якості продукції шляхом стимулювання державних та недержавних організацій в отриманні статусу акредитованих лабораторій у певних галузях; удосконалення механізму аграрних розписок та стимулювання їх використання у практиці діяльності МСП; популяризація механізмів добровільної сертифікації серед підприємств шляхом проведення роз'яснювальної роботи та нарощування потенціалу для забезпечення відповідності стандартам якості ЄС; стимулювання галузевих бізнес-асоціацій до розробки шаблонів і переліків стандартів якості для різних видів продукції з метою ефективнішого використання конкурентних переваг продукції.

Одним із пріоритетних напрямів реформування вітчизняного аграрного сектору економіки країни залишається розвиток малого сільськогосподарського підприємництва, який потребує належної законодавчої, фінансової, організаційної та інформаційної підтримки з боку держави. Про це неодноразово вказували науковці, представники влади різних рівнів і громадських організацій. Проте практика переконує, що реалізувати намір щодо модернізації аграрної галузі у повній відповідності до сучасних вимог, створити всі умови для започаткування селянами малого бізнесу й успішного його ведення вкрай складно. Свідченням цього є програма державної підтримки сільського господарства, де отримувачами фінансових ресурсів будуть, як і протягом минулих років, висококонцентровані господарства корпоративного сектору аграрної економіки. Уряд України ухвалив постанову, положення якої визначають напрями державної підтримки АПК у 2020 р., що передбачає виділення 4,2 млрд грн за п'ятьма напрямами: здешевлення кредитів, підтримка галузі тваринництва, здешевлення компенсації техніки та обладнання вітчизняного виробництва; програма розвитку фермерства і кооперативів, підтримка садівництва, виноградарства та хмелярства – 1 млрд грн. Це відшкодування обсягів підтримки не виплачених у 2019 р. та збільшення обсягів реалізації вітчизняної техніки від 15% у 2020 р. Очікувані надходження податків і зборів у 2020 році від учасників програми та суміжних виробництв становитимуть близько 2342,3 млн грн, з яких більше 550 млн грн – це податки на фонд оплати праці [259].

Більш детально а розглянемо програму розвитку фермерства і кооперативів – 400 млн грн, оскільки вона є дотичною до розвитку малих форм господарювання на селі. Програма передбачає часткову компенсацію витрат, пов'язаних із наданими дорадчими послугами – 10 млн грн та фінансову підтримку сільськогосподарським кооперативам – 30 млн грн для збільшення кількості об'єктів місцевої переробки сільськогосподарської продукції та зростання рівня зайнятості сільського населення. Так, на фінансову підтримку розвитку фермерських господарств передбачено направити 185 млн грн, сімейним фермерським господарствам через механізм доплати на користь застрахованих осіб – 215 млн грн. Окрім цього передбачається доплата за напрямками, які її не одержали у 2019 р.

Підтримка за цим напрямком спрямована на збільшення кількості об'єктів місцевої переробки сільськогосподарської продукції, рівня зайнятості сільського населення, його знань і вмій у веденні сільськогосподарської діяльності. Передбачається, що результатом реалізації цієї програми стане розширення доступу фермерських господарств і сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів до державних фінансових ресурсів та створення умов для переходу понад 300 фермерів на органічне виробництво, розвитку понад 400 молочних ферм, збільшення не менше ніж на 10 одиниць кількості кооперативів з переробки сільськогосподарської продукції, стимулювання створення понад 1780 нових фермерських господарств, у тому числі особами з числа сільської молоді. Однак, зважаючи на існуючу практику використання бюджетних коштів, які переважно спрямовуються на підтримку висококонцентрованих сільськогосподарських підприємств, а також системне недофінансування державних програм підтримки й високий рівень забюрократизованості процедури отримання коштів у вигляді державної підтримки, наведене створює бар'єри для потенційних отримувачів із числа малих форм господарювання.

За таких умов можна дійти висновку, що потенціал розвитку малих форм господарювання в аграрному секторі економіки ґрунтується на наявних ресурсах сільського населення. На сьогодні в Україні не склалося єдиного погляду щодо вирішення цієї проблеми. Це пояснює той факт, що в прийнятті рішення урядовцями не завжди відповідають сучасним потребам суспільства, а наявні результати свід-

чать про неадекватне витрачання державних ресурсів. По суті, профільне міністерство здебільшого отримує під свої квазіцільові програми значні бюджетні кошти та вкрай неефективно їх використовує. На державному й регіональному рівнях необхідно робити акцент не на разові ідеологічні пріоритети в аграрній політиці держави, які, на думку урядовців, здатні за кілька років вирішити проблеми в сільському господарстві, а розробляти принципово нові моделі систем управління (підтримки) вітчизняного товаровиробника.

Вважаємо, що підтримка розвитку малих форм господарювання аграрної сфери в сучасних економічних умовах повинна базуватися на відповідних державних програмах, які реалізуються державними та регіональними органами влади. При цьому необхідно зазначити, що очільники профільного міністерства декларують пріоритетність малих форм господарювання, які складають основу розвитку сільських територій. В основу державної підтримки малих форм господарювання доцільно покласти відповідно розроблену програму, яка має передбачати надання пільгових кредитів, субсидування процентної ставки за кредитами, пільгові умови лізингу основних засобів, а також відшкодування частини витрат на придбання деяких оборотних активів та гранти суб'єктам малого агробізнесу, які починають свою діяльність. Отже, на загальнодержавному та місцевому рівнях повинна здійснюватися реалізація запропонованої державної системи підтримки малих форм господарювання в межах визначених пріоритетів.

Досить жорсткі умови СОТ (скорочення зобов'язань держави щодо підтримки) зумовили необхідність перерозподілу фінансових ресурсів у межах «зеленої» та «жовтої» скриньок, вироблена державою таких важелів підтримки вітчизняного товаровиробника, які були б не суперечили зобов'язанням, взятим Україною. Тут варто робити акценти на підтримку виробництв (продуктів), що забезпечують національну ідентифікацію країни у світовому співтоваристві [260].

Незважаючи на застосовані державою різні механізми підтримки, напрями їх залишаються недостатніми, а інструментарій реалізації часто не відповідає нинішнім реаліям. Відповідно постає невідкладна потреба удосконалювати підходи до державної підтримки малих форм господарювання в аграрному секторі економіки. З одного боку, держава часто базує свою підтримку на очікуванні швидкого отри-

мання фінансової окупності, що в умовах сільського укладу не завжди можливо. З іншого боку, склалася ситуація, коли регіональні програми підтримки практично копіюють загальнодержавні.

Реалії часу свідчать, що при розробленні напрямів і механізмів підтримки малих суб'єктів економічної діяльності в аграрному секторі економіки України необхідно дотримуватися системного і комплексного підходів, які б забезпечували досягнення цілей та вирішення поставлених завдань на національному й регіональному рівнях. З метою підвищення дієвості державної підтримки малих форм господарювання аграрного сектору економіки, необхідно вирішити такі першочергові завдання: визначити структуру стратегічних цілей і встановити причинно-наслідкові зв'язки при безлічі цілей (сформувати цілепокладання); розробити порядок виконання управлінських дій (формалізувати логічне управління); розробити комплекс показників, які характеризують кінцеві результати, при необхідності визначити способи взаємного впливу показників (провести когнітивний аналіз); встановити векторні зв'язки між цілями, управлінськими діями й кінцевими результатами.

Логічним продовженням державної підтримки є необхідність формування узгоджених державних і регіональних програм підтримки малих форм господарювання, які можливо буде реалізувати за допомогою наявної ресурсної бази. Це означає, що будь-яка програма повинна охоплювати два основних блоки:

I. Блок інституційного розвитку – орієнтація на зміну існуючих механізмів використання ресурсів у сільській місцевості: створення регіонального фонду підтримки розвитку малих форм господарювання, що забезпечує комплексне обслуговування фермерських, особистих селянських господарств, а також сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; надання загальнодержавних і місцевих податкових преференцій малим формам господарювання, що забезпечує конкурентні переваги; надання консультативної підтримки у вирішенні правових, податкових та інших питань, технологічної і маркетингової підтримки.

II. Блок інвестиційних заходів (розвитку) – обґрунтування нових напрямів використання ресурсів завдяки проведеним інституційним змінам: передбачення надання дотації і компенсації на виробництво одиниці продукції рослинництва і тваринництва за

умови зростання конкурентоспроможності; компенсація частини цін на енергетичні ресурси; кредитування на пільгових умовах під заставу сільськогосподарської продукції та землі; гарантування місцевою владою мінімального рівня закупівельних цін при реалізації продукції через місцеві торгові мережі; розширення матеріально-технічного забезпечення на умовах лізингу; можливість реструктуризація заборгованості постачальникам ресурсів.

В основі запропонованої системи підтримки малих форм господарювання лежить твердження про те, що забезпечення базових ефектів (екологічна і продовольча безпека, якість життя сільського населення) досягається за рахунок цілеспрямованої координації зв'язків елементів – цільових перевірок та визначення завдань, функцій управління, конкурентоспроможності, інституційного розвитку та принципу постійного поліпшення. Саме наявність загальнодержавних і регіональних програм, у межах яких можливо надавати довгострокову підтримку малому агробізнесу, може стати тим адекватним механізмом, який відповідає сучасним викликам і забезпечує ефективність державної участі в розвитку малих форм господарювання на селі.

Нині постає проблема легалізації діяльності суб'єктів малого агробізнесу, що забезпечить надходження коштів до бюджету об'єднаної територіальної громади і, відповідно, забезпечить фінансування соціальних проєктів сільських територій. Крім того, забезпечить формування певних соціальних гарантій як найманим працівникам, так і власникам малих сільськогосподарських підприємств. Зазначимо, що ухиляючись від оформлення трудових відносин із найманими працівниками, роботодавець позбавляє їх права на основну й додаткову відпустки, на оплату лікарняних листків, на дотримання встановленої законодавством норми тривалості робочого часу, на допомогу з безробіття, на гарантії за колективним договором, на соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві й на пенсійне забезпечення.

Погоджуючись на «тіньову» зайнятість, працівники повинні розуміти, що їх очікують ризики, пов'язані із захистом своїх трудових прав і соціальним захистом у разі скрутних життєвих обставин. Усе це сприяє погіршенню якісних характеристик робочих місць, недостатньому введенню в дію нових робочих місць, особ-

ливо для кваліфікованих кадрів, що, в свою чергу, збільшує обсяги й рівень безробіття, знижує продуктивність праці та конкурентоспроможність виробництва і, як наслідок – держава втрачає кошти для забезпечення соціальних гарантій громадян.

Вважаємо, що по відношенню до сільськогосподарських товаровиробників, різних за розмірами і формами господарювання та незалежно від юридичного статусу, необхідно запроваджувати єдину ставку земельного податку в розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь з урахуванням їх якості і відповідно нормативної грошової оцінки, що створить рівні умови їх функціонування та сприятиме в певною мірою детінізації діяльності, особливо високотоварних особистих селянських господарств.

Земельний податок повинен сплачуватися незалежно від того, використовується або не використовується надана земельна площа. Він сплачується починаючи з місяця, наступного за місяцем надання земельної ділянки. У разі припинення права володіння або права користування земельною ділянкою земельний податок сплачується за фактичний період користування нею.

Як свідчить досвід провідних країн світу, зокрема, Німеччини, де земельним податком обкладаються земельні ділянки, що перебувають у власності юридичних та фізичних осіб, справляння податку здійснюється громадами та суб'єктами підприємницької діяльності. Ставка податку складається з двох частин, одна з яких встановлюється централізовано, інша – надбавка громади. Розмір централізованої ставки диференційований по землекористувачам, що отримує формальне відображення в існуванні двох видів земельного податку: вид А – для підприємств сільського і лісового господарства; вид В – для земельних ділянок незалежно від їх належності. Від сплати податку звільняються установи, що фінансуються з державної скарбниці, церкви, різні некомерційні підприємства, а також землі, які використовуються в наукових цілях, і громадського призначення [261].

Нині в сільській місцевості у власності сільських домогосподарств перебуває значна кількість сільськогосподарської техніки: тракторів, зернозбиральних комбайнів тощо. Як свідчить досвід їх діяльності, це суб'єкти підприємницької діяльності у сфері надання послуг по обробітку земельних ділянок, а також елементи нефор-

мального сектору зайнятості. На основі чинного податкового законодавства ні їх діяльність, якщо вони не зареєстровані як суб'єкт підприємницької діяльності, ні засіб виробництва – трактор чи зернозбиральний комбайн, вантажний автомобіль, не є об'єктом оподаткування. У даному випадку бюджети різних рівнів недоотримують значну суму податкових надходжень. Вважаємо, що на сьогодні доцільно внести відповідні зміни до Податкового кодексу України, визнавши цих власників суб'єктами підприємницької діяльності у сфері малого бізнесу із сплатою відповідних податків, технічні засоби спеціального призначення (трактори, вантажні автомобілі) є об'єктами оподаткування транспортним податком.

Одним із напрямів легалізації діяльності суб'єктів малого бізнесу в сфері виробництва сільськогосподарської продукції є доступ до фінансових ресурсів, які виділяються на підставі державних і регіональних програм підтримки. Вважаємо, що підставою для її отримання має слугувати пакет документів та аудиторський висновок фінансової звітності, що засвідчує законність здійснення господарських операцій. Подібного підходу слід дотримувати і при наданні банківського кредиту та виконанні процедури занесення в Аграрний реєстр. Зареєстровані агровиробники зможуть подавати заявки на виправлення помилок у кадастрі, документи на отримання державної підтримки та перевіряти інформацію про себе у чотирьох реєстрах. Він об'єднує інформацію із чотирьох реєстрів: Державний земельний кадастр, Реєстр юридичних та фізичних осіб, Реєстр речових прав і Реєстр тварин [262].

Очевидно, що чинний механізм оподаткування діяльності сільськогосподарських підприємств створює передумови до тінізації їх діяльності, особливо щодо сплати відповідних податків і зборів при використанні найманої робочої сили. Результати досліджень науковців доводять, що спільною рисою в оподаткуванні аграрного сектору України і розвинених країн слід визнати пільговий характер оподаткування галузі [263]. Цілком зрозумілим є те, що пільговий характер оподаткування в розвинених країнах виконує функцію конкретної мотивації, пільги поширюються на тих виробників, які, з огляду на специфіку організації виробництва, отримують менший порівняно з виробниками інших галузей виробництва дохід. Оскільки сільськогосподарське виробництво за кордо-

ном в основному організовано за принципом сімейних ферм, то застосування пільг визначається саме цією специфікою. Пільговий характер оподаткування в розвинених країнах диференційований: дрібний виробник користується пільговим режимом, великий виробник знаходиться – на загальній системі оподаткування. Основні податкові пільги в сільському господарстві розвинених країнах: зменшення оподатковуваного доходу фермерів через прискорену амортизацію машин і обладнання; пільги, що звільняють від оподаткування або знижують податкові суми (податкові кредити, податкові знижки на прибуток дрібного бізнесу і збиткових підприємств); система податкових пільг ринку нової техніки і нових технологій; податкові пільги на інвестиційні ресурси в сільське господарство; податкові пільги на резервні й інші фонди [264].

Вважаємо, що подібний підхід прийнятний і до вітчизняних малих суб'єктів у сфері агробізнесу, оскільки їх діяльність здебільшого має характер соціального підприємництва. Зокрема, нами пропонується зниження податкової ставки на податок з доходів фізичних осіб, для осіб, які працюють у малих сільськогосподарських підприємствах на умовах повної зайнятості в розмірі 10 %, за подібною ставкою повинен оподатковуватися дохід власників малого суб'єкта підприємницької діяльності – фізичної особи.

У нинішніх умовах пільгове оподаткування сільськогосподарських товаровиробників (4 група) не відповідає викликам суспільства, що спричиняє до ситуації, за якої всі категорії товаровиробників знаходяться в рівних умовах за чинної системи оподаткування. При цьому спостерігається суттєва відмінність в ефективності виробництва та значимості кожної категорії сільськогосподарських товаровиробників корпоративного сектору аграрної економіки для розвитку сільських територій. Нині на часі постає скасування існуючої системи оподаткування сільськогосподарських підприємств і перехід на загальну систему оподаткування, а наступним кроком буде формування податкових пільг для малих сільськогосподарських підприємств.

Важливим чинником легалізації діяльності малих сільськогосподарських підприємств є членство в кооперативному об'єднанні. Як свідчить досвід багатьох європейських країн, членами сільськогосподарського кооперативу можуть бути фермерські господарства,

які ведуть прозору діяльність. Подібний підхід варто запровадити і в Україні. Сприяння розвитку цивілізованого кооперативного руху необхідно розглядати як один із перспективних шляхів детінізації сільських територій, сутність якого полягає у виборі кооперативного напрямку розвитку вітчизняного сільського господарства, оскільки саме Франція, Німеччина, Швейцарія та інші країни мають наднизький рівень тіньової економіки сільських територій і високий рівень кооперативізації сільського господарства [259]. Зазначимо, що кооператив здійснює контроль за діяльністю своїх членів, зокрема щодо дотримання дотриманням екологічних норм при виробництві (збереження агроландшафтів, чистоти водойм і лісів та ін.).

Як свідчить світовий та вітчизняний досвід, створення сільськогосподарських кооперативів в ОТГ має бути пріоритетним напрямом поширення підприємницької ініціативи, дійсно розвивати економіку та підвищувати фінансову спроможність громади за рахунок зростання дохідної частини бюджету. Прикладом ефективною діяльністю є функціонування СОК «Покрова», який займається заготівлею, охолодженням і реалізацією молока.

Ефективність малих і середніх форм господарювання провідні країни світу досягають за рахунок їх об'єднання з метою спільного виробництва, доступу до фінансових і матеріальних ресурсів та просування своєї продукції. Зазначимо, що однією із найбільш поширених і ефективних форм такого об'єднання є сільськогосподарські кооперативи, частка яких на аграрному ринку ЄС становить 40–50%, а в окремих державах і секторах досягає 70%. Обсяг річного обороту в 2017 р. 10 найбільших фермерських кооперативів у ЄС перевищив 93 млрд дол. США, що майже дорівнює річному ВВП України [265]. Ситуація з розвитком сільськогосподарської кооперації в Україні суттєво інша. Частка виробничих сільськогосподарських кооперативів у загальному обсязі виробленої сільськогосподарської продукції в Україні не досягає 1%, а кількість фізичних осіб – членів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів менша на 30 000 осіб, тобто на рівні майже 0,2% сільського населення нашої країни. За даними Державної служби статистики України, станом на 1 травня 2019 р. у державі зареєстровано 1023 сільськогосподарських обслуговуючих і

992 сільськогосподарських виробничих кооперативів, з яких функціонує не більше половини.

Сьогодні в Україні питання збільшення місць зайнятості в сільській місцевості є першочерговим. Саме тому розвиток сільськогосподарських кооперативів є сприятливою можливістю забезпечити роботою працездатне населення у селах і селищах, де немає роботи, та вирішити проблему міграції молоді. Саме завдяки роботі кооперативів можна створити високооплачувані нові робочі місця, розвинути інфраструктуру населеного пункту, що зможе підвищити рівень та якість життя мешканців на цій території.

Розвиток сільськогосподарських кооперативів забезпечить підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських товаровиробників у всіх регіонах. Завдяки їх діяльності в Україні будуть впроваджуватися сучасні технології, модернізуватиметься техніка та формуватимуться передумови для розвитку підприємницької діяльності. У свою чергу це відчутно збільшить доходи місцевого бюджету, що сприятливо позначиться на житті сільської громади.

Сільськогосподарська кооперація є ефективним механізмом забезпечення конкурентоспроможності малих і середніх сільськогосподарських товаровиробників, а також позитивно впливає на розвиток соціальної інфраструктури населених пунктів. Постановою Кабінету Міністрів України від 9 березня 2011 р. № 272 затверджено Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів і механізм їх отримання [266].

Постановою Уряду від 7 лютого 2018 р. № 106 затверджено Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств, зокрема сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам молочарського і плодово-ягідного напрямів діяльності для придбання обладнання зі зберігання та переробки сільськогосподарської продукції [267].

На результати функціонування вітчизняних сільськогосподарських кооперативів негативно позначається складність механізму отримання дотацій, що не сприяє створенню і розвитку кооперативів. Фінансова підтримка надається на конкурсних засадах, а для участі в ньому необхідно зібрати чималий пакет документів,

що не гарантує успішного розгляду тієї чи іншої кандидатури комісією.

За умови надходження бюджетних коштів переможець все ж отримає фінансову підтримку.

Варто наголосити на наявності певних особливостей, які, можливо, не спонукають осіб об'єднуватися в кооперативи: законодавство визначає вимогу сплати вступних внесків у кооператив лише в грошовій формі, що може стати однією із перешкод при створенні та вступі в кооператив; кожний член кооперативу має один голос незалежно від розміру внесків у створення майна підприємства. Це положення зменшує зацікавленість членів кооперативу до додаткових внесків у його розвиток, оскільки такі внески не збільшують їхні права в управлінні кооперативом; виходячи з нього, член має право лише на повернення пайового внеску. Крім того, член кооперативу не може пропорційно розміру свого паю отримати частину майна кооперативу, що збільшується за рахунок приросту неподільного фонду. Не повертається також і вступний внесок. Частину майна підприємства, пропорційну вартості майнового внеску, член кооперативу може отримати лише в разі ліквідації кооперативу.

Стримуючими чинниками розвитку малих форм агробізнесу також є: складне податкове адміністрування; нестабільність нормативно-правові акти (часті зміни законодавства); недостатня інформаційна і правова обізнаність громадян; низький рівень ініціативності населення та відсутність досвіду в управлінні. Підсумовуючи, можна стверджувати, що розвиток сільськогосподарської кооперації в Україні можливий за умови, що держава і населення докладатимуть спільних зусиль для ефективного використання ресурсного потенціалу сільського господарства та сільських територій.

Узагальнення досвіду країн Європи та кращого вітчизняного свідчить, що кооперація більш розвинена там, де активну участь у ній беруть не тільки фермери а й ініціативне сільське населення, держава, місцеві органи самоврядування через голів ОТГ, старост сільських поселень, громадські об'єднання. Нами узагальнено й обґрунтовано напрями та конкретні інструменти можливої державної участі в розвитку сільськогосподарської кооперації (табл. 4.13).

Реалізацію запропонованих заходів державної підтримки доцільно здійснювати на основі застосування програмно-цільового підходу, який являє собою сукупність методів, прийомів і засобів вирішення складних проблем щодо досягнення стратегічних цілей шляхом їх узгодження з ресурсним потенціалом сільських територій. При реалізації даного підходу можливо, що розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації є частиною комплексної програми соціально-економічного розвитку сільських територій, яка вирішує проблеми безробіття, комфортного проживання населення, а також проблеми ефективного функціонування малого бізнесу на селі.

Таблиця 4.13

Напрями та інструменти державної підтримки сільськогосподарської кооперації

Напряму впливу	Інструменти державної підтримки
Формування інститутів кооперативної системи	Створення фондів (у т.ч. державних) фінансової допомоги (заставних, мікрофінансування та ін.).
	Розвиток інформаційно-консультаційної мережі.
	Створення центрів підготовки і підвищення кваліфікації кадрів для кооперативів
Стимулювання обсягів виробництва	Стартова допомога у вигляді компенсації частини витрат на придбання основаних засобів (субсидії, гранти)
	Відшкодування частини витрат на технологічне приєднання енергоприймаючих пристроїв до електричних мереж
	Субсидії на відшкодування частини витрат, пов'язаних з проведенням обов'язкового підтвердження відповідності сільськогосподарської сировини та продуктів харчування вимогам якості та безпечності
	Відшкодування частини витрат на придбання племінного молодняку сільськогосподарських тварин
Стимулювання збутової діяльності	Розробка локальної торгової марки продуктів, виробниками яких є сільськогосподарські кооперативи, її активне позиціонування на ринку
	Створення позитивного іміджу сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та їх продукції, рекламування кооперативних продуктів у засобах масової інформації
	Виділення сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам торгових місць на оптових ринках сільськогосподарської продукції та роздрібних продовольчих ринках на пільгових умовах
	Розміщення замовлень на постачання продуктів харчування в заклади, які фінансуються за рахунок коштів державного бюджету та ОТГ
	Підтримка будівництва великих кооперативних логістичних центрів
Управління фінансами	Податкові пільги за прямими податками на термін до 1 року
	Відшкодування частини витрат на сплату відсотків за короткостроковими та довгостроковими кредитами
	Державні позики під соціально значимі інвестиційні проекти

Джерело: Розробка автора.

Проведені дослідження переконують, що державна підтримка розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів має бути диференційована відповідно до етапів їх розвитку. Підвищення ефективності цього механізму можливо досягти тільки при поступальному русі від суцільної державної підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів до приватно-державного партнерства і вибірковості фінансування. Вважаємо, що запропонований механізм підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів повинен запроваджуватися за рахунок коштів державного бюджету, об'єднаної територіальної громади, грантів громадських благодійних організацій. Об'єкт фінансування має бути відібраний на основі аналізу запропонованого пакета документів, зокрема бізнес-плану. Також повинен діяти гарантійний термін функціонування СОКу, інакше – повертаються кошти, одержані як фінансова підтримка.

Форми державної підтримки на кожному етапі життєвого циклу сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу слід адаптувати до механізмів переходу по стадіях і відповідного переліку заходів. Етап занепаду або переходу в нову форму в життєвому циклі кооперативу не розглядається, тому що складно уніфікувати необхідні форми державної підтримки.

Так, моментом переходу на стадію зростання зі стадії становлення є досягнення таких критеріїв: отримання виручки; послуги повністю задовольняють потреби членів кооперативу; матеріально-технічна база достатня, потрібне оновлення та розширення; залучається наймана праця; продукція реалізується в районі функціонування кооперативу. Критеріями досягнення кооперативом стадії зрілості можна вважати стабільний темп зростання виручки від 20% протягом двох років, надання послуг членам кооперативу, організаціям і населенню, що не є його членами. При цьому матеріально-технічна база має бути достатньою і з перспективою розширення у зв'язку з диверсифікацією послуг, а кадрове забезпечення в усіх напрямках діяльності – стабільне. Підсумком цього є те, що продукція (послуги) сільськогосподарського споживчого кооперативу, який досяг у своєму розвитку стадії зрілості, реалізується на необмеженій території і переважно через торговельні мережі.

Розглянемо особливості стадій життєвого циклу сільськогосподарського кооперативу. Так, етап життєвого циклу кооперативу «Створення чи народження» характеризується ускладненим процесом формування статутного капіталу шляхом внесення паїв в натуральній та грошовій формі. Окрім того, неврегульованим є питання розрахунку тарифних ставок на послуги, що надаються членам кооперативу та стороннім контрагентам.

Відповідно до цього етапу необхідно реалізувати такі заходи державної підтримки: виділення субсидій і грантів на формування початкового статутного капіталу і матеріально-технічної бази; субсидування пайових внесків членів кооперативу; спрощення механізму передачі соціально-культурних об'єктів із балансу ОТГ обслуговуючим кооперативам; пріоритетне розміщення державного замовлення та об'єднаних територіальних громад у кооперативах; субсидування витрат на проведення семінарів і видавничої діяльності з питань розвитку системи обслуговуючих кооперативів на селі; виділення бюджетних місць освітнім установам для підготовки фахівців за кооперативним програмами.

На етапі життєвого циклу «Зростання» залишається невирішеною проблема залучення дороговартісних фінансових ресурсів, активізація розвитку матеріально-технічної бази кооперативу і підвищення кваліфікації кадрів. Водночас кооперативу необхідно конкурувати з бізнес-організаціями, що обслуговують сільські території, що вимагає введення таких форм державної підтримки: субсидування процентної ставки при одержанні кредитів і позик до рівня її конкурентоспроможності; передбачення дії інструментів по наданих кредитах; пріоритетне розміщення муніципального та державного замовлення на поставки продукції кооперативами; розміщення державного замовлення на обслуговування кооперативами суб'єктів власності ОТГ (дитячих садів, шкіл, адміністративних будівель тощо); субсидування діяльності інформаційно-консультаційних кооперативів та інших суб'єктів соціальної інфраструктури; субсидування діяльності малих форм господарювання через кооперативи; виділення бюджетних місць освітнім установам для підготовки фахівців за кооперативним програмами.

Державна підтримка на етапі «Зрілість» повинна здійснюватися на принципах приватно-державного партнерства, тобто на даному етапі кооперативи беруть на себе виконання частини державних соціально-економічних функцій з відшкодуванням їм витрат за рахунок бюджетів відповідного рівня.

Етап занепаду в життєвому циклі кооперативу не розглядається, тому, що складно уніфікувати необхідні форми державної підтримки. Розміри державної підтримки повинні визначатися індивідуально з урахуванням територіального розташування, матеріально-технічної бази та інших особливостей конкретного кооперативу.

Грунтуючись на запропонованих принципах і формах диференціації, необхідно розвивати систему державної підтримки малих форм господарювання і кооперативів за такими напрямками: надання кредитів малим формам господарювання і сільськогосподарським кооперативам за конкурентними з учасниками СОТ відсотковими ставками; стосовно довгострокових інвестиційних кредитів необхідно перейти від надання субсидій особистим селянським і фермерським господарствам до субсидування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК), членами яких вони є. Це сприятиме залученню додаткових членів у кооперативи, а також зміцненню їх матеріально-технічної бази та зниженню трансакційних витрат; надання державних гарантій щодо реалізації послуг сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; отримання пріоритетного права на розміщення замовлень за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів на послуги сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, залучення їх для забезпечення об'єктів власності ОТГ послугами підтримки інженерної інфраструктури; розширення напрямів субсидування витрат СОКів відповідно до виконуваних ними соціально й економічно значимих функцій; пряме фінансування за рахунок бюджету витрат капітального характеру (будівництво об'єктів водопостачання тощо) з подальшою передачею в довгострокову оренду ефективно працюючим кооперативам; відродження кооперативної науки та освіти, удосконалення інфраструктури підтримки малих форм господарювання та кращих

організаційних форм сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Узагальнення наведених бізнес-проектів, орієнтованих не лише на соціально-економічний розвиток сільських територій, але й на різнобічне використання та відтворення людського капіталу, передбачає створення сприятливих умов середовища. Одним з інструментів планування розвитку сільських територій може бути розробка «Паспорта комплексного розвитку підприємницького середовища в напрямі використання людського капіталу», який об'єднуватиме в собі всі вищенаведені бізнес-напрями. Цей документ дозволить використати можливості проектного управління розвитком сільських територій для багатоглядного використання та відтворення потенціалу людського капіталу (дод. Л).

Вважаємо, що практична значимість даного документа полягає в синхронному охопленні таких складових: органи самоуправління сільських ОТГ одержують можливість оцінити уточнену послідовність дій з формування сприятливого підприємницького середовища, орієнтованих на ефективне використання людського капіталу; сільські території одержують явні та латентних ефектів для соціо-еколого-економічного середовища за рахунок розвитку інфраструктури та загального пожвавлення сільської економіки та соціальної сфери, зокрема за рахунок залучення нових жителів для проживання в сільській місцевості; формування умов для реалізації креативного та підприємницького потенціалу людського капіталу сприятиме формуванню передумов щодо утримання населення на селі, залучення міських жителів, зниження відмінностей у соціально-економічних умовах проживання, а також виникненню передумов для створення прообразу «нового» села.

Очевидно, що ефективна реалізація комплексного проекту розвитку сільського підприємницького середовища з метою раціонального використання та створення умов щодо відтворення людського капіталу неможлива без чіткого визначення ролі й відповідальності суб'єктів управління та носіїв людського капіталу, органів самоуправління сільських ОТГ і підприємців як складових соціально-економічного середовища. Так, носії людського капіталу ро-

зробляють бізнес-проекти на основі пошуку та критичного осмислення підприємницьких ідей, що базуються на використанні елементів сільського, ресурсного та природного потенціалів; визначають перспективи ринкового позиціонування та ведення власного бізнесу; орієнтують свій пошуково-евристичний потенціал на підвищення рівня знань, набуття нових компетенцій, необхідних для ведення підприємницької діяльності; забезпечують взаємодію із органами місцевого самоуправління та споживачами; додержують норм законодавства, узагальнюють та критично усвідомлюють досвід організації бізнес-проектів, а в успішних кейсах сприяють поширенню кращого досвіду.

Органи самоуправління сільських ОТГ розробляють, фінансують і контролюють адресні заходи щодо формування організаційних та інфраструктурних умов для реалізації бізнес-проектів у сільській місцевості; надають всебічне сприяння в реалізації цих проектів та формуванні людського капіталу; підтримують і модернізують соціально-економічну інфраструктуру сільського поселення; формують підприємницький імідж та бренд території як нематеріальний актив.

Суб'єкти підприємницької сфери сільських територій надають послуги для нових бізнесових структур; беруть участь у формуванні горизонтальних і вертикальних ланцюгів поставок продукції; утворюють альянси з іншими підприємницькими структурами, зокрема із новоствореними; беруть участь у спільних PR-компаніях на внутрішніх і зовнішніх ринках. Нами розроблено схему, яка наочно відображає перспективні напрями використання людського капіталу із підприємницько-орієнтованим розвитком сільських територій на основі урахування їх спеціалізації. Також практично адаптовано проєктний підхід до підприємницького розвитку сільської місцевості в аспекті розширення сфери зайнятості людського капіталу шляхом розробки паспорту комплексного проєкту розвитку сільського підприємницького середовища, орієнтованого на використання внутрішніх резервів сільських поселень (рис. 4.4).

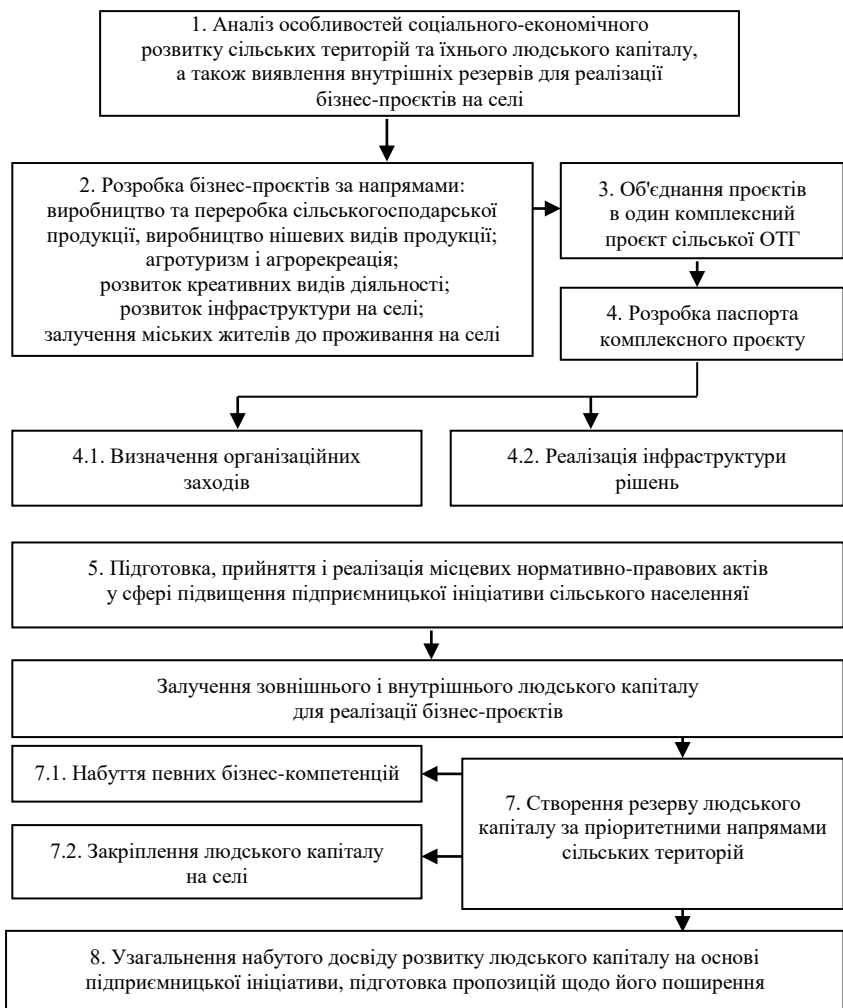

Рис. 4.4. Модель реалізації політики використання людського капіталу за пріоритетними напрямками підприємницького розвитку сільських територій

Джерело: Розроблено автором.

Отже, розроблені пропозиції у даному підрозділі дисертаційного дослідження щодо розвитку людського капіталу сільських

територій на основі підприємницької ініціативи, а також відповідне організаційно-методичне забезпечення його реалізації сприятимуть створенню належних умов для формування якісно іншого людського капіталу на селі, а також стабілізації та прискоренню темпів соціально-економічного розвитку сільських територій країни.

Таким чином, запропоновані принципи та окремі напрями державної підтримки малих форм господарювання і кооперативів дозволять відродити кооперативну систему країни з урахуванням різноманітності організаційних форм сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, а також сприяти збереженню сільських територій.

Авторський аналіз теоретико-практичних аспектів, закономірностей, масштабів і наслідків поширення тіньової економіки на сільських територіях свідчить про необхідність одночасної зміни чинного законодавства та посилення відповідальності за його невиконання. В Україні потрібно створювати комплексні програми боротьби з тіньовою економікою, синтезувавши адміністративно-територіальний і галузевий підходи. Виведення із «тіні» економічної діяльності на сільських територіях дозволить не тільки збільшити розміри державного та місцевого бюджетів а й покращити соціально-економічне становище українського населення, а головне, – створити більш сприятливий інвестиційний клімат для іноземних компаній, що створюватиме передумови до сталого розвитку сільських територій та економіки нашої країни.

ВИСНОВКИ

В монографії наведено теоретичне узагальнення й запропоновано нове вирішення важливого наукового завдання щодо обґрунтування засад та заходів відтворення людського капіталу сільських територій. Проведене наукове дослідження дозволяє сформулювати наступні висновки:

1. Категорія «людський капітал» розглядається як успадковані та набуті здібності індивідуумів у результаті взаємодії із природним, кліматичним, біологічним, агрохімічним, соціальним, економічним, технологічним, інноваційним потенціалом середовища проживання, які характеризуються сукупністю знань, умінь, навичок, творчих здібностей, здоров'я, культури, традицій, досвіду, використання яких здійснюється у сільському господарстві та інших видах підприємницької діяльності, функціонуванні соціальної сфери та збереженні навколишнього природного середовища, що забезпечують прояв синергетичних ефектів та доходу її індивідуумами, окремими виробничими структурами та сільськими територіями, галуззю і суспільством в цілому.

Відтворення індивідуального людського капіталу повинно базуватися на таких положеннях: об'єднує стадії виробництва, обміну та споживання; відбувається у вигляді неперервного процесу його формування та використання; розглядається як процес створення продуктивних здібностей людини, а використання – як участь людини у процесі суспільного відтворення; формування здійснюється за рахунок інвестицій, спрямованих на розвиток окремих елементів людського капіталу індивідуумом, його родиною, господарюючим суб'єктом, територіальною громадою, суспільними організаціями та державою.

2. Людський капітал сільських територій як складну категорію доцільно вивчати з позиції соціальної (місця формування – сільські території) та економічної (джерела використання – характерні види діяльності в сільській місцевості) природи. Специфіка людського капіталу сільських територій визначається характерними ознаками, які актуалізуються лише в умовах соціально-економічного та культурного середовища, а саме: носій – сільське населення; є фактором подолання негативних наслідків деструктивного впливу руйнівних

явищ і процесів на соціально-економічну та екологічну сфери сільської території; виконує стабілізуючу функцію; однорідний за своїми якісними параметрами та за здатністю гнучко адаптуватися до кризових умов і процесів; статичний, незмінний, відносно повільна оновленість, що впливає на формування структури зайнятості, обмежує сферу професійних інтересів та галузеву орієнтацію території; інвестиційний період його функціонування більш тривалий порівняно з іншими видами; підвищений рівень ризику, а також відсутні дієві інструменти управління ним; тісний зв'язок із сільським укладом життя; значна соціальна та фахова однорідність; залежність від природних ритмів і циклів; значна територіальна розосередженість; низька мобільність; обмежені можливості внаслідок нижчого рівня та якості життя; має високу життєздатність, які дозволили зберегти село в умовах тривалих негативних впливів та відсутності дієвої заінтересованості держави в їх розвитку.

3. Запропоновано індикаторний підхід до оцінки людського капіталу сільських територій на основі розрахунку індивідуальних та групових індексів оцінки факторів, які впливають на формування та його використання. Чинники, від яких залежить формування людського капіталу, об'єднано у чотири групи, що характеризують демографічну ситуацію, добробут сільського населення, рівень освіти, благоустрій життєвого середовища. За чинниками використання виділено три групи: розвиток сільського господарства, зайнятість сільського населення, ефективність зайнятості в сільському господарстві. Індикаторний підхід дає змогу визначити ступінь впливу факторів на формування та використання людського капіталу сільських за результатами ранжування окремих регіонів, ОТГ, сільських територій дозволяє визначити нереалізовані можливості за цими напрямками, а також спрогнозувати їх зміну на перспективу.

4. За результатами аналізу встановлено певні тенденції за період 2010-2018 рр. у розвитку сільського населення: зниження чисельності на 19%, у 2018 р. його кількість становила 12,9 млн осіб; порушення вікової структури; чисельність людей старшого працездатного віку перевищує число осіб молодого віку; перевищення у статевій структурі чисельності жінок; зниження частки населення працездатного та відповідно збільшення частки безробітних у групі

працевдатного населення. Така ситуація зумовлює «старіння» сільського населення, що навіть за умов оптимістичного сценарію розвитку сільських територій чисельність працевдатного населення буде знижуватися, а старших людей – зростати, що в майбутньому не зможе компенсувати втрату працевдатного населення.

Сформовано обрис сільського населення, задіяного у неформальному секторі: третина зайнятих мають вищу або середню спеціальну освіту, більшість (69,0%) – професійно-технічну, неповну середню і середню освіту; за гендерним складом – до 60% залучені чоловіки, що потребує на державному рівні розробки дієвих заходів щодо легалізації їх діяльності, які б зумовили прояв синергетичного ефекту як на рівні держави, сільської території, так і сільського домогосподарства.

5. Встановлено динамічність умови пошуку сфери зайнятості та використання сільської робочої сили, її правовий статус і соціальну захищеність, а саме: домінує зайнятість у приватному секторі, яка поєднується із нестандартною (нетрадиційною?), а також із використанням різних форм вторинної і навіть третинної зайнятості чи зайнятості економічно активного населення у неформальному секторі; погіршення економічного стану сільського населення, розширюється масштаб бідності на селі, зростає частка жителів, які перебувають у статусі безробітних; обвальне зменшення зайнятості сільського населення у тих сільських районах, на базі яких формувалися земельні банки агрохолдингів; згортання зайнятості у соціальній сфері села внаслідок зменшення чисельності сільського населення, закриття значної кількості об'єктів соціального призначення, скорочення контингенту споживачів соціальних послуг та ін.; поширення тіньової зайнятості серед сільського населення; поглиблення розшарування (фінансової та майнової нерівності) між різними верствами сільських жителів через помітне зменшення зайнятості економічно активного населення та його переходу в сектор неформальної зайнятості тощо.

6. Систематизовано соціально-економічні умови відтворення людського капіталу сільських територій, які характеризуються наступним: збереження пріоритетності аграрного виробництва в сільській економіці; підвищення якості відтворення людського капіталу сільських територій визначається спроможністю органів

влади формувати відносини державно-приватного партнерства; перехід на інноваційні технології в агровиробництві та розвиток агрохолдингів зумовлює стійке зменшення зайнятості сільського населення та зниження рівня його сукупних реальних доходів; підвищення рівня самозайнятості сільського населення; відтік сільського населення пов'язаний із «вимиванням» підприємницько-активного населення та зниження якості людського капіталу; оптимізація мережі медичних та освітніх закладів у сільській місцевості, низькі темпи розвитку соціальної та інженерної інфраструктури сільських територій істотно знижує їх привабливість, а скорочення пропозиції робочих місць посилює міграційні настрої та відтік молоді із села; ріст диференціації сільського населення за рівнем доходів та якістю життя; підвищення соціальної напруги, люмпенізації, посилення соціальної ексклюзії сільського населення; зниження якості життя, скороченням економічних та соціальних потреб, спрощення їх структури та якості та ін., що зумовлює деформацію процесу відтворення людського капіталу.

7. Стратегічні пріоритети відтворення людського капіталу повинні визначатися на основі потенціалу розвитку сільських територій, цілей розвитку, інвестиційних можливостей суб'єктів сільського розвитку й дієвості механізму поєднання їхніх економічних та соціальних інтересів, якості людського капіталу територіальних утворень та інших чинників. Основним документом, регламентуючим перспективні напрями розвитку людського капіталу сільської місцевості, повинна стати стратегія розвитку сільської території, одним із завдань якої є визначення напрямів сприяння підвищенню економічної та соціальної ефективності використання людського капіталу й підвищення його якості.

Створення умов для розширеного відтворення людського капіталу сільських територій доцільно формувати на основі взаємодії таких елементів: активізація підприємницького ресурсу; підвищення якості трудового потенціалу сільського населення; розвиток соціальної інфраструктури, а також виробничої та ринкової для малого бізнесу. Існує необхідність у розробці інструментів і заходів активізації відтворення людського капіталу на основі урахування показників досягнутого рівня його формування та використання, а також прогнозування їх зміни у регіональному аспекті

та на рівні окремої сільської території, реалізувати які можливо із застосуванням розробленого методичного підходу.

8. Встановлено, що лише 22,9 % активної частини сільського населення вважають розвиток малого підприємництва на селі перспективним; 36,2 % – охоче вели власну справу; 19,1 % – розглядають як безперспективний; 21,8 % – не визначилися, що свідчить про недостатній рівень готовності сільського населення вести підприємницьку діяльність. Однак існуючі умови розвитку сільськогосподарського виробництва зумовлюють прояв тенденції до зниження кількості середніх за розміром сільськогосподарських підприємств на 37,2 % та вивільнення 116,5 тис. осіб працездатного сільського населення, що зумовлюватиме необхідність до самозайнятості людського капіталу на селі та як наслідок збільшення кількості малих суб'єктів господарювання на 7 %, забезпечить збільшення зайнятих у 2,2 рази.

З метою легалізації діяльності суб'єктів малого агробізнесу на селі необхідно передбачити: узгодження державних і регіональних програм підтримки; створення регіонального фонду підтримки, що забезпечує комплексне обслуговування фермерських, особистих селянських господарств, а також СОКів; надання загальнодержавних і місцевих податкових преференцій та консультаційної підтримки; передбачення надання дотації і компенсації на виробництво одиниці продукції рослинництва і тваринництва; компенсація частини цін на енергетичні ресурси; кредитування на пільгових умовах під заставу сільськогосподарської продукції та землі; гарантування сільською ОТГ мінімального рівня закупівельних цін при реалізації продукції через локальні торгові мережі; запровадження єдиної ставки земельного податку в розрахунок на 1 га сільськогосподарських угідь; внесення змін до Податкового кодексу щодо обкладання транспортним податком суб'єктів підприємницької діяльності у сфері малого бізнесу; оподаткування осіб, які працюють в малому агробізнесі на умовах повної зайнятості, та доходу власників малого суб'єкта підприємницької діяльності в розмірі 10 %. Для підсилення привабливості сільської громади конче потрібна активізація аматорської творчості, розвиток духовних здобутків, звичаїв і традицій, відродження місцевих промислів з виробництва товарів масового споживання, створення

малих і мікропідприємств з метою перероблення сільськогосподарської сировини та випуску харчової продукції.

9. Пріоритетні напрями формування та використання людського капіталу сільських територій доцільно реалізовувати на основі їх підприємницьких бізнес-проектів відповідно до стратегічного завдань аграрного та сільського розвитку, а також особливостей території. На сьогодні особливої ваги набуває сприяння розвитку сімейних ферм і фермерських господарств, організації сільськогосподарських кооперативів, поглибленню галузевої та продуктової диверсифікації, формуванню агропродовольчих ланцюгів із закінченим циклом виробництва та створенню додаткової вартості за участю особистих селянських господарств.

Обґрунтовано складові планування комплексного проекту розвитку сільського підприємницького середовища для реалізації перспективних бізнес-ідей для малого аграрного підприємництва в сільській місцевості. Доведено, що системні перетворення в сільських територіях з метою забезпечення розширеного відтворення людського капіталу доцільно здійснювати в межах відповідного організаційного забезпечення, яке включає в себе наукову, інституціональну, адміністративно-організаційну, фінансову та інформаційну складову, що дозволить надати проектам розвитку та використання людського капіталу системного характеру, органічно включити їх в діючі програми соціально-економічного розвитку сільських територій, оптимізувати часові та фінансово-економічні витрати.

10. Активізацію інструментів відтворення та стимулювання залучення людського капіталу сільських територій доцільно орієнтувати на формування та капіталізацію людського потенціалу на основі розвитку інноваційних компонент людського капіталу та формування середовища їх капіталізації в межах економічної діяльності на селі. Доведено, що інноваційні компоненти людського капіталу характеризуються креативними рішеннями опрацювання великих масивів інформації, генеруванням нових знань та впровадження новітніх розробок в практичну діяльність, адаптивністю до нових технологій. Їх формування забезпечується на основі удосконалення інструменту освіти, який передбачає: закріплення в освітніх стандартах компетенцій, які формують креативне мис-

лення, навички перманентного прирощення знань та інноваційну культуру споживання, як «зеленого» споживання; гуманізація фахової освіти; орієнтація аграрних закладів освіти до реалізації освітніх програм професій майбутнього, підтримки інноваційної діяльності в межах довгострокових інвестиційних проєктів на основі державно-приватного партнерства.

11. Обґрунтовано, що забезпеченню розширеного відтворення людського капіталу сільських територій сприятиме поліпшення життєвого середовища для проживання носіїв людського капіталу на основі цілеспрямованого розвитку об'єктів соціальної інфраструктури сільських територій шляхом забезпечення персоналізованого характеру потреб, цифровізації та віртуалізації галузей соціальної сфери, що сприяє соціалізації та адаптації всіх соціальних груп сільського населення і їх активному залученню до економічних відносин. Встановлено, що у стратегіях соціально-економічного розвитку сільських територій виділяють такі напрями об'єктів соціальної інфраструктури: розвиток соціальної і комунальної сфери, модернізація шляхово-транспортної інфраструктури з метою забезпечення надійного транспортного сполучення сільських населених пунктів з центром громади, благоустрою та озеленення населених пунктів, проведення різних організаційних заходів, соціального захисту населення з низькими доходами й обмеженими фізичними можливостями, що передбачає відкриття інклюзивно-ресурсних центрів, а також створення комфортних умов для життя і діяльності мешканців об'єднаних громад. пріоритетність яких визначається специфікою складу і тенденціями розвитку об'єднаної громади, її фінансовими можливостями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Петти У. Экономические и статистические работы. М.: Соцэргиз, 1940. С. 17, С. 81
2. Петті В. Трактат про податки і збори // Антологія економічної класики: Петті, Сміт, Рікардо. – К.: Економ, 1993. – 281 с.
3. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов; пер. с англ., предисл. В. С. Афанасьева. М.: Эксмо, 2007. С. 294-295.
4. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов; пер. с англ., предисл. В. С. Афанасьева. М.: Эксмо, 2007, С. 103,149
5. Миль Дж. С. Основы политической экономии с некоторыми приложенными социальной философии; пер. с англ., биограф. очерк М. И. Туган-Барановского. М.: Эксмо, 2007. С. 114-121.
6. Миль Дж. С. Основы политической экономии с некоторыми приложенными социальной философии; пер. с англ., биограф. очерк М. И. Туган-Барановского. М.: Эксмо, 2007. С. 124-125
7. Миль Дж. С. Основы политической экономии с некоторыми приложенными социальной философии; пер. с англ., биограф. очерк М. И. Туган-Барановского. М.: Эксмо, 2007. С. 183-184
8. Рикардо Д. Сочинения. Т. 1. М. : Госполитиздат, 1955. С. 350.
9. Рикардо Д. Сочинения. Т. 1. М. : Госполитиздат, 1955. С. 89.
10. Маркс К. Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 46, ч. 1. М. : Политиздат, 1968. С. 221;
11. Маркс К. Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 46, ч. 1. М. : Политиздат, 1968. С. 222.
12. Маркс К. Превращение денег в капитал // Капитал. Критика политической экономии. В 4 т. Т. 1. Кн. 1. Процесс производства капитала. М. : Политиздат, 1983. С. 46.
13. Маркс К. Превращение денег в капитал // Капитал. Критика политической экономии. В 4 т. Т. 1. Кн. 1. Процесс производства капитала. М. : Политиздат, 1983. С. 48.
14. Маркс К. Превращение денег в капитал // Капитал. Критика политической экономии. В 4 т. Т. 1. Кн. 1. Процесс производства капитала. М. : Политиздат, 1983. С. 181-183.

15. Маркс К. Капитал. Т. 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс. // Соч. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1960. – Т. 23. – 920 с., с. 178.
16. Маршалл А. Принципы экономической науки. В 3 т. Т. 1 : пер. с англ. М. : Издательская группа «Прогресс», 1993. С. 208.
17. Маршалл А. Принципы экономической науки. В 3 т. Т. 1 : пер. с англ. М. : Издательская группа «Прогресс», 1993. С. 284
18. Маршалл А. Принципы экономической науки. В 3 т. Т. 1 : пер. с англ. М. : Издательская группа «Прогресс», 1993. С. 300
19. Сонин М. Я. Предисловие от редакции // Струмилин С. Г. Проблемы экономики труда. М. : Наука, 1982. С. 5.
20. Струмилин С. Г. Проблемы экономики труда. М.: Наука, 1982. С. 61, 108-111.
21. Schultz T. W. The Economic Value of Education. New York: Columbia University Press, 1963. Pp. XII, 89;
22. Schultz, Theodore W. Investment in Human Capital // The Role of Education and of Research. 1971. № 1- 272pp.
23. Becker G. S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education / G. S. Becker. – NY.: National Bureau of Economic Research, 1975. – 264 p.
24. Schultz T.W. Prize Lecture: The Economics of Being Poor / T.W. Schultz // Nobel Lectures, Economics 1969–1980 / Editor Assar Lindbeck, World Scientific Publishing Co. – 1992 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nobel-prize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1979/schultz-lecture.html.
25. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории: пер. с англ; сост., науч. ред., послесл. Р. И. Капелюшников; предисл. М. И. Левин. М. : ГУ ВШЭ, 2003.
26. Эдвинсон Л. Мэлоун М. Интеллектуальный капитал. Определение истинной стоимости компании // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология / под ред. В. Л. Иноземцева. М.: Academia, 1999. С. 434-436.
27. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния // Новая постиндустриальная волна на западе: антология / под ред. В. Л. Иноземцева. М.: Academia, 1999. С. 129.

28. Экономика / Пер. с англ.; С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шма-лензи; общ. ред. и предисл. Г.Г. Сапова. М.: Дело, 1993.
29. Thurow L. Investment in Human Capital. Belmont: 1970. P. 15
30. Thurow L. Investment in Human Capital. Belmont: 1970. P. 48
31. Thurow L. Investment in Human Capital. Belmont: 1970. P. 73
32. Machlup F. The Economics of information and Human Capital. Princeton, 1984. P. 19
33. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы, политика; науч. конс. В. С. Автономов. – Пер. с англ., изд. 14-е. М.: ИНФРА-М, 2002. С. 39.
34. Хейнс П. Экономический образ мышления. - М.: Новости, 1991. С. 359-360.
35. Грішнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки: [монографія] / О.А. Грішнова. – К.: Т-во «Знання», 2001. – 254 с, с. 7
36. Михайлова Л.І. Людський капітал: формування та розвиток в сільських регіонах: [монографія] / Л.І. Михайлова. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 388 с., с. 36
37. Мандибура В. «Людський капітал»: об'єктивна економічна реальність чи ідеологема? / В. Мандибура // Україна: аспекти праці. – 2009. – № 2. – С. 26–33, с. 26–29
38. Лібанова Е.М. Соціальні проблеми модернізації української економіки / Е.М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2012. – № 1(17). – С. 5–22, с. 8
39. Чухно А.А., Юхименко П.І., Леоненко П.М. Сучасні економічні теорії : [підручник] / А.А. Чухно, П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. – К.: Знання, 2007. – 878 с., с. 86–87
40. Асалиев А.М., Шубенкова Е.В. Современные тенденции трансформации социально-трудовых отношений / А.М. Асалиев, Е.В. Шубенкова // Формування ринкової економіки : [зб. наук. праць]: спец. вип. «Праця в ХХІ столітті: новітні тенденції, соціальний вимір, інноваційний розвиток»: у 2 т. – К.: КНЕУ. – 2012. – Т. 1. – С. 74–83., с. 77
41. KOŤENÁ, M.: Globalizace a její vliv na konkurenceschopnost podniku. In: Proceeding sof International science conference Globalizácia a jejsociálno-ekonomická dôsledky. Rajecké Teplice. University of Tilina. 2010, pp. 266-269. ISSN 1336-5878.,

42. EDVINSSON, L., MALONE, M. S.: Intellectual Capital: Realizing Your Company's True Value by Finding its Hidden Roots. New York. Harper Collins Publishers. 1997
43. BONTIS, N., DRAGONETTI, N. C., JACOBSEN, K., ROOS, G.: The Knowledge Toolbox: A Review of Tools Available to Measure and Manage Intangible Resources. *European Management Journal*, 17 (4), 1999, pp. 391-402
44. BONTIS, N.: Assessing Knowledge Assets: A Review of the Models Used to Measure Intellectual Capital. *IJMR*. 2001
45. KOUBEK, J.: Human Resources Management. Praha. Management Press. 2007, 400 p. ISBN 978-80-7261-168-3
46. VODÁK, J., KUCHARČÍKOVÁ, A.: Efektivní vzdělávání zaměstnanců. Praha. Grada Publishing. 2011, 240 p. ISBN 978-80-247-3651-8
47. DAVENPORT, T. H., PRUSAK, L.: Working Knowledge. Cambridge. HBS Press
48. SVEIBY, K. E.: The New Organizational Wealth: Managing and Measuring Knowledge based Assets. San Francisco. Barrett-Kohler Publishers. 1997
49. SVEIBY, K. E.: Measuring Intangibles and Intellectual Capital – An Emerging First Standard. 1998. Available on: <http://www.sveiby.com/articles/EmergingStandard.html>
50. ARMSTRONG, M.: A Handbook of Human Resource Management Practice. London. 2006.
51. DRUCKER, P. F.: Knowledge-Worker Productivity: The Biggest Challenge. *California Management Review*, Vol. 41 No. 2, pp. 79-94. 1999.
52. NONAKA, I., TAKEUCHI, H.: The Knowledge-Creating Company. New York. Oxford University Press. 1995
53. Davenport, T. H., Prusak, L.: Working Knowledge. Cambridge. HBS Press
54. Електронна база даних FAOSTAT [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://faostat.fao.org/>
55. Риковська О. В. Людський капітал сільської місцевості: сучасний стан, напрями якісного вдосконалення / Механізм регулювання економіки. № 4(64), 2012. – 6с. Електронний ресурс: Ре-

жим доступу: http://www.ed.ksue.edu.ua/ER/knt/eu124_64/e124ryk.pdf

56. Свистунова И. Г. Формирование и использование человеческого капитала сельских территорий. Автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05.- Ставрополь, 2013. - 23 с.

57. Якимова Л.А., Колоскова Ю.И. Механизм формирования человеческого капитала сельских территорий / Вестник Крас ГАУ, 2015 №4. – с. 220-223

58. Тихонов Е. И. Развитие сельских территорий в системе воспроизводства человеческого капитала аграрной сферы. Автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05. - Воронеж, 2017. - 23 с

59. Крупін В.Є. Людський капітал в інноваційному розвитку сільських територій України: ментальні аспекти / В.Є. Крупін, Ю.Р. Злидник // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. – 2013. – № 778. – С. 238–244.

60. Савицька І. М. Відтворення людського капіталу сільської місцевості: сучасний стан та тенденції розвитку / Науковий вісник Ужгородського національного університету. Випуск 8, частина 2. 2016. С. 75-78.

61. Зінчук Т. О., Куцмус Н. М. Роль сільської економіки в економічному зростанні країни. Електронний ресурс: Режим доступу: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/1989/3/Nauk_chut_2014_3_212-214.pdf

62. РІСНА Р. Р. Трудова реєміграція в системі забезпечення соціально-економічного розвитку регіону. Дис. на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Львів, 2016. Електронний ресурс: Режим доступу: http://ird.gov.ua/irdd/d20170217_a807_RisnaRR.pdf

63. Корицкий А. В. Влияние человеческого капитала на экономический рост : учеб. пособие / А. В. Корицкий; Новосиб. гос. архитектур.-строит. ун-т (Сибстрин). – Новосибирск: НГАСУ (Сибстрин), 2013. – 244 с.

64. А. О. Линдюк, Т. В. Липчуксільське середовище як чинник формування людського капіталу у сільському господарстві. Агросвіт. № 13–14, липень 2011 р. http://www.agrosvit.info/pdf/13-14_2011/6.pdf

65. Зінчук Т.О., Котенко Н.М., Прокопчук О.А. Еволюційність пріоритетів інвестування розвитку сільських територій України Глобальні та національні проблеми економіки. Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського. Випуск 16. 2017. С.139-144.

66. Л. І. Гальків, Л. В. Галаз. Мотивація капіталізації людського потенціалу сільських поселень // Проблеми економіки та управління. – 2018. – №897. – М.49-56.

67. Напрями та засоби розвитку сільських територій в контексті зміцнення соціально-економічної безпеки України: [монографія] / За ред. д.е.н., проф. Т. Г. Васильціва, к.е.н., доц. В. В. Бойка. – Львів: Ліга-Прес, 2016. – 260 с

68. РОБОТУ АВТОРА, МОЖЛИВО МОНОГРАФ, Боднар О.А. Формування стратегічних напрямів регіонального сільського розвитку. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.05 – розвиток продуктивних сил і регіональна економіка. – Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. – Одеська національна академія харчових технологій. – Одеса, 2019. <https://www.onaft.edu.ua/download/dissertation/thesis/disser-Bodnar.pdf>

69. Шепотько Л.А., Прокопа І.В., Плонский В.Я., Скурская Н.М. Сближение социально-экономического развития города и села. Киев: Наукова думка, 1981. С. 31-34, 228-230.

70. Экономические и социальные проблемы агропромышленного комплекса. У 3 томах.Т.3. Преодоление существенных различий между городом и селом. Киев: Наукова думка, 1986. С.11-28;

71. Человек в аграрной сфере. Киев: Наукова думка, 1991. С. 235-267.

72. Українське село: проблеми і перспективи. Київ: Урожай, 1991. 236 с.

73. Крисанов Д.Ф. Динаміка сільського розселення і проблеми регулювання розселенського процесу. Економіка Радянської України. 1991. № 11. С. 19-27.

74. Теорія, політика та практика сільського розвитку/за ред. д-ра екон. наук чл.-кор. НАНУ О.М. Бородіної, д-ра екон. наук,

чл.-кор. УААН І.В.Прокопи; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2010. С. 9.

75. Шепотько Л.О., Прокопа І.В., Гудзинський С. О., Яровий В.Д. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У 2 томах. Т.2. Соціальні ресурси сільських територій. Київ: Інститут економіки НАН України, 2003. С.47-50

76. Економічна активність населення України: статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2011. С. 120, 121, 191, 196.

77. Сільське господарство України за 2000-2017 роки. Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2018. С. 38.

78. Шепотько Л.О., Прокопа І.В., Гудзинський С. О., Яровий В.Д. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У 2 томах. Т.2. Соціальні ресурси сільських територій. Київ: Інститут економіки НАН України, 2003. С. 8.

79. Теорія, політика та практика сільського розвитку/за ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НАНУ О.М. Бородіної, д-ра екон. наук, чл.-кор. УААН І.В. Прокопи; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2010. С. 20.

80. Теорія, політика та практика сільського розвитку/за ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НАНУ О.М. Бородіної, д-ра екон. наук, чл.-кор. УААН І.В. Прокопи; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2010. С. 16.

81. Теорія, політика та практика сільського розвитку/за ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НАНУ О.М. Бородіної, д-ра екон. наук, чл.-кор. УААН І.В. Прокопи; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2010. С. 21-22.

82. Баланюк С.І. Системна єдність розвитку господарств населення і сільських територій: Монографія. Івано-Франківськ: ЛІК, 2014. 216 с.;

83. Онищенко О.М. Господарства населення: продуктивність, ефективність, перспективи. Київ: Ін-т екон. НАНУ, 2003. 100 с.;

84. Прокопа І.В., Беркута Т.В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2011. 240 с.;

85. Свиноус І.В. Економічні аспекти функціонування особистих селянських господарств. Київ: ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2010. 414 с.;

86. Юрчишин В.В. Господарства населення: проблеми майбутнього. Економіка України. 2003. №9. С. 67-72;

87. Агрохолдинги в Україні та їх вплив на розвиток сільських територій/ [С.І. Дем'яненко, О.О. Єранкін, М.М. Коцупатрий та ін.]. Київ: КНЕУ, 2013. 350 с.;

88. Онищенко О.М., Юрчишин В.В. Сільське господарство, село і селянство України у дзеркалі пострадянської аграрної політики. Економіка України. 2006. № 1. С. 4-14; та ін.

89. Павлов О.І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: монографія. Одеса: Астропринт, 2006. 360 с.;

90. Павлов А.И. Руралістика: Теорія, методологія, научные направления: монографія. Одеса: Астропринт, 2018. 408 с.;

91. Ключник А.В. Формування і розвиток економічного потенціалу сільських територій України: монографія; Миколаїв. держ. аграр. ун-т. Миколаїв: Дизайн та поліграфія, 2011. 467 с.;

92. Крисанов Д.Ф., Удова Л.О. Нові виклики перед сільськими територіями і нові підходи та інструменти по їх подоланню. Агросвіт. 2009. №11. С. 2-7.

93. Юрчишин В.В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектора економіки. Економіка АПК. 2005. №3. С.3-10; та ін.

94. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / [О.М. Бородіна, І.В. Прокопа, В.В. Юрчишин та ін.]; за ред. чл.-кор. НАН України О.М. Бородіної; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. Київ, 212. С.178-212;

95. Губені Ю.Е. Розвиток сільських територій: деякі аспекти європейської теорії і практики. Економіка України. 2007. №4. С. 62-70;

96. Зінчук Т.О. Європейська інтеграція: проблеми адаптації аграрного сектора економіки України: монографія. Житомир: ДВНЗ “Держ. агрокол. ун-т”, 2008. 384 с.;

97. Кіреєва Е.А., Костюченко Д.Л. Політика розвитку сільських територій у країнах Європейського Союзу. Економіка, фінан-

си, менеджмент: актуальні питання науки і практики. 2017. № 8. С. 68–79; та ін.

98. Мантино Ф. Сельскоерозвитие в Европе. Политика, институты и действующие лица на местах с 1970-х годов до наших дней / перевод с итальянского И. Храмовой. 2010.С. 15. URL: http://www.eastagri.org/publications/pub_docs/Mantino.pdf

99. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / [О.М. Бородіна, І.В. Прокопа, В.В. Юрчишин та ін.]; за ред. чл.-кор. НАН України О.М. Бородіної; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 212. С.10.

100. Економіка України за 2018 рік. Урядовий кур'єр. 2019. №29. С. 6.

101. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України 19.09.2007 р. №1158. Офіційний вісник України. 2007. №73. Ст. 2715

102. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки. Стратегію підтримала Національна рада реформ на засіданні 9 листопада 2015 р. URL: www.minagro.gov.ua/node/16025. С. 5-8.

103. Політика сільського розвитку на базі громад в Україні: наукова доповідь. За ред. чл.-кор. НАН України, д-ра екон. наук О.М. Бородіної, чл.-кор. НААН України, д-ра екон. наук І.В. Прокопи, д-ра екон. наук О.Л. Попової; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2015. С. 3.

104. Політика сільського розвитку на базі громад в Україні: наукова доповідь. За ред. чл.-кор. НАН України, д-ра екон. наук О.М. Бородіної, чл.-кор. НААН України, д-ра екон. наук І.В. Прокопи, д-ра екон. наук О.Л. Попової; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2015. 63 с.

105. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування. Станом на 10 січня 2019 року. URL: km-oblrada.gov.ua/minregion-oprilyudniv-monitoring-pro/;

106. Туглук В. Головне – прогрес, а не процес. Громади, які об'єдналися, демонструють сталий поступ в економічній і соціальній сферах. Урядовий кур'єр. 2019. №76. С.8-9.

107. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / [О.М. Бородіна, І.В. Прокопа, В.В. Юрчишин та ін.]; за ред. чл.-кор. НАН України О.М. Бородіної; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. Київ, 2012. С. 214-257.

108. Р.М. Іванчук, О.А. Іванчук Методи оцінки людського капіталу // Економічний вісник Донбасу. – 2008. – № 2(12). – С. 48-51, С.51

109. Гвоздик Н.М. Ефективність інвестицій в людський капітал на підприємствах : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. екон. наук : 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / Н.М. Гвоздик. – К., 2011. – 20 с

110. Гринкевич С. С. Методи дослідження компонентної структури трудового потенціалу / С. С. Гринкевич // Економіка і регіон. - 2011. - № 3. - С. 167-171, с.166

111. Мякотіна Н. А. Людський капітал: індикатори та модель оцінювання / Н. А. Мякотіна // Держава та регіони. Сер. : Економіка та підприємництво. - 2014. - № 1. - С. 85-89. - , с. 88

112. Осійчук О. А. Проблеми інтегральної оцінки людського капіталу / Вісник соціально-економічних досліджень, №2 (53), 2014. - С. 226-231., с. 227

113. Огієнко М. М. *Методичні засади оцінки людського потенціалу регіональних соціо-економічних систем.* Агросвіт. № 4. 2018 - С. 33-40.

114. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз: колективна монографія / За ред. Е. М. Лібанової. К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 367 с.,

115. Макарова О. В. Вимірювання людського розвитку в регіонах України : методологічні аспекти та оцінка результатів // Економіка України. 2015. № 3 (640). С. 41–53.

116. Грішнова О. Людський капітал в умовах кризи: оцінка і пошук можливостей збереження / О. Грішнова, С. Дмитрук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. - 2015. - Вип. 5. - С. 11-16.

117. VOLEJŇIKOVÁ, J. *Modern í kompendium ekonomick kých teorií –odantickýchzdrojůažpo 3. tisíciletí.* Praha. Profess Consulting 2005, 378 p. ISBN 80-7259-020-0

118. LISÝ, J.: Výkonnost'ekonomiky a ekonomickýrast. Bratislava. IURA EDITION. 2005, 132 p. ISBN 80-80 780-35-8

119. N. Gregory Mankiw, David Romer, David N. Weil. A Contribution to the Empirics of Economic Growth. The Quarterly Journal of Economics, Vol. 107, No. 2.(May, 1992), pp. 407-437.

120. SCHULZ T. W.: Investing in People. The Economics of Population Quality. Berkeley. University of California Press. 1981

121. TOKARČÍKOVÁ, E.: The Main Issues of Marketing Strategy for 3G Mobile Services. In: Economy and Management 4/2004, pp. 90-96. Liberec. Technical University of Liberec. ISSN 1212-3609, 2004

122. Лукашевич В. М. Сучасні технології підвищення економічної і соціальної ефективності управління персоналом організації / В. М. Лукашевич // Розвиток методів управління та господарювання на транспорті. - 2015. - Вип. 3. - С. 88-106.

123. Капелюшников, Р. И. Сколько стоит человеческий капитал в России? [Текст] / Р. И. Капелюшников. – М.: Изд. дом ВШЭ, 2012. – 76 с, с. 50–51

124. Капелюшников, Р. И. Записка об отечественном человеческом капитале: Препринт WP3/2008/01 [Текст] / Р. И. Капелюшников. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. – 56 с, с. 23

125. Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ. Пищуліна О., Юрочко Т., Міщенко Л., Жаліло Я. – К.: Видавництво «Заповіт», А 2018. – 368с, с. С.122

126. Я Фитценц. Рентабельность инвестиций в персонал. Измерение экономической ценности персонала. – М.: Вершина, 2006. – 320 стр

127. Тимошенко К. В. Аналіз методик оцінки людського капіталу на підприємстві. - Вісник економіки транспорту і промисловості № 44, 2013. – С. 192-197, с.194.

128. E. Mayo The Social Problems of an Industrial Civilisation / Elton Mayo. – L. : Routledge, 2007. – 200 p

129. Kaplan R. S., Norton D. P. The Balanced Scorecard– Measures then drive Performance // Harvard Business Review,- 1992- V. 70.-N 1.-P. 71-79.

130. Є. І. Ходаківський, В. П. Якобчук, О. В. Захаріна, М. Ф. Плотнікова, О. В. Іванюк. Формування європейської системи q-менеджменту в децентралізованих громадах // Наукові гори-

зонти, 2019, № 3 (76). – С. 10-18. doi: 10.33249/2663-2144-2019-76-3-10-18, ISSN: 2663-2144

131. Мельничук Д. П. Трудовий потенціал населення сільських територій: соціально-демографічні передумови та проблеми розвитку / Д. П. Мельничук, Г. А. Шпиталенко // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. - 2017. - № 1. - С. 113-117.

132. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

133. Воловик Л. М. Зайнятість та проблеми безробіття населення як важливий чинник розвитку сільських територій України (на прикладі Згурівського району Київської області) / Л. М. Воловик // Економічний вісник університету. - 2017. - Вип. 32(1). - С. 45-51.

134. Притула Х. М. Якість життя населення як основна детермінанта розвитку сільських територій / Х. М. Притула // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. - 2014. - Вип. 3. - С. 408-417.

135. Калініна С. П. Зайнятість сільського населення: проблеми і виклики на сучасному етапі економічного розвитку України / С. П. Калініна, С. П. Ланська // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Економіка. - 2019. - Вип. 17. - С. 11-18.

136. Нефедова Т.Г. Современное крестьянское хозяйство в сельско-городской среде // Крестьяно ведение, 2018, том 3, № 1, с. 111-134.

137. Ключник А. В. Зайнятість населення сільських територій: проблеми та стратегічні напрями їх вирішення / А. В. Ключник // Регіональна економіка. - 2011. - № 1. - С. 134-139.

138. Морозова Г. С. Сільські території: науково-теоретичні основи сутності та сучасні проблеми їх сталого розвитку / Г. С. Морозова // Вісник ХНАУ. Серія : Економічні науки. - 2018. - № 4. - С. 253-260.

139. Трансформація сільського розселення в Україні : кол. моногр. / за ред. Т.А. Заяць ; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – Київ, 2017. – 298 с.

140. Конвенція МОП № 160 "Про статистику праці". [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_055

141. Рекомендації МОП зі статистики праці № 170 1985р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_279

142. Методологічні положення щодо класифікації та аналізу робочої сили й окремих форм трудової діяльності [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2017/22/mp_rs.zip

143. Тужик К. Л. Аграрна освіта в забезпеченні сталого розвитку сільського господарства з використанням міжнародного досвіду / К. Л. Тужик // Агросвіт. - 2018. - № 5. - С. 68-73.

144. <https://nv.ua/ukr/biz/economics/p-yata-chastina-ekonomichno-aktivnogo-naselennya-ukrajini-perebuyaye-na-zarobitkah-novini-ukrajini-50034658>.

145. ВР України, Закон «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 N 5067-VI

146. Ігнатоля Н. І. Вплив соціального середовища на розвиток економічних практик самозабезпечення (неформальне підприємництво і трудова міграція) населення Закарпатського регіону / Н. І. Ігнатоля, В. О. Рюль // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. - 2010. - Вип. 4. - С. 126-134.

147. Лисак В. Ю. Міграція населення як один з чинників економічної безпеки / В. Ю. Лисак, О. Й. Хомин // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки. - 2017. - Вип. 12(2). - С. 130-134.

148. Безтелесна Л. І. Міграція населення як індикатор інноваційного розвитку регіонів України / Л. І. Безтелесна // Актуальні проблеми економіки. - 2017. - № 2. - С. 169-175.

149. http://vasrda.gov.ua/derdavna_podatkova_inspektsiia/10961-legalizatsiia_naimanoi_pratsi_ta_zarobitnoi_plati.html

150. Махсма М. Б. Неформальна зайнятість селян України / М. Б. Махсма // Бізнес Інформ. - 2013. - № 7. - С. 175-180.

151. Методика формування вибірових сукупностей для проведення у 2019-2023 роках вибірових обстежень населення (домогосподарств): умов життя домогосподарств, економічної активності населення та сільськогосподарської діяльності населення у сільській місцевості. [Електронний ресурс]. - Режим доступу:

http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2018/39/m_fvs_vo n.zip

152. Статистичний словник/[О. Г. Осауленко, О. О. Васечко, М. В. Пугачова та ін.], за ред. д-ра держ. упр., проф., член-кор. НАН України О. Г. Осауленка; НТК статистичних досліджень. - К.: ДП "Інформ.-аналіт. агентство", 2012. -498 с.

153. Ткаченко Є. О. Безробіття та проблеми сталого розвитку сільських територій України / Є. О. Ткаченко // Молодий вчений. - 2017. - № 9. - С. 567-571.

154. Лагодієнко В. В. Депопуляція сільських територій та мотивація найманих працівників у сфері сільськогосподарського виробництва України / В. В. Лагодієнко, Н. В. Лагодієнко // Бізнес-навігатор. – 2019. – Вип. 5-1. – С. 54-61

155. Баранов, А. Б. Социально-экономические проблемы депопуляции и старения населения / А. Б. Баранов. – Москва, 2010. – 250с

156. Економічна активність населення України: стат. зб. за відповідні роки URL: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/11/Arch_ean_zb.htm

157. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Київської області станом на 1 січня 2014 року. Стат. зб./Головне управління статистики у Київській області. Київ, 2014. С. 39.

158. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Київської області станом на 1 січня 2014 року. Стат. зб./Головне управління статистики у Київській області. Київ, 2014. С. 40;

159. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Стат. зб./Державна служба статистики України. Київ, 2014. С. 32–34.

160. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Київської області станом на 1 січня 2014 року. Стат. зб./Головне управління статистики у Київській області. Київ, 2014. С. 10, 43.

161. Сільське господарство України: стат. зб. за відповідні роки URL:http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/07/Arch_sg_zb.htm;

162. Єрмаков О. Ю. Трудові ресурси сільських територій та ефективність їх використання в сільськогосподарських підприємствах / О. Ю. Єрмаков, М. М. Жибак, О. В. Величко // Агросвіт. - 2009. - № 17. - С. 15-19.

163. 162.Формування ефективності використання трудових ресурсів в сільськогосподарських підприємствах [Текст] : монографія / О. Ю. Єрмаков, О. В. Величко ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. - К. : Аграр Медіа Груп, 2010. - 172 с.

164. <http://ck-oda.gov.ua/na-cherkaschyni-vidkryly-rehionalnyj-navchalno-praktychnyj-tsentr-silskohospodarskoho-spryamuvannya/>

165. nian.ua/economics/finance/10885412-kozhen-5-y-ukrajinec-pracyuye-neoficiyno-riven-tinovoji-zaunyatosti-vprav-do-minimumudesyatilittya.html

166. Мазана Т. В. Трудові ресурси сільського господарства та ефективність їх використання в ринкових умовах / Т. В. Мазана, В. П. Ткаченко. // Ефективна економіка. - 2011. - № 12.

167. Швець І. Б. Оцінка внутрішньої вимушеної міграції в Україні та її вплив на ринок праці / І. Б. Швець, О. М. Следь // Бізнес Інформ. - 2018. - № 11. - С. 272-278.

168. Камінська А. Молодіжний ринок праці в Україні, проблемний аспект / А. Камінська, Т. В. Скиба // Вісник [Київського інституту бізнесу та технологій]. - 2015. - Вип. 2. - С. 20-21.

169. ТОП-5 регіонів за вакансіями в агросекторі: Agravery.com <https://agravery.com/uk/posts/show/top-5-regioniv-za-vakansiami-v-agrosektori>

170. Держсоцполітика <https://www.msp.gov.ua/main/Edani.html>

171. <https://www.work.ua/career-guide/agronomist/>

172. Від 5 до 60 тис. грн – хто в агро заробляє найбільше <https://landlord.ua/news/hto-v-agro-zaroblyaye-naybilshe/>

173. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19>

174. ст. 43 Конституції України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

175. Лопотан Л. В. Продуктивність праці та її оплата в сільськогосподарських підприємствах Одеської області: стан, тенденції і співвідношення / Л. В. Лопотан // Аграрний вісник Причорномор'я. Економічні науки. - 2014. - Вип. 75. - С. 162-169.

176. Дідур К. М. Продуктивність праці та її оплата в сільсько-господарських підприємствах / К. М. Дідур // Агросвіт. - 2013. - № 7. - С. 60-67

177. Гастев А.К. Наши задачи // Уистоков НОТ. Забытые дискуссии и нереализованные идеи. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1990. – 336 с. С.54

178. Концептуальні основи сталого розвитку агросфери: Навчальний посібник / О.М. Варченко, А.С. Даниленко, Д.Ф. Крисанов та ін.; за ред. О.М. Варченко. – Білоцерківський національний аграрний університет. – Біла Церква, 2010. - 184 с.

179. Христова Г. О., Кочемировська О. О. Позитивні дії в механізмі забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: міжнародний досвід та українські перспективи. – Харків : Райдер, 2010. – 200 с.

180. НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. – К.: АДЕФ-Україна 2008. – 288 с.

181. Курило І. О. Народжуваність та материнство в Україні: регіональний аспект / І. О. Курило, С. Ю. Аксьонова, Б. О. Крімер // Демографія та соціальна економіка. - 2016. - № 1. - С. 65-79

182. Тітенко Л. В. Вітчизняна демографічна криза з погляду політекономії / Л. В. Тітенко, Л. Л. Кушнір // Проблеми економіки. - 2019. - № 1. - С. 141-148

183. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>

184. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1751-2001-%D0%BF>

185. <https://ips.ligazakon.net/document/view/t012402>

186. Організація первинної медико-санітарної допомоги в Україні і нормативно-правові документи, які регламентують роботу сімейного лікаря. URL: <https://medprosvita.com.ua/organizaciya>;

187. Положення про центр первинної медичної (медико-санітарної) допомоги. Затверджено. Наказ Міністерства охорони здоров'я України 29.07.2016 № 801. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z1167-16>;

188. Положення про амбулаторію. Затверджено. Наказ Міністерства охорони здоров'я України 29.07.2016 № 801. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1168-16>;

189. Положення про фельдшерсько-акушерський/ фельдшерський пункт. Затверджено. Наказ Міністерства охорони здоров'я України 29.07.2016 № 801. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1168-16>.

190. Шатковський Я. М. Сучасна українська медична реформа крізь призму захисту прав пацієнтів / Я. М. Шатковський // Публічне право. - 2019. - № 2. - С. 120-125.

191. <http://koda.gov.ua/news/na-kiivshhini-zapracyuvani-dvi-novozbud/>

192. https://censor.net.ua/ua/news/3120344/kabmin_vydilyv_mistse_vym_byudjetam_325 mln_grn_na_zakupivlyu_shkilnyh_avtobusiv_gr_unevych

193. Нехаєнко О. Реформа освіти у передвиборчому дискурсі України / О. Нехаєнко, Д. Яшкіна // Соціологічні студії. - 2019. - № 2. - С. 82-89.

194. Богдан О. Деякі аспекти культурних практик і культурної інфраструктури України: результати всеукраїнського опитування (за даними Київського міжнародного інституту соціології) / Олена Богдан. - Одеса: ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення», 2019. - 75 с.

195. Тимчасовий порядок прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом приватних житлових будинків садибного типу, дачних та садових будинків з господарськими спорудами і будівлями, споруджених без дозволу на виконання будівельних робіт. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 09.09.2009 №1035. Офіційний вісник України. 2009. № 75. Ст. 2571

196. Будівництво в Україні: оцінка та перспективи розвитку. URL: <https://ua.news/.../budivnytstvo-v-ukrayini-otsinka-ta-perspe..>

197. Порядок проведення технічного обстеження і прийняття в експлуатацію індивідуальних (садибних) житлових будинків, садових, дачних будинків, господарських (присадибних) будівель і споруд, будівель і споруд сільськогосподарського призначення, що за класом наслідків (відповідальності) належать до об'єктів з незначними наслідками (СС1), збудовані на земельній ділянці відповідного цільового призначення без дозвільного документа на виконання будівельних робіт. Затверджено наказом Мінрегіонбуду України від 03.07.2018 № 158. URL: search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE32428.html.;

198. Соколов М. О., Славкова О. П. Аграрний бізнес та його вплив на сталий розвиток сільських територій. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2016. Вип. 7(3). С. 99-101

199. Маркіна І. А., Зось-Кіор М. В., Сьомич М. І. Менеджмент ресурсозбереження в агропродовольчій сфері: інноваційність виробництва, екологізація землекористування, сталий розвиток сільських територій. Держава та регіони. Серія : Економіка та підприємництво. 2020. № 4. С. 54-59.

200. Морозова Г. С. Тракткування понятійного апарату «сталий розвиток» у контексті сільських територій. Вісник Запорізького національного університету. Економічні науки. 2018. № 4. С. 73-79.

201. Фурдичко О. І. Сталий розвиток сільських територій на засадах еколого безпечного агропромислового виробництва. Вісник аграрної науки. 2010. № 9. С. 5-8.

202. Другак В. М., Третяк Н. А. Екологія землекористування України у системі суспільних інтересів. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2012. №1-2. С. 86-95.

203. Сергієнко Л. В., Дзюбенко О. М., Ожго С. В. Державна екологічна політика України та правовий механізм її формування і реалізації. Економіка, управління та адміністрування. 2019. № 3. С. 191-200.

204. Галушкіна Т. П., Жемба А. Й., Серницька К. В. Екологічна політика України в контексті глобальних кліматичних викликів. Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Економічні науки. 2018. Вип. 4. С. 248-258.

205. Довгаль О. А., Панова І. О. Екологічна політика в процесі екологізації економічного розвитку. Проблеми економіки. 2018. № 4. С. 380-385.

206. Сталий розвиток сільських територій України в умовах децентралізації влади: монографія / Шпильова Ю. Б.; НАН України, Держ. установа "Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку НАН України". Київ : ПрофКнига, 2019. 305 с.

207. Сталий розвиток сільських територій = Sustainable development of rural areas : [колект.] монографія / за ред. проф. Т. Зінчук (Україна), проф. Ю. Раманаускаса (Литва) ; Житомир.

нац. агрокол. ун-т [та ін.]. - Житомир ; Київ : Центр учбової літератури ; Клайпеда : Вид-во Клайпед. ун-ту, 2019. 421 с.

208. Сталий розвиток сільських територій: правові аспекти: монографія / В. М. Єрмоленко, Н. О. Мартинова. Київ : Компрінт, 2017. 184 с.

209. Сталий розвиток сільських територій: загальнодержавний, регіональний та місцевий рівні: монографія / Ткачук В. А. ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, Навч.-наук. ін-т бізнесу. Київ : Компрінт, 2013. 340 с.

210. 5 необхідних кроків для проведення реформи. Швейцарсько-український проєкт DESPRO. Підтримка децентралізації в Україні. Проєкт впроваджується Skat – Швейцарським центром ресурсів та консультацій з питань розвитку Проєкт фінансується SDC – Швейцарською агенцією розвитку та співробітництва. URL: <http://despro.org.ua/distance-learning/merezha-zhinok-lideriv/>

211. Складено за: Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10.01.2019. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. URL: <https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/359/10.01.2019.pdf>

212. Про добровільне об'єднання територіальних громад. Закон України від 05.02.2015 № 157-УІІ. Офіційний вісник України. 2015. №18. Ст. 471;

213. Про місцеві державні адміністрації. Закон України від 09.04.1999 № 586-ХІУ. Офіційний вісник України. 1999. №18, стор. 3;

214. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. Офіційний вісник України. 1997. №25, стор. 20.;

215. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України. Закон України від 23.03.2000 № 1602-ІІІ. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2000. № 25, ст.195;

216. Про засади державної регіональної політики. Закон України від 05.02.2015 № 156-УІІ. Офіційний вісник України. 2015. №18. Ст. 470;

217. Про стратегію сталого розвитку «Україна-2020». Схвалено Указом Президента України від 12.01.2015 № 05/2015. Офіційний вісник України. 2015. №4. Ст. 67;

218. Стратегія розвитку Київської області на період до 2020 року. Ухвалено рішенням Київської обласної ради від 04.12.2014 № 856-44-VI. URL: https://surdp.eu/uploads/files/Kyivska_RDS_FINAL_UA.pdf;

219. Про затвердження державної стратегії регіонального розвитку України на період до 2020 року. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 № 385. Офіційний вісник України. 2014. №70. Ст. 1966;

220. Порядок розроблення регіональних стратегій розвитку і планів заходів з їх реалізації, а також проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації зазначених регіональних стратегій і планів заходів. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 11.11.2015 № 932. Офіційний вісник України. 2015. №92. Ст. 3130;

221. Методичні рекомендації щодо формування і реалізації прогностичних та програмних документів соціально-економічного розвитку об'єднаної територіальної громади. Затверджено Наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 30.03.2016 № 75. URL: <https://zakon.ra-da.gov.ua/go/932-2015-p>;

222. Методологія, що запропонована в Проєкті Європейського Союзу «Підтримка політики регіонального розвитку в Україні», який впроваджувався в 2013-2017 рр. URL: www.if.gov.ua/files/презентація%20проєк-ту%20_C.ppt.

223. Стратегія розвитку велико димерської об'єднаної територіальної громади на період до 2027 року. Затверджена рішенням велико димерської селищної ради №370 xviii-vii від 20.12. 2018 року. 42 с. Url: [https://vdsr.gov.ua/.](https://vdsr.gov.ua/))

224. Стратегії перспективного розвитку ОТГ Київської області. <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/strategiya-rozvytku-kyivskoyi-oblasti-na-2021-2027-roky.pdf>

212. 650 ОТГ отримали від Уряду 1,5 млн га землі. URL: ck-oda.gov.ua/650-oth-otrymaly-vid-uryadu-15-mln-ha-ze...

213. Cobb C.W. A Theory of Production / C.W. Cobb. P.H. Douglas // *American Economic Review*. – 1928. – Vol. 18, #1, P. 139-168.

214. Интенсификация производства и структура экономики в капиталистических странах [Текст]: научное издание / Л. П. Ночевкина; АН СССР, Ин-т мировой экономики и междунар. отношений. - М.: Наука, 1982. - 272 с., с.66

215. Better Skills, Better Jobs, Better Lives: A Strategic Approach to Skills Policies. [Электронный ресурс]. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/education/better-skills-better-jobs-better-lives_9789264177338-en

216. Світлична В.Л. Теоретичний базис нової парадигми суспільства – економіки знань / В. Л. Світлична // *Економіка: реалії часу*. - 2015. - № 3. - С. 184-193. - Режим доступу:http://nbuv.gov.ua/UJRN/econrch_2015_3_29

217. Лист Ф. Национальная система политической экономии. – С. 129-130.

218. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Эксмо, 2007. – С. 15

219. Сіденко В.Р. Глобальні структурні трансформації та тренди економіки України // *Економіка і прогнозування*. 2018, № 2. – С. 8-28.

220. Rubel T., Palladino I. Nurturing Entrepreneurial in States Economies. NGA, Wash., 2000. P. 22.

221. Rubel T., Palladino I. Nurturing Entrepreneurial in States Economies. NGA, Wash., 2000. P. 25.

222. The Condition of Higher Education in Ohio: Advancing Ohio's Innovation Economy. Report, 2012. URL: https://www.ohiohighered.org/files/uploads/Commer-cialization/2012%20Condition%20Report_FINAL_WEB.pdf.

223. David V. Gibson and John S. Butler. Sustaining the Technopolis: The Case of Austin, Texas. URL: http://www.wtanet.org/ds_imgs/sub04/wtr6/WTR02020602AT.pdf

224. Cristina Chaminade, Claudia de Fuentes. Competences as drivers and enablers of globalization of innovation: Swedish ICT industry and emerging economies. URL: https://www.researchgate.net/publication/239807547_Competences_as_drivers_and_enablers_of_gl

obalization_of_innovation_Swedish ICT_industry_and_emerging_economies

225. Сервантес М., Майнснер Д. Коммерциализация научных исследований в государственном секторе по модели «открытых инноваций»: новые тенденции. Форсайт. 2013. №3. Т.8. С. 75.

226. Мельничук Д.П. Людський капітал: пріоритети модернізації суспільства у контексті поліпшення якості життя населення: монографія / Д.П. Мельничук. – Житомир: Полісся, 2015. – 564 с., С.246, 250,

227. Сігайов А. О. "Людський потенціал" та "людський капітал" як категорії механізму управління національним господарством / А. О. Сігайов, О. В. Шинкарюк // Формування ринкових відносин в Україні. - 2015. - № 5. - С. 201-211. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/frvu_2015_5_49

228. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Київської області станом на 1 січня 2014 року. Статистичний збірник/Головне управління статистики у Київській області. Київ, 2014. С. 10-11, 63-123.

229. Статистичного щорічника по Київській області URL: <http://kyivobl.ukrstat.gov.ua/content/>

230. Затверджено наказом Мінрегіонбуду України від 03.07.2018 № 158. URL: search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE32428.html;

231. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо переведення садових і дачних будинків у жилі будинки та реєстрації в них місця проживання. Закон України від 29.04.2015 №321. Офіційний вісник України. 2015. №78. Ст.2226.

232. Порядок переведення дачних і садових будинків, що відповідають державним будівельним нормам, у жилі будинки. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 №321. Офіційний вісник України. 2015. №42. Ст. 1300.

233. Програма соціально-економічного розвитку Дівичківської сільської ради на 2019 рік. Затверджено рішенням № 538-14-УП від 29.01.2019 року. С. 18. URL: https://rada.info/upload/users_files/04361491/7c72c966146a63d87d5b65d0b695db78.

234. Медвинська громада. Богуславський район, Київська область. Програми. URL: <http://medvyn.gromada.org/>

235. Студениківська громада. Київська область, Переяслав-Хмельницький район. Програма соціально-економічного розвитку Студениківської ОТГ на 2019 рік. URL: <http://studenykivska.gromada.org.ua/>

236. Експерти проаналізували бюджети об'єднаних громад кожної області за 2018 рік. URL: <http://lgdc.org.ua/branch/25/eksperty-proanalizuvaly-byudzhety-obyednanyh-gromad-kozhnoyi-oblasti-za-2018-rik>

237. Окремі показники виконання місцевих бюджетів 9 ОТГ Київської області за 2018 рік. URL: https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/attachment/document/359/%D0%9A%D0%98%D0%92%D0%A1_%D0%9A%D0%90_%D0%9E%D0%91%D0%9B%D0%90%D0%A1%D0%A2_.pdf

238. Виконання місцевих бюджетів у січні-квітні 2019 року. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11180>

239. Стратегія розвитку Тетіївської міської об'єднаної територіальної громади з 2019 до 2023 року. 199 с. URL: <http://tetiivmiskrada.gov.ua/.../Стратегія%20розвитку%20Тетіївської%20міської%20ОТ...>

240. Паспорт Тетіївської міської ОТГ на 2019 рік. С.9. URL: <http://tetiivmisk-rada.gov.ua/ekonomika/pasport-terytorialnoyi-hromady-tetiyeva/>

241. В Тетіївській ОТГ реалізують проєкт "Цифрова громада". URL: <https://www.ukrinform.ua> > Регіони

242. План місцевого економічного розвитку Тетіївської міської об'єднаної територіальної громади. 35 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1npuhsp71jmxcfps5oio9qkntypboco11/view>

243. Програма соціально-економічного та культурного розвитку Тетіївської міської об'єднаної територіальної громади на 2019-2020 роки. 20 с. URL: <http://tetiivmiskrada.gov.ua/ekonomika/socialnoekonomichnuu-rozvytok-hromady/pro-hrama-socialnoekonomichnoho-rozvytku-20192020-rokiv/>

244. Сільський сектор Київської області в умовах суспільних трансформацій: колективна монографія / Даниленко А.С., Варченко О.М., Крисанов Д.Ф., Гринчук Ю.С., Гринчук В.Ю., Утеченко Д.М., Артимонова І.В., Герасименко І.О., Драган О.О., Ткаченко К.В., Біла Церква: БНАУ, 2020. 310 с.

245. Оліфіровська С. С. Соціальне підприємництво як інноваційний інструмент для розвитку громад / С. С. Оліфіровська, С. В. Вергейчикова // Збірник наукових праць Донбаської національної академії будівництва і архітектури. - 2019. - № 1. - С. 98-102.

246. State Statistics Service of Ukraine (Ukrstat), 2017

247. Міца В. В. Малий бізнес як суб'єкт економічної системи регіону / В. В. Міца // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство. - 2018. - Вип. 20(2). - С. 123-126.

248. Савченко В. Малий бізнес – інструмент диверсифікації аграрного сектору / В. Савченко, М. Долгополов // Проблеми і перспективи економіки та управління. - 2018. - № 1. - С. 32-39.

249. Індекс політики у сфері МСП: Країни Східного партнерства 2020 Оцінка стану реалізації Акту про малий бізнес для Європи // <https://www.oecd.org/global-relations/SMEPI-EaP-2020-Ukraine.pdf>

250. Шкірко О. І. Малий бізнес як один із важливих чинників формування доходів домогосподарств у країні / О. І. Шкірко // Вісник Одеського національного університету. Серія : Економіка. - 2017. - Т. 22, Вип. 3. - С. 127-131.

251. Блудов А.М. Семейное предпринимательство как перспективная форма малого бизнеса //Конкурентоспособность. Инновации. Финансы. 2012. № 1 (7). С. 4851.

252. Сарайкин В. А. Малый бизнес в сельском хозяйстве России, его роль и перспективы развития, 2013. С.1920

253. Держпідтримка аграріїв 2020. Кредити, тваринництво, фермерство, техніка, садівництво <https://agropolit.com/spetsproekty/694-derjpidtrimka-agrariyiv-2020-krediti-tvarinnitstvo-fermerstvo-tehnika-sadivnitstvo>

254. Структурні зміни та регулювання ринків в умовах лібералізації зовнішньої торгівлі України [Текст] : наук. доп. / [Т. О. Осташко та ін.] ; за ред. чл.-кор. НААН України Т. О. Осташко; НАН України, ДУ "Ін-т економіки та прогнозування НАН України". - Київ : Ін-т економіки та прогнозування, 2015. - 93 с.

255. Сацький Д. В. Земельний податок як складова розвитку місцевого самоврядування / Д. В. Сацький // Історико-політичні студії. - 2013. - № 1. - С. 159-163.

256. Державний аграрний реєстр діє <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/derzhavnij-agrarnij-reyestr-diye/>

257. Лупенко Ю. О. Оподаткування сільського господарства в умовах трансформації спеціальних податкових режимів / Ю. О. Лупенко, Л. Д. Тулуш // Економіка АПК. - 2016. - № 1. - С. 5-17.

258. Новак Н. П. Особливості системи оподаткування сільськогосподарських підприємств в Україні та напрями її вдосконалення з врахуванням зарубіжного досвіду / Н. П. Новак, С. В. Коваль, О. В. Круковська // Економічний вісник університету. - 2018. - Вип. 39. - С. 29-37.

259. Дідківська Л. В. Сільськогосподарська кооперація – основа розвитку аграрного підприємництва в Україні / Л. В. Дідківська // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки. – 2017. – Вип. 12(1). – С. 186-192

260. Калачевська Л. І. Сільськогосподарська кооперація у контексті інноваційного розвитку сільських територій в Україні / Л. І. Калачевська // Інтелект ХХІ. - 2018. - № 6. - С. 61-65.

261. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/272-2011-%D0%BF>

262. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106-2018-%D0%BF>

263. Ст. 55 Господарського кодексу України від 22 березня 2012 р.

264. Министерствосельськогосподарства Республіки Казахстан. Мастер-план розвитку отрасли свиноводства до 2020 года [Електронний ресурс]. URL: mgov.kz/ru/master-planu (дата обращения: 26.10.2018). Державна підтримка галузі свинарства в Казахстані

265. Статистичний збірник «Діяльність суб'єктів господарювання» з 2003 по 2018 р.

ДОДАТКИ

Додаток А
Соціально-територіальна підсистема сільського сектору
Київської області і її забезпеченість об'єктами соціального
призначення та інженерної інфраструктури*

(станом на 01.01.2014 р.)

№ пп	Характеристика житлового фонду, об'єктів соціальної сфери та елементів інженерної інфраструктури, що розташовані/необхідні на території сільських населених пунктів
1	2
	1. Кількість житлових будинків , усього - 384 тис. од., з них використовуються: постійно – 300 тис. од. (78%), сезонно – 75 тис. од. (19,6%), пустують - 9 тис. од. (2,4%); загальна площа будинків – 29,2 млн. м кв. Гуртожитки – 123 од., у них місць – 4,8 тис.
	- частка житлових будинків , які мали (в %): опалення – 78,0; водопровід – 31,6; каналізацію - 30,0; природний газ – 84,3; скраплений газ – 12,6; гаряче водопостачання – 18,2.
	2. Нааявність закладів, установ і підприємств соціально-культурної сфери : а) дитячі дошкільні заклади - 498 од.; б) школи, усього – 594 од., з них: I ступеню - 29 од., I-II ст. - 194 од., I-III ст. – 306 од.; в) загальноосвітні навчальні заклади нового типу – 2 од.; г) клуби, будинки культури – 771 од.; бібліотеки – 756 од.; д) лікарняні заклади, усього – 893 од., з них: лікарні – 15 од., амбулаторії – 224 од., фельдшерсько-акушерські пункти – 644 од.; е) торговельні заклади, усього – 3704 од.; є) підприємства служби побуту, усього - 195 од.; ж) відділення зв'язку – 589 од.; з) їдальня, кафе, чайна тощо – 526 од.; и) спортивні споруди – 310 од.; і) культові споруди – 675 од.
	3. Кількість сільських населених пунктів, що не мають дошкільних закладів, але мали дітей до 6 років – 645 сіл (57,3% від загальної кількості сільських населених пунктів).
	4. Кількість сільських населених пунктів, що не мають шкіл, але мають дітей, підлітків та молодь 7-17 років – 596 сіл (52,9% від загальної кількості сільських населених пунктів).
	5. Кількість сільських населених пунктів, що не мають закладів культури : а) клубу, будинку куль-тури - 356 сіл (29,6% від загальної кількості сіл); б) бібліотек – 385 сіл (32,1% від загальної кількості сіл).
	6. Кількість сільських населених пунктів, що не мають лікарняних закладів - 258 сіл (22,9% від загальної кількості сіл).
	7. Кількість сільських населених пунктів, що не мають торговельних закладів - 215 сіл (19,2% від загальної кількості сіл).
	8. Кількість сільських населених пунктів, що не мають окремих установ, підприємств і організацій соціальної сфери : а) відділення зв'язку – 536 сіл (47,6% від загальної кількості сіл); б) їдальня, кафе, чайна тощо – 830 сіл (73,7% від загальної кількості сіл); в) спортивні споруди – 868 сіл (77,1% від загальної кількості сіл); г) культові споруди – 557 од. (49,5% від загальної кількості сіл).
	9. Благоустрій вулиць сільських населених пунктів : а) кількість вулиць – 14132 од.; б) протяжність вулиць, усього – 15,6 тис. км, у т.ч.: з твердим покриттям – 8,8 тис. км (56,4%); освітлених – 4,6 тис. км (29,5%).
	10. Сільські населені пункти, які не мають вулиць з твердим покриттям і освітлених , усього - 29 сіл; з них з числом населення, осіб: 49 осіб і менше – 21 село; 50-99 осіб – 3 села; 100-199 осіб – 3 села; 300-499 осіб – 2 села.
	11. Територія, зайнята під сільськими населеними пунктами , усього – 351279 га, з них виділено під нове будівництво – 3675 га (1,0%).
	12. Кількість сільських населених пунктів, в яких необхідно відкрити : а) дитячий дошкільний заклад - 165 сіл; б) школу – 48 сіл; в) лікарняний заклад – 54 села; г) торговельний заклад - 77 сіл; д) їдальню, кафе - 102 села; е) відділення зв'язку - 54 села.

Джерело: складено і розраховано за: Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Київської області станом на 1 січня 2014 року. Статистичний збірник / Головне управління статистики у Київській області. Київ, 2014. С. 10-11, 63-123. [228]

Додаток Б
Розвиток окремих галузей соціальної та транспортної
інфраструктури сільського сектора Київської області*

Показники	Одиниця виміру	Роки				2017 до 2014 = %, в.п.
		2014	2015	2016	2017	
1	2	3	4	5	6	7
1. Сільський житловий фонд (по сільській місцевості області)						
<i>Усього</i>	тис. м кв. загальн. площі	30130	30916	31760	32229	107,0
у т.ч. частка загальної площі житлових приміщень, що обладнані:						
- опаленням	%	98,8	98,1	98,1	98,5	-0,3
- водопроводом	%	43,0	45,8	48,2	49,5	+6,5
- каналізацією	%	41,4	44,5	46,1	47,7	+6,3
- газом	%	96,9	96,1	96,1	96,6	-0,3
- гарячим водопостачанням	%	32,4	35,4	36,5	37,6	+5,2
2. Заклади соціально-культурної сфери села						
<i>Дошкільні навчальні заклади</i>	одиниць	481	478	488	487	101,2
- у них місць	тис. місць	19,7	22,6	23,8	25,2	127,9
- кількість дітей у закладах	тис. осіб	20,2	21,1	21,9	22,7	112,4
- охоплено дітей закладами (до кількості дітей відповідного віку)	%	51,0	54,0	55,0	57,0	+6,0
- кількість дітей у розрахунку на 100 місць	осіб	103	93	92	90	87,4
<i>Заклади культури та мистецтва:</i>						
а) кількість клубних закладів	одиниць	777	777	776	774	99,6
- кількість місць у клубних закладах	тис. місць	178,6	178,3	178,3	177,7	99,5
б) кількість бібліотек	одиниць	756	753	751	753	99,6
- бібліотечний фонд	тис. прим.	6135,7	6026,4	5907,2	5790,3	94,4
<i>Об'єкти роздрібної торгівлі</i>	одиниць	1045	1094	1160	1008	96,5
у т.ч. магазини	одиниць	838	877	901	799	95,4
- торгова площа магазинів	тис. м кв.	133	149	146	147	110,5
3. Шляхи сполучення						
а) експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування	км	798	798	798	798	100,0
- у т.ч. електрифікованих	км	694	693	663	663	95,5
- частка електрифікованих	%	87,0	86,8	83,0	83,1	-3,9
б) довжина автомобільних доріг загального користування	км	8615,6	8615,6	8616,1	8613,5	99,98
- у т.ч. з твердим покриттям	км	8597,7	8597,7	8598,2	8595,6	99,98
- частка з твердим покриттям	%	99,8	99,8	99,8	99,8	0,0

Джерело: складено і розраховано за: Статистичний щорічник по Київській області за відповідні роки [229].

Додаток В
Динаміка введення в експлуатацію житла
в Україні та Київській області*

Показники	Одиниця виміру	Роки					2018 до 2014., %, в.п.
		2014	2015	2016	2017	2018	
1	2	3	4	5	6	7	8
1. Прийнято житла в експлуатацію:							
- по Київській області загалом (у міських поселеннях і сільській місцевості)	тис. м кв. заг. площі	1727	1864	2060	1825	1541	89,2
- у т.ч. по сільській місцевості Київської області	тис. м кв. заг. площі	1019	1032	1176	1011	905	88,8
- по Україні загалом (у міських поселеннях і сільській місцевості)	тис. м кв. заг. площі	9741	11044	9367	10206	8689	89,2
- по сільській місцевості України	тис. м кв. заг. площі	3096	3579	2864	2932	3037	98,1
2. Частка житла по сільській місцевості Київської області від загального обсягу житла по пристолічному регіону	%	59,0	55,4	57,1	55,4	58,7	-0,3
2. Частка житла по сільській місцевості України від загального обсягу житла по усіх регіонах країни	%	31,8	32,4	30,6	28,7	34,9	+3,1
3. Частка житла по сільській місцевості Київської області від житла по сільській місцевості України загалом	%	32,9	28,8	41,0	34,5	29,8	-3,1
Довідково: Динаміка сільського населення Київської області							
Станом на 01.01 року, наступного за вказаним в огловку таблиці	тис. осіб	654,0	654,2	656,6	670,3	675,9	103,3

*Складено і розраховано за: Статистичний щорічник України по відповідних роках[229].

Додаток Д

Характеристика перспективних бізнес-ідей, зорієнтованих на реалізацію людського капіталу сільських територій

Назва бізнес-ідей	Сутність	Обмеження у реалізації	Роль людського капіталу	Напрями формування ефектів для сільської території
Бізнес-ідей, зорієнтованих на виробництво традиційних видів с.-г. продукції та нішевих видів продукції	Активізація локального виробництва продукції (у свіжому, переробленому або консервованому)	Технологічні та санітарно-ветеринарні обмеження	Організаційна та процесно-технологічна підприємницька діяльність, яка ведеться самостійно та під власну відповідальність і ризик	Сприяння у продовольчому забезпеченні території, приріст податкових надходжень, формування пропозиції нових робочих місць, реалізація заходів щодо маркетингового просування території
Бізнес-ідей, зорієнтованих на реалізацію туристично-рекреаційного потенціалу сільських територій	Підтримка місцевих ініціатив, направлених на створення туристичного та рекреаційного бренду сільської території	Природно-ресурсні, фінансові та просторові, пов'язані з важкою доступністю до об'єктів туризму та рекреації, інфраструктурних елементів	Спроможність оцінити перспективність бізнес-ідей та відповідного потенціалу сільської території, налагодження організації та розробки дієвого стратегічного плану розвитку	Пошук зовнішніх клієнтів, диверсифікація економіки, забезпечення зайнятості та формування альтернативних каналів доходу сільського населення, створення місцевого туристичного бренду
Бізнес-ідей, зорієнтованих на реалізацію креативного потенціалу сільського населення	Формування локальних мікрокластерів креативних підходів на селі, які реалізують креативні здібності людського капіталу	Інфраструктурні, творчі, нестача знань та компетенцій, організаційні обмеження, складності з одержання підтримки від органів влади та управління.	Головна роль у розвитку сільської території	Пошук, розробка та реалізація креативних ідей, покращення соціальної структури населення, активізація культурно-просвітницької діяльності
Бізнес-ідей у сфері інфраструктурного забезпечення сільської території	Розвиток підприємництва в сфері послуг	Фінансові, ринкові та інфраструктурні обмеження, а також невходження цього напрямку в пріоритети аграрної політики	Високі витрати на організацію та ведення бізнесу, аналіз ринку і споживчих перевагах	Диверсифікація сільської економіки, забезпечення зайнятості та формування альтернативних джерел доходу, приріст податкових і неподаткових надходжень та ін.
Бізнес-ідей, направлених на залучення населення в сільську місцевість, зокрема депресивні регіони, його адаптацію до умов проживання на селі	Реалізація бізнес-просектів для зменшення соціально-економічних відмінностей між умовами проживання в місті та селі, інституційне забезпечення розвитку сервісного обслуговування сільських територій	Просторові, загальні соціально-економічні, фінансові обмеження. Обмеження, пов'язані із поширеною непривабливістю сільської місцевості для міського населення	Прогресивно-проривна роль людського капіталу полягає в розумінні укладу та рівня життя міського населення до умов життєдіяльності в сільській місцевості підприємницьку діяльність	Зниження рівня соціально-економічної диференціації «село-місто», залучення жителів у сільську місцевість, формування образу «села майбутнього»

Джерело: Розроблено автором.

Додаток Ж. 1

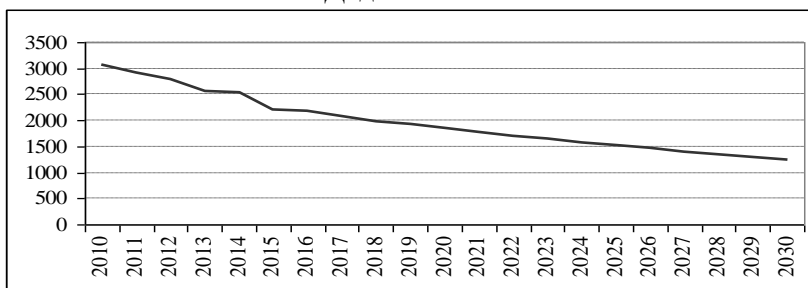

Рис. Динаміка фактичного і прогнозного значення кількості середніх сільськогосподарських підприємств, од.

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України [131].

Додаток Ж. 2

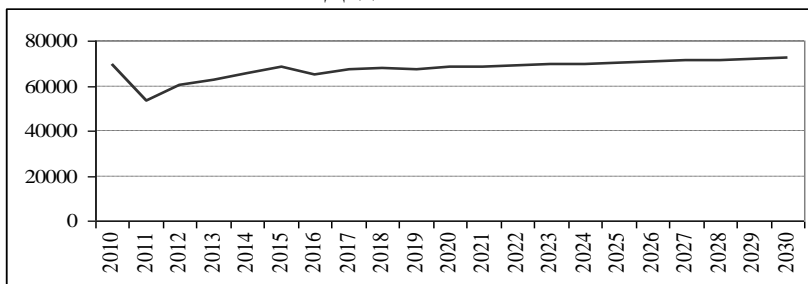

Рис. Динаміка фактичної та прогнозної кількості малих сільськогосподарських підприємств, од.

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України [131].

Додаток Ж. 3

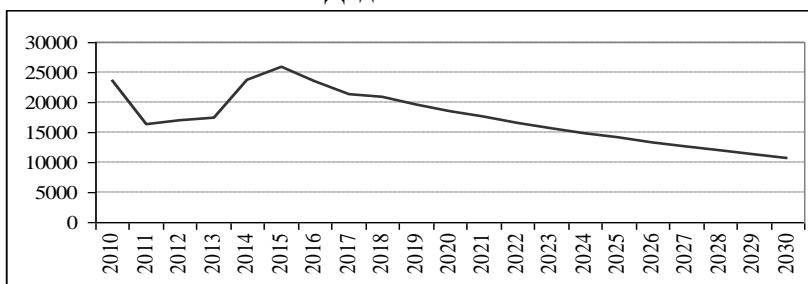

Рис. Динаміка фактичного та прогнозного значення кількості фізичних осіб – підприємців у сфері агробізнесу, од.

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України [131].

Додаток 3
Фрагмент паспорту комплексного розвитку сільського підприємницького середовища в сільських ОТГ з метою ефективного використання людського капіталу

№ п/п	Назва проєкту	Проєкт «Комплексний розвиток підприємницького середовища сільської ОТГ _____ з метою ефективного використання та відтворення людського капіталу»
1	Ініціатори	Адміністрація ОТГ
2. Основний зміст комплексного проєкту		
3	Обґрунтування передумов для ініціації проєкту	<p>Економічна та інфраструктурна сфера сільських територій характеризується у переважній більшості несприятливими умовами для розвитку підприємницької діяльності як одного із найбільш дієвих варіантів використання людського капіталу для цілей локального соціально-економічного функціонування. Тенденції розвитку підприємницької сфери вимагають урахування таких актуальних напрямів, як цифровізація, сервізація та інвентаризація внутрішніх резервів розвитку, пов'язаних із використанням латентних резервів економічного зростання. Такими резервами сільських територій слід розглядати комплекс передумов для туристично-рекреаційного підприємництва, бізнесу в сфері виробництва нішевої сільськогосподарської продукції та реалізації креативного потенціалу сільського населення. У зв'язку із цим у розвитку сільських територій слід спиратися на якісний людський капітал; комплекс умов для розвитку підприємництва за окресленими перспективними напрямами його діяльності. Окрім того, соціально-економічна сфера сільських територій надзвичайно сприйнятлива до перетворень, які дають відчутний синергетичний ефект, що вимагає одночасно і залучення нового людського капіталу, і створення ще більш комфортальних умов для його використання. Реалізація комплексного проєкту розвитку сільського підприємницького середовища з метою найбільш повного використання людського капіталу дозволила задіяти приховані та невикористовувані ендегенні резерви соціально-економічного розвитку сільської території в аспекті аграрної спеціалізації, а також дозволить сформувати інфраструктурну «екосистему» з метою підвищення якості життя та загальних умов для відтворення людського капіталу у сільській місцевості</p>

Продовження додатку 3

4	Стратегічні цілі комплексного проекту	<p>Стратегічними цілями можуть бути:</p> <ul style="list-style-type: none"> розширення сфери докладання праці в сільській місцевості; залучення в господарський оборот латентних резервів ресурсної бази сільських територій; розвиток єдиного інфраструктурного блоку з метою стимулювання розвитку аграрної підприємницької діяльності; зниження рівня соціальної напруги в сільській місцевості; формування горизонтальних зв'язків між видами підприємництва у різних сферах економічної діяльності сільських територій; формування локальних брендів територій сільського типу; стимулювання розвитку підприємницького потенціалу сільського населення та активізація міжтериторіальних зв'язків з метою розробки та реалізації бізнес-проектів у межах ОТГ і регіонів; використання комплексу явних і відтермінованих ефектів для сільської території (податкові надходження, робочі місця, збільшення реальних доходів, залучення сторонніх користувачів та ін.)
5	Основна ціль проекту	<p>Розробка, тестування та введення в експлуатацію сукупність організаційно-інфраструктурних об'єктів та рішень з метою формування передумов та сприятливого середовища.</p> <p>Розкриття потенціалу людського капіталу з метою прискорення темпів соціо-еколого-економічного розвитку сільської території за рахунок активізації підприємницької діяльності на пріоритетних напрямках для даного регіону</p>
6	Завдання реалізації проекту	<p>Визначення переліку актуальних бізнес-напрямів розвитку сільських територій відповідно до пріоритетів аграрного й сільського розвитку та проблемних місць в соціально-економічній сфері села;</p> <p>збирання бізнес-пропозицій від населення за напрямками підприємницьких ідей;</p> <p>моніторинг та діагностика розривів у розвитку сільських ОТГ, які є бар'єрами в реалізації підприємницьких ініціатив;</p> <p>виявлення потреб початківців-підприємців у фінансових, методичних, консультаційно-інформаційних та інших видах ресурсів;</p> <p>оцінка реальних можливостей реалізації бізнес-проектів за пріоритетними напрямками;</p> <p>розробка комплексного інфраструктурного рішення з метою підтримки підприємницької ініціативи сільських жителів;</p> <p>пілотна апробація організаційно-інфраструктурних умов для кожної групи підприємницьких проектів;</p> <p>поширення розроблених організаційно-інфраструктурних рішень на всі території сільського типу в ОТГ;</p> <p>узагальнення набутого досвіду, критичне осмислення переваг та недоліків розроблених рішень</p>

7	Структура проектних рішень	<p>У результаті реалізації комплексного проекту буде сформовано набір організаційно-інфраструктурних рішень для активізації підприємницької діяльності за пріоритетними напрямками аграрної політики та векторами сільського розвитку. Основна частина проекту (комплекс організаційних рішень):</p> <p>1. Виробництво сільськогосподарської продукції, нішевих видів</p> <p>Саджанці плодово-горіхових культур та засоби їх карантинної та біологічної обробки й захисту; Матеріали та комплектуючі для теплиць та тепличного допоміжного обладнання; Пакувальне та фасувальне обладнання мініформату; Обладнання для дегідратації овочів, фруктів, трав; Олієекстраційні мініпреси та пакувальні матеріали.</p> <p>2. Туристично-рекреаційні види підприємництва</p> <p>Проведення комплексу робіт з виділення земельних ділянок та об'єктів водного господарства для організації туристично-рекреативної діяльності; Облаштування дорожньої та кемпінгової інфраструктури для подорожуючих, організація мобільних постів контролю та охорони, а також превентивні заходи щодо прояву надзвичайних подій; Облаштування локального мобільного штабу пошуково-рятувальної служби.</p> <p>3. Реалізація креативного потенціалу людського капіталу сільської території</p> <p>Облаштування майданчиків для коворкінгу та творчої креативної самореалізації; Проведення високошвидкісного мобільного Інтернету; Складання реєстру місцевих культурно-історичних пам'яток; Надання дослідних майданчиків для апробації ландшафтних рішень та сільської архітектури й дизайну.</p> <p>4. Розвиток інфраструктури</p> <p>Організація універсальних центрів надання соціально-побутових послуг (соціально-інфраструктурний хаб); Стимулювання створення служб комерційного благоустрою та клінінгу; Надання приміщень для автосервісних послуг та обслуговування сільськогосподарської техніки й обладнання; Формування мобільних бригад з метою проведення сезонних городніх, садових робіт, а також робіт з облаштування території.</p> <p>5. Залучення населення для проживання в сільську місцевість, його адаптація до місцевих умов проживання</p> <p>Організація хостелів та місць тимчасового проживання; Складання переліку послуг сільської ОТГ та об'єктів зайнятості, а також «будинків прийому» в сільських домогосподарствах; Організація груп адаптації до соціально-побутового середовища сільських територій з метою одержання навичків життєдіяльності.</p>
---	----------------------------	---

Продовження додатку 3

		<p>6. Додаткові інфраструктурні об'єкти Інфраструктура дорожньо-транспортного типу (зупинки, пішохідні переходи, місця для відпочинку і стоянок); Система автономного вуличного освітлення на сонячних батареях; Інформація придорожного сервісу (кемпінги, об'єкти громадського харчування, технічного та сервісного обслуговування); Постачання GPRS-трекерами для туристів на віддалених складно доступних маршрутах; Інфраструктура технічного сервісу та надання агротехнологічних послуг, а також послуг у сфері агротуризму; Формування нової та модернізація існуючої ринкової, торгової, виробничої та соціальної інфраструктури; Імплементация новітньої інфокомунікаційної інфраструктури в локальні телекомунікаційні мережі; Створення підрозділів метеорологічної станційної інфраструктури з метою формування оперативних прогнозів погоди та своєчасного повідомлення населення; Забезпечення покриття мобільним зв'язок сільської території; Інфраструктура креативної діяльності на селі</p>
8	Створювані у межах проекту продукти для сільських територій	Характеристика видів продуктів, одержуваних у результаті реалізації проекту
9	Результатом проекту	Підсумковим результатом здійснення комплексного проекту буде створення системно-розгалуженої мережі організаційно-інфраструктурних рішень, проєктно-методичних умов для підприємницького використання внутрішніх резервів сільської території та розширення сфери використання людського капіталу. У результаті цього буде розпочато процес «переформатування» структурно-функціональних зв'язків усільській економіці та соціально-економічній сфері сільських територій в процесі організації нових видів бізнесу, що базуються на латентних резервах і креативному потенціалі людського капіталу, що дозволить одержати нові ефекти для соціо-еколого-економічної сфери села. Людський капітал сільської місцевості отримає додаткові сфери свого використання відповідно до антикризової моделі розвитку економіки та переходу до постіндустріальної парадигми економічного розвитку

Продовження додатку 3

10	Ідентифікація ризиків і підходів до їх нейтралізації та мінімізації	<p>Ризик відсутності необхідних знань та навиків щодо розвитку нових видів діяльності на селі; Ризик ринкової незатребуваності проєкту; Нестача власних коштів підприємців для реалізації стартапів; Ризик недостатньої підтримки підприємницьких ініціатив з боку органів місцевого самоуправління; Ризик дефіциту трудових ресурсів та загальна нестача активного та креативного людського капіталу на селі; Ризик відсутності бажання у представників бізнес-товариства розвивати нові напрями діяльності; Ризик непривабливості території для створення «нових умов» та відкриття бізнес-стартапів; Ризик криміногенності та маргіальності сільських територій; Ризик руйнування об'єктів інфраструктури сільської території з причини бюджетної оптимізації; Ризик згорання проєкту з причини його низької актуальності та недофінансування; Ризик нерозуміння сутності проєктів та недостатня перспектива їх затребуваності сільською громадою; Відсутність можливостей для масштабування бізнесу у разі його успішного розвитку</p>
11	Вигоди від реалізації проєкту <i>Органи самоуправління сільської ОТГ</i>	<p>Структура, яка виконує координуючу роль із прямим одержанням вигід та прийняття можливих втрат. Відповідальність за кінцеву завершеність і врегулювання проєкту. У зону відповідальності входить підсумкова ефективність проєкту та взаємодія з регіональними органами влади за всіма питаннями, пов'язаними із використанням людського капіталу в соціо-еколого-економічному розвитку сільських територій</p>
	<i>Сфера аграрного підприємництва на селі</i>	<p>Представники є потенційними реалізаторами та співвиконавцями комплексного проєкту, одержують розвиток інтенсивності горизонтальних господарських зв'язків та покращення підприємницького клімату. Окрім того, частина суб'єктів бізнесу може розглядатися як постачальники послуг, товарів та виконавці робіт для новостворюваних суб'єктів підприємництва у межах реалізації перспективних бізнес-проєктів</p>
	<i>Селоутворювальні організації</i>	<p>Одержують прирощення інфраструктурних можливостей для ведення своєї основної та допоміжної діяльності, а також можуть бути реципієнтами елементів ресурсної бази для організації та реалізації нових бізнес-проєктів</p>
	<i>Сільське населення</i>	<p>Основний одержувач вигід від ринкових, соціальних, інфраструктурних та культурно-освітніх ефектів реалізації комплексного проєкту</p>
	<i>Елементи інфраструктури</i>	<p>Одержують імпульс модернізації та беруть участь у реалізації підприємницьких ініціатив як обслуговуючі та допоміжні об'єкти</p>

Продовження додатку 3

	<i>Населення суміжних сільських територій</i>	Населення суміжних територіальних одиниць одержує розширення ринку товарів, робіт та послуг у своєму соціо-еколого-економічному середовищі проживання, а також досягається зниження соціально-економічної неблаштованості сільських територій
	<i>Служби податкового адміністрування</i>	Збільшення податкової бази по місцевих податках, збільшення кількості податкових резидентів
	<i>Суб'єкти фінансової та банківської інфраструктури</i>	Активізація кредитування та надання інших фінансових послуг новоствореним суб'єктам підприємництва, одержання фінансових гарантій від органів самоуправління ОТГ під реалізацію проектів, доходу від розміщення капіталу
	<i>Суб'єкти інших галузей інфраструктури</i>	Одержують комплекс опосередкованих вигід від загального поживлення сільської економіки та соціальної сфери
12	Характеристика стримувальних чинників у реалізації проекту (терміни, витрати та ін.)	Реалізація комплексного проекту передбачає проведення системи організаційних заходів щодо інфраструктурного забезпечення сільських територій та створення умов для ведення нових видів підприємницької діяльності. Потенційні обмеження реалізації проекту опосередковано залежать від органів самоуправління сільських ОТГ та бюджетних можливостей для якісних перетворень соціально-економічної сфери сільської місцевості. Максимальний термін реалізації проекту 2 роки: упродовж першого року здійснюється інвентаризація внутрішнього потенціалу та складання переліку підприємницьких проектів, другого – створення умов для реалізації визначених проектів. Сукупні витрати визначаються як сума асигнувань винятково на пряму підтримку організації нових видів підприємницької діяльності; у розрахунок не доцільно брати фінансування створення об'єктів інфраструктури, оскільки ці витрати відносяться на загальний соціально-економічний розвиток та благоустрій сільських територій. У результаті штат працівників та органів самоуправління сільської ОТГ не зміниться, а навантаження на бюджет утримання не збільшаться

Продовження додатку 3

13	Критерії оцінки проекту	<p>Людські: зниження відтоку економічно активного населення із сільської місцевості не менше ніж на 5-10%; зниження рівня безробіття та соціальної напруги не менше ніж на 5%; мінімізація процесів маргіналізації та криміналізації населення до !% від усієї чисельності; економія на виплатах з безробіття на 5-10% за рахунок збільшення пропозиції місць зайнятості; підвищення привабливості життєвого середовища.</p> <p>Економічні: нарощення доданого внутрішнього продукту сільської території на 5-10% за рахунок диверсифікації сільської економіки та прояву синергетичних ефектів від реалізації бізнес-проектів; зниження витрат на транспортне обслуговування, персонал, засоби виробництва.</p> <p>Соціальні: Ріст середньомісячної заробітної плати за рахунок підвищення продуктивності праці на 4-8%; набуття нових спеціальностей та підвищення кваліфікації підприємців та працівників (охоплення новими компетенціями 15-20%) від економічно активного населення території); створення нових додаткових робочих місць.</p> <p>Бюджетні: приріст податкових надходжень від місцевих податків та зборів на 7-10% від середнього п'ятирічного рівня.</p> <p>Інші: зниження рівня репресивності території та загальне поживлення соціально-економічної сфери; формування іміджу та бренду сільської території за рахунок ринкової капіталізації бізнес-ідей</p>
----	-------------------------	--

Джерело: Розробка автора.

Додаток К
Систематизація внутрішніх наявних та потенційних переваг для громад, а також зовнішніх можливостей, викликів і загроз, які ідентифікуються та оцінюються при проведенні підготовчої роботи при розробці стратегій і планів перспективного розвитку ОТГ

Сильні сторони (реальні та потенційні)	Слабкі сторони (реальні та потенційні)
<ul style="list-style-type: none"> - оцінювання економіко-географічного положення і транспортного зв'язку із місцевими й регіональними центрами, а також столицею; - структура природних ресурсів (земля, ліси, води, повітря), природно-кліматичні умови і стан навколишнього середовища (екологія); - наявність/відсутність корисних копалин (глина, пісок, щебін) місцевого значення та їх використання; - наявність/відсутність родовищ природних ресурсів і корисних копалин національного значення та їх використання; - стан ґрунтів, структура і напрями використання земель сільськогосподарського призначення, наявність не залучених у виробництво земельних ділянок і відокремлених масивів, які можуть бути включені в господарський обіг; - потужності і стан виробничого потенціалу діючих підприємств, кількість зайнятого на них населення; - чисельність і статеві-вікова структура населення загалом, структура економічно активного населення (у віці 15-70 років) за сферами зайнятості; - перспективи організації нових робочих місць і розвитку інших суспільно корисних видів діяльності; - нове будівництво, їх забезпечення інвестиціями та можливість завершення в короткі строки; - ініціативність і дієвість місцевої влади та рівень її підтримки членами громади; - рівень і якість надання медичних і освітніх послуг та їхня доступність, а також наявність і розвиненість інших видів соціального обслуговування; 	<ul style="list-style-type: none"> - точкова чи вибіркова підтримка ОТГ державою; - дефіцит робочих місць на території громади, наявність безробітних, щоденна трудова та постійна і сезонна закордонна міграція; - задоволеність населення соціально-побутовими умовами життя, доступністю і якістю базових послуг; - рівень життя населення в об'єднаних громадах та його диференціація за станом населених пунктів; - оцінювання якості освітлення вулиць і доріг між населеними пунктами громади, автошляхів, можливість транспортного сполучення; - ступінь зношеності інженерних комунікацій і рівень благоустрою вулиць у населених пунктах громади; - відповідність якості питної води національним стандартам; - відповідність матеріально-технічної бази системи надання дошкільних, освітніх і медичних послуг нормативним вимогам, їхня якість та доступність для дітей дошкільного віку, школярів і пацієнтів; - наявність стихійних звалищ сміття, заболочених місць і підтоплюваних територій у населених пунктах та поза ними, полігонів зберігання твердих побутових і будівельних відходів, недіючих площинних споруд; - ступінь забезпеченості кваліфікованими кадрами медичних і освітніх установ та закладів інших галузей соціального обслуговування; - зміни у структурі населення та його природний приріст у громаді загалом і в окремих поселеннях; - рівень громадської активності та ініціативності місцевих жителів і бізнесових структур;

Продовження додатку К

<p>- унікальні ознаки (екопоселення, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, природні заповідники, історичні пам'ятки, народні промисли, місцеві продукти із географічними зазначеннями, ленд-арт, місця масового відпочинку, екобудівництво, екогосподарство, етнофестивали, мистецькі колективи), які формують і зміцнюють бренд ОТГ, популяризують громаду за її межами, та ін.</p>	<p>- низький рівень розвитку інфраструктури масового відпочинку і низька привабливість сільського туризму; - не розвиненість сфери соціально-побутових послуг; - поширеність алкоголізму, наркоманії та злочинності серед населення громади; - наповненість дитячих дошкільних закладів і шкільних установ дітьми відповідного віку; - високі питомі витрати енергоносіїв, сировини і робочої сили на виробництво одиниці продукції тощо.</p>
<p style="text-align: center;">Можливості (реальні та потенційні)</p> <p>- продовження курсу реформ, децентралізація владних, земельних і фінансових повноважень, формування європейської моделі адміністративно-територіального устрою, покращення політичної та соціально-економічної ситуації в Україні; - передача державних земель сільськогосподарського призначення до юрисдикції місцевих громад; - розширення інвестиційних програм і проєктів регіонального розвитку, що реалізуються за рахунок коштів Державного фонду регіонального розвитку; - активізація ролі міжнародної технічної допомоги та грантових проєктів Європейського Союзу для регіонального розвитку України; - збільшення експорту продукції АПК до ЄС та інших країн світу; - збільшення обсягу субвенцій на модернізацію системи надання медичних і освітніх послуг задля забезпечення переходу на нові моделі первинного медичного обслуговування пацієнтів, отримання дошкільної підготовки дітьми дошкільного віку та базової середньої освіти дітьми шкільного віку; - популяризація сільського, аграрного, зеленого, гастрономічного, культурного туризму на теренах України і в країнах-членах Європейського Союзу; - створення нових робочих місць; - надання субвенцій на розвиток транспортної та комунальної інфраструктури в ОТГ; - розроблення та реалізація асоціаціями ОТГ спільних інфраструктурних і інших проєктів тощо.</p>	<p style="text-align: center;">Виклики та загрози</p> <p>- гальмування чи зупинення процесу децентралізації; - продовження військового конфлікту на Сході України; - політична та соціально-економічна нестабільність у суспільстві; - низька інвестиційна привабливість та несприятливий інвестиційний клімат; - високий рівень корупції та висока частка тіньової економіки; - посилення соціальної напруги в суспільстві; - підвищення відсоткових ставок за користування банківськими кредитами; - підвищення цін на енергоносії; - підвищення цін на комунальні послуги; - скорочення державної підтримки аграрного сектору; - міграція кваліфікованих кадрів; - низький рівень природоохоронної діяльності; - незавершеність законодавчого унормування технології збору, сортування та перероблення сміття; - диспропорції у розвитку сільського сектору регіонів, а також між суміжними ОТГ і сусідніми населеними пунктами однієї громади; - зменшення прямих інвестицій і їх вплив в офшорні зони; - відсутність потужностей з перероблення харчової сировини на території громади і району; - відсутність передумов для розвитку підприємницької діяльності та недостатня підприємливість населення; - підвищення цін на будівельно-монтажні й шляхобудівельні роботи, техніку, технологічне устаткування, інноваційні розробки та ін.</p>

Джерело: узагальнено та систематизовано на основі аналізу низки затверджених Стратегій перспективного розвитку ОТГ Київської області [211].

Додаток Л1

Вихідні дані для розрахунку виробничої функції залежності обсягів виробництва сільськогосподарської продукції від ви- користання основних факторів виробництва

Рік	Обсяги виробництва сільськогосподарської продукції у фактичних цінах, млн грн	Вартість сукупного капіталу, млн грн	Вартість затратчених трудових ресурсів, млн грн
2003	21 710	59 230	4 039
2004	33 182	61 100	4 747
2005	36 273	68 490	5 962
2006	38 277	66 360	7 007
2007	45 550	90 090	8 031
2008	73 770	133 090	10 345
2009	74 567	149 540	10 233
2010	94 630	170 800	11 108
2011	130 329	228 300	13 619
2012	136 148	276 600	15 168
2013	166 961	313 100	15 859
2014	209 644	374 000	15 774
2015	327 346	685 800	18 942
2016	387 277	766 900	24 201
2017	428 399	911 600	33 937
2018	532 683	983 590	40 949

Джерело: складено за даними статистичних збірників: „Сільське господарство України” [160], «Діяльність суб’єктів господарювання» [264], за відповідні роки

Фактичні дані, приведені до лінійної функції

LnY	LnX1	LnX2	exp(time)
9,986	10,989	8,304	3
10,410	11,020	8,465	7
10,499	11,134	8,693	20
10,553	11,103	8,855	55
10,727	11,409	8,991	148
11,209	11,799	9,244	403
11,219	11,915	9,233	1097
11,458	12,048	9,315	2981
11,778	12,338	9,519	8103
11,821	12,530	9,627	22026
12,026	12,654	9,672	59874
12,253	12,832	9,666	162753
12,699	13,438	9,849	442410
12,867	13,550	10,094	1202593
12,968	13,723	10,432	3268984
13,186	13,799	10,620	8886015

Джерело: розраховано автором.

Додаток Л2

Регресійна модель залежності доходів від досліджуваних факторів

ВЫВОД ИТОГОВ

<i>Регрессионная статистика</i>	
Множественный R	0,996377667
R-квадрат	0,992768454
Нормированный R-квадрат	0,990960568
Стандартная ошибка	0,096020855
Наблюдения	16

Дисперсионный анализ

	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Значимость F</i>
Регрессия	3	15,18900138	5,06300046	549,1321	4E-13
Остаток	12	0,110640056	0,009220005		
Итого	15	15,29964144			

	<i>Коэффициенты</i>	<i>Стандартная ошибка</i>	<i>t-статистика</i>	<i>P-Значение</i>	<i>Нижние 95%</i>	<i>Верхние 95%</i>
Y-пересечение	-1,769528249	0,53247851	-3,323191854	0,006074	-2,93	-0,609357258
LnK	0,715615623	0,108148547	6,61696937	2,48E-05	0,48	0,951251061
LnL	0,489882822	0,176070274	2,782314194	0,016579	0,1063	0,873506987
exp(time)	-0,000000019	1,51056E-08	-2,230296525	0,242159	-5E-08	1,43279E-08

Розрахунок ланцюгових індексів зміни обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та досліджуваних ресурсів

Рік	Випуск продукції у фактичних цінах, млн грн	Вартість сукупного капіталу, млн грн	Вартість залучених трудових ресурсів, млн грн	Ланцюгові індекси (до попереднього року)		
2003	21 710	59230	4039			
2004	33 182	61100	4747	1,528	1,032	1,175
2005	36 273	68490	5962	1,093	1,121	1,256
2006	38 277	66360	7007	1,055	0,969	1,175
2007	45 550	90090	8031	1,190	1,358	1,146
2008	73 770	133090	10345	1,620	1,477	1,288
2009	74 567	149540	10233	1,011	1,124	0,989
2010	94 630	170800	11108	1,269	1,142	1,085
2011	130 329	228300	13619	1,377	1,337	1,226
2012	136 148	276600	15168	1,045	1,212	1,114
2013	166 961	313100	15859	1,226	1,132	1,046
2014	209644	374000	15774	1,256	1,195	0,995
2015	327 346	685800	18942	1,561	1,834	1,201
2016	387 277	766900	24201	1,183	1,118	1,278
2017	428 399	911600	33937	1,106	1,189	1,402
2018	532 683	983590	40949	1,243	1,079	1,207

Джерело: розраховано автором.

**Розрахунок ланцюгових та накопичувальних індексів
зміни обсягів виробництва сільськогосподарської продукції
та досліджуваних ресурсів**

Рік	Витрати на оплату праці млн.грн	Чисельність, тис. осіб	Середньомісячна оплата праці грн	Витрати на оплату праці	Чисельність	Середньомісячна оплата праці	Витрати на оплату праці	Чисельність	Середньомісячна оплата праці
				Ланцюгові індекси			Накопичувальні індекси		
2003	4039	1537	219				1	1	1
2004	4747	1272	311	1,175	0,828	1,420	1,175	0,828	1,420
2005	5962	1137	437	1,256	0,894	1,405	1,476	0,740	1,995
2006	7007	1005	581	1,175	0,884	1,330	1,735	0,654	2,653
2007	8031	868	771	1,146	0,864	1,327	1,988	0,565	3,521
2008	10345	783	1101	1,288	0,902	1,428	2,561	0,509	5,027
2009	10233	699	1220	0,989	0,893	1,108	2,533	0,455	5,571
2010	11108	647	1430	1,085	0,926	1,172	2,750	0,421	6,530
2011	13619	634	1791	1,226	0,979	1,252	3,372	0,412	8,178
2012	15168	624	2026	1,114	0,985	1,131	3,755	0,406	9,251
2013	15859	582	2270	1,046	0,933	1,120	3,926	0,379	10,365
2014	15774	531	2476	0,995	0,912	1,091	3,905	0,345	11,306
2015	18942	503	3140	1,201	0,947	1,268	4,689	0,327	14,338
2016	24201	515	3916	1,278	1,024	1,247	5,991	0,335	17,881
2017	33937	491	5761	1,402	0,953	1,471	8,402	0,319	26,306
2018	40949	476	7166	1,207	0,970	1,244	10,138	0,310	32,721

Джерело: розраховано автором.

Додаток М
Ієрархія індивідуальних індексів за ступенем впливу
на формування та використання людського капіталу
сільського господарства України

Ранг	Індивідуальні індекси формування	Індивідуальні індекси використання
1	Відношення сукупних ресурсів 1 члена домогосподарства до прожиткового мінімуму	Частка агропродовольчої продукції в експорті країни
2	Відношення величини заробітної плати у сільському господарстві до розміру заробітної плати по економіці	Частка інвестицій в основний капітал сільського господарства
3	Частка населення у віці 6 років і старше з вищою освітою (повна, базова, неповна)	Рівень рентабельності
4	Середньорічний темп приросту ЗП СГ	Частка найманих працівників
5	Кількість місць у дошкільних навчальних закладах	Рівень безробіття, у відсотках до чисельності сільської місцевості
6	Частка населення у віці 6 років і старше з професійно-технічною освітою	Груповий індекс зайнятості
7	Забезпеченість населення житлом	Середньорічний темп приросту ВДВ на 1 особу
8	Міграційний приріст (скорочення) (відношення прибулих до вибулих)	Частка валової доданої вартості сільського господарства
9	Чисельність сільського населення	Частка зайнятих у сільському господарстві
10	Чисельність сільського населення у віці 15-64 роки	
11	Кількість дошкільних закладів	
12	Демографічне навантаження на населення у віці 15-64 роки (на 1000 осіб у віці 15-64 роки)	
13	Тривалість життя	
14	Рівень забезпеченості бібліотеками	
15	Рівень забезпеченості клубними закладами	
16	Середньорічний темп приросту (спаду) шкіл	
17	Середньорічний темп приросту (спаду) шкіл на 1000 осіб	

Джерело: розраховано автором.

Додаток Н1

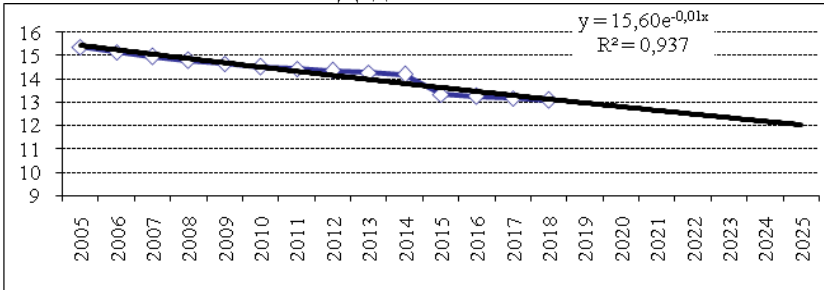

Рис. Прогноз динаміки чисельності сільського населення, тис. чол.

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Н2

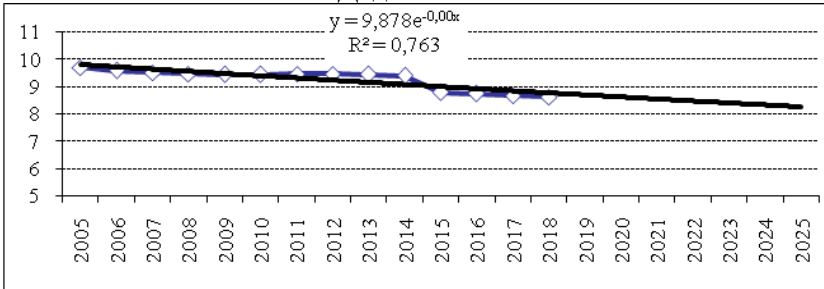

Рис. Прогноз динаміки чисельності сільського населення у віці 15-64 роки, тис. чол.

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Н3

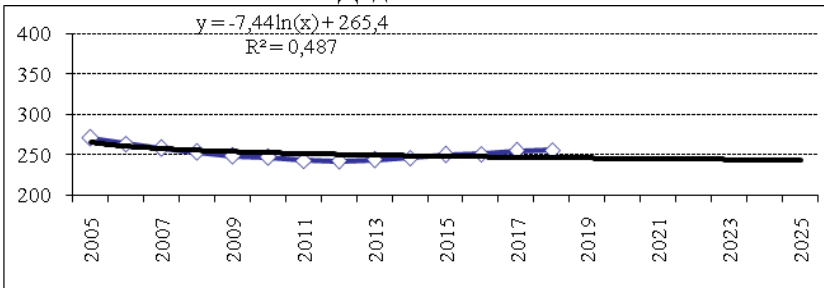

Рис. Демографічне навантаження на населення у віці 15-64 роки на 1000 осіб, чол.

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток П1

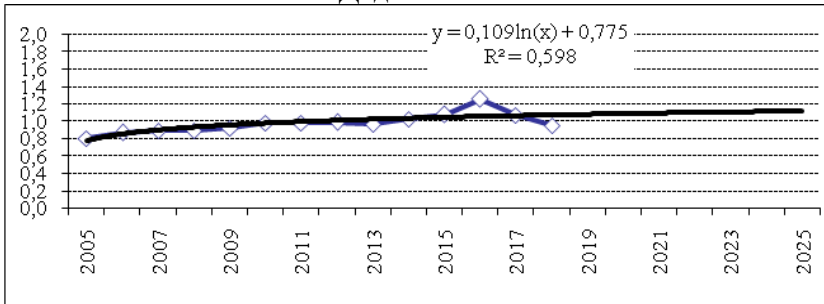

Рис. Динаміка відношення чисельності прибулих до вибулих у сільській місцевості

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток П2

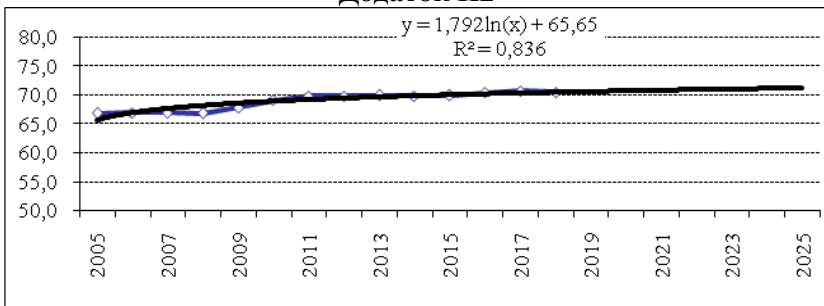

Рис. Прогноз тривалості життя населення (сільська місцевість), років

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Р1

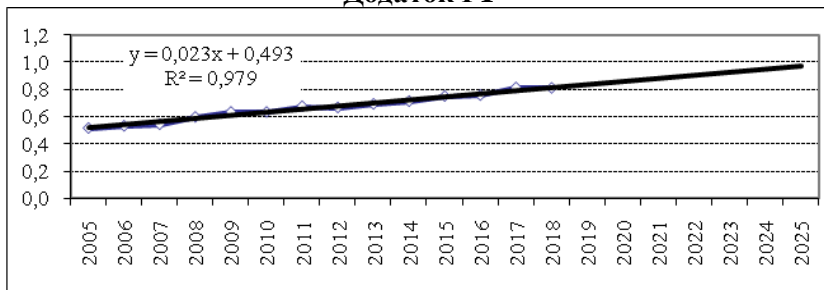

Рис. Прогноз динаміки відношення розміру заробітної плати у сільському господарстві до її величини по економіці вцілому
Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Р2

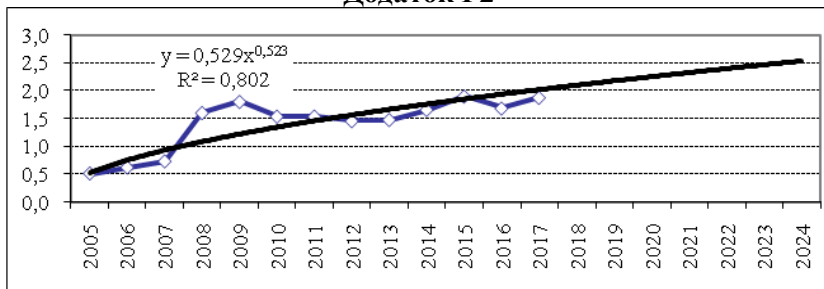

Рис. Прогноз динаміки відношення сукупних ресурсів 1 члена домогосподарства до прожиткового мінімуму
Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Р3

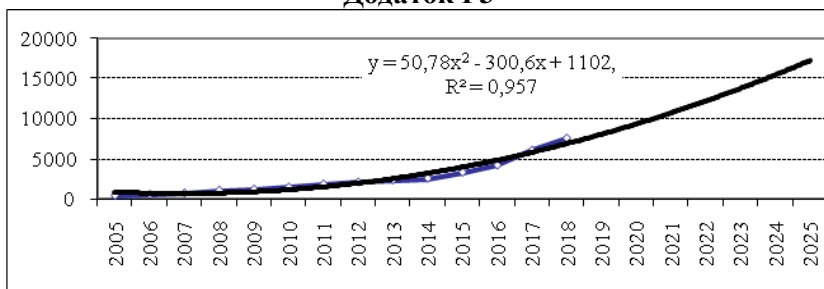

Рис. Прогноз розміру середньомісячної заробітної плати у сільському господарстві, грн
Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток С1

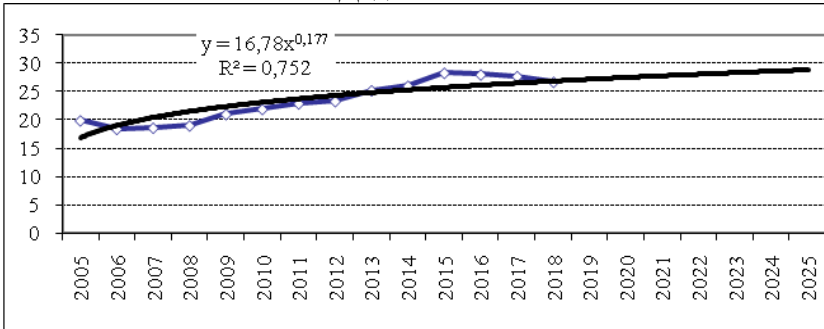

Рис. Прогноз частки населення у віці 6 років і старше з вищою освітою (повна, базова, неповна), %

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток С2

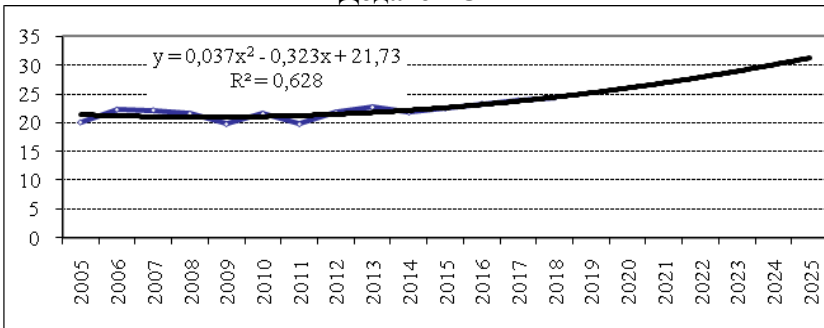

Рис. Прогноз частки населення у віці 6 років і старше з професійно-технічною освітою, %

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток С3

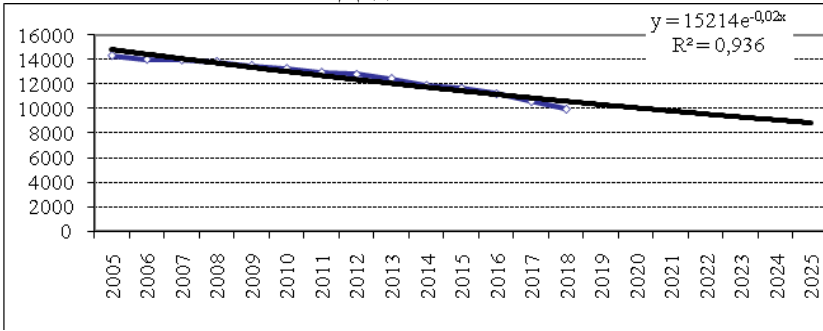

Рис. Прогноз кількості денних сільських загальноосвітніх навчальних закладів на початок навчального року, од.

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток С4

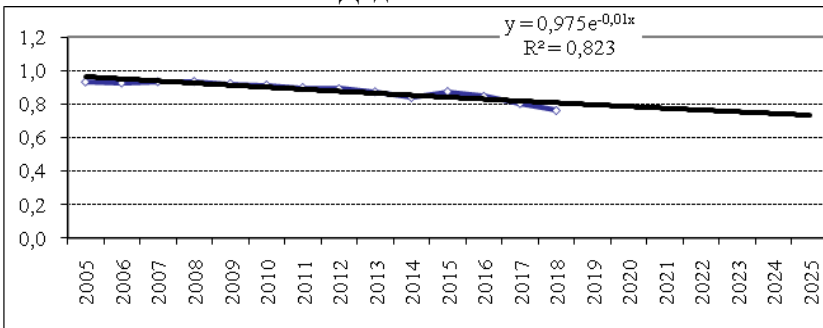

Рис. Прогноз кількості шкіл на 1000 осіб, од.

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Т1

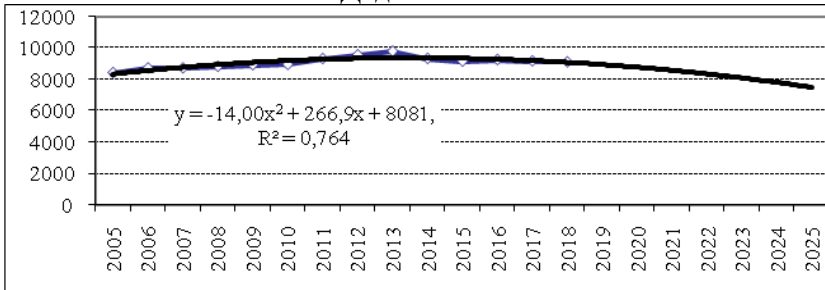

Рис. Прогноз кількості дошкільних закладів у сільській місцевості, од.

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Т2

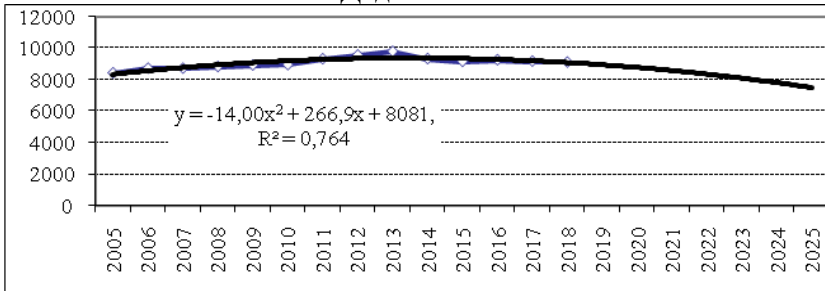

Рис. Прогноз кількості дошкільних закладів у сільській місцевості, од.

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Т3

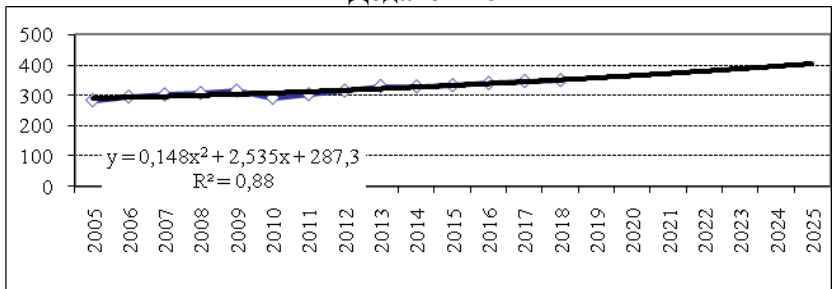

Рис. Прогноз кількості місць в дошкільних навчальних закладах, тис. од.

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Т4

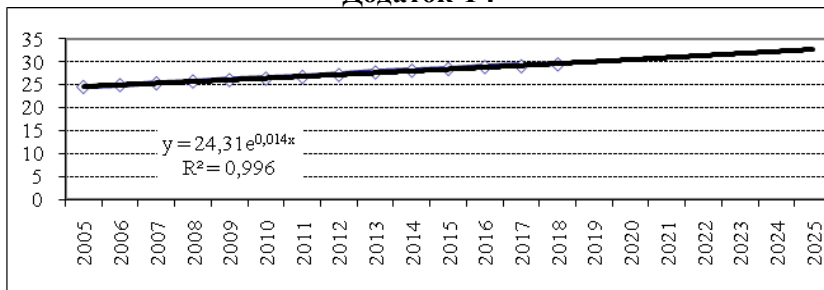

Рис. Прогноз забезпеченості житлом у сільській місцевості, м2 загальної площі

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Т5

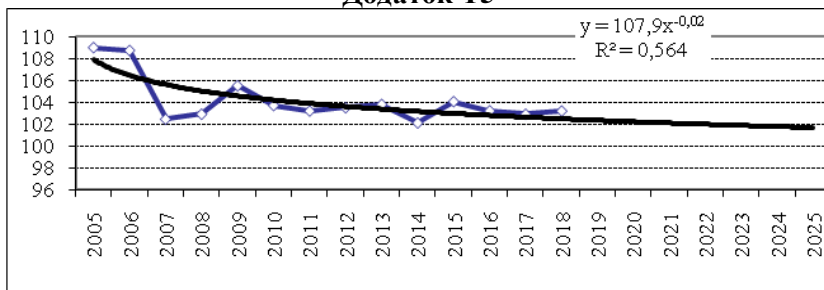

Рис. Прогноз рівня забезпеченості бібліотеками сільської місцевості на кінець року, %

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Т6

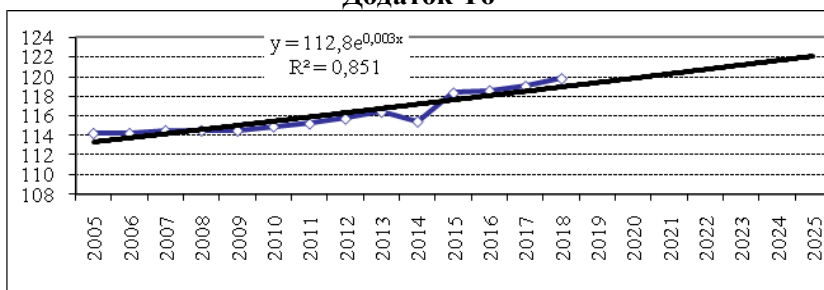

Рис. Прогноз рівня забезпеченості закладами культури на кінець року, %

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Ф1

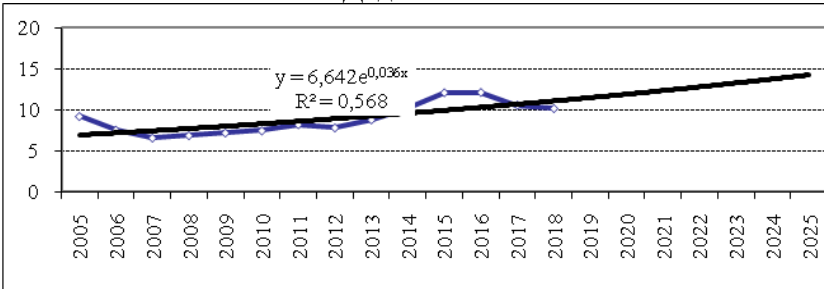

Рис. Прогноз частки валової доданої вартості сільського господарства, %

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Ф2

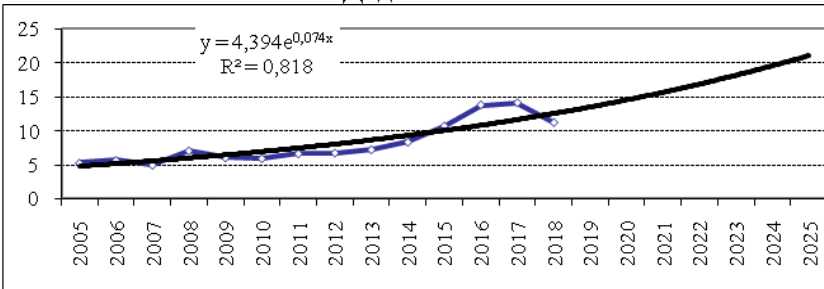

Рис. Прогноз частки інвестиційних вкладень в основний капітал сільського господарства, %

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Ф3

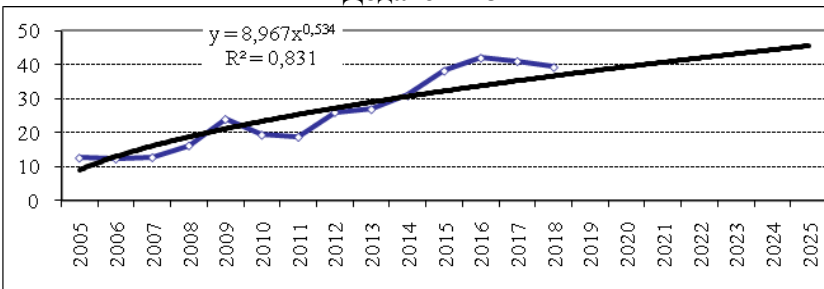

Рис. Прогноз частки експорту агропродовольчої продукції в загальних обсягах поставок на зовнішній ринок, %

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Х1

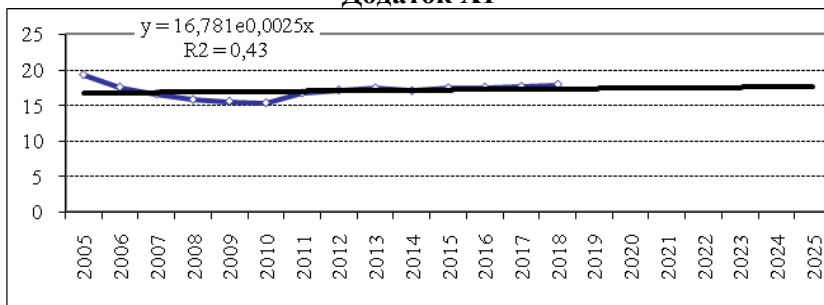

Рис. Прогноз частки зайнятих у сільському господарстві, %
Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Х2

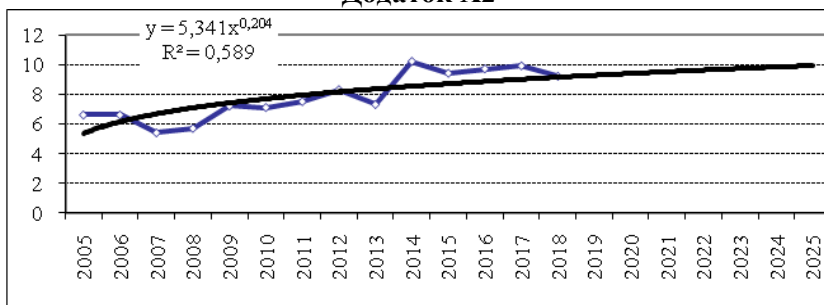

Рис. Прогноз рівня безробіття у сільській місцевості, %
Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Х3

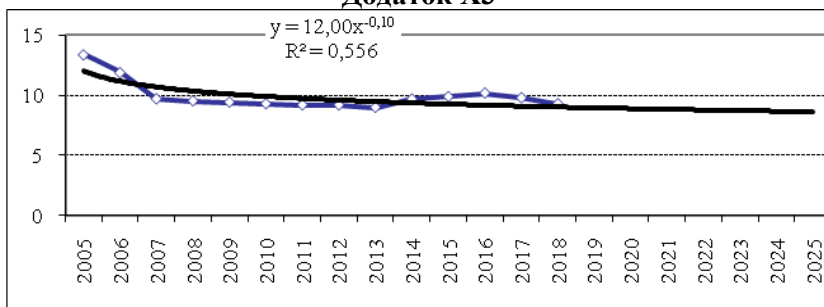

Рис. Прогноз частки найманих працівників у сільському господарстві, %
Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Ц1

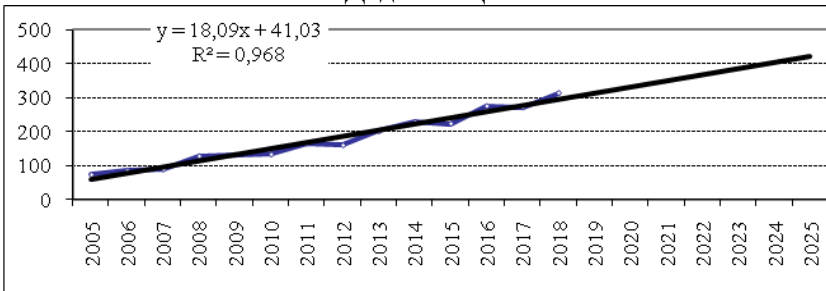

Рис. Прогноз продуктивності праці у сільському господарстві, тис. грн на 1 особу

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Ц2

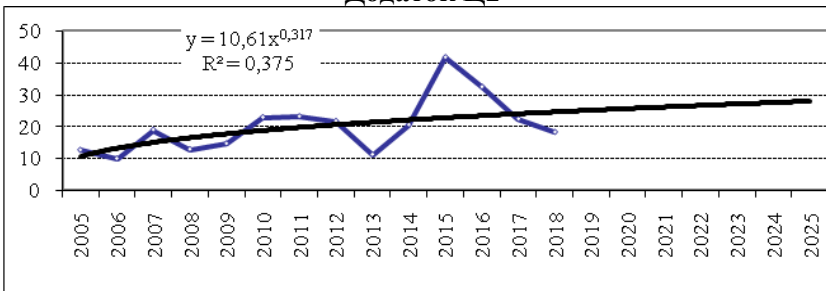

Рис. Прогноз рівня рентабельності сільськогосподарського виробництва, %

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Ц3

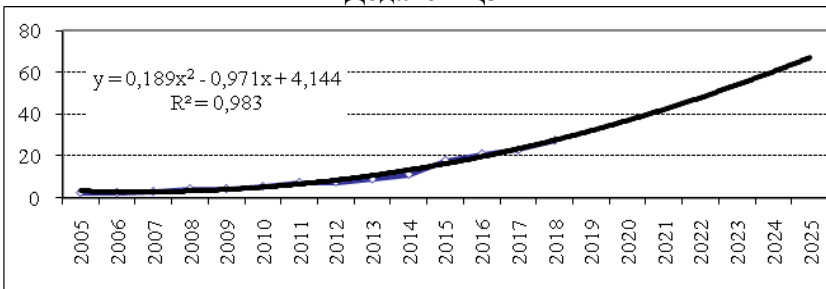

Рис. Прогноз обсягів валової доданої вартості сільського господарства на 1 особу, тис. грн

Джерело: побудовано автором за власними розрахунками.

Додаток Ч
Прогнозні значення індивідуальних та групових
індексів використання людського капіталу сільського
господарства України

№ п/п	Найменування груп і показників	Відношення значення 2025 р. до 2005 р.	Відношення значення 2025 р. до 2018 р.
1	Розвиток сільського господарства		
1.1.	Частка валової доданої вартості (ВДВ) сільського господарства	1,540	1,395
1.2.	Частка інвестицій в основний капітал сільського господарства	3,895	1,837
1.3.	Частка агропродовольчої продукції в експорті	3,637	1,161
	<i>Груповий індекс розвитку сільського господарства</i>	2,794	1,438
2.	Зайнятість		
2.1.	Частка зайнятих у сільському господарстві	0,913	0,983
2.2.	Рівень безробіття, у відсотках сільських місцевість	1,507	1,081
2.3.	Частка найманних працівників	0,648	0,934
	<i>Груповий індекс зайнятості</i>	0,962	0,997
3.	Ефективність зайнятості в сільському господарстві		
3.1.	Середньорічний темп приросту продуктивності праці	1,092	1,043
3.2.	Рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва	2,194	1,526
3.3.	Середньорічний темп приросту ВДВ на 1 особу	1,176	1,136
	<i>Груповий індекс ефективності зайнятості</i>	1,412	1,218
	Інтегральний індекс	1,560	1,204

Джерело: розраховано автором.

Додаток Ш
Розрахунок інтегральних індексів формування
та використання людського капіталу сільських територій

Області	Інтегральний індекс формування людського капіталу	Інтегральний індекс використання людського капіталу
Вінницька	1,065	1,205
Волинська	1,051	0,907
Дніпропетровська	0,891	0,901
Донецька	0,825	0,684
Житомирська	1,100	0,999
Закарпатська	0,849	0,747
Запорізька	0,927	0,895
Івано-Франківська	1,026	0,902
Київська	1,100	0,891
Кіровоградська	0,982	1,144
Луганська	0,908	0,963
Львівська	1,116	0,844
Миколаївська	0,997	1,152
Одеська	0,877	0,982
Полтавська	1,105	1,078
Рівненська	0,978	0,897
Сумська	1,071	1,240
Тернопільська	1,119	1,008
Харківська	0,935	1,041
Херсонська	0,967	1,213
Хмельницька	1,116	1,180
Черкаська	1,088	1,132
Чернівецька	0,902	0,972
Чернігівська	1,174	1,129

Джерело: розраховано автором.

Наукове видання

**Желавський О. Б.,
Свиноус І.В.,
Нянько В. М. та ін.**

**ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ:
ФОРМУВАННЯ
ТА РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ
ТЕРИТОРІЙ**
Монографія

Підп. до друку 05.04.2023. Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Фіз. друк. арк. 32,2. Ум. друк. арк. 29,9.
Наклад 300 пр. Зам. 589.

ТОВ «ТРОПЕА»

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 7025 від 24.12.2019 р.)

01001, м. Київ, вул. Мала Житомирська, 10,
нежиле приміщення 60, літ. А

